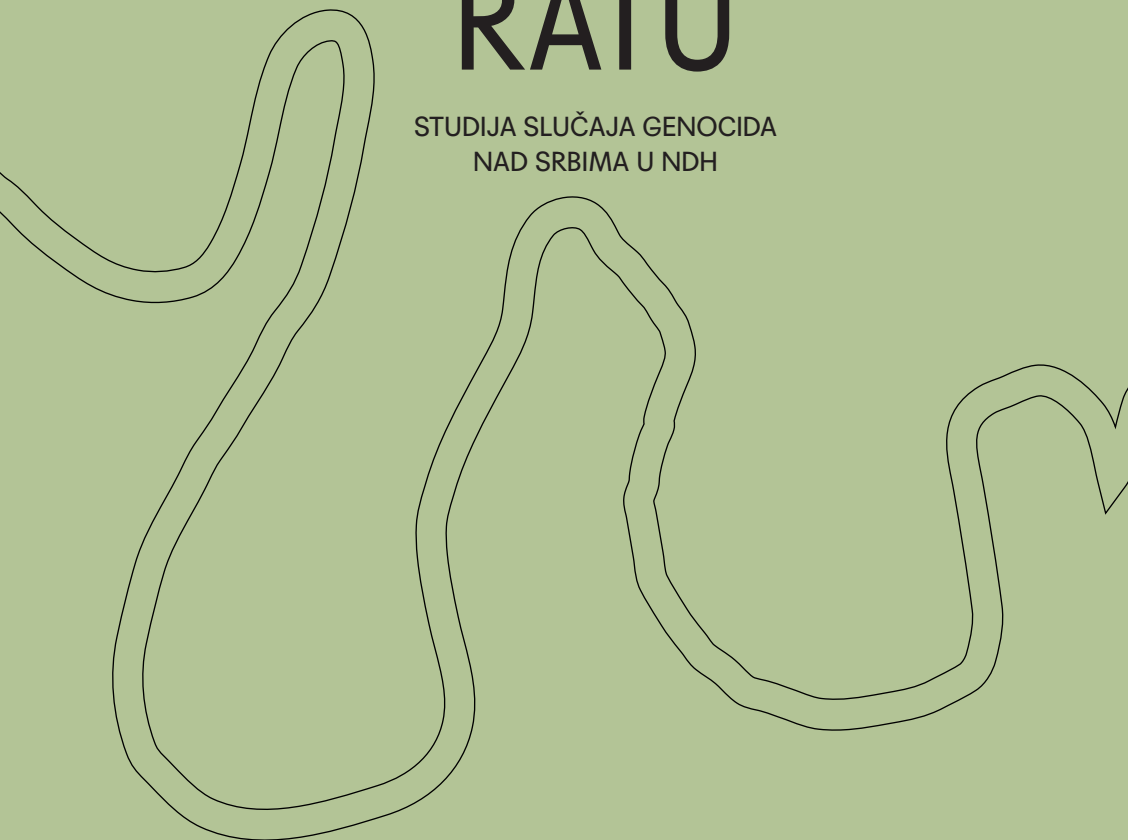

Milan Radanović

OPĆINA CRKVENI BOK U DRUGOM SVJETSKOM RATU

STUDIJA SLUČAJA GENOCIDA
NAD SRBIMA U NDH

Milan Radanović

OPĆINA
CRKVENI BOK
U DRUGOM
SVJETSKOM
RATU

STUDIJA SLUČAJA GENOCIDA
NAD SRBIMA U NDH

Zagreb, svibanj 2024.

IZDAVAČ	Srpsko narodno vijeće Jesenski i Turk
ZA IZDAVAČA	Milorad Pupovac, Mišo Nejašmić
UREDNIK	Ilija Ranić
LEKTURA	Nevena Bojčić
PRIJELOM TISAK	Josipa Tadić Sveučilišna tiskara Zagreb
NAKLADA	300
ISBN	978-953-381-072-0

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001019273.

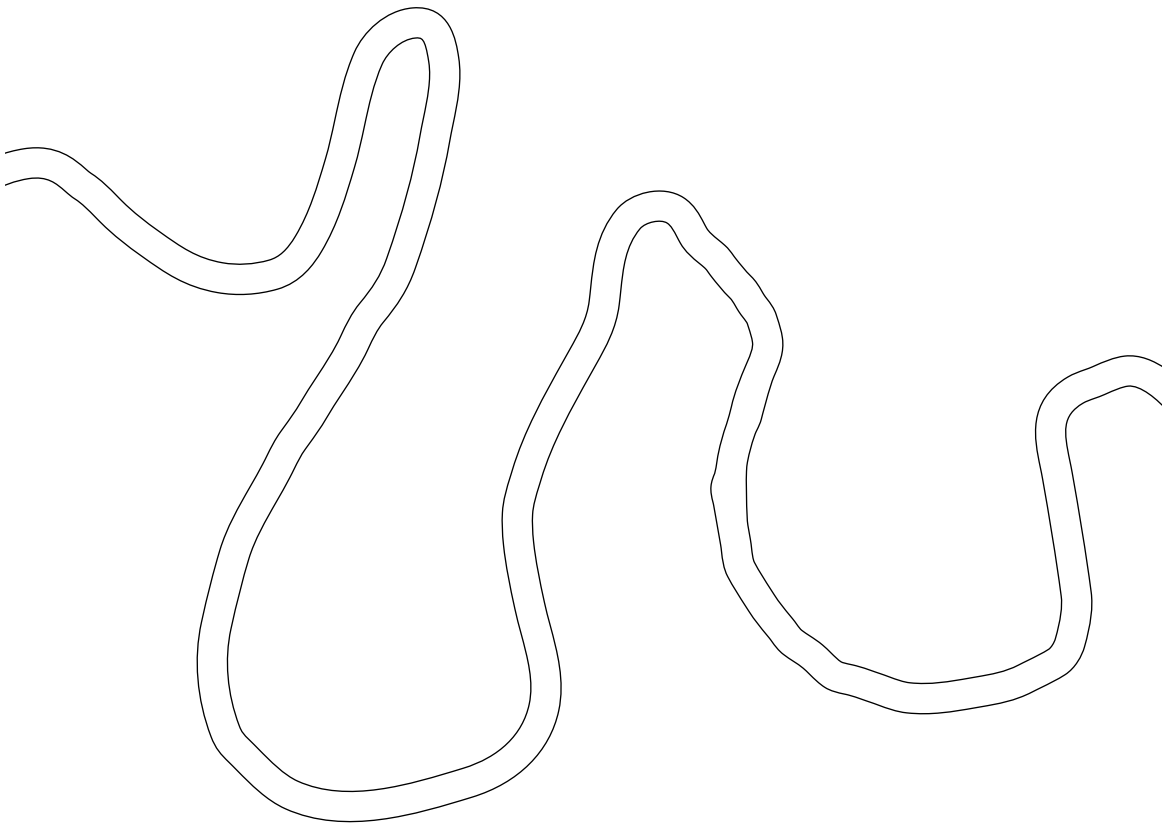
Knjiga je objavljena uz podršku Savjeta za nacionalne manjine RH i Ureda za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Vlade RH.

Milan Radanović

OPĆINA
CRKVENI BOK
U DRUGOM
SVJETSKOM
RATU

STUDIJA SLUČAJA GENOCIDA
NAD SRBIMA U NDH

SADRŽAJ

8 UVOD

24 I

PORIJEKLO STANOVNIŠTVA OPĆINE CRKVENI BOK

II

FRAGMENTI ISTORIJSKE DEMOGRAFIJE OPĆINE CRKVENI BOK

41 1. Istorijska demografija općine Crkveni Bok 1804–1918.

54 2. Istorijska demografija općine Crkveni Bok 1918–1941.

63 3. Nepotpunost državnog popisa stanovništva iz 1931.

III

OPĆINA CRKVENI BOK POD VLAŠĆU NEZAVISNE DRŽAVE
HRVATSKE 1941–1942.

75 1. Nasilje nad mještanima 1941.

85 2. Pokatoličavanje

90 3. Rođeni i vjenčani 1941–1942.

94 4. Odnos lokalnog stanovništva prema Nezavisnoj Državi
Hrvatskoj 1941–1942.

99 5. Partizanski simpatizeri u općini Crkveni Bok 1942.

IV

AKCIJA CRKVENI BOK

109 1. Plan za eliminaciju Srba na Baniji i njegova realizacija 1942.

128 2. Akcija Crkveni Bok 13–14. oktobra 1942.

143 3. Boravak mještana bočanskih sela u logorima Jasenovac,
Stara Gradiška i Sisak oktobra 1942.

158 4. Spašavanje interniranih mještana iz logora

167 5. Ko je naredio Akciju Crkveni Bok?

V

ŽIVOT I STRADANJE STANOVNIKA OPĆINE CRKVENI BOK 1943–1944.

181 1. Partizanski pokret u općini Crkveni Bok 1943.

189 2. Paljenje Crkvenog Boka 14–15. oktobra 1943.

195 3. Samozaštitna brigada Banija

213 4. Zločini Ustaškog obrambenog zdruga nad stanovništvom
općine Crkveni Bok juna 1944.

218 5. Poraz i kraj Samozaštitne brigade Banija u ljeto 1944.

- 228 6. Racija Ustaškog obrambenog zdruza u općini Crkveni Bok
22. avgusta 1944.
- 237 7. Bilans racije i internacije 22. avgusta 1944. i primjeri
stradanja stanovništva
- 245 8. Zločin Ustaškog obrambenog zdruza u Crkvenom
Boku 2. septembra 1944.
- 249 9. Prepad Ustaškog obrambenog zdruza na bočanske izbjeglice
u Bobovcu septembra 1944.
- 255 10. Zločini Ustaškog obrambenog zdruza nad stanovništvom
općine Crkveni Bok u jesen 1944.

VI

BILANS STRADANJA

- 263 1. Zločini nad Srbima na Baniji od jeseni 1944. do proljeća 1945.
- 269 2. Ustaški obrambeni zdruz — glavni agens genocida nad
stanovništvom općine Crkveni Bok
- 278 3. Ljudski gubici općine Crkveni Bok u Drugom svjetskom ratu

VII

SPISKOVI ŽRTAVA

- 293 1. Izvori korišćeni za sastavljanje spiskova žrtava
- 294 2. Spiskovi stanovnika općine Crkveni Bok koji su izgubili život
krivicom Nezavisne Države Hrvatske i Trećeg Reicha

- 342 IZVORI I LITERATURA

the 1990s, the number of people in the world who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.5 billion.

There are a number of reasons why the number of people in the world is expected to increase. One of the main reasons is that the number of people who are under 15 years of age is expected to increase. This is because the number of people who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.5 billion.

Another reason why the number of people in the world is expected to increase is that the number of people who are under 15 years of age is expected to increase. This is because the number of people who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.5 billion.

A third reason why the number of people in the world is expected to increase is that the number of people who are under 15 years of age is expected to increase. This is because the number of people who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.5 billion.

Finally, a fourth reason why the number of people in the world is expected to increase is that the number of people who are under 15 years of age is expected to increase. This is because the number of people who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.5 billion.

In conclusion, the number of people in the world is expected to increase in the 1990s. This is because the number of people who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.5 billion.

The number of people in the world is expected to increase in the 1990s. This is because the number of people who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.5 billion.

The number of people in the world is expected to increase in the 1990s. This is because the number of people who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.5 billion.

The number of people in the world is expected to increase in the 1990s. This is because the number of people who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.5 billion.

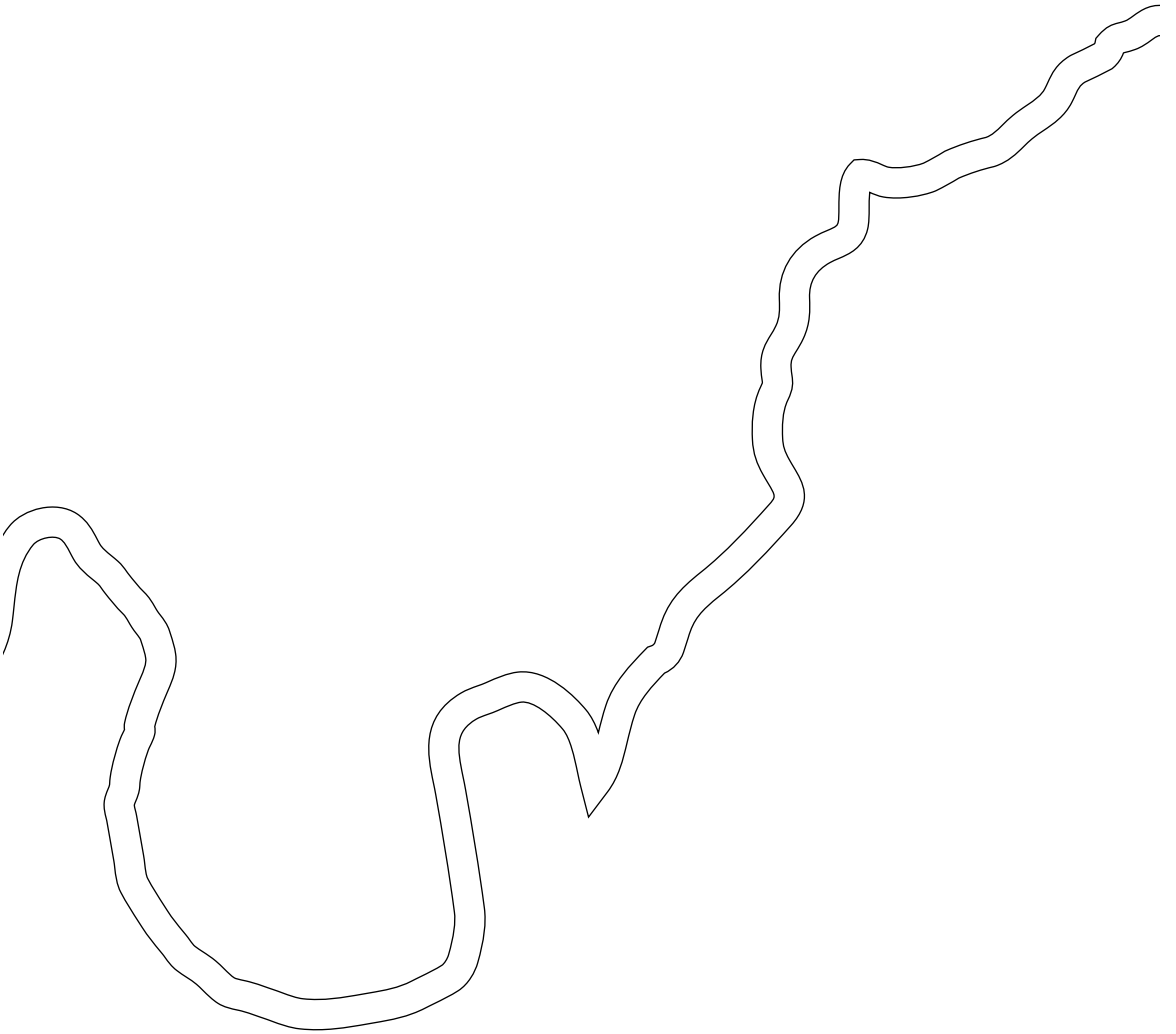
The number of people in the world is expected to increase in the 1990s. This is because the number of people who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.5 billion.

The number of people in the world is expected to increase in the 1990s. This is because the number of people who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.5 billion.

The number of people in the world is expected to increase in the 1990s. This is because the number of people who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.5 billion.

The number of people in the world is expected to increase in the 1990s. This is because the number of people who are under 15 years of age is expected to increase from 1.1 billion to 1.5 billion.

UVOD

Većina stanovnika Hrvatske ne zna gdje se nalazi Crkveni Bok, čak ni ako su čuli da postoji mjesto pod tim imenom. Pogotovo ne znaju za tragičnu sudbinu toga mjesta u Drugom svjetskom ratu.

Kada kažemo Crkveni Bok, mislimo na tri sela u nekadašnjoj općini Crkveni Bok: Strmen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok. Općina Crkveni Bok postojala je kao administrativna jedinica tokom tri države, od 1893. do 1944. Sva tri sela bila su naseljena uglavnom srpskim pravoslavnim stanovništvom. Iako bočanska sela nisu nastala u istom razdoblju, budući da je Strmen naselje stotinak godina starije od Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka, bočanska sela čine jedinstvenu etnografsku cjelinu koju su formirali doseljenici iz bosanskog Pounja i Potkozarja.

Strmen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok su mjesta koja izumiru. U tri bočanska sela 1941. je živjelo oko 3.000 ljudi. Pred raspad Jugoslavije, ondje je živjelo 909 mještana. Prema posljednjem državnom popisu stanovništva, sprovedenom 2021, u bočanskim selima je živjelo 146 stanovnika. Bočanska sela su za deset godina (2011–2021) izgubila polovinu stanovnika. Ivanjski Bok, najmanje bočansko selo, između dva posljednja državna popisa izgubio je dvije trećine stanovnika. Danas u tom selu živi tek desetak osoba. Kada početkom naredne decenije budu popisivani stanovnici bočanskih sela, u Ivanjskom Boku će živjeti tek nekoliko ljudi, a u Strmenu između 20 i 30. Strmen je uoči Drugog svjetskog rata imao oko 1.300 stanovnika. Uz susjedni Bobovac, Strmen je bio najmnogoljudnije naselje između Siska i Jasenovca.

Tri rata u prošlom vijeku bila su kobna po demografiju općine Crkveni Bok. Prvi svjetski rat je donio demografsku stagnaciju. Ipak, bočanska sela su se demografski oporavila tokom dvadesetih godina. Drugi svjetski rat je odnio blizu trećine bočanskih stanovnika (ubijenih, poginulih i umrlih u zbjegu). Demografski priraštaj tokom ratnih godina bio je negativan, pogotovo jer je većina djece rođene tokom prve dvije ratne godine stradala u ratu. Narednih ratnih godina, broj rođene djece bio je neznatan. Uprkos namjeri vrha ustaškog represivnog aparata da što više stanovnika Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka bude ubijeno, uprkos činjenici da su u blizini bočanskih sela bila uporišta Ustaškog obrambenog zdruga, ustaške jedinice koja je ubila najveći broj srpskih civila tokom postojanja NDH, uprkos tome što su bočanska sela bila udaljenija od partizanske teritorije nego od logora Jasenovac — većina mještana je preživjela. Novi rat, koji je izbio 1991. i trajao do 1995. (prvi rat Srba i Hrvata u istoriji), doveo je do najizraženije etničke distance između bočanskih Srba i njihovih hrvatskih susjeda iz Bobovca, Lonje i

drugih hrvatskih sela. Većina mještana bočanskih sela koji su izbjegli u ljeto 1995. godine nije se trajno vratila u zavičaj. To je dovelo do ponovnog demografskog pada, koji je imao posljedice izraženije čak i u odnosu na Drugi svjetski rat.

Prošlost Crkvenog Boka bila je tema istraživanja nekoliko lokalnih istraživača — Ane Požar, Save Skrobe, Nikole Turajlića i Maje Kljajić-Vejnović, te nekolicine mladih historičara koji nisu zavičajni u Crkvenom Boku. Historičarka Ana Požar je 1997. i 2007. objavila dva historiografska rada o stradanju stanovnika općine tokom Drugog svjetskog rata. Rad iz 1997. pisan je dijelom na osnovu neobjavljenih izvora, a dijelom na osnovu objavljenih izvora i sjećanja mještana. Rad iz 2007. uglavnom prenosi rezultate autoričinog prethodnog istraživanja i, manjim dijelom, rezultate terenskog istraživanja (oralni izvori) koje je autorica prikupila u međuvremenu.¹ Partizanski veteran Savo Skrobo je 2012. objavio knjigu sjećanja na ratna zbivanja u općini s akcentom na učešću mještana u partizanskoj borbi. To je jedina knjiga koju je napisao i objavio neko od Bočana koji su bili učesnici rata.² Nikola Turajlić je najprije kao samostalni istraživač 2006. objavio knjigu o raznim aspektima prošlosti bočanskih sela, a s Majom Kljajić-Vejnović je dopunio svoja prethodna istraživanja u knjizi iz 2017, koja se najvećim dijelom bavi stradanjem tih sela i njihovih mještana tokom Drugog svjetskog rata i rata u Hrvatskoj 1991–1995.³ Historičar Filip Škiljan je 2005. posvetio jedan historiografski rad Akciji Crkveni Bok (uglavnom na osnovu objavljenih izvora), najpoznatijem događaju u istoriji općine koji se odnosi na stradanje mještana tokom ustaškog prepada i internacije 13. oktobra 1942.⁴ O tom događaju pisali su i prethodno navedeni autori, a historičar Bojan Arbutina je 2016. objavio pregledni rad o Akciji Crkveni

- 1 Ana Požar, „Stradanje mještana opštine Crkveni Bok od jasenovačkih ustaša“, *Jasenovac — sistem ustaških logora smrti*, Saopštenja sa okruglog stola održanog u Beogradu 23. 4. 1996, (ur. Miloš Hamović), Beograd, 1997, str. 101–136; Ana Požar, „Страдање мјештана села Стрмена, Црквеног и Ивањског Бока од усташа у тзв. НДХ“, *Јасеновац. Зборник радова Четврте међународне конференције о Јасеновцу, Бања Лука — Доња Градина, 30–31. мај 2007*, (ур. Здравко Антонић), Бања Лука, 2007, стр. 356–363.
- 2 Savo Skrobo, *Ratni događaji i sjećanja: Općina Crkveni Bok u NOV-u 1941.–1945.*, Zagreb, 2012.
- 3 Nikola D. Turajlić, *Strmen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok: prilozi za monografiju*, Šajkaš, 2006; Maja Kljajić-Vejnović, Nikola D. Turajlić, *У раљама геноцида: Страдања становништва Стрмена, Црквеног Бока и Ивањског Бока у XX вијеку*, Beograd, 2017.
- 4 Filip Škiljan, „Akcija Crkveni Bok“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 37, Zagreb, 2005, str. 325–342.

Bok na osnovu prethodno objavljenih izvora i literature.⁵ Moj historiografski rad, objavljen 2020, pisan mahom na osnovu dotad nekorišćenih arhivskih izvora, najvećim dijelom posvećen je ustaškim zločinima u općini tokom 1944, napose prepadu i internaciji 22. avgusta 1944, što je najmasovniji zločin nad mještanima. Osim toga, dio rada posvetio sam vojnom i ideološkom sukobu među mještanima bočanskih sela 1943. i 1944, s akcentom na razvoju i djelovanju kolaboracionističke Samozaštitne brigade Banija.⁶

Ratna prošlost Crkvenog Boka je, dakle, u posljednjih tridesetak godina privukla nemalo pažnje istoričara i istraživača — više nego bilo koje drugo srpsko mjesto u Hrvatskoj. Nekome manje upućenom u lokalnu istoriju, na osnovu navedenih radova i publikacija, može se učiniti da se o ratnom iskustvu stanovnika općine Crkveni Bok zna skoro sve. Međutim, moje istraživanje objavljeno 2020. ustanovilo je da postoji mnogo neobjavljenih arhivskih izvora o lokalnoj istoriji u Drugom svjetskom ratu. Zapravo, shvatio sam da je većina arhivskih izvora o prošlosti Crkvenog Boka tokom Drugog svjetskog rata nepoznata istoričarima i istraživačima. Iako sam 2019. i 2020. pronašao više takvih izvora, tek mi je istraživanje koje sam sproveo 2022. i 2023. omogućilo da shvatim da je korpus arhivskih izvora još veći nego što sam pretpostavljao. Upravo me je postojanje velikog broja nekorišćenih arhivskih izvora motivisalo da proširim svoja prethodna istraživanja.

Drugi važan razlog za to što sam se odlučio da napišem knjigu o Crkvenom Boku u Drugom svjetskom ratu jeste namjera da na primjeru te općine dodatno argumentujem tezu o genocidnoj politici NDH prema Srbima, budući da dio hrvatskih istoričara koji se bave istraživanjem Drugog svjetskog rata izbjegava da se jasno izjasni o tome da li je nad Srbima u NDH počinjen genocid.

U posljednjih 70 godina objavljeno je nekoliko desetina knjiga čija je glavna tema prošlost pojedinačnog seoskog naselja ili grupe sela u Hrvatskoj tokom Drugog svjetskog rata. Preko polovine tih knjiga bavi se srpskim selima u Hrvatskoj. Iskustvo stanovnika srpskih sela u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Sremu nerijetko je ne samo dramatičnije i tragičnije već i bolje dokumentovano od iskustva stanovnika nesrpskih sela na

5 Bojan Arbutina, „Страдања становништва Црквеног Бока, Стрмена и Ивањског Бока током Другог светског рата“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 8, Београд, 2016, стр. 73–86.

6 Milan Radanović, „'Vaša pobjeda, naša osveta.' Stradanje stanovništva općine Crkveni Bok 1943. i 1944.“, *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, III, 2, Zagreb, 2020, str. 73–145.

istom području, što se odrazilo i u nesrazmjeri u broju monografija i hronika posvećenih istoriji srpskih sela u Hrvatskoj u odnosu na publikacije posvećene istoriji hrvatskih sela u Hrvatskoj i, posebno, Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu. Riječ je o seoskim monografijama ili ratnim hronikama sela koje najvećim dijelom možemo svrstati u istorijsku publicistiku. Ratna prošlost tek nekoliko sela obrađena je historiografski, to jest naučno. Iz relativno brojnog korpusa publikacija izdvajaju se tri obimne knjige. Riječ je o monografijama posvećenim općini Drežnica (skup od tridesetak zaselaka u kotaru Ogulin, koji su činili jedno veliko i mnogoljudno selo) i općini Gornje Dubrave (skup od tridesetak zaselaka takođe u kotaru Ogulin, koji su činili četiri sela: Donje Dubrave, Gornje Dubrave, Popovo Selo i Ponikve) te o monografiji posvećenoj selu Prkos Lasinjski (općina Lasinja, kotar Vrginmost).⁷ Sve tri knjige priređene su i objavljene osamdesetih godina prošlog stoljeća, u vrijeme kada je još uvijek bio živ veći broj mještana koji su iskusili rat, što je priređivačima i autorima omogućilo da se konsultuju s mnogim tada živim svjedocima i učesnicima rata, a potomjima da, u slučaju prve dvije publikacije, objave sjećanje na rat. Takođe, decenija u kojoj su objavljene navedene publikacije razdoblje je pojačane zainteresovanosti neakademskih, ali i akademskih istraživača za prošlost srpskih seoskih naselja u Hrvatskoj čije stanovništvo je, osim doprinosa partizanskom pokretu, teško stradalo u genocidu NDH nad Srbima. Zbog činjenice da je moje istraživanje otpočelo nakon što su umrli posljednji relevantni svjedoci rata u općini Crkveni Bok, moja knjiga se oslanja isključivo na arhivske izvore i literaturu. To je najupadljivija razlika između navedenih i brojnih drugih publikacija i moje knjige. Prve dvije knjige su kolektivno djelo većeg broja autora, među kojima su skoro svi bili zavičajni u te dvije općine. Urednik obadvije publikacije bio je historičar Đuro Zatezalo, koji je rođen u Dubravama. Te dvije publikacije najvećim dijelom jesu zbornik publicističkih i memoarskih radova koje su pisali mještani — uglavnom oni koji su imali istaknutiju ulogu u partizanskom pokretu. Monografija o Prkosu Lasinjskom djelo je jednog autora — historičara Dušana Koraća, koji je rođen u tom stradalnom selu i kao dječak preživio rat. Autor je iscrpao tada dostupne arhivske izvore, utvrdio identitete svih stradalih mještana,

7 *Partizanska Drežnica*, Zbornik 12 Historijskog arhiva u Karlovcu, (ur. Đuro Zatezalo), Karlovac, 1982; *Općina Gornje Dubrave — Radovi iz dalje prošlosti i narodnooslobodilačke borbe*, Zbornik 16 Historijskog arhiva u Karlovcu, (ur. Đuro Zatezalo), Karlovac, 1987; Dušan Korać, *Prkos u plamenu* — *Monografija sela Prkosa na Kordunu*, Zagreb, 1989.

prikupio podatke o preživjelim mještanima i njihovom ratnom iskustvu, pronašao velik broj fotografija sela i mještana kojima je ilustrirao knjigu. To što je bio mještanin, svjedok događaja te susjed i rođak mnogima koje spominje u knjizi olakšalo mu je rad na istraživanju. Koraćeva knjiga je objavljena 1989. u Zagrebu. Vrlo rijetko je konsultovana i citirana u historiografskoj literaturi o Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji, što više govori o postjugoslavenskim historiografijama Drugog svjetskog rata nego o knjizi i njenom autoru. Knjiga Dušana Koraća, po mom mišljenju, još uvijek jeste najznačajnija naučna publikacija posvećena stradanju nekog srpskog mjesta u NDH.

Područje Crkvenog Boka se spram većine mikroregija u Hrvatskoj, naseljenih pretežno srpskim stanovništvom, izdvaja obimom izvora o lokalnoj prošlosti tokom Drugog svjetskog rata. To se naročito odnosi na izvore o identitetu žrtava. Provjerljivost i kvantitet arhivskih izvora na osnovu kojih su utvrđeni identiteti žrtava općine Crkveni Bok u Drugom svjetskom ratu razlikuje ovu knjigu od svih drugih publikacija posvećenih genocidu nad Srbima u NDH. Nijedan spisak žrtava bilo kog masovnog zločina koji su počinili ustaše nije potkrijepljen s više arhivskih izvora u odnosu na spisak žrtava Akcije Crkveni Bok (vidjeti tablice 5, 6 i 7 u Spiskovima žrtava) te u odnosu na spisak žrtava masakra u bočanskim selima 22. avgusta 1944. (vidjeti tablicu 11), koji su objavljeni u ovoj knjizi. Nemali broj identiteta žrtava Akcije Crkveni Bok potvrđen je na osnovu pet, šest ili čak sedam arhivskih izvora, dok je većina žrtava masakra počinjenog 22. avgusta 1944. potvrđena na osnovu najmanje tri arhivska izvora. Takođe, nijedan spisak žrtava neke internacije u logor Jasenovac nije potkrijepljen s više arhivskih izvora u odnosu na spisak stanovnika Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka koji su 22. avgusta 1944. internirani u logor Jasenovac, gdje su ubrzo potom ubijeni, objavljen u ovoj knjizi (vidjeti tablice 12, 13 i 14). Identiteti oko polovine žrtava te internacije utvrđeni su na osnovu najmanje tri arhivska izvora.

Prilikom sastavljanja spiskova žrtava, nastojao sam da za svaku žrtvu bude utvrđeno što preciznije vrijeme i mjesto stradanja. Takođe, nastojao sam da utvrdim precizne podatke o godištu i imenu oca za svaku žrtvu. Na taj način ispravljene su brojne greške u prethodno objavljenim spiskovima žrtava (naročito kada je riječ o godištu i mjestu stradanja) i dopunjeni su podaci o godištu i imenu oca za mnoge žrtve. Na osnovu utvrđivanja preciznih podataka o žrtvama bilo je moguće utvrditi starosnu i polnu strukturu žrtava svakog masovnog zločina u općini Crkveni Bok tokom rata (12 masakra i internacija). Utvrđivanje preciznih ličnih

podataka žrtava (ubijeni u logorima, umrli od posljedica logora, ubijeni u masakrima van logora) i stradalih (umrli u zbje govima, poginuli pripadnici NOVJ), posebno kada je riječ o tačnim godištim a, ne bi bilo moguće da nisu sačuvane matične knjige i domovni protokoli parohije Crkveni Bok.

Crkvene matične knjige (knjige rođenih/krštenih, umrlih i vjenčanih) te domovni protokoli parohije Crkveni Bok (popisi parohijana po domovima, to jest po porodicama), pohranjeni u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, Državnom arhivu u Sisku i Matičnom uredu u Sunji (mikrofilmovane kopije matičnih knjiga iz Matičnog ureda u Sunji dostupne su u Hrvatskom državnom arhivu), dragocjeni su izvori koji omogućavaju utvrđivanje tačnih podataka o godištu i imenu oca žrtava i stradalih, ispravljanje grešaka u prethodnim spiskovima i dopunu prethodnih spiskova žrtava i stradalih općine Crkveni Bok, koji su objavljeni u radovima i publikacijama Ane Požar, Save Skrobo te Nikole Turajlića i Maje Kljajić-Vejnović.⁸ Kada je riječ o dopuni spiskova žrtava, u ovoj knjizi su objavljeni poimenični podaci za 99 stanovnika Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka koji su bili žrtve ustaških zločina, a čiji identiteti nisu navođeni u dosadašnjoj literaturi i postojećim bazama podataka (Javna ustanova Spomen područje Jasenovac i Muzej žrtava genocida u Beogradu). Najveći broj otkrivenih identiteta odnosi se na žrtve Akcije Crkveni Bok (44) te na žrtve koje su internirane u logor Jasenovac 22. avgusta 1944, gdje su ubrzo potom ubijene (47). Ostatak se odnosi na dosad nepoznate žrtve masakra 22. avgusta 1944. Takođe, otkrio sam identitete 27 mještana sela Crkveni Bok koji su umrli u izbjeglištvu u više mjesta na Baniji, nakon 22. avgusta 1944.

U poređenju s istraživanjem objavljenim u ovoj knjizi, nijedno dosad objavljeno istraživanje o stradanju stanovnika nekog srpskog naselja ili grupe naselja tokom Drugog svjetskog rata pod vlašću NDH nije bilo zasnovano na tako ekstenzivnom korišćenju matičnih knjiga. Zapravo, izuzetno su rijetka istraživanja koja su uopšte podrazumijevala korišćenje takvih izvora (ima ih svega nekoliko). Matične knjige

8 Ana Požar, „Stradanje mještana opštine Crkveni Bok od jasenovačkih ustaša“, str. 118–136; Savo Skrobo, *Ratni događaji i sjećanja*, str. 245–255; Maja Kļajić-Vejnović, Никола Д. Турajлић, *У раљама геноцида*, стр. 146–189. Savo Skrobo navodi isključivo spisak poginulih partizana, Ana Požar navodi spisak civilnih žrtava genocida NDH nad Srbima, a Nikola Turajlić i Maja Kljajić-Vejnović navode spisak svih žrtava i stradalih mještana. Dotični spiskovi nisu potpuni (nisu navedeni identiteti žrtava više desetina mještana, dio umrlih u zbje gu u ljeto i jesen 1944) i povremeno su netačni (pogrešno mjesto i godina stradanja).

(naročito matične knjige vjenčanih) i domovni protokoli omogućavaju utvrđivanje rodbinskih veza u većini domaćinstava (domovni protokoli za Strmen i Crkveni Bok nisu kompletni, a domovni protokol za Ivanjski Bok je zagubljen). Spiskovi žrtava najčešće ne omogućavaju da sa sigurnošću utvrdimo rodbinske odnose među žrtvama. Konsultovanjem sačuvanih matičnih knjiga i domovnih protokola umnogome je moguće upotpuniti manjkavosti spiskova žrtava. Ukrštanjem predratnih i ratnih izvora crkvenog porijekla i ratnih i poslijeratnih izvora koji su nastali iz želje da se popišu žrtve (popisi žrtava različitog porijekla) moguće je utvrditi obim stradanja pojedinih porodica. U prethodnoj literaturi nije bio konstatovan obim stradanja mnogih bočanskih porodica.

Naročito su dragocene matične knjige rimokatoličke župe Crkveni Bok koja je osnovana u jesen 1941, nakon pokatoličavanja lokalnog pravoslavnog stanovništva. Riječ je o matičnim knjigama rođenih, vjenčanih i umrlih za razdoblje po uspostavljanju ustaške vlasti do 13. oktobra 1942, koje je vodio župnik August Kralj, svjedok ustaškog prepada koji nazivamo Akcija Crkveni Bok. Zahvaljujući tim izvorima, znamo identitete većine djece rođene u tom razdoblju i identitete većine mladenaca vjenčanih u tom periodu u Strmenu, Crkvenom Boku i Ivanjskom Boku. To je prava rijetkost kada je riječ o srpskim naseljima u NDH jer u većini novoosnovanih rimokatoličkih župa u srpskim selima u kojima je lokalno stanovništvo bilo pokatoličeno nisu vođene crkvene matične knjige ili, ako su vođene, nisu sačuvane, dok u srpskim selima u kojima nije bilo pokatoličavanja tokom rata nije vođena evidencija o rođenima i vjenčanima. Matičnoj knjizi umrlih za 1942. nedostaje nekoliko posljednjih listova koje je neko istrkao iz knjige, tako da taj izvor navodi samo dio žrtava Akcije Crkveni Bok, ali i takav je dragocjen jer je najstariji popis dijela žrtava Akcije. Zahvaljujući Matičnoj knjizi rođenih župe Crkveni Bok 1941–1942, zatim zahvaljujući spisku žrtava koji je načinilo Općinsko povjerenstvo Crkveni Bok početkom 1943, te spiskovima žrtava koje su sastavili lokalni organi Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1944–1946, znamo da većina djece rođene u općini Crkveni Bok tokom prve dvije godine ustaške vlasti nije preživjela rat. Mnoga od njih stradala su uslijed Akcije Crkveni Bok.

Ova knjiga jeste prva studija o stradanju srpskog stanovništva u Hrvatskoj tokom Drugog svjetskog rata u kojoj su korišćeni međuratni izvori crkvenog porijekla koji navode broj parohijana, to jest broj srpskih pravoslavnih stanovnika na području koje je predmet istraživanja. Riječ je o periodičnim izvještajima lokalnih sveštenika parohije Crkveni Bok

o broju stanovnika i domova. Zahvaljujući tim izvorima, znamo koliko je stanovnika srpske nacionalnosti živjelo u općini Crkveni Bok tokom međuratnog razdoblja i uoči Drugog svjetskog rata. Većina studija o genocidu nad Srbima u NDH na mikroregionalnoj razini, kada govori o broju stanovnika i domova nekog srpskog sela u Hrvatskoj ili Bosni i Hercegovini, oslanja se na zvanične podatke iz državnog popisa stanovništva koji je sproveden 1931. ili na slobodnu procjenu pojedinih savremenika. Moje istraživanje je otkrilo da dokumentacija Gornjokarlovačke eparhije Srpske pravoslavne crkve, koja je pohranjena u Hrvatskom državnom arhivu, sadrži statističke podatke o broju stanovnika i domova za sva srpska sela na području eparhije u međuratnom razdoblju. Ta vrsta građe je naročito zastupljena za četvrtu deceniju prošlog vijeka, uključujući i 1940. godinu. Iako je ta dokumentacija dostupna više decenija, dosad nije bila korišćena u historiografiji. Nadam se da će ova knjiga podstaknuti slična istraživanja međuratne demografije srpskih sela Like, Gorskog Kotara, Korduna i Banije, na osnovu građe Gornjokarlovačke eparhije.

Najznačajniji rezultat istraživanja istorijske demografije, koje sam sproveo za potrebe ove knjige, odnosi se na zaključak da državni popisi stanovništva iz 1921. i 1931. prikazuju umanjen broj stanovnika općine Crkveni Bok. Zapravo, taj zaključak ima značaj mnogo širi od lokalnog. Korišćenje izvora crkvenog porijekla omogućava iznošenje teze da državni popisi iz 1921. i 1931. prikazuju broj srpskih pravoslavnih stanovnika manji od realnog — ne samo kada je riječ o općini Crkveni Bok već i kada je riječ o širem području Gornjokarlovačke eparhije. U poglavlju „Nepotpunost državnog popisa stanovništva iz 1931.“ uporedio sam podatke iz državnog popisa iz 1931. i crkvenih popisa za područja kotara Kostajnica, Petrinja, Glina, Dvor i Vrginmost. Na osnovu upoređivanja, zaključio sam da državni popis iz 1931. prikazuje manji broj Srba u odnosu na crkvene popise s kraja dvadesetih i početka tridesetih godina za sve navedene kotare osim dvorskog. Najveća odstupanja su uočena za kostajnički i vrginmošćanski kotar, gdje državni popis nije obuhvatio nekoliko hiljada stanovnika srpske nacionalnosti. Takođe, uporedio sam objavljene podatke o broju pravoslavnih stanovnika po parohijama Pakračke eparhije iz 1929. s podacima o broju pravoslavnih stanovnika u nekoliko kotara koji su bili u sastavu te eparhije iz državnog popisa 1931. Zaključio sam da državni popis prikazuje umanjene podatke o broju Srba za kotare Pakrac i Nova Gradiška u odnosu na crkveni popis, dok za kotare Novska i Slatina sadrži realne podatke. Naredna istraživanja će dodatno potkrijepiti ili, možda, osporiti

moju pretpostavku da državni popis stanovništva iz 1931. sadrži umanjen broj stanovnika srpske nacionalnosti na području Savske banovine.

Strmen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok su jedina banijska srpska sela smještena na rijeci Savi. Jedina cesta koja je iz Strmena vodila prema najbližem srpskom selu Slovinci tokom plavnih mjeseci bila je neupotrebljiva. Stoga nije neobično to što su stanovnici bočanskih sela bili upućeniji na stanovnike susjednih hrvatskih sela nego na sunarodnike u selima banijskog Trokuta. Veze s bosanskom maticom skoro u potpunosti su nestale tokom 19. vijeka, budući da je rijeka Una do 1878. predstavljala granicu između države iz koje su doselili preci Bočana i države u kojoj su živjeli njihovi potomci. Najbliža hrvatska sela, Bobovac i Lonja, udaljena su svega nekoliko stotina metara. Bočani, Bobovčani i Lonjani su živjeli na istovjetan način — pokraj tihe i čudljive ravničarske rijeke, stiješnjeni vodotocima i močvarama, otimajući plodnu zemlju od starih hrastovih i jasenovih šuma, generacijama mijenjajući krajobraz rubnih dijelova Sunjskog i Lonjskog polja. Posavska sela su bila poznata po ekstenzivnom uzgoju stoke, zahvaljujući velikim pašnjacima za ispašu goveda, hrastovim šumama za žirenje svinja i plodnim oranicama za uzgoj stočne hrane. Stočarstvo u posavskim selima bilo je znatno razvijenije nego u selima u banijskom pobrđu koja su oskudevala u obradivom zemljištu i pašnjacima. Stalno povećanje stočnog fonda, osobito konja, omogućilo je da brojna bočanska domaćinstva u prvoj polovini 20. stoljeća prevaziđu oskudicu, pa čak i siromaštvo. Bočanska sela nalikovala su posavskim selima između Zagreba i Jasenovca: većina kuća bila je podignuta s jedne strane ceste (s druge strane ceste bila je Sava ili neki od njenih rukavaca) i sazdana od drveta; te su kuće mahom bile prostranije i bogatije opremljene nego u ostatku Banije. Sva tri bočanska sela su uništena tokom 1943. i 1944. Sve kuće i javne zgrade, kao i obje crkve, uništene su od strane ustaša i esesovaca. Skoro sva imovina mještana opljačkana je ili uništena. Tokom Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji zapaljeno je i uništeno mnogo sela, naročito kada je riječ o srpskim selima u NDH, ali rijetke su seoske općine u kojima je uništena svaka kuća i svaka javna zgrada.

Iako su Bočani živjeli u slozi i dobrosusjedskim odnosima s Bobovčanima i Lonjanima, ženidbe i udaje između lokalnih Srba i Hrvata bile su prava rijetkost. Crkvene knjige vjenčanih parohije Crkveni Bok, koje su sačuvane za razdoblje od 1930. do 1941, bilježe imena 232 para mladenaca. Među nevjestama nije bilo nijedne stanovnice Bobovca ili Lonje. Pretpostavljam da se ni nevjestice iz Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka nisu udavale u najbliža hrvatska sela, a ako jesu, riječ

je o zanemarivo malom broju. To nije bila posljedica samo podređenog položaja žena u ruralnom patrijarhalnom društvu, već i nesumnjive međunacionalne zadržke.

Poglavlje „Plan za eliminaciju Srba na Baniji i njegova realizacija 1942.“ najznačajniji je doprinos ove knjige studijama genocida nad Srbima u NDH. Na osnovu dosad nekorisćenih izvora NDH, iznio sam tezu o postojanju plana za eliminaciju Srba na Baniji 1942. Na osnovu mojih prethodnih istraživanja o interniranju Srba s područja petrinjskog kotara u logore Jasenovac i Stara Gradiška maja 1942. i istraživanja historičara Igora Mrkalja o interniranju Srba s područja glinskog kotara u istom razdoblju, zatim na osnovu nekorisćenih arhivskih izvora o interniranju banijskih Srba tokom avgusta i septembra 1942, rekonstruisao sam hronologiju interniranja banijskih Srba od sredine maja do početka septembra 1942. To je prvi cjelokupan historiografski pregled interniranja banijskih Srba u ustaške logore u tom razdoblju.

Konstatacija plana za internaciju banijskih Srba i rekonstrukcija realizacije tog plana važne su za kontekstualizaciju Akcije Crkveni Bok. Taj historijski događaj je finalna akcija čišćenja Banije od srpskog stanovništva tokom 1942. Moja prethodna istraživanja otkrila su nepoznatu činjenicu koju smatram jednim od ključnih dokaza genocidne politike NDH prema Srbima: u prvoj polovini maja 1942. u Zagrebu je održan sastanak kojem je predsjedavao maršal Slavko Kvaternik, na kome je odlučeno da započne internacija cjelokupnog srpskog stanovništva s područja Velike župe Gora u logore Jasenovac i Stara Gradiška, bez obzira na to da li je to stanovništvo prethodno prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest ili ne. Prema izvještaju Župskog redarstva iz Petrinje, koji je ključni izvor za informaciju o sastanku pod predsjedavanjem maršala Kvaternika, od sredine maja 1942. do kraja tog mjeseca internirano je oko 3.000 srpskih civila s područja kotara Petrinja, Glina i Kostajnica u logore Jasenovac i Stara Gradiška. Na osnovu tih saznanja, detaljno sam istražio internaciju oko 1.250 Srba iz 12 sela kotara Petrinja, koja je sprovedena u drugoj polovini maja 1942. Dokazao sam da bi broj interniranih s područja petrinjskog kotara bio mnogo veći da partizani nisu sprovedli evakuaciju lokalnih Srba na partizansku teritoriju na Šamaricu. Historičar Igor Mrkalj je u međuvremenu istražio internaciju preko 800 Srba s područja kotara Glina, koja se dogodila u istom razdoblju. U međuvremenu sam pronašao još nekoliko izvora NDH koji potvrđuju namjeru ustaškog rukovodstva da internira, odnosno eliminiše što veći broj Srba na području Banije. Te izvore navodim u pomenutom poglavlju.

Zašto je baš Banija bila prva regija čije je stanovništvo u planovima ustaškog vrha bilo određeno za kolektivnu internaciju u logore Jasenovac i Stara Gradiška? I zašto baš tada? Ustaška obrana, dio represivnog aparata NDH zadužen za logore, do proljeća 1942. nije bila osposobljena za jednu takvu operaciju. Do početka maja 1942. godine, Ustaška obrana je prerasla u aparat sposoban da organizuje interniranje čitavih naselja i njihovo uništenje u logorima. Trebalo je oprobati taj aparat u punom obimu, a srpska sela na Baniji bila su najbliža željezničkoj komunikaciji koja povezuje Jasenovac sa Siskom. U obližnjim gradovima Sisku i Petrinji nalazili su se garnizoni Hrvatskog domobranstva, bez čije pomoći nije bilo moguće izvršiti opkoljavanje sela i hapšenje mještana. Bila je to neka vrsta pokazne vježbe za naredna masovna interniranja Srba iz drugih dijelova NDH, kao i Roma iz Hrvatske i Srema.

Sve do oktobra 1942. godine, općina Crkveni Bok bila je jedina općina u sastavu kostajničkog kotara ali i jedina općina na Baniji naseljena pretežno srpskim stanovništvom u kojoj nisu bili zabilježeni masovni zločini nad lokalnim Srbima, protjerivanje dijela stanovništva u Srbiju ili interniranje dijela stanovništva u logore. Ustaška vlast ni nakon maja 1942, kada je zabilježeno najmasovnije interniranje banijskih Srba u logore, nije odustala od namjere interniranja i eliminacije što većeg broja banijskih Srba. O tome svjedoči interniranje preko 300 banijskih Srba tokom Akcije Šamarica, koju su avgusta 1942. sprovele domobranske snage. Ubrzo potom, 5. septembra 1942, pripadnici Ustaškog obrambenog zdruga izvršili su prepade u četiri sela između Sunje i Dubice, u namjeri da pohvataju i interniraju mještane. Prepadi su izvršeni na osnovu naređenja Ustaške nadzorne službe. Mještani pohvatani u prepadu bili su dovedeni na željezničke stanice Šaš i Dubica s namjerom da budu transportovani u Jasenovac. Zahvaljujući intervenciji kotarskog predstojnika iz Kostajnice Vjekoslava Bakarića i, napose, intervenciji općinskog načelnika iz Staze Pere Krznarića, dvojice umjerenijih pripadnika ustaškog pokreta, pohvatani Srbi su oslobođeni. Riječ je o oslobađanju vjerovatno najvećeg broja pohvatanih Srba koji su bili predviđeni za internaciju u Jasenovac. Iako mještani četiri banijska sela nisu internirani, naređenje Ustaške nadzorne službe za njihovu internaciju potvrđuje da vrh ustaškog represivnog aparata nije odustao od namjere postepene eliminacije Srba na Baniji. Akcija Crkveni Bok, koja je uslijedila 13. oktobra 1942, potvrđuje tu tezu.

Veći broj dokumenata upravnih vlasti NDH potvrđuje da je stanovništvo općine Crkveni Bok bilo mirno i lojalno. O tome su lokalni predstavnici ustaške vlasti tokom 1941. i 1942. više puta obavještavali ustaški

vrh u Zagrebu, uključujući i vrh represivnog aparata (Ustaška nadzorna služba i Ministarstvo unutarnjih poslova). Uprkos saznanjima da stanovništvo općine ima vrlo lojalno držanje, vrh ustaškog represivnog aparata je odlučio da mještani budu internirani i pobijeni u logorima. Glavni razlog za prepade i internacije ticao se etničke pripadnosti lokalnih stanovnika. Oni su određeni da budu pohvatani, internirani i ubijeni isključivo zbog toga što su bili Srbi. Prepad u općini Crkveni Bok i internacija mještana u literaturi su nazvani Akcija Crkveni Bok. Taj termin koristim u knjizi.

Ovo istraživanje dopunilo je prethodna istraživanja Akcije Crkveni Bok. Prvi put je Akcija kontekstualizovana u okviru genocidne politike NDH prema Srbima na Baniji 1942, pri čemu je hronološki i faktografski upotpunjena, a na osnovu dosad nekorišćenih izvora utvrđeni su identiteti žrtava prepada 13. oktobra 1942, kao i identiteti žrtava koje su smrtno stradale u logorima ili umrle od posljedica boravka u logorima. Prema mom istraživanju, ukupan broj žrtava Akcije Crkveni Bok iznosio je 159. Ispravljene su greške u prethodnim spiskovima žrtava. Zahvaljujući mom i prethodnim istraživanjima, Akcija Crkveni Bok jeste najbolje istražen prepad i internacija od svih koje je sproveo Ustaški obrambeni zdrug te jedna od najdetaljnije istraženih internacija u logor Jasenovac.⁹

Istraživanja predstavljena u ovoj knjizi dopunjuju prethodna historiografska saznanja o djelovanju Ustaškog obrambenog zdruga ili, kako ga često nazivam u knjizi, jasenovačkog zdruga. Riječ je o vojno-policijskoj formaciji Ureda II Ustaške nadzorne službe. Taj ured je nosio ime Ustaška obrana; po njemu je nazvan zdrug. Zdrug je od osnivanja do kraja 1942. bio pod komandom šefa Ustaške obrane Vjekoslava Maksa Luburića, koji je primao naređenja od šefa represivnog aparata NDH Eugena Dide Kvaternika. Njih dvojica su najodgovorniji za stradanje mještana Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka tokom Akcije Crkveni Bok, a Eugen Kvaternik je, uz njegovog oca Slavka Kvaternika, najodgovorniji za prethodna interniranja banijskih Srba.

Istraživanje je dopunilo saznanja o zločinima Ustaškog obrambenog zdruga koji su izvršeni tokom 1944. na širem području jasenovačke

9 Najbolje istraženi pojedinačni zločin koji je počinio Ustaški obrambeni zdrug jeste ubistvo preko 40 Sinta (njemačkih Roma), počinjeno 24–25. 4. 1945. u selu Hrastini kod Zaprešića (Mario Šimunković, Đorđe Mihovilović, *Masakr nad Romima i Sintima u Hrastini 1945. godine — zločin luburičevaca u zaprešićkom kraju*, Jasenovac, 2021). Taj zločin nije nastao kao posljedica prepada (racije) jasenovačkog zdruga, to jest unaprijed planirane akcije, naređene iz vrha represivnog aparata NDH, koja bi podrazumijevala opkoljavanje naselja od strane oružanih snaga NDH.

Posavine. Nakon povratka Vjekoslava Maksa Luburića u Jasenovac, krajem 1943. intenzivirani su zločini jasenovačkog zdruga nad srpskim stanovništvom u kotarima Kostajnica, Novska, Nova Gradiška i Bosanska Gradiška. Pripadnici jasenovačkog zdruga i ustaška milicija iz Puske u nekoliko navrata su tokom 1944. izvršili prepade u selima općine Crkveni Bok. Najambiciozniji prepad, kojim je komandovao zapovjednik jasenovačkog zdruga Marko Pavlović, dogodio se 22. avgusta 1944. Prema mojim istraživanjima, toga dana ustaše su u bočanskim selima ubili 37 i internirali 318 mještana. Svi internirani su ubrzo potom ubijeni na nekom od stratišta logora Jasenovac. Čak 80% žrtava prepada i internacije odnosi se na žene i djecu, dok se preko polovine žrtava među muškarcima odnosi na starce. To ukazuje na prirodu zločina. Broj žrtava bi bio mnogo veći da većini mještana nije pošlo za rukom da pobjegne iz sela. Dio bočanskih izbjeglica našao je utočište kod poznanika u susjednom hrvatskom selu Bobovac, zbog čega su pripadnici Ustaškog obrambenog zdruga septembra 1944. izvršili prepad u tom selu. Ustaše su u Bobovcu uhapsili 40 Bočana, koje su manjim dijelom pobili u selu, a većim dijelom internirali u logor Jasenovac, gdje su ih pobili. Jedan od važnih rezultata istraživanja jesu svjedočenja mještana Strmena, Crkvenog Boka i Bobovca o solidarnosti mještana Bobovca s komšijama Srbima. Među njima je bilo onih koji su rizikovali život kako bi pomogli Bočanima.

Tokom rata nije zabilježen nijedan masovni zločin koji su u bočanskim selima počinili Hrvati iz Bobovca i Lonje, iako su mještani tih dvaju sela učestvovali u pljačkanju Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka. Zločini nad stanovnicima općine Crkveni Bok plod su inicijative ustaških represivnih struktura iz Zagreba i Jasenovca, a ne posljedica inicijative ustaša iz susjednih sela, kao što je bilo u nekim dijelovima NDH, osobito u Lici, Cazinskoj Krajini, Bosanskoj Krajini, Hercegovini itd. Jedini izuzetak jeste involviranost ustaške milicije iz Puske u zločine nad stanovnicima bočanskih sela, pri čemu je pušćanska milicija zapravo bila pod zapovjedništvom Ustaškog obrambenog zdruga, čije je pak zapovjedništvo iniciralo zločine.

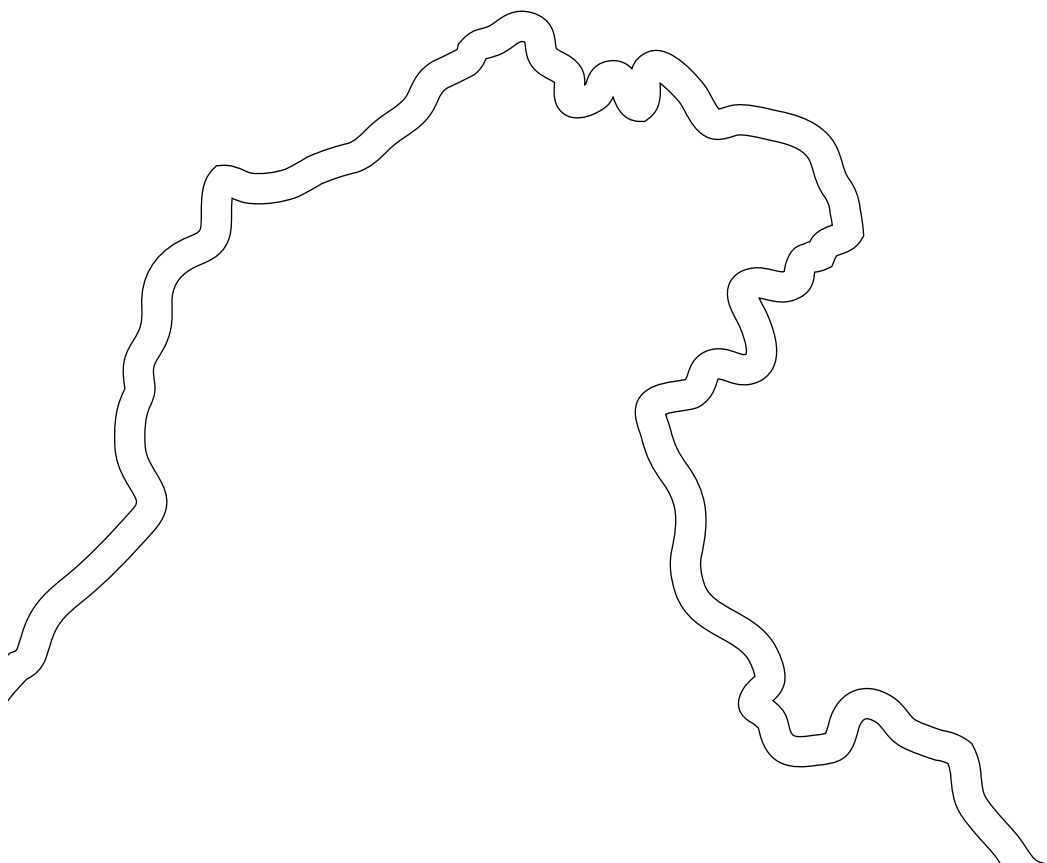
Zločini nad stanovništvom općine Crkveni Bok nesumnjiv su primjer zločina genocida. To potvrđuje neodustajanje od namjere da se pobije što više lokalnih stanovnika i da se unište sva tri sela. Potvrđuje to i struktura žrtava. Sve žrtve ustaških zločina među lokalnim stanovnicima bili su civili. Preko dvije trećine žrtava koje su pobijene od strane ustaša bili su žene i djeca. Ustaše su u nekoliko navrata vršili prepade, ubijanje po selima i hvatanje i interniranje mještana. Vrijedi naglasiti da

izvori ne spominju nijedan primjer etnički motivisanog zločina Bočana u susjednim hrvatskim selima.

Na kraju, napominjem da je knjiga pisana na srpskom književnom standardu koji je donekle prilagođen govoru banijskih Srba i, načelno, govoru Srba u Hrvatskoj, te stoga jezik ove knjige ne odstupa mnogo od srpskohrvatskog književnog standarda. Zbog toga sam, primjera radi, uvijek pisao „općina“ umjesto „opština“.

Ova knjiga je izraz dubokog poštovanja prema stanovnicima Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka. Njihovi mrtvi nisu poraženi.

I
PORIJEKLO
STANOVNIŠTVA
OPĆINE
CRKVENI BOK

Strmen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok su jedina pretežno srpska naselja na Baniji koja su smještena na Savi, u sjevernom dijelu Sunjskog polja. Rijeka Sunja, po kojoj je Sunjsko polje dobilo ime, uliva u Savu nedaleko od Ivanjskog Boka. Između te dvije ravničarske rijeke nalaze se tri sela čija je ratna istorija predmet ove monografije.

ekoistoriju tri bočanska sela i susjednog sela Lonja odredile su rijeke. Nedaleko od Ivanjskog Boka, samo preko Save, nalazi se ušće rijeke Lonje u Savu. Sava i Lonja su u prošlosti mijenjale tok, tako da je savski meandar Kozarački bok prestao biti dio atara Strmena, odnosno dio Banije, i postao dio atara obližnjeg prekosavskog sela Suvoj, odnosno dio Slavonije, dok se izbočina Lonjski bok (meandar smješten između Strmena i Crkvenog Boka koji je na kartama iz 19. stoljeća ubilježen pod nazivom Pršak) promjenom toka Save našla južno od novog toka Save, postavši dio Banije, iako je meandar Lonjski bok i dalje ostao u sastavu atara sela Lonja. Savska izbočina Oštra luka (na kartama iz 19. stoljeća ubilježena pod nazivom Naplavci), koju teritorijalno dijele Crkveni Bok i Ivanjski Bok, promjenom toka Save takođe je prestala biti dio Slavonije, ali je, za razliku od Lonjskog boka, prestala biti dijelom atara sela Lonja. Sava je krajem 18. ili početkom 19. vijeka najprije odvojila Oštru luku od Slavonije, zatim je u prvoj polovini 19. stoljeća meandar Lonjski bok odvojen od Slavonije, da bi 1871–1873. bio prokopan kanal između Strmena i Kozaračkog boka.¹ Promjenom toka rijeka Lonje i Save, staro selo Lonja je donekle razmješteno, tako da su

1 Savska izbočina Oštra luka (ili Naplavci) odvojila se od Slavonije možda i krajem 18. vijeka, svakako prije nego što se Lonjski bok odvojio od Slavonije i prije nego što je rijeka Lonja promijenila tok. Na karti Banske granice iz 1773–1775. vidljiv je uzak kanal koji odvaja Oštru luku od ostatka lijeve obale Save. To možda objašnjava to što je savska mrtvaja koja je okruživala Oštru luku presušila, za razliku od mrtvog rukavca koji okružuje Lonjski bok. Na karti Hrvatske, Slavonije, Srema i Vojne granice, u okviru kartografskog projekta Drugi vojni pregled Habsburškog Carstva (1865–1869), Kozarački bok je još uvijek dio Banije, a rukavac (mrtvaja) Stara Sava, koji je okruživao Oštru luku, još uvijek nije bio presušio (<https://maps.arcanum.com/>). „Zbog malog pada rijeka Sava sporo teče, pa stoga pravi velike krivine — meandre i često mijenja korito. Ovakvo poluotočno zemljište, s tri strane okruženo riječnim koritom, narod zove 'bok'. Ako je u njemu smješteno naselje, onda bok postaje dio njegovog imena ili samo ime. Tako su nastali toponimi Crkveni Bok, Ivanjski Bok, Drenov Bok ili samo Bok (selo kod Siska). U slučaju da u boku nema naselja, ime poprima od najbližeg sela u čijem je posjedu bio ili je još uvijek, poput Lonjskog boka, ili po tome odakle su došli njegovi prvi doseljenici i vlasnici, poput Kozaračkog boka, ili na neke druge načine (Čadavski bok, Dedunski bok i slično)“ (Mađa Kљајић Вејновић, Никола Д. Турајлић, *У раљама геноцида: Страдања становништва Стрмена, Црквеног Бока и Ивањског Бока у XX вијеку*, Београд, 2017, стр. 10).

raseljene kuće koje se na karti 1 nalaze u predjelu nekadašnje prevlake meandra Lonjski bok. Lonjski bok nakon toga više nije bio naseljavan. Nakon prosijecanja kanala između Strmena i Kozaračkog boka došlo je do postepenog raseljavanja stanovnika strmenskog zaseoka Kozarački Bok.

Naselja općine Crkveni Bok prostorno i saobraćajno udaljena su u odnosu na druga naselja na Baniji. Jedini izuzetak predstavlja najbliže banijsko selo — Bobovac, koji je udaljen stotinak metara od najbližih kuća u Strmenu. Naselja u općini Crkveni Bok odvojena su od ostatka kostajničkog kotara širokim pojasom močvarnih, ravničarskih šuma: Evin budžak, Ilijina greda i Ljeskovača, dok su od najbližih sela u jasenovačkoj Posavini (Puska i Krapje), osim rijekom Savom, odvojena močvarnim šumama Riboštak, Cvetin vir i Čađavski bok. Strmen i Crkveni Bok su povezani cestom sa Slovincima, selom smještenim na cesti Sisak — Hrvatska Dubica, odakle je kolski put dalje vodio prema Hrvatskoj Kostajnici, Sunji i Hrvatskoj Dubici, najbližim većim naseljima. Slovinci i obližnji Šaš su smješteni na željezničkoj pruzi Sisak–Novska, čija gradnja je dovršena 1888. Između Slovinaca i Šaša nalazila se najbliža željeznička stanica koju su koristili mještani bočanskih sela (željeznička stanica Šaš). Bila je to najvažnija veza općine Crkveni Bok s ostatkom Hrvatske i Jugoslavije. U drugoj polovini 19. vijeka, Strmen i Lonja su bili povezani riječnom skelom. Na taj način su bočanska sela prometno bila povezana i sa selima jasenovačke Posavine.

Strmen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok kao tri međusobno povezana sela, odnosno kao prostorna, ali i etnografska cjelina, u prošlosti su činili jednu administrativnu jedinicu — općinu Crkveni Bok. Općina je ponijela ime po centralnom naselju, jednako udaljenom od dva susjedna sela. Općina Crkveni Bok je u Kraljevini SHS/Jugoslaviji bila jedna od sedam općina u sastavu kotara Kostajnica. I prije nego što je 1893. uspostavljena općina Crkveni Bok, tri sela su podrazumijevana kao jedna cjelina, između ostalog, i zato što su bila dio jedne pravoslavne parohije, uspostavljene 1810. Strmen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok su do 1893. bili u sastavu općine Staza, od koje su se odvojili jer su mještani bili nezadovoljni postupcima Joce Gruborovića, načelnika općine Staza.²

Bočanska sela nisu nastala u istom razdoblju, budući da je Strmen naseljen stotinak godina prije naseljavanja Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka. Strmen je osnovan u posljednjoj deceniji 17. stoljeća, a Crkveni

2

Sbornih zakonah i naredbah valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb, 1893, str. 553; *Српско коло*, 13, III, Загреб, 1/14. 7. 1905, стр. 6.

Bok i Ivanjski Bok u posljednjoj deceniji 18. stoljeća. Uprkos tome, tri bočanska naselja predstavljaju etnografsku cjelinu. Sva tri sela su naseljena srpskim pravoslavnim stanovništvom koje je doseljeno iz sjeverozapadne Bosne, odnosno s područja koje gravitira ka gradovima Bosanska Dubica i Bosanski Novi.

Objavljeni istorijski izvori ne pružaju podatke o prvim desetljećima Strmena. Siguran dokaz da je Strmen naseljen u posljednjoj deceniji 17. stoljeća, kada nastaju susjedni Bobovac i Lonja, kao i srpska sela u banijskom Trokutu,³ predstavlja činjenica da Strmen nije naseljen rimokatoličkim hrvatskim stanovništvom. Naime, da Strmen nije naseljen u isto vrijeme kada i Bobovac i Lonja, na području Strmena bi se naselili rimokatolici. Najstariji objavljeni izvor koji spominje Strmen potiče iz 1768. Jedan vojnokrajški izvor bilježi da su „iz Turske“ 3. maja 1768. u Strmen (Sztermen) prebjegla šestorica muškaraca i jedna žena iz porodice Kalaja.⁴ To prezime nije zaživjelo u Strmenu. Nije jasno da li su se prebjeci vratili u Bosnu, odselili nekud drugo ili su njihovi potomci promijenili prezime. Na karti Banske granice iz 1773–1775. Strmen je označen takođe kao Sztermen. Selo je znatno manje nego ono koje vidimo na topografskim kartama iz sredine i druge polovine 19. vijeka, kada je Strmen već imao oblik koji nije mijenjao ni u narednom vijeku. Na karti iz 1773–1775. Strmen se prostire na desnoj obali Save, ali ne dopire do Lonjskog boka na istoku, niti do Kozaračkog boka na zapadu. Prevlaka Kozaračkog boka i Savište — prostor između jezgra Strmena i mrtvaje Stara Sava, odnosno budućeg naselja Crkveni Bok — još uvijek nisu bili naseljeni.

Strmen je nesumnjivo dobio ime po tome šta je desna obala Save nešto uzdignutija od lijeve obale, iako neznatno. Ipak, ta morfološka činjenica bila je predušlov za formiranje tri naselja u Strmenskom polju, na desnoj obali Save. U zavičajnoj literaturi navodi se tvrdnja da je Ivanjski

- 3 Banijski Trokut ili Trokut je neformalni geografski naziv (nema ga na geografskim kartama) za područje između Sunje, Hrvatske Dubice i Hrvatske Kostajnice, odnosno za naseljena mjesta između pruge Sunja — Hrvatska Dubica i rijeke Une. Najveća naselja u banijskom Trokutu su Živaja, Slovinci i Donji Hrastovac. Sunja, Dubica i Kostajnica se najčešće ne podrazumijevaju kao dio Trokuta. Često se pogrešno smatra da banijski Trokut označava geografsko područje između rijeka Save i Une, u istočnom dijelu Banije. Time se i područje Sunjskog polja, kome pripadaju i sela nekadašnje općine Crkveni Bok, pogrešno svrstava u Trokut.
- 4 Славко Гавриловић, *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, Књига I, Банска крајина 1690–1783, Београд, 1989, док. 336, стр. 229: Попис дезертера-повратника и турских поданика који су прешли у Банску крајину (Петриња, 28. мај 1768).

Bok nazvan po mjestu Ivanjska, smještenom između Banjaluke i Prijedora, odakle su navodno poticali prvi doseljenici koji su zasnovali selo. U istoj literaturi navodi se tvrdnja da je Crkveni Bok imenovan nakon što je u novoosnovanom selu podignuta pravoslavna crkva. Međutim, nijedna od tih tvrdnji nije osnovana.

Na karti je ubilježen toponim Ivanjski dol, koji je na planu Ivanjskog Boka iz 1797. i detaljnoj habzburškoj katastarskoj karti iz 1859. označen kao močvara. Čitav predio južno od današnjeg Ivanjskog Boka u prošlosti je nazivan Ivanska. Po tom toponimu bili su nazvani danas nepostojeći Ivanjski potok i još uvijek postojeća močvara Ivanjski dol — koju mještani, kao i čitav taj predio, nazivaju Vanjska. Novoosnovano selo Ivanjski Bok nazvano je po toponimu Ivanska. Bosansko selo Ivanjska uvijek je bilo pretežno rimokatoličko mjesto te nema dokaza da je makar jedna bočanska porodica doselila iz tog dijela Potkozarja.⁵

Ivanjski Bok je kao naseljeno mjesto obilježen tim nazivom na planu tog novoosnovanog sela iz 1797. Na istom planu, iako nije prikazan, imenovan je i Crkveni Bok kao naseljeno mjesto (selo).⁶ Crkva u Crkvenom Boku je izgrađena tek 1810. Nije jasno zašto je selo ponijelo takvo ime. Pretpostavljam da je selo ponijelo ime po već postojećem toponimu, odnosno po postojećem nazivu za meandar (Crkveni bok), koji je tokom vremena prestao da se upotrebljava među lokalnim stanovništvom. Toponim Crkveni bok se vjerovatno odnosio na zemljište između dva meandra — Lonjskog boka i Oštre luke. To zemljište je na topografskoj karti iz 1859. obilježeno nazivom Bok. Pretpostavljam da je u drugoj polovini 18. stoljeća to zemljište pripadalo ili rimokatoličkoj župi, odnosno crkvi u Lonji (koja se u 18. stoljeću nalazila upravo naspram dijela sela Crkveni Bok koji se zove Tatrjlani), ili pravoslavnoj parohiji, odnosno crkvi u Strmenu. Nema dokaza da je prije podizanja crkava u Lonji i Strmenu postojala neka druga crkvena građevina na tom području, mada ne treba isključiti pretpostavku da je toponim Crkveni bok stariji od razdoblja u kome su naseljeni Strmen i Lonja.

5 Potvrdu da je Ivanjski Bok nazvan po močvari Ivanska, odnosno Ivanjski dol, u koju se nekad ulivao presahli Ivanjski potok, nalazimo u statističko-topografskom upitniku iz 1850. u kome je bočanski paroh Kuzman Kotur zabilježio da je „selo dobilo ovo ime po ezera Ivanska“ (*Statističko-topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine*, (pr. Ela Jurdana), Katalog muzejskih zbirki XLVIII, Muzejska građa na kompaktnom disku, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 2016, kataloška jedinica 87).

6 Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA), 429, Banska generalkomanda, Popis planova i nacрта, 17-118, Plan novog sela Ivanjski Bok kod Sunje, 1797.

Područje između rijeka Save i Sunje, koje je u 20. stoljeću gotovo u potpunosti bilo prekriveno pašnjacima, livadama i oranicama, sedamdesetih godina 18. vijeka najvećim dijelom bilo je pod šumom. Šuma je pokrivala najveći dio područja na kome su dvadesetak godina kasnije nastali Crkveni Bok i Ivanjski Bok. Šumom je bio prekriven čak i Strmenski bok — savska izbočina između Strmena i Lonje.⁷ Dva toponima zabilježena na topografskoj karti Banske granice 1773–1775. upućuju na zaključak da je područje Sunjskog polja u 17. stoljeću bilo pod kontrolom Turaka. Riječ je o močvari Omerovac kod Bobovca te o livadi Osmanovo polje južno od budućeg Crkvenog Boka.

Iako je nesumnjivo postojao kao naselje tokom cijelog 18. stoljeća, Strmen nije zastupljen u dva objavljena popisa stanovništva iz druge polovine 18. vijeka. Tako se Strmen ne spominje u najznačajnijem i najdetaljnijem popisu stanovništva koji su u 18. stoljeću organizovale vojne vlasti na području Banske granice (popis iz 1768), ali ni u prvom popisu stanovništva Gornjokarlovačke eparhije iz 1772.⁸ Nije moguće objasniti ta dva previda, pogotovo s obzirom na to da se u vojnokrajiskom popisu iz 1768. navode doslovno sva banijska naselja, uključujući i zaseoke koji su raseljeni do kraja 18. stoljeća, kada su mnoga banijska sela, pogotovo u istočnom dijelu Banije, poprimila današnji oblik, čime je balkanski tip naselja (naselja raštrkana po brdima, sastavljena od nekoliko zaselaka) ustupio primat panonskom tipu naselja (naselja koja se formiraju uz najvažniji seoski put ili raskršće puteva).

Bosansko srednje i donje Pounje te Knešpolje i sjeverozapadno Potkozarje matica su najvećeg broja srpskih doseljenika na Baniji i u Moslavini, naseljenih krajem 17. vijeka. U vrijeme osmanske dominacije, Banija je bila vrlo slabo naseljena (naseljena mjesta su postojala uglavnom južno od Zrinjske gore), a Moslavina je bila pustoš bez naseljenih mjesta. Porodice koje su osnovale Strmen doselile su iz srpskih sela u okolini Bosanskog Novog.

Prilikom osnivanja Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka, u vrijeme Dubičkog rata, dio prebjega iz Knešpolja naselio se i u Strmenu. Pojava

7 Banal Grenze (1773–1775), Josephinische Landesaufnahme: <https://maps.arcanum.com/>

8 Uредити: Славко Гавриловић, *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, Књига I, Банска крајина 1690–1783, Београд, 1989, док. 336: Детаљни попис људства Банске крајине по региментама, компанијама и селима јула 1768; Исидора Точанац Радовић, „Парохије и свештенство Горњокарловачке епархије 1772. године: II банска крајина“, *Мешовита грађа — Miscellanea*, Нова серија књ. XXXIV, Београд, 2013.

istih prezimena u Crkvenom Boku i Strmenu potvrđuje tezu da je prilikom naseljavanja Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka dio doseljenih familija naselio i Strmen. Kozarački Bok, nekadašnji zaselak Strmena, koji se nalazio u dijelu istoimenog savskog meandra, naseljen je u isto vrijeme kada i Crkveni Bok — dakle, krajem 18. stoljeća. Naziv tog savskog meandra svjedoči da su bivši strmenski zaselak osnovale porodice doseljene iz Potkozarja (a ne iz okoline Bosanskog Novog). Na karti Banske granice iz 1773–1775. Kozarački bok još uvijek nije imenovan, niti je označen kao dio naselja Strmen.

Čak i površna analiza bočanskih prezimena ukazuje na to da su u Crkvenom Boku i Ivanjskom Boku prisutna istovjetna prezimena kao u selima nedaleko od desne obale Une, od Otoke do Donje Gradine, ali prvenstveno prezimena kakva su vrlo zastupljena među stanovnicima Knešpolja (mikroregija oivičena rijekom Unom na sjeveru, planinom Pastirevo na zapadu, pobrdem između Pastireva i Kozare na jugu te cestom Knežica — Bosanska Dubica na istoku) i sjeverozapadnog dijela Potkozarja (područje između planine Kozare i gore Prosare).

I danas tridesetak zaselaka te dva sela na području Bosanskog Novog, Bosanske Kostajnice, Bosanske Dubice i Knežice nose naziv po prezimenima koja su bila zastupljena u Strmenu, Crkvenom Boku i Ivanjskom Boku. Neka prezimena dala su naziv za nekoliko zaselaka. Primjera radi, zaselak Pralice postoji u tri sela u trokutu Bosanska Dubica — Bosanska Kostajnica — Knežica (Malo Dvorište, Čitluk, Tuključani), dok zaselak Jelisavci postoji u čak četiri sela na području Bosanskog Novog (Lješljani, Petkovac, Rakovac, Ćele). Isto tako, neka strmenska prezimena zastupljena su u nekoliko sela južno ili istočno od Une, uključujući i sela u kojima zaseoci nužno ne nose ime po nekom prezimenu zastupljenom u Strmenu (rjeđe u ostala dva sela). Zbog toga nije uvijek moguće na osnovu analogije po prezimenima i nazivima zaselaka precizno odrediti iz kog mjesta su doselile pojedine bočanske familije, ali je moguće odrediti mikroregiju iz koje su doselili.

Matična knjiga umrlih za 1833–1834. najstarija je sačuvana matična knjiga parohije Crkveni Bok. Taj značajni izvor za stariju istoriju općine Crkveni Bok čuva se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.⁹ Ta matična knjiga predstavlja tek dio matičnih knjiga parohije Crkveni Bok koje su se do 1941. ili 1942. čuvale u parohijskom domu ili u parohijskoj crkvi

9 HR-HDA, 1448, Zbirka mikrofilmova matičnih knjiga (dalje: 1448, ZMMK), Matična knjiga umrlih parohije Crkveni Bok 1833–1834.

u Crkvenom Boku. Parohijske matične knjige konfiskovale su ustaške vlasti početkom Drugog svjetskog rata. Budući da su matične knjige najvećim dijelom sačuvane za razdoblje nakon 1886, a da je Matična knjiga umrlih za 1833–1834. jedina sačuvana parohijska matična knjiga prije 1886, nameće se zaključak da su ostale matične knjige vođene prije 1886. možda zagubljene ili uništene prije Drugog svjetskog rata. Najveći dio parohijskih matičnih knjiga, koje su vođene od 1799, nije sačuvan. U Matičnoj knjizi umrlih za 1833–1834. navedeni su poimenični podaci za 65 stanovnika Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka koji su umrli tokom te dvije godine. Čak 41 upis u knjigu umrlih odnosi se na djecu do dvije godine starosti, što ukazuje na vrlo visoku stopu smrtnosti dojenčadi u toj epohi. Izvor ne pruža neke očekivane podatke (npr. ne navodi godinu rođenja ili godine starosti pokojnika, dok imena roditelja navodi samo za umrlu djecu, pogotovo ne navodi uzrok smrti), ali pruža jedinstvenu potvrdu o prezimenima porodica koje su u tom razdoblju, četrdesetak godina nakon osnivanja Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka, živjele u bočanskim selima. U matičnoj knjizi umrlih navodi se 40 prezimena.

TABLICA 1: Spisak prezimena u Strmenu, Crkvenom Boku i Ivanjskom Boku navedenih u Matičnoj knjizi umrlih parohije Crkveni Bok 1833–1834.

MJESTO	PREZIMENA
Strmen	Arbutina, Bajić, Bijelac, Cikota, Knežević, Kukavica, Lađević, Lončarević, Maljak, Novaković, Popović, Savurdić, Turajlić, Vila
Crkveni Bok	Beč, Burazor, Dragosavljević, Đuričić, Ivaničić, Konjević, Pralica, Radojičić, Sekulić, Subanović, Todorović, Toljaga, Zlokapa
Ivanjski Bok	Bašić, Cikota, Ćorić, Janjić, Kalinić, Kukavica, Pralica, Rađenović, Šteković, Tatomirović, Vučenović, Vujić, Zlokapa

Navedena prezimena umrlih stanovnika Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka zasigurno su i prezimena porodica koje su učestvovala u osnivanju ta dva sela u posljednjoj deceniji 18. vijeka. Ona svakako ne podrazumijevaju prezimena svih porodica doseljenih u tom navratu u Crkveni Bok i Ivanjski Bok s obzirom na to da izvor, koji je vremenski ograničen, ne bilježi sva prezimena u tim mjestima. Kada je riječ o prezimenima strmenskih pokojnika, ona predstavljaju potvrdu o dijelu porodica koje su u Strmenu živjele od osnivanja sela u posljednjoj deceniji 17. stoljeća ili su se doselile u Strmen tokom 18. vijeka. Do početka 20. vijeka, prezimena Bajić i Tatomirović nisu više bila u opticaju. Ivaničić je vjerovatno pogrešno zapisano

prezime Ivančević. Tokom 20. stoljeća Subanovići su živjeli u Ivanjskom Boku, ali ne i u Crkvenom Boku.

Na osnovu analize prezimena i toponima (imena zaselaka) u matičnim područjima iz kojih je krajem 17. stoljeća i tokom 18. stoljeća naseljen Strmen te iz kojih su krajem 18. naseljeni Crkveni Bok i Ivanjski Bok, u manjoj mjeri i Strmen, kao i na osnovu analize prezimena zabilježenih u Matičnoj knjizi umrlih za 1833–1834, pokušaću definisati hipotezu o tome kada i odakle su doselile pojedine bočanske porodice. To ne znači da su svi elementi hipoteze tačni i da nisu podložni mogućim korekcijama.

U Strmen su krajem 17. vijeka doseljene porodice: Bijelac (vjerovatno iz sela Petrinja kod Bosanske Kostajnice), Jelisavac (iz nekog od četiri sela između Bosanskog Novog i planine Pastirevo, u kojima postoji zaselak Jelisavci), Kukavica (iz Poljavnice ili Gornjeg Vodičeva između Bosanskog Novog i Dobrljina), Novaković (iz Blatne ili Osretka, između Bosanske Krupe i Bosanskog Novog ili, vjerovatnije, iz Maslovara, istočno od Bosanskog Novog), Vila (iz Ravnica ili Cerovice kod Bosanskog Novog). Te porodice su početkom 20. stoljeća spadale u brojnije strmenske familije.

Krajem 17. stoljeća u Strmen su vjerovatno doselile i porodice Maljak i Savurdić, ali nisam uspio odrediti njihovo matično područje. Nijedno od ta dva prezimena nije zastupljeno u korpusu prezimena bosanskih i hercegovačkih Srba, niti u bosanskokrajiškoj toponomastici. Prezime Maljak postoji među Hrvatima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, ali nema dokaza da Srbi u Strmenu koji nose to prezime vode porijeklo od Hrvata Maljaka. Budući da prezimena Maljak i Savurdić među Srbima prije 20. stoljeća nisu bila zastupljena nigdje drugdje osim u Strmenu, moguće je iznijeti pretpostavku da su oba prezimena nastala u Strmenu — izmjenom nekog prethodnog prezimena koje su te dvije familije donijele iz Bosne.

Nije poznato kada i odakle je u Strmen doselila porodica Kačar. Zbog činjenice da je riječ o porodici koja je u Strmenu bila relativno brojna, moguće je pretpostaviti da su se Kačari doselili krajem 17. stoljeća, kada se doseljavaju i u Drenovac, Vlahović i Banski Grabovac, sela između Gline i Petrinje. Strmenski Kačari bili su brojniji u odnosu na ostale banijske Kačare. Dalje porijeklo familije Kačar je iz Bukovače u Petrovačkom polju. Isto tako, nije poznato kada i odakle se doselila prilično brojna strmenska familija Peulić. To je jedina strmenska porodica čiji prezimenjaci žive istočno od Kozare i Prosare — u nekoliko sela u Lijeveča polju. Dalja starina Peulića vjerovatno je u Vijačanima kod Prnjavora.

Nije jasno u toku koje migracione struje se porodica Kljajić doselila u Strmen. Kljajići su vrlo razgranat rod među bosanskokrajiškim, banijskim i kordunaškim Srbima. Ima ih južno od Bosanskog Novog, tako da su se mogli doseliti s nekim drugim porodicama iz tog područja, krajem 17. stoljeća, kada su se mnoge porodice koje su dijelile to prezime naselile širom Banije, ali su mogli doseliti u Strmen i tokom narednih decenija iz nekog od banijskih sela, a takođe ne treba odbaciti mogućnost da su se možda doselili krajem 18. vijeka iz sela Sključani, smještenog južno od Bosanske Dubice, ili iz Gumnjana, sela koje se nalazi južno od Bosanske Kostajnice, gdje postoji zaselak Kljajići. Vjerovatna matica svih krajiških Kljajića je selo Tramošnja, koje se nalazi istočno od Sanskog Mosta, odakle su se doselili Kljajići koji su krajem 17. stoljeća zasnovali selo Tremušnjak kod Petrinje. Još starija matica Kljajića vjerovatno je selo Zalom, između Nevesinja i Gacka.

Tokom 18. stoljeća, u Strmen je doselilo i nekoliko porodica iz drugih dijelova Banije. Riječ je o porodicama čija prezimena nisu zabilježena u toponomastici niti u korpusu srpskih prezimena bosanskog Pounja, Knešpolja i Potkozarja. Neka od njih postoje isključivo na Baniji, stoga je moguće iznijeti pretpostavku da su nastala početkom 18. stoljeća upravo na Baniji. Riječ je o četiri strmenske porodice čije je prezime zabilježeno u Matičnoj knjizi umrlih 1833–1834. (Arbutina, Lađević, Lončarević, Turajlić) i jednoj strmenskoj porodici čije prezime nije zabilježeno u tom izvoru (Požar). Turajlići su od druge polovine 19. stoljeća, osim u Strmenu, živjeli i u Crkvenom Boku. Između dva svjetska rata, Turajlići su bili najbrojnija familija u općini Crkveni Bok i najbrojnija familija u Strmenu. Prezimena Turajlić i Požar su među Srbima bila zastupljena isključivo na Baniji, a prezime Arbutina je osim Banije bilo zastupljeno i među Srbima u istočnom dijelu Korduna (kordunaške Arbutine su takođe porijeklom Banijci). Požari su doselili iz sela Klinac kod Petrinje. U tom selu, kao i u susjednoj Gornjoj Mlinogi, živjeli su i Turajlići. Smatram da su Turajlići doselili u Strmen iz jednog od ta dva petrinjska sela tokom 18. vijeka. Arbutine su doselile iz Goričke kod Dvora na Uni, Lađevići s područja Sunje, a Lončarevići s područja Gline. Drakulići su se u Strmen doselili kao sveštinička porodica 1778, o čemu će biti riječi u narednom poglavlju. Nije poznato odakle su doseljeni, da li iz okoline Petrinje ili iz okoline Kostajnice. Strmenska porodica Pantelić najvjerovatnije se takođe doselila tokom 18. vijeka iz nekog od banijskih sela — moguće iz Donjih Cerovljana, Hrtića ili Banskog Grabovca. Dalje porijeklo Pantelića, koji su doselili na Baniju krajem 17. vijeka, vjerovatno treba tražiti u dolini Sane.

Nije poznato kada i odakle se doselila brojna bočanska familija Radovanović, koja je jednako bila zastupljena u Strmenu i Crkvenom Boku (uz Turajliće i Đuričiće, najbrojnija bočanska porodica između dva rata). Pretpostavljam da su Radovanovići doselili u prvoj polovini 19. vijeka iz Gornje Bačuge kod Petrinje. Isto tako, nije poznato kada su se doselili strmenski Rakići, nekad relativno brojna porodica, niti da li su oni u srodstvu sa strmenskom porodicom Rak, čije porijeklo je takođe nepoznato. Rakići su se najvjerovatnije doselili iz Knešpolja ili Prosare (iz Parnica ili možda Gunjevaca), ali nije jasno kada se to dogodilo. Do Drugog svjetskog rata, među Srbima je prezime Rak bilo zastupljeno isključivo u Strmenu i nedalekoj Utolici.

U posljednjoj deceniji 18. vijeka, kada su Knešpoljci i Kozarčani osnovali dva nova naselja u Strmenskom polju, knešpoljska i potkozarska migraciona struja je u manjoj mjeri preplavila i Strmen. Tada se iz Demirovca ili susjedne Međeđe u Strmen preselila porodica Danilović. Iz knešpoljskog Čitluka doselila se porodica Kordić, koja je bila jedna od malobrojnijih strmenskih porodica. U istoj migracionoj struji u Crkveni Bok i Strmen doselila se knešpoljska porodica Đuričić — koja je uz Turajliće bila najbrojnija porodica u općini Crkveni Bok u prvoj polovini 20. stoljeća. Đuričići su bili jednako brojni u oba sela. Nije poznato da li su se doselili iz Međuvođa kod Bosanske Dubice, gdje postoji zaselak Đuričići, ili iz sela Petrinja kod Bosanske Kostajnice, gdje su Đuričići bili vrlo zastupljena porodica. Nigdje na tlu Bosne i Hercegovine i Hrvatske prezime Đuričić nije bilo toliko učestalo kao u općini Crkveni Bok. U istom razdoblju, krajem 18. vijeka, u Strmen se iz Knešpolja doselila porodica Rušnov (i danas u nekoliko sela u Knešpolju žive njihovi dalji rođaci koji se prezivaju Ručnov).

U posljednjoj deceniji 18. stoljeća, prilikom naseljavanja Crkvenog Boka, u to naselje doselile su sljedeće porodice iz Knešpolja i, u manjoj mjeri, iz Potkozarja: Beč (iz Donjeg Jutrogošta); Bižić (Suvaja ili susjedni Vrioci); Cikota (Odžinci ili susjedni Vlaškovci ili nešto udaljeniji Draksenić; ta porodica je istovremeno dala naseljenike i u Ivanjskom Boku, ali i u Strmenu; dalja starina te porodice jeste u selu Cikote kod Prijedora); Dimić (Donje Sreflije); Đuričić; Karan (Babinac, Donja Slabinja ili Međuvođe — dalje porijeklo Karana je iz Vedovice južno od Bosanskog Novog); Konjević (Kadin Jelovac); Mazalica (Suvaja, Čitluk ili Pucari, dalja starina im je Rujiška, istočno od Bosanske Krupe); Pralica (prezime je vrlo često u Knešpolju — zastupljeno je čak u deset sela, a u Malom Dvorištu, Čitluku i Tuključanima postoje zaseoci Pralice; ta

porodica je istovremeno preselila i u Ivanjski Bok i, u manjoj mjeri, u Strmen); Radojičić (Babinac ili Donja Slabinja); Sekulić (Donja Slabinja ili Sreflije); Toljaga (Klekovci — daljom starinom su iz sela Bara u Petrovačkom polju); Vukmir (Gunjevci); Zlokapa (Bačvani ili Donja Slabinja). Nije poznato odakle su Dragosavljevići doselili u Crkveni Bok — jer to prezime nije zastupljeno u korpusu srpskih prezimena Bosanske Krajine. Dragosavljevići su se svakako naselili u Crkveni Bok krajem 18. vijeka. Osim u Crkvenom Boku, bili su zastupljeni u Sočanici kod Dvora i Dugom Selu Lasinjskom.

U posljednjoj deceniji 18. stoljeća, prilikom naseljavanja Ivanjskog Boka, u to naselje doselile su sljedeće porodice iz Knešpolja i Potkozarja: Balaban (prezime Balaban je zastupljeno u tri sela u Knešpolju i dva sela između Kozare i Prosare, uključujući i Donju Slabinju — maticu nekoliko bočanskih porodica; dalja starina Balabana je u Bukovači u Petrovačkom polju, a još dalja starina je vjerovatno selo Rilja, zaselak Balabani, između Nevesinja i Gacka); Burazor (Donje Sreflije ili Malo Dvorište); Ćorić (Sključani); Goga (Gunjevci); Katalina (Kadin Jelovac ili Sreflije); Mataruga (Bijakovac ili Gunjevci — ovo je vrlo staro prezime koje je naziv preuzelo od imena nekadašnjeg srednjovjekovnog plemena iz istočnog dijela Hercegovine, odnosno zapadnog dijela današnje Crne Gore); Pećanac (Aginci — daljim porijeklom su vjerovatno iz Peći kod Ključa); Pralica; Rađenović (Pucari — daljim porijeklom su iz Podgrmečja); Skrobo (od Skrobića iz Tuključana, Vlaškovaca ili Koturova); Vučenović (Kadin Jelovac); Vujić (Vojskova); Zlokapa (Bačvani ili Donja Slabinja).

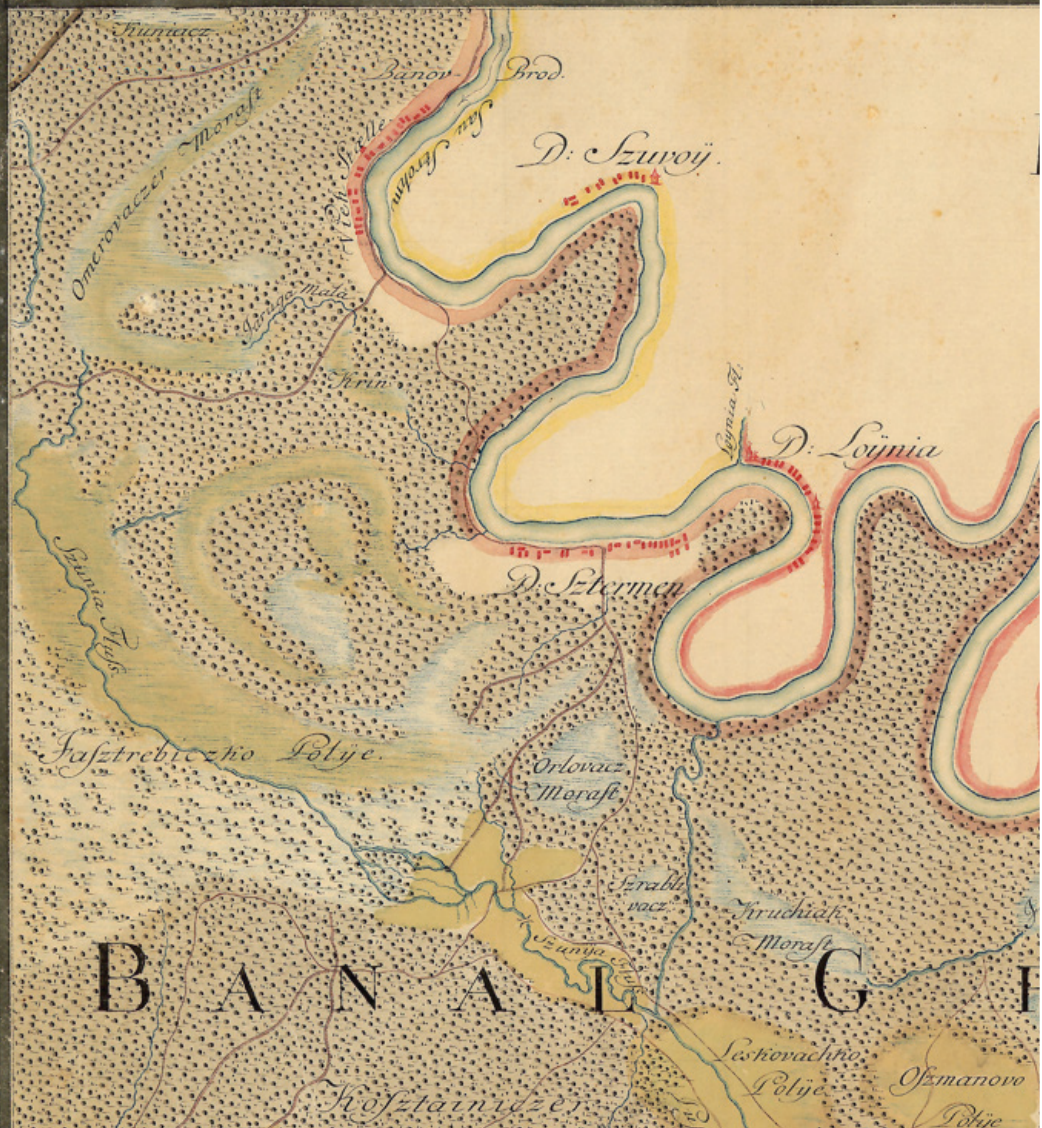
Treba primijetiti da je u Ivanjski Bok doselilo više porodica iz Potkozarja (područje istočno od ceste Bosanska Dubica — Knežica, prema Prosari, a sjeverno od Kozare) nego u Crkveni Bok, gdje su bili znatno zastupljeniji knešpoljski doseljenici. Pritom je upadljivo da je broj porodica doseljenih u Ivanjski Bok iz Knešpolja i broj porodica doseljenih iz Potkozarja jednak. Geografsko porijeklo doseljenika u Strmen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok kao da je bilo uslovljeno geografskim rasporedom područja odakle su doselile porodice koje su osnovale ta tri sela, pri čemu je geografski raspored bočanskih sela podražavao geografski raspored matičnog područja. Porodice koje su osnovale Strmen potiču mahom iz novljanskog Pounja (jugozapadna migraciona struja), porodice koje su osnovale Crkveni Bok mahom potiču iz Knešpolja (srednja migraciona struja), a porodice koje su dale polovinu doseljenika u Ivanjskom Boku potiču iz sela smještenih između Kozare i Prosare (sjeveroistočna migraciona struja — gledano iz matične geografske perspektive).

Sela u Knešpolju i Potkozarju nisu bila jedina matica porodica koje su doselile u Strmensko polje krajem 18. stoljeća. Naredno matično područje, drugo po značaju u odnosu na prethodno, iz koga su potekle doseljeničke porodice koje su naselile Crkveni Bok i, u manjoj mjeri, Ivanjski Bok — bilo je područje između Bosanskog Novog i planine Pastirevo. Iz sela Maslovar, smještenog nedaleko od Bosanskog Novog, neposredno južno od rijeke Sane, doselile su porodice Maslovara i Baltić. Maslovari su se doselile u Strmen i novoosnovani Crkveni Bok, a Baltići u novoosnovani Ivanjski Bok. Maslovari su daljim porijeklom vjerovatno iz Maslovara kod Kotor Varoša, a Baltići sa Glasinca. U novljanskom selu Maslovari to prezime odavno nije zastupljeno, niti ga ima igdje drugdje u Bosni i Hercegovini, tako da je zastupljeno samo u dva toponima. Iz Rakovca, sela između Bosanskog Novog i Prijedora, koje od Knešpolja dijeli gora Planinica, u Ivanjski Bok se doselila porodica Mašala. Iz Rakovca potiče i porodica Dokman, koja se krajem 18. vijeka doselila u novoosnovani Crkveni Bok, a istovremeno ili u prvoj polovini 19. vijeka naselila je i susjedni Strmen. Iz sela Čele, južno od Bosanskog Novog, u Crkveni Bok se doselila porodica Ivančević. Iz Donjeg Vodičeva u Crkveni Bok se doselila porodica Vuruna (iz istog sela vodi porijeklo i porodica Vuruna u Uskocima kod Stare Gradiške). Porodica Čakširaš iz Crkvenog Boka je najvjerovatnije porijeklom iz Velikog Palančišta, između Knešpolja i Prijedorskog polja. Naime, to je jedino selo u sjeverozapadnom dijelu Bosanske Krajine gdje je zastupljeno prezime Čakširan, što je zasigurno starija verzija bočanskog prezimena Čakširaš. Već sam napomenuo da je na sličan način knešpoljsko prezime Ručnov u Strmenu postalo Rušnov.

Sect. 13 1780

Jung: Ausg von Sect. 9 und von de

Theil der Banat-Grænze.

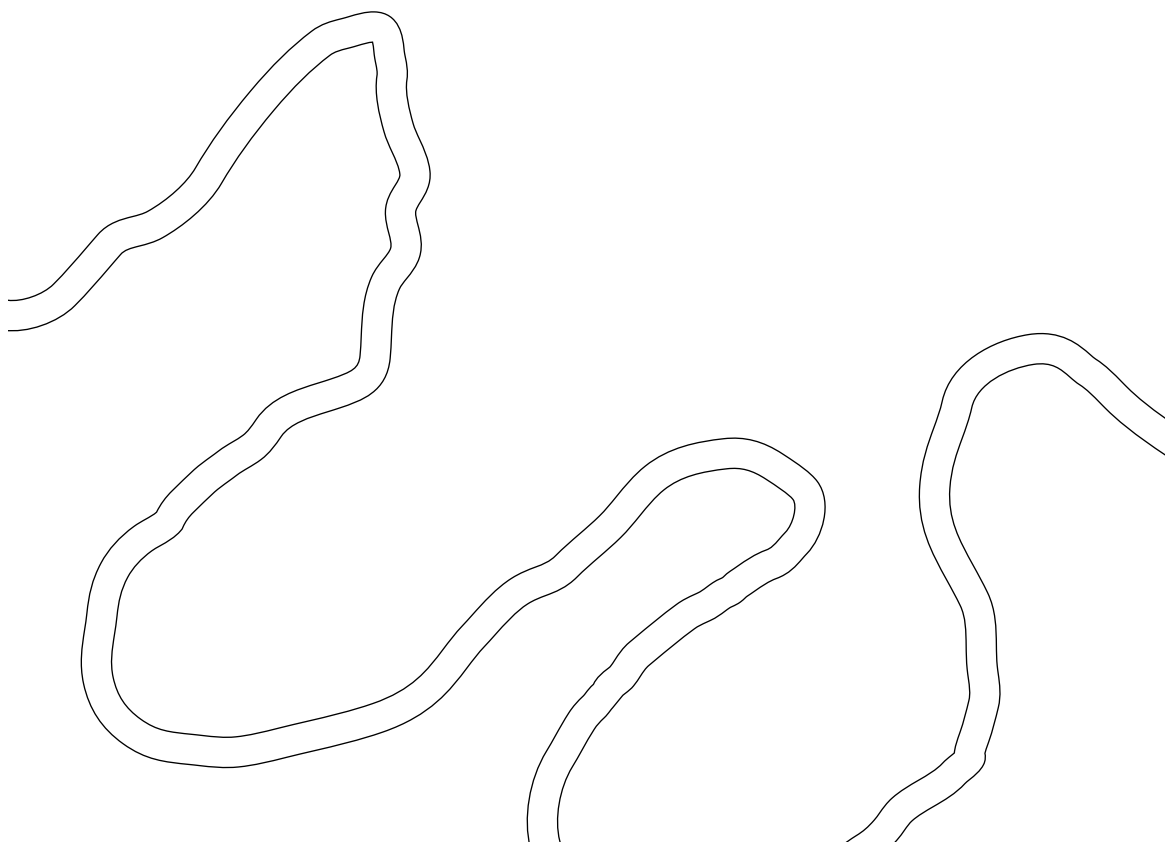

Jung Sect. 12

- ↑ Detalj karte Banske granice iz 1780. (karta prikazuje stanje iz 1773–1775). Na karti je ucrtno selo Strmen. Crkveni Bok i Ivanjski Bok još uvijek nisu postojali kao naseljena mjesta.

II
FRAGMENTI
ISTORIJSKE
DEMOGRAFIJE
OPĆINE CRKVENI
BOK DO 1941.

1. ISTORIJSKA DEMOGRAFIJA OPĆINE CRKVENI BOK 1804–1918.

Najznačajniji izvor za poznavanje istorijske demografije iz razdoblja nakon osnivanja Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka jeste popis stanovništva i sveštenstva Gornjokarlovačke eparhije iz 1804.¹ Dio podataka iz tog dokumenta (broj pravoslavnih domova po parohijama te zbir pravoslavnih stanovnika po regimentama) objavio je protojerej Manojlo Grbić 1891. u svom poznatom i često citiranom djelu *Karlovačko vladičanstvo*. Grbić pogrešno navodi da je u pitanju popis iz 1800, iako je u izvornom dokumentu (rukopisnoj tablici) jasno vidljiva i čitljiva godina 1804. Potonji autori, koji su preuzimali podatke od Grbića, nisu primijetili tu grešku u datiranju jer nisu koristili izvorni dokument. Grbić ne navodi ostale podatke iz dokumenta: broj pravoslavnih stanovnika po parohijama i selima, broj muškaraca i žena po parohijama, podatke o sveštenicima.²

TABLICA 2: Broj domova i stanovnika u Strmenu, Crkvenom Boku i Ivanjskom Boku prema popisu stanovništva Gornjokarlovačke eparhije iz 1804.

SELO	BROJ DOMOVA	BROJ STANOVNIKA	MUŠKIH	ŽENSKIH
Strmen	73	546	292	254
Crkveni Bok	36	491	240	251
Ivanjski Bok	35	380	149	231
UKUPNO	144	1.417	681	736

Broj domova u Strmenu bio je jednak broju domova u Crkvenom Boku i Ivanjskom Boku zajedno. U Strmenu je u jednom domaćinstvu u prosjeku živjelo između sedam i osam ukućana, dok je u Crkvenom Boku u jednom domaćinstvu u prosjeku živjelo 13 ukućana, a u Ivanjskom Boku između 10 i 11 ukućana. To znači da su porodične zadruge u dva novoosnovana sela bile brojnije, što je vjerovatno bilo uslovljeno više ekonomskim nego kulturnim i društvenim razlikama između Strmenjana i doseljenika iz prekounskih krajeva.

1 HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 1, Ⴀписаніе Цѣлагѡ Сизенства Цѣрквеи и Благочестивагѡ Народа богоспасаеѡга Епархіи Карлштатскіѡ лѣта 1804.

2 Манојло Грбић, *Карловачко владичанство (прва, друга и трећа књига)*, репринт издање, Топуско, 1990, стр. 98–105.

Crkveni popis iz 1804. u rubrici „naimenovanje parohije“ navodi samo naziv Strmena kao naseljenog mjesta, dok u istoj rubrici za Crkveni Bok i Ivanjski Bok nema upisanog naziva. Izvor navodi imena dvojice sveštenika u strmenskoj parohiji, godinu njihovog rođenja, godinu rukopoloženja za sveštenika i godine postavljanja za paroha u strmenskoj parohiji: Gavriilo Drakulić (rođen 1743), Simeon Drakulić (rođen 1776). Vjerovatno je riječ o ocu i sinu. Gavriilo Drakulić je rukopoložen za sveštenika 1769, a za paroha u parohiji Strmen postavljen je 1778. Gavriilo Drakulić najvjerovatnije nije rođen u Strmenu, ali su njegovi potomci nastavili živjeti u Strmenu, tako da je između dva svjetska rata u selu bilo najmanje četiri doma Drakulića. Nije poznato da li je, osim Simeona Drakulića, još neki potomak Gavriila Drakulića obavljao sveštenučku dužnost u Strmenu. Pretpostavljam da je strmenska crkva prestala biti parohijska još u prvoj četvrtini ili najkasnije u drugoj četvrtini 19. vijeka, što znači da u Strmenu više nije bilo sveštenika.

Godina 1778. nije samo godina postavljenja Gavriila Drakulića za strmenskog paroha, već i godina kada je najkasnije mogla biti sagrađena drvena crkva posvećena Svetoj Ani u Strmenu. Da je to realna pretpostavka govori činjenica da na vrlo detaljnoj i pouzdanoj karti Banske granice iz 1773–1775. na mjestu Strmena nije ucrtana crkva. Bila je to prva strmenska crkva i prvi pravoslavni hram podignut na području općine Crkveni Bok. Budući da popis iz 1804. navodi da je parohijska crkva u Strmenu posvećena Svetoj Ani, te da se patron crkve nije mijenjao narednih vjekova, potvrđeno je narodno predanje o postojanju drvene crkve u Strmenu prije osnivanja Crkvenog Boka i gradnje bočanske Crkve Preobraženja Hristovog. Predanje, koje je zabilježio lokalni istraživač Nikola Turajlić, kazuje da je prva drvena crkva u Strmenu bila podignuta u neposrednoj blizini rijeke Save. Rijeka je obrušila dio obale na kojoj se nalazila crkva, zbog čega je 1840. izgrađena nova drvena crkva, ali na drugoj lokaciji.³ Tu strmensku crkvu je takođe ugrozila stihija rijeke Save, zbog čega je crkva „porušena“ 1895.⁴ Mještani su krajem dvadesetih godina narednog stoljeća započeli gradnju zidanog hrama u Strmenu. Gradnja te crkve okončana je 1932. Crkva je uništena miniranjem od strane jasenovačkih ustaša septembra 1944.

Crkveni popis iz 1804. bilježi imena dvojice sveštenika iz dva novoosnovana i još uvijek neimenovana naselja istočno od Strmena.

3 Maја Кљајић Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 21.

4 HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 1, Popis naroda u Protoprezviteratu kostajničkom za godinu 1909.

U naselju koje je imalo veći broj domova i stanovnika, a koje je ponijelo ime Crkveni Bok, kao sveštenik („administrator emigrant“) naveden je Stojan Turoman. Izvor navodi da je Turoman rođen 1764. te da je za sveštenika rukopoložen 1782. Izvor ne navodi gdje je Turoman rođen niti gdje je prethodno obavljao sveštenučku dužnost. Zapravo, ispravan oblik sveštenikovog prezimena glasi: Toroman. Toromani su porijeklom iz Brekinje u Knešpolju, a bili su vrlo brojni u Drakseniću u Dubičkom polju. Stojan Turoman (Toroman) je umro 1812, i na mjestu paroha u Crkvenom Boku naslijedio ga je Marko Stupar, o kome ne znamo ništa više osim da je bio bočanski paroh do 1815.⁵ Lokalno predanje pamti ime i prezime paroha Stojana Toromana ne samo kao sveštenika već i kao predvodnika seobe iz Bosne.⁶ Paroh Stupar, kao i nekoliko njegovih nasljednika, nije bio porijeklom iz Crkvenog Boka ili Strmena. Prezime Toroman je u Crkvenom Boku zabilježeno 1869,⁷ ali već početkom 20. vijeka više ga nije bilo. Crkveni popis iz 1804. bilježi i ime sveštenika u Ivanjskom Boku. Njegovo ime je bilo Pavle Milošić. Izvor navodi da je Milošić rođen 1726. Nije poznato odakle je bio rodnom. Budući da izvor uz njegovo ime ne navodi odrednicu „administrator emigrant“, već samo odrednicu „administrator“, te da u Bosanskoj Krajini nije zabilježeno takvo prezime, pretpostavljam da je stari sveštenik Milošić poslat od strane eparhije u Ivanjski Bok, kako bi novodoseljeni narod imao sveštenika.

Parohijska crkva u Crkvenom Boku podignuta je ubrzo nakon što su doseljenici iz Bosne osnovali dva nova naselja u Strmenskom polju. Parohijska crkva Preobraženja Hristovog u Crkvenom Boku podignuta je 1810. Drvena parohijska crkva zamijenjena je 1885–1886. zidanom građevinom.⁸ Ta crkva je, poput strmenske, uništena miniranjem od strane jasenovačkih ustaša septembra 1944.

Popis stanovništva Druge banske regimente 1828–1830, koji je objavio istoričar Petar Korunić, sadrži kontradiktorne i netačne podatke o broju porodica i konfesionalnoj strukturi stanovnika općine Crkveni Bok. Korunić navodi da je u Ivanjskom Boku živjelo 66, u Strmenu 28, a u Crkvenom Boku 31 porodica, te da je Ivanjski Bok imao 316, Strmen 197, a Crkveni Bok 156 stanovnika — što je nemoguće s obzirom na činjenicu

5 *Српска православна Митрополија карловачка по подацима од 1905. год.*, (пр. Мата Косовац), Сремски Карловци, 1910, стр. 1005.

6 Маја Кљајић Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 21–22.

7 *Застава*, IV, 98, Нови Сад, 20. 8. 1869, стр. 3.

8 *Шематизам Православне српске дијецезе горњо-карловачке*, Панчево, 1883, стр. 42; *Застава*, XXI, 180, Нови Сад, 5. 12. 1886, стр. 3.

da je Ivanjski Bok uvijek bio manje i malobrojnije naselje od druga dva bočanska sela. Isto tako, Korunić navodi da su svi stanovnici Crkvenog Boka bili rimokatolici te da je od 197 stanovnika Strmena njih 84 bilo rimokatoličke vjeroispovijesti, što je također netačno budući da popis iz 1850. bilježi samo 1,25% rimokatolika u općini Crkveni Bok.⁹

Popis stanovništva iz 1850, koji je iniciralo Bansko vijeće iz Zagreba na području Banske Hrvatske i Vojne krajine, sproveden po rimokatoličkim župama i pravoslavnim parohijama, pruža dragocjene podatke o broju stanovnika i domova te o vjerskoj strukturi stanovništva za općinu Crkveni Bok.¹⁰ Statistički upitnik koji je popunio bočanski paroh Kuzman Kotur pruža podatke samo o ukupnom broju stanovnika, ali ne i o broju stanovnika po selima. S druge strane, isti dokument navodi broj kuća po selima. Prema tom izvoru, Crkveni Bok je tada imao nešto više domova od Strmena (prema državnom popisu iz 1857. Strmen je imao više stanovnika od Crkvenog Boka), dok broj domova u Ivanjskom Boku nije znatno zaostajao za brojem domova u ostala dva sela (pri čemu je Ivanjski Bok prema državnom popisu iz 1857. imao za oko 40% manje stanovnika nego Strmen). Na osnovu dostupnih izvora nije moguće objasniti ove kontradikcije.

TABLICA 3: Broj domova i stanovnika u parohiji Crkveni Bok prema podacima paroha Kuzmana Kotura iz 1850.

SELO	BROJ DOMOVA	BROJ PRAVOSLAVNIH	BROJ KATOLIKA
Strmen	50		19
Crkveni Bok	55		0
Ivanjski Bok	41		0
UKUPNO	146	1.501	19

Broj pravoslavnih stanovnika parohije Crkveni Bok nije se mnogo uvećao od 1804. do 1850. Za skoro pola stoljeća, od 1804. do 1850, broj je porastao za samo 84 stanovnika, dok je za 21 godinu, od 1850. do 1871, taj broj porastao za čak 520 stanovnika. Prema podacima iz literature, u susjednoj Lonji se 1836. pojavila kolera koja je bila uzrok značajnog opadanja broja

9 Petar Korunić, *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1828/1830. godine*, Zagreb, 2019, tabela br. 40, str. 252–259; Drugi banski regiment 1828/30. godine.

10 *Statističko-topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine*, (pr. Ela Jurdana), Katalog muzejskih zbirki XLVIII, Muzejska građa na kompaktnom disku, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 2016, kataloška jedinica 87.

stanovnika.¹¹ Logično je pretpostaviti da se kolera u istom razdoblju mogla pojaviti i u bočanskim selima te da je ta pojava uticala i na demografske prilike u općini Crkveni Bok.

Iz sedamdesetih godina 19. vijeka postoje dva crkvena popisa koja pružaju demografske podatke za parohiju Crkveni Bok.

TABLICA 4: Demografski podaci za parohiju Crkveni Bok prema crkvenim popisima iz 1871. i 1876.¹²

GODINA	BROJ STANOVNIKA	BROJ DOMOVA	BROJ BRAČNIH PAROVA	BROJ ROĐENIH	BROJ UMRLIH
1871.	2.021	180	407	82	88
1876.	1.956	190	367	80	101

Prema crkvenim izvorima iz 1883, u parohiji Crkveni Bok je živjelo 2.150 pravoslavnih stanovnika u 193 doma.¹³ Nije jasno kako je broj parohijana mogao narasti ukoliko je tokom sedamdesetih, makar tokom dvije godine, zabilježen negativan priraštaj. Međutim, prema državnom popisu stanovništva za 1880, u općini Crkveni Bok živjelo je 2.108 stanovnika. Iako taj broj obuhvata i određeni broj stanovnika hrvatske nacionalnosti (u Strmenu), ipak razlika između državnog popisa iz 1880. i crkvenog popisa iz 1883. nije velika.

TABLICA 5: Broj stanovnika Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka prema državnim popisima stanovništva od 1857. do 1910.¹⁴

SELO	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.
Strmen	612	837	856	1.017	1.119	1.310
Crkveni Bok	551	759	827	956	985	1.118
Ivanjski Bok	345	429	425	483	577	544
UKUPNO	1.508	2.025	2.108	2.456	2.681	2.972

11 *Povijesna naselja — Lonjsko polje*, (pr. Zofia Mavar), Zagreb, 2001, str. 48.

12 T. Недељковић, „Схиматизам Српске православне епархије горњокарловачке за годину 1871.“, *Летопис Матице српске*, 115, Нови Сад, 1873, стр. 166; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 1, Opis parohija Protoprezviterata petrinjskog, 15. 2. 1877.

13 *Шематизам Православне српске дијецезе горњо-карловачке*, Панчево, 1883, стр. 42.

14 *Stanovništvo 1857–1961. po naseljima i dijelovima naselja: Sisak*, (pr. Republički zavod za statistiku SRH), Zagreb, 1964, str. 80–84; *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. — 1991. po naseljima*, (pr. Jakov Gelo i dr.), Zagreb, 1998, str. V/2761, 2772, 2799.

Na osnovu podataka iz državnih popisa od 1880. do 1910. upadljivo je da je porast stanovništva bio karakterističan za svaku deceniju između dva popisa. Državni popisi iz 1869. i 1880. potvrđuju pretpostavku zasnovanu na dva crkvena popisa iz sedamdesetih godina o vrlo oscilirajućoj demografskoj slici tokom te decenije. Nisu poznati uzroci stagnacije i privremenog opadanja broja stanovnika tokom te decenije. Evropa je između 1863. i 1875. iskusila epidemiju kolere. Moguće je da je to uzrok povećane smrtnosti u parohiji Crkveni Bok. Tokom tri naredne decenije, porast broja stanovnika bio je konstantan. Između 1880. i 1890. broj stanovnika je porastao za 348, između 1890. i 1900. porastao je za 225, a između 1900. i 1910. porastao je za 291 stanovnika (u prosjeku: 288).

TABLICA 6: Broj pravoslavnih stanovnika parohije Crkveni Bok prema crkvenim popisima od 1850. do 1909.

GODINA CRKVENOG POPISA	1850. ¹⁵	1871. ¹⁶	1876. ¹⁷	1883. ¹⁸	1905. ¹⁹	1909. ²⁰
BROJ PRAVOSLAVNIH STANOVNIKA	1.520	2.021	1.956	2.150	2.924	3.163

Državni popisi stanovništva nakon 1880. organizovani su svakih deset godina, a prije toga, počev od 1857, u vremenskom razmaku od 12, odnosno 11 godina. Crkveni popisi su sprovedeni u nepravilnim vremenskim razmacima, tako da su između dva crkvena popisa mogle proći četiri godine, ali i 21 godina. Državni i crkveni popisi su kompatibilni, osim kada je riječ o popisima iz 1909. (crkveni popis) i 1910. (državni popis).

- 15 *Statističko-topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine*, (pr. Ela Jurdana), Katalog muzejskih zbirki XLVIII, Muzejska građa na kompaktnom disku, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 2016, kataloška jedinica 87. Podatke navedene u ovoj publikaciji takođe sam svrstao u crkvene popise budući da je izvor podataka bio paroh bočanske pravoslavne parohije Kuzman Kotur.
- 16 Т. Недељковић, „Схиматизам Српске православне епархије горњокарловачке за годину 1871.“, *Летопис Матице српске*, 115, Нови Сад, 1873, стр. 166.
- 17 HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 1, Opis parohija Protoprezviterata petrinjskog, 15. 2. 1877.
- 18 *Шематизам Православне српске дијецезе горњо-карловачке*, Панчево, 1883, стр. 42.
- 19 *Српска православна Митрополија карловачка по подацима од 1905. год.*, (пр. Мата Косовац), Сремски Карловци, 1910, стр. 1004–1005.
- 20 HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 1, Popis naroda u Protoprezviteratu kostajničkom za godinu 1909.

Između 1857. i 1869. zabilježen je značajan porast stanovništva — čak za četvrtinu u odnosu na broj stanovnika koji je popisao 1857. To je najvjerojatnije najznačajniji demografski rast triju bočanskih sela tokom njihovog cjelokupnog postojanja. Međutim, ubrzo je došlo do stagnacije i privremenog pada stanovništva. Nisu poznati uzroci te pojave tokom sedamdesetih godina 19. vijeka. Dva crkvena popisa iz tog razdoblja govore o negativnom demografskom priraštaju. Tako je 1871. u parohiji Crkveni Bok rođeno 82 djece pravoslavnih roditelja dok je, iste godine, u parohiji umrlo 88 pravoslavnih mještana.²¹ Pet godina nakon toga (1877) razlika je bila još veća: 80 rođenih i 101 umrla osoba.²² Tokom te decenije zabilježen je i pad broja bračnih parova: 407 (1871) naspram 367 (1877). Moguće je da dio bračnih parova nije uvršten u oba popisa jer je dio supružnika živio u vanbračnoj zajednici (tzv. konkubinatu), iako tu pretpostavku nije moguće dokazati.

Između 1883. i 1890. broj stanovnika ponovo ubrzano raste, iako u manjem obimu nego tokom šezdesetih godina 19. vijeka. Posljednja decenija 19. stoljeća i prva decenija 20. stoljeća razdoblje su ponovnog demografskog uspona, nalik onome iz sredine 19. vijeka. Osim porasta broja stanovnika, zabilježen je i porast broja bračnih parova. Tako je 1905. zabilježeno 670 bračnih parova (uključujući 30 konkubinata), što čini značajan porast u odnosu na broj iz 1877. (367).²³ Broj bračnih parova narednih godina bio je stabilan: 1909. u parohiji Crkveni Bok zabilježeno je 668 bračnih parova (uključujući 12 konkubinata). Crkveni popis za 1909. predstavlja dragocjen demografski izvor jer navodi broj rođenih i umrlih tokom te godine. U parohiji Crkveni Bok te godine je zabilježen skoro dvostruko veći broj rođenih nego broj umrlih (143 > 79). Te godine u parohiji je vjenčano 28 parova mladenaca.²⁴

- 21 T. Недељковић, „Схиматизам Српске православне епархије горњокарловачке за годину 1871.“, *Летопис Матице српске*, 115, Нови Сад, 1873, стр. 166.
- 22 HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarovačka eparhija Plaški, k. 1, Opis parohija Protoprezviterata petrinjskog, 15. 2. 1877.
- 23 *Српска православна Митрополија карловачка по подацима од 1905. год.*, (пр. Мата Косовац), Сремски Карловци, 1910, стр. 1004–1005.
- 24 HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarovačka eparhija Plaški, k. 1, Popis naroda u Protoprezviteratu kostajničkom za godinu 1909.

TABLICA 7: Demografski podaci za parohiju Crkveni Bok prema crkvenim popisima iz 1905. i 1909.²⁵

GODINA	BROJ STANOVNIKA	BROJ DOMOVA	BROJ BRAČNIH PAROVA	BROJ ROĐENIH	BROJ UMRLIH
1905.	2.924	533	637	/	/
1909.	3.163	/	656	142	79

Broj domaćinstava, odnosno broj porodičnih kuća u selima općine Crkveni Bok uvećan je za tri i po puta za nešto više od pola vijeka, od 1850. do početka 20. stoljeća: sa 146 (1850) na 533 (1905). To znači da je u drugoj polovini 19. vijeka, posebno tokom dva posljednja desetljeća, zabilježen najznačajniji porast broja domaćinstava u bočanskim selima od njihovog osnivanja, ali i tokom čitave njihove istorije. Između 1883. i 1905. (za nešto više od dvije decenije) broj domova porastao je skoro za tri puta. Bila je to posljedica ubrzanog raspada porodičnih (kućnih) zadruga. Riječ je o fenomenu karakterističnom za čitav južnoslavenski prostor u tom razdoblju. Poređenja radi, broj kuća u selima općine Crkveni Bok do Drugog svjetskog rata nije značajno narastao u odnosu na 1905. — početkom 1936. iznosio je 544. Crkveni popis za 1909. ne donosi broj domaćinstava, ali realno je pretpostaviti da je taj broj mogao biti veći u odnosu na 1905. kada su u parohiji popisana 533 srpska doma.

TABLICA 8: Broj pravoslavnih domova u parohiji Crkveni Bok prema crkvenim popisima od 1850. do 1905. Crkveni popis iz 1909. ne pruža podatke o broju domova. Izvori podataka su isti kao za prethodne tablice.

GODINA CRKVENOG POPISA	1850.	1871.	1876.	1883.	1905.	1909.
BROJ PRAVOSLAVNIH DOMOVA	146	180	190	193	533	/

Nacionalnu strukturu stanovništva u općini Crkveni Bok moguće je pratiti od 1900. na osnovu državnog popisa.

TABLICA 9: Ukupan broj stanovnika i nacionalna struktura stanovništva općine Crkveni Bok prema državnom popisu iz 1900.²⁶ →

25 *Српска православна Митрополија карловачка по подацима од 1905. год.*, (пр. Мата Косовац), Сремски Карловци, 1910, стр. 1004–1005; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 1, Popis naroda u Protoprezviteratu kostajničkom za godinu 1909.

26 *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. — 1991. po naseljima*, (пр. Jakov Gelo i dr.), Zagreb, 1998, стр. V/2761, 2772, 2799.

MJESTO	SRBI	HRVATI	OSTALI
Strmen	1.097	22	0
Crkveni Bok	964	12	13
Ivanjski Bok	505	68	4
UKUPNO	2.566	102	17

TABLICA 10: Ukupan broj stanovnika i nacionalna struktura stanovništva općine Crkveni Bok prema državnom popisu iz 1910.²⁷

MJESTO	SRBI	HRVATI	OSTALI
Strmen	1.246	59	0
Crkveni Bok	1.104	5	9
Ivanjski Bok	536	5	3
UKUPNO	2.886	69	12

Nije lako objasniti inkompatibilnost posljednja dva popisa uoči Prvog svjetskog rata (1909: 3.163 > 1910: 2.972). Nije jasno da li je razlika posljedica nepotpunosti državnog popisa iz 1910. ili je riječ o naglom početku procesa opadanja stanovništva. U svakom slučaju, ista pojava (inkompatibilnost državnih i crkvenih popisa) prisutna je i u razdoblju Kraljevine SHS/Jugoslavije, o čemu će biti više riječi u nastavku ovog poglavlja. Smatram da je državni popis iz 1910. bio nepotpun kada je riječ o općini Crkveni Bok.

Na osnovu nepotpunih podataka iz online baze podataka Ellis Island Foundation,²⁸ znamo da se od 1906. do 1910. u Sjedinjene Američke Države iselilo 55 stanovnika općine. Ne postoje podaci o migraciji boćanskog stanovništva u tom razdoblju koja bi bila masovnija od migracije na sjevernoamerički kontinent. To ostavlja prostora za pretpostavku o nepotpunosti državnog popisa iz 1910. S druge strane, logično je pretpostaviti da je crkveni popis iz 1909. obuhvatio i iseljena lica, ali treba istaći da njihov broj nije bio velik.

Od 1910. započelo je intenzivnije iseljavanje lokalnog stanovništva. Jedan od razloga migracija ticao se sve većeg priraštaja stanovništva krajem 19. stoljeća. U porodicama s više sinova, najstariji sin bi ostao na porodičnom imanju dok bi mlađi sinovi pokušali da se materijalno osigu

27 Isto.

28 <https://www.statueofliberty.org/>

raju u prekomorskim zemljama. Iseljavanje između 1906. i 1914. dovelo je do smanjenja broja stanovnika u popisu iz 1921. u odnosu na popis iz 1910.

Najveći broj mještana iselio se u Sjedinjene Američke Države 1910. i, zatim, 1912. i 1913, kada se u Ameriku iselilo preko tri četvrtine bočanskih useljenika. Najbrojnija grupa bočanskih iseljenika prispjela je u njujoršku luku 28. marta 1910. na parobrodu „Marta Washington“. Toga dana u Ameriku se uselilo najmanje 14 mještana Strmena i Crkvenog Boka. Oni su se na brod ukrcali u Trstu. Većina iseljenika se u Ameriku otisnula iz sjevernjačkih luka: Hamburg (53), Rotterdam (14), Southampton (8), Liverpool (7), Bremen (3), Antwerpen (2). Iz Trsta je na put za Ameriku krenulo 28 Bočana. Preko 80% iseljenika činili su oženjeni muškarci, što je pomalo iznenađujuće. Među njima je bilo i muškaraca u zrelim godinama: 21 iseljenik je imao 40 i više godina. Osmorica iseljenika bila su mlađa od 18 godina, a osmorica su imala 18 godina kada su se iselila. Među njima je bio i jedan četrnaestogodišnjak iz porodice Bijelac, koji se iselio 1910.

TABLICA 11: Broj iseljenih stanovnika općine Crkveni Bok u Sjedinjene Američke Države od 1906. do 1914. (nepotpuni podaci).

GODINA	BROJ ISELJENIH
1906.	7
1907.	3
1908.	0
1909.	11
1910.	34
1911.	5
1912.	32
1913.	23
1914.	4
nepoznata godina	4
UKUPNO	122

Među 122 stanovnika općine Crkveni Bok koja su se uselila u Sjedinjene Američke Države 1906–1914, a čiji identiteti su utvrđeni tokom istraživanja, bile su samo dvije žene: Ljubica Pralica (1876) iz Ivanjskog Boka i Kata Čakširaš (1890) iz Crkvenog Boka. Ljubica Pralica i njen suprug Nikola (1873) prispjeli su u njujoršku luku 11. septembra 1912. Na put preko okeana krenuli su iz Trsta. O njima nisam uspio doznati nijedan drugi podatak. S druge strane, o porodici Čakširaš svjedoči mnogo više podataka. Kata Čakširaš (1890–1935) rođena je kao Kata Miljković u Ivanjskom Boku. Kata se 1909. udala za Iliju Čakširaša (1883–1947) iz Crkvenog Boka. Nisam uspio ustanoviti godinu njihovog preseljenja u Ameriku, ali

to je svakako bilo prije 1913, kada im se najstariji sin rodio u Americi. Njih dvoje su ostatak života proveli u gradu Lackawana, država New York, gdje im se rodilo četvero djece: Stojan (1913–1996), Marija (1916–2007), Ruža (1917–1994) i Đorđe (1919–1929). Lackawana je grad poznat po čeličani, stoga pretpostavljam da je Ilija (Eli) bio radnik u čeličani, poput većine evropskih doseljenika u tom gradu početkom stoljeća.²⁹ Kata i njene kćerke Marija i Ruža su 1930, pet godina prije Katine smrti, posjetile rođake u Crkvenom Boku i Ivanjskom Boku.³⁰

Čini se da je, od svih bočanskih porodica čiji članovi su se selili u Ameriku uoči Prvog svjetskog rata, upravo porodica Čakširaš imala najviše iseljenih članova. Početkom 20. stoljeća, njihovo domaćinstvo na broju 35 u Crkvenom Boku činila je velika porodična zadruga. Ilija Čakširaš bio je jedan od sedmorice sinova Stojana Čakširaša. Od njih sedmorice, čak šestorica su se otisnula u svijet uoči Velikog rata. Na porodičnom imanju ostao je samo Petar (1877–1922), četvrti od braće po redoslijedu rođenja, koji je umro relativno mlad.³¹ Njegova supruga Sofija (1884–1944) ubijena je u logoru Jasenovac krajem ljeta 1944.³² U Ameriku su se iselila braća Mihailo (1866–1944), Jovan (1869–1944), Konstantin (1880–1947), Ilija (1883–1947) i Đorđe (1890–?). Konstantin i Ilija su umrli iste godine u Americi (1947), obojica u državi New York.³³ Njihov brat Janko (1875–1942), otac sveštenika Jovana Čakširaša (1909–1941) stradalog od ustaša početkom Drugog svjetskog rata, nije se iselio u Ameriku već u Francusku, odakle je 1917. otišao na Solunski front, stupivši kao dobrovoljac u srpsku vojsku.³⁴ On se nakon rata vratio u zavičaj. U međuratnom razdoblju preselio se u Pusku, gdje je radio kao seoski lugar. On je maja 1942. interniran u jasenovački logor, gdje je ubijen.³⁵ Najstarija braća, Mihailo i Jovan, u međuratnom razdoblju su se takođe vratila u Crkveni Bok. Njih dvojica su 22. avgusta 1944. internirana u Jasenovac, gdje su obojica ubijena. Mihailova supruga Ruža

29 <https://ancestors.familysearch.org/>

30 <https://heritage.statueofliberty.org/>

31 Državni arhiv u Sisku (dalje: HR-DASK), 719, Zbirka matičnih knjiga, Domovni protokol Crkveni Bok, k. br. 35.

32 Vidjeti tablicu 14 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

33 <https://ancestors.familysearch.org/>

34 Маја Кљајић Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 53.

35 Alojz Buljan, Franjo Horvat, *Prešućivane žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća na području bivšeg kotara/općine Novska*, 3. dopunjeno i ispravljeno izdanje, Novska, 2011, str. 793.

(1906) umrla je u izbjeglištvu u Glini krajem 1944, nakon što je izbjegla iz Crkvenog Boka prilikom ustaške racije u kojoj su uhvaćeni njen suprug i djevojčica.³⁶ Vjerovatno nikad nećemo saznati kako i kada su Konstantin i Ilija doznali za smrt njihove trojice braće u zavičaju. Glavna tema ove knjige nameće se uvijek kada govorimo o istoriji neke bočanske porodice, uključujući i one porodice čiji članovi su davno prije Drugog svjetskog rata iselili u Ameriku, odakle se nikad nisu vratili.

Matične knjige parohije Crkveni Bok sačuvane su fragmentarno. Okolnost da su matične knjige rođenih sačuvane za razdoblje od 1900. do 1918. omogućava uvid u broj rođenih tokom jedne godine na području općine početkom 20. vijeka.

TABLICA 12: Broj rođenih u parohiji Crkveni Bok od 1. januara 1900. do 31. decembra 1909.³⁷

GODINA	BROJ ROĐENIH
1900.	128
1901.	120
1902.	114
1903.	130
1904.	150
1905.	127
1906.	144
1907.	132
1908.	120
1909.	143

TABLICA 13: Broj rođenih u parohiji Crkveni Bok od 1. januara 1910. do 28. juna 1918.³⁸

GODINA	BROJ ROĐENIH
1910.	129
1911.	103
1912.	98
1913.	106
1914.	97
1915.	63
1916.	30
1917.	35
1918.	28 (> 50)
1920. ³⁹	97

- 36 Arhiv Jugoslavije (dalje: SR-AJ), 179, SKPŽR, k. 2584, Savezna popisna komisija — popis žrtava rata za mjesto Crkveni Bok (popisao Milan Popović iz Crkvenog Boka, ovjereno 3. 12. 1964).
- 37 HR-HDA, 1448, ZMMK, Matična knjiga rođenih parohije Crkveni Bok 1890–1910.
- 38 HR-HDA, 1448, ZMMK, Matična knjiga rođenih parohije Crkveni Bok 1910–1918. Za 1918. nije sačuvana cjelovita matična knjiga rođenih, već samo dio knjige do kraja juna te godine. Realno je pretpostaviti da je 1918. u općini Crkveni Bok rođeno između 50 i 60 srpske djece.
- 39 HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 2, Popis naroda u parohiji Crkveni Bok za godinu 1920, Crkveni Bok, 31. 12. 1920.

Pad nataliteta karakterističan je za čitavu drugu deceniju 20. vijeka, ako izuzmemo 1913. kada je broj rođenih bio nešto veći nego prethodne godine, ali je i dalje bio dio trenda opadanja broja rođenih koji je započeo 1910. To je svakako bila posljedica iseljavanja bočanskih muškaraca u razvijenije države, napose u Sjedinjene Američke Države. Prvi svjetski rat je za posljedicu imao još značajniji pad nataliteta. Tako je 1915. rođeno dvostruko manje djece nego 1910, a naredne godine je ta razlika bila četverostruka u odnosu na 1910. Ako uporedimo broj rođenih 1904. i 1916, uočavamo da je 1904. rođeno čak pet puta više djece nego 1916. Hiljadu devetsto i četvrta je godina u kojoj je rođen najveći broj djece u parohiji/općini Crkveni Bok od 1900. do 1941. Hiljadu devetsto i šesnaesta je godina kada je rođen najmanji broj djece u parohiji/općini Crkveni Bok u istom razdoblju. Osim toga, posljednjih godina Velikog rata povećana je smrtnost dojenčadi. Ako tome dodamo i nepoznat broj bočanskih mladića koji su poginuli na evropskim ratištima tokom Velikog rata, onda možemo govoriti o nesumnjivo negativnom demografskom priraštaju u općini tokom ratnog razdoblja. Stoga ne čudi što je broj pravoslavnih stanovnika općine Crkveni Bok, odnosno broj lokalnih Srba, neznatno uvećan između dva crkvena popisa (1909: 3.163 ≤ 1920: 3.172).⁴⁰ Prve poslijeratne godine predstavljaju razdoblje demografskog oporavka, o čemu svjedoči podatak da je u bočanskoj parohiji 1920. rođeno 97 djece.

Nije poznato kada je osnovana prva škola u općini Crkveni Bok. Škola je svakako postojala četrdesetih godina 19. vijeka budući da izvor iz 1850. navodi da je škola u Crkvenom Boku „zapuščena 1848.“ te da „đaka nema ni jednoga“.⁴¹ Prvi učitelj u Crkvenom Boku čije ime navode korišćeni izvori bio je Nikola Živković, kapelan rodom iz Meminske. On je kao učitelj u Crkvenom Boku boravio samo jednu godinu (1862). Živković se zamonašio 1893, dobivši ime Grigorije, a 1897. rukopoložen je za mitropolita Zvorničko-tuzlanske mitropolije.⁴² On je prva istorijska ličnost za koju znamo da je makar kraće vrijeme živjela u općini Crkveni Bok. Lokalno stanovništvo se 1865. usprotivilo odluci vojnih vlasti da za

40 HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 1, Popis naroda u Protoprezviteratu kostajničkom za godinu 1909; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 2, Popis naroda u parohiji Crkveni Bok za godinu 1920, Crkveni Bok, 31. 12. 1920.

41 *Statističko-topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine*, (pr. Ela Jurdana), Katalog muzejskih zbirki XLVIII, Muzejska građa na kompaktnom disku, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 2016, kataloška jedinica 87.

42 *Источник*, XXIII, 9–10, Сарајево, 31. 5. 1909, стр. 1.

učitelja u Crkvenom Boku postave osobu rimokatoličke vjeroispovijesti.⁴³ Prvi stanovnik Crkvenog Boka koji se otisnuo u svijet kako bi se školovao bio je Dušan Kotur (1870–1936), muzički pedagog, kompozitor i nastavnik u gimnaziji u Sremskim Karlovcima. On je završio gimnaziju u Novom Sadu i bogosloviju u Sremskim Karlovcima, nakon čega je diplomirao kompoziciju na Konzervatorijumu u Pragu. Umro je u Beogradu.⁴⁴ Njegov sin Nikola Kotur (1899–1938), arhitekta, aktivista Komunističke partije Jugoslavije te politički emigrant u Sovjetskom Savezu, upisan je u svjetsku književnost. Njegovo ime se spominje u čuvenom književnom djelu *Priče sa Kolime* sovjetskog pisca Varlama Šalamova. Nikola Kotur je smrtno stradao u jednom od sovjetskih logora za političke zatvorenike na Kolimi.⁴⁵ Zanimljivo je da je jedino poznato arhitektonsko djelo Nikole Kotura (jedan stambeni blok u moskovskom predgrađu) bilo izgrađeno od drveta poput svih kuća u selu u kome je rođen njegov otac. Nikola Kotur dosad u istoriografiji nije povezan s Koturima iz Crkvenog Boka, ali ni s Bočanimom Dušanom Koturom.

2. ISTORIJSKA DEMOGRAFIJA OPĆINE CRKVENI BOK 1918–1941.

Tri međuratna popisa stanovništva — dva državna (1921, 1931) i jedan crkveni (1936–1937) — pružaju podatke o broju stanovnika za sva tri bočanska sela. Ostali crkveni popisi stanovništva (1920, 1932, 1934, 1935, 1938, 1940) ne bilježe podatke o broju stanovnika za pojedinačna naselja, već samo ukupan broj pravoslavnih stanovnika u parohiji (što je istovjetno s ukupnim brojem Srba u općini jer je teritorija parohije bila identična teritoriji općine).

TABLICA 14: Ukupan broj stanovnika općine Crkveni Bok po mjestima prema državnim popisima iz 1921. i 1931. te broj pravoslavnih stanovnika općine po mjestima prema crkvenom popisu iz 1936–1937. →

- 43 *Застава*, I, 40, Пешта, 26. 6. 1866, стр. 3.
- 44 O Dušanu Koturu vidjeti: Наташа Марјановић, „Душан Котур: Портрет композитора, педагога и музичког писца (преглед музичке заоставштине)“, *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику*, 52, Нови Сад, 2015, стр. 185–198.
- 45 O Nikoli Koturu vidjeti: Ubavka Vujošević, *Nestajali netragom: Jugosloveni — žrtve političke represije i staljinističkih čistki u Sovjetskom Savezu 1927–1953*, Beograd, 2019, str. 145–146.

MJESTO	UKUPAN BROJ STANOVNIKA 1921. ⁴⁶	UKUPAN BROJ STANOVNIKA 1931. ⁴⁷	BROJ SRBA 1936. ⁴⁸
Strmen	1.169	1.104	1.263
Crkveni Bok	1.142	1.107	1.258
Ivanjski Bok	648	514	515
UKUPNO	2.959	2.725	3.036

Crkveni popis iz 1937, koji odražava stanje iz prve polovine 1936, jedini je crkveni popis u međuratnom razdoblju koji sadrži podatke o broju stanovnika i domova po selima (a ne samo po parohijama kao ostali crkveni popisi). Državni popisi iz 1921. i 1931. pružaju podatke o broju stanovnika po selima, dok za broj kuća/domaćinstava donose samo podatke za općinu, ali ne i za pojedina mjesta u sastavu općine. Iako državni popis stanovništva iz 1931. ukazuje na smanjenje broja stanovnika u sva tri bočanska sela, realno smanjenje se dogodilo samo u Ivanjskom Boku. Naime, crkveni popis iz 1936–1937. bilježi porast broja srpskog stanovništva u Strmenu i Crkvenom Boku u odnosu na podatke iz državnog popisa iz 1921. Prema nepotpunim podacima iz državnog popisa stanovništva iz 1921, u Ivanjskom Boku je živjelo 648 stanovnika. Crkveni popis iz 1936–1937. bilježi 133 stanovnika manje u istom selu. To znači da se u najmanjem selu u općini stanovništvo smanjilo najmanje za jednu petinu. Budući da postoje podaci o iseljavanju pojedinih porodica iz Ivanjskog Boka u Slavoniju, vjerujem da je smanjenje populacije u Ivanjskom Boku posljedica iseljavanja preko Save.

U Jazavicu kod Novske u prvoj četvrtini 20. stoljeća iselile su se četiri bočanske porodice: Novaković iz Strmena, Toljaga iz Crkvenog Boka te Mašala i Rađenović iz Ivanjskog Boka, pri čemu je iseljenih Toljaga bilo iz nekoliko kuća. U susjedni Roždanik iselilo se nekoliko porodica iz Ivanjskog Boka koje su nosile prezime Rađenović, dok se u susjednu Voćaricu iselila porodica Lađević iz Strmena. U Trebež, manje selo smješteno

46 *Stanovništvo 1857–1961. po naseljima* i dijelovima naselja: Sisak, (pr. Republički zavod za statistiku SRH), Zagreb, 1964, str. 80–84.

47 *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine po stanju od 1. maja 1937.*, (pr. Statistički ured u Zagrebu), Zagreb, 1937, str. 72. Iako je u naslovu navedeno da publikacija odražava stanje iz 1937, brojevi stanovnika koji se navode za sva naselja na području Savske banovine navedeni su na osnovu državnog popisa iz 1931. Objavljeni rezultati popisa iz 1931. ne pružaju podatke o vjerskoj strukturi (uslovno rečeno i nacionalnoj strukturi) po naseljima, već samo po općinama. Jedini izuzetak su gradska naselja.

48 HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 7, Popis pravoslavnog stanovništva Gornjokarlovačke eparhije po selima i parohijama za 1936. godinu, Plaški, 1937.

između Lonje i Puske u blizini utoke rijeke Trebež u Savu, osnovano početkom dvadesetih godina — iselile su se porodice Dragosavljević, Šerbedžija, Turajlić iz Crkvenog Boka, porodice Vila i Maljak iz Strmena te porodice Vukota i Mataruga iz Ivanjskog Boka. U obližnju Pusku iselile su se porodica Todorović iz Ivanjskog Boka i porodica Čakširaš iz Crkvenog Boka. Bočanske porodice koje su se iselile u sela kotara Novska znatno su stradale tokom Drugog svjetskog rata. Njihovi članovi su najvećim dijelom pobijeni u logoru Jasenovac.

Državni popis iz 1931. bilježi neznatnu razliku između broja kuća (583) i broja domaćinstava (584) u općini. Smatram da je podatak o broju kuća vjerovatno tačan (on uključuje i određen broj hrvatskih kuća, napose u Strmenu), dok je podatak o broju domaćinstava netačan. Smatram da su podaci iz crkvenih popisa iz 1936–1937. i 1940. o broju pravoslavnih domova mnogo pouzdaniji, pri čemu se ti podaci odnose na broj domaćinstava, a ne na broj kuća. Realno je pretpostaviti da su neka domaćinstva, napose ona u kojima je živjelo nekoliko oženjene braće, imala dvije kuće. Neznatan porast broja domaćinstava između dva svjetska rata, uprkos nastavku tendencije raspada porodičnih zadruga, posljedica je iseljavanja pojedinih porodica u Slavoniju te izumiranja nekih porodica. Domovni protokoli parohije Crkveni Bok za sela Strmen i Crkveni Bok bilježe da je u Strmenu u međuratnom razdoblju izumrlo ili se odselilo najmanje 25 domaćinstava, dok je u Crkvenom Boku u istom razdoblju izumrlo ili se odselilo najmanje 17 domaćinstava.⁴⁹ Napominjem da domovni protokoli za ta dva sela nisu u potpunosti sačuvani jer u oba protokola nedostaje između četvrtine i trećine stranica. Najveći broj opustjelih domova odnosi se na porodice koje su izumrle jer bračni parovi koji su živjeli u tim domaćinstvima nisu imali djecu ili su imali jednu kćerku koja se nije udavala. Dio opustjelih domova odnosi se na porodice koje su se između dva rata iselile — najčešće u Slavoniju. Dio imanja i kuća iseljenih porodica kupile su druge bočanske porodice, koje su na imanjima iseljenih porodica zasnovala vlastiti dom.

TABLICA 15: Ukupan broj kuća i stanovnika prema državnom popisu iz 1931. te broj pravoslavnih domova i stanovnika 1936. i 1940. prema crkvenim popisima.⁵⁰

MJESTO	Strmen	Crkveni Bok	Ivanjski Bok	UKUPNO
UKUPAN BROJ KUĆA 1931.	/	/	/	583
UKUPAN BROJ STANOVNIKA 1931.	1.104	1.107	514	2.725
BROJ PRAVOSLAVNIH DOMOVA 1936.	226	214	104	544
BROJ PRAVOSLAVNIH STANOVNIKA 1936.	1.263	1.258	515	3.036
BROJ PRAVOSLAVNIH DOMOVA 1940.	/	/	/	536
BROJ PRAVOSLAVNIH STANOVNIKA 1940.	/	/	/	3.022

Komparativna analiza crkvenih popisa stanovništva općine Crkveni Bok ukazuje na postepeno smanjivanje broja stanovnika tokom međuratnog razdoblja. Broj Srba na području općine Crkveni Bok smanjio se do početka tridesetih godina — u odnosu na broj iz 1920. Tako je 1932. na području općine živjelo 168 stanovnika srpske nacionalnosti manje nego 1920. Smanjenje je posljedica navedenog iseljavanja cijelih porodica u Slavoniju, ali i iseljavanja radno sposobnih muškaraca u industrijske gradove i razvijenije zemlje — napose u Kanadu — tokom dvadesetih godina. Čini se da je iseljavanje tokom tridesetih godina bilo znatno manje zastupljeno. Tokom 1933–1935. broj mještana se naglo uvećao, da bi u drugoj polovini tridesetih došlo do blagog pada broja stanovnika. Međutim, sudeći prema crkvenim popisima, broj Srba u općini tokom međuratnog razdoblja nikad nije pao ispod tri hiljade — što je u koliziji s podacima o broju Srba u općini Crkveni Bok zabilježenim u dva državna popisa. Zapravo, oba međuratna državna popisa bilježe nepotpune podatke o broju srpskog stanovništva u općini Crkveni Bok. Podatak da su 1940. u parohiji Crkveni Bok živjela 3.022 pravoslavna mještanina, odnosno srpska stanovnika, zabilježen u

50

Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Savske banovine po stanju od 1. maja 1937., (pr. Statistički ured u Zagrebu), Zagreb, 1937, str. 12; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 7, Popis pravoslavnog stanovništva Gornjokarlovačke eparhije po selima i parohijama za 1936. godinu, 1937; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 8, Spisak o stanju srpskih pravoslavnih parohija u Arhijerejskom namjesništvu petrinjskom za godinu 1940, Petrinja, 20. 3. 1941.

crkvenom izvoru od 20. marta 1941,⁵¹ treba smatrati apsolutno pouzdanim. To potvrđuje tvrdnja ustaškog načelnika općine Crkveni Bok iz oktobra 1941. o 3.200 stanovnika općine Crkveni Bok.⁵² Broj od 3.200 stanovnika, iako je nesumnjivo uveličan u odnosu na realan broj, pogotovo za jesen 1941, indirektno predstavlja potvrdu realnog broja stanovnika uoči rata.

TABLICA 16: Broj pravoslavnih stanovnika općine Crkveni Bok između dva svjetska rata prema crkvenim i državnim popisima.⁵³ Za državne popise su prethodno navedeni izvori.

GODINA	1920.	1921.	1931.	1932.	1934.	1935.	1936.	1938.	1940.
BROJ	3.172	2.799	2.652	3.004	3.112	3.027	3.036	3.005	3.022

Gornjokarlovačka eparhija je u međuratnom razdoblju nekoliko puta organizovala popisivanje pravoslavnog stanovništva. Popisivanje su obavljali lokalni sveštenici na osnovu podataka iz matičnih knjiga i domovnih protokola lokalnih parohija te uvida u realno stanje na terenu. Međuratni popisi stanovništva po parohijama, koji su bili najučestaliji tokom tridesetih godina, omogućavaju istraživanje demografskih promjena te istraživanje određenih aspekata porodičnog života u ruralnim sredinama

- 51 HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 8, Spisak o stanju srpskih pravoslavnih parohija u Arhijerejskom namjesništvu petrinjskom za godinu 1940, Petrinja, 20. 3. 1941.
- 52 HR-HDA, 1076, Ured za podržavljeni imetak — Ponova (dalje: 1076, Ponova), k. 507, Obćinsko poglavarstvo u Crkvenom Boku Državnom ravnateljstvu za ponovu, 11. 10. 1941.
- 53 HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 2, Popis naroda u parohiji Crkveni Bok za godinu 1920, Crkveni Bok, 31. 12. 1920; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 4, Popis naroda u parohiji Crkveni Bok za godinu 1932, Crkveni Bok, 30. 5. 1933; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 5, Pismo Srpske pravoslavne parohije crkvenobočke Eparhijskom crkvenom sudu u Plaškom, Crkveni Bok, 8. 12. 1934; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 6, Popis naroda u parohiji Crkveni Bok za godinu 1935, Crkveni Bok, 31. 12. 1935; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 6, Spisak o stanju srpskih pravoslavnih parohija u Arhijerejskom namjesništvu petrinjskom za godinu 1935, Petrinja, 22. 4. 1936; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 7, Popis pravoslavnog stanovništva Gornjokarlovačke eparhije po selima i parohijama, Plaški, 1937; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 8, Popis naroda u parohiji Crkveni Bok za godinu 1938, Crkveni Bok, 31. 12. 1938; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 8, Spisak o stanju srpskih pravoslavnih parohija u Arhijerejskom namjesništvu petrinjskom za godinu 1940, Petrinja, 20. 3. 1941.

i naseljima Like, Gorskog Kotara, Korduna i Banije u kojima je živjelo srpsko stanovništvo. To važi i za parohiju, odnosno općinu Crkveni Bok.

Na osnovu crkvenih popisa stanovništva parohije Crkveni Bok znamo da je broj rođenih postepeno opadao kako se približavao Drugi svjetski rat. Opadanje broja novorođenčadi naročito je bilo izraženo u drugoj polovini tridesetih. Tako je 1940. rođeno triput manje djece nego 1920. Taj trend se nastavio i tokom prve dvije ratne godine, u drastično izmijenjenim društvenim i političkim okolnostima. Broj rođenih i umrlih se izjednačio 1936, da bi 1938. bio zabilježen negativan priraštaj. Trend negativnog priraštaja nije zaživio jer je 1940. zabilježeno više rođenih nego umrlih. Među umrlima te godine (a to je jedina godina za koju crkveni popis bilježi starosnu strukturu umrlih) bilo je troje djece do sedam godina (od ukupno 26 umrlih). Međutim, ratne godine su drastično izmijenile omjer broja rođenih i broja umrlih. Opadanje broja rođenih pratio je i pad broja vjenčanih parova. Tako je 1940. vjenčano skoro dvostruko manje parova nego 1920.

TABLICA 17: Broj rođenih, umrlih, bračnih parova, konkubinata i vjenčanih parova među srpskim stanovništvom u općini Crkveni Bok između dva svjetska rata prema crkvenim popisima. Izvori su isti kao za tablicu 16.

GODINA	1920.	1932.	1935.	1936.	1938.	1940.
BROJ ROĐENIH	97	58	49	37	32	33
BROJ UMRLIH	56	40	32	37	38	26
BRAČNI PAROVI	673	743	756	751	758	791
KONKUBINATI	17	57	76	50	47	44

Crkveni popisi bilježe porast broja bračnih parova tokom cjelokupnog međuratnog razdoblja, uz zanemarljivu oscilaciju sredinom tridesetih. Čini se da su porodične zadruge u bočanskim selima između dva rata još uvijek bile žilav društveni fenomen. Naime, porast broja bračnih parova između dva rata nije praćen porastom broja domova. Već je konstatovano da između 1905. i 1936. nije zabilježen značajan porast broja domova (533 < 544), pogotovo ne onakav porast kakav je zabilježen posljednjih decenija 19. vijeka. S druge strane, u međuratnom razdoblju raste broj bračnih parova. Tako je u tri bočanska sela 1936. zabilježen 751 bračni par. Iste godine u bočanskim selima su popisana 544 doma. Dakle, 751 bračni par živio je u 544 domaćinstva, pri čemu je velika većina domaćinstava imala samo jednu kuću. Četiri godine kasnije, ta razlika bila je još izraženija: u 536 domaćinstava živio je 791 bračni par. Velik broj bračnih

parova, u odnosu na ukupan broj stanovnika, navodi na pretpostavku da crkveni popisi tokom druge polovine tridesetih nisu ažurirali podatke o broju stvarnih bračnih parova, odnosno da je u bračne parove uračunat i određen broj udovaca i udovica.

Tokom tridesetih godina, ponovo je zabilježen porast broja nevjenčanih bračnih parova u parohiji Crkveni Bok. Početkom dvadesetih, broj konkubinata bio je neznatno veći nego početkom prve decenije 20. vijeka. To znači da je u prvoj četvrtini 20. stoljeća broj konkubinata bio manji nego u drugoj polovini 19. vijeka, iako je broj bračnih parova konstantno rastao. Početkom tridesetih to se mijenja, da bi 1935. bio zabilježen najveći broj vanbračnih parova otkad crkveni popisi vode evidenciju o toj pojavi. To se može objasniti postepenim opadanjem uticaja crkve u lokalnoj sredini i slabljenjem zainteresovanosti stanovništva za vjerski život, što je dio šireg društvenog fenomena među srpskim pravoslavnim stanovništvom u Hrvatskoj i Kraljevini Jugoslaviji. Sačuvan je jedan izvor crkvenog porijekla koji ukazuje na uzroke pojave konkubinata u susjednoj pravoslavnoj parohiji, koja je obuhvatala Živaju i Šaš. U parohiji je 1933. evidentirano 39 vanbračnih zajednica. Izvor navodi sljedeće „uzroke zašto se parovi ne vjenčavaju“: „zadružna špekulacija“, „čeka miraz“, „ima vjenčanu ženu i vodi brakorazvodnu parnicu“, „ima vjenčanog muža i vodi brakorazvodnu parnicu“, „nemar“, „muž nestao u ratu“. Kao najčešći razlozi za to što bračni parovi nisu vjenčani navode se „nemar“ i činjenica da je neko od supružnika imao prethodni brak koji nije okončan po crkvenoj proceduri.⁵⁴ Nema sumnje da su isti ili vrlo slični razlozi bili uzrok pojave konkubinata i u parohiji Crkveni Bok, ne samo u međuratnom razdoblju već i tokom prethodnih decenija.

Matične knjige vjenčanih parohije Crkveni Bok pružaju podatke o broju vjenčanih parova za razdoblje od 27. oktobra 1930. do 23. februara 1941. Matična knjiga vjenčanih 1930–1935. nije sačuvana u potpunosti — nedostaju joj podaci o vjenčanim parovima za prvih deset mjeseci 1930. Ipak, izvor navodi ukupan broj vjenčanih za tu godinu.

TABLICA 18: Broj bračnih parova vjenčanih u parohiji Crkveni Bok od 1. januara 1930. do 23. februara 1941.⁵⁵

1930.	32
1931.	22
1932.	28
1933.	18
1934.	18
1935.	17
1936.	10
1937.	22
1938.	21
1939.	30
1940.	19
1941.	13
UKUPNO	232

Poznati su identiteti mladenaca za 203 bračna para koja su vjenčana od jeseni 1930. do proljeća 1941. Za to vrijeme, samo osam djevojaka iz tri bočanska sela udalo se van granica općine. Dakle, ogromna većina bočanskih nevjesta (195 od 203) udala se u neko od tri bočanska sela. Zapravo, žene koje su stupale u brak najčešće su se udavale u rodno selo, a zatim u neko od susjednih bočanskih sela.

Nevjeste koje su se udale van općine — udale su se u neko od susjednih srpskih sela u Trokutu: Živaja (1931), Šaš (1932), Mala Paukova (1933), Slovinci (1935), Slovinci (1936), Cerovljani (1939), Pobrđani (1939) i Kostreši (1941). U istom razdoblju, u brak s bočanskim mladoženjama stupilo je 16 nevjesta koje nisu bile rođene na području općine Crkveni Bok. Među njima su bile tri Hrvatice — rodom iz Svinice, Žremena i sa Sušaka (učiteljica Vinka Jakovčić, koja je radila u osnovnoj školi u Crkvenom Boku). Nevjeste koje su se udajom preselile u Strmen, Crkveni Bok ili Ivanjski Bok najčešće su poticale iz susjednih sela u općinama Staza i Dubica, a znatno rjeđe iz drugih krajeva: Šaš (1932), Svinica (1932), Žreme (1932), Vrbovljani (1933), Papići (1933), Kinjačka (1934), Sušak (1934), Šaš (1935), Bestрма (1935), Dubica (1936), Dubica (1937), Šaš (1938), Živaja (1939), Živaja (1939), Jasenovac (1939), Mala Paukova (1940).

Upadljivo je da se za 12 godina, od 1930. do početka rata, nijedna žena iz Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka nije udala u susjedna hrvatska sela Lonja i Bobovac, niti se ijedna žena iz Lonje i Bobovca za tih 12 godina udala u neko od bočanskih sela.

Crkveni popisi pružaju podatke o broju učenika u parohiji/općini Crkveni Bok. Tokom tridesetih zabilježen je izvjestan porast broja učenika. U drugoj polovini tridesetih, sva djeca stasala za školu pohađala su

neku od tri osnovne škole u općini. Krajem tridesetih, tačnije 1937, otvorena je još jedna osnovna škola u općini — u selu Ivanjski Bok. Naredne godine, crkveni popis bilježi petoro učitelja na području općine, od kojih je dvoje bilo srpske nacionalnosti. Svi učenici koji su pohađali neku od osnovnih škola u tri sela bili su srpske nacionalnosti. Taj podatak svjedoči o smanjenju broja hrvatskih stanovnika u Strmenu pred Drugi svjetski rat. Vrlo mali broj bočanske djece nastavljao je školovanje nakon završetka osnovne škole. Najveći broj takve djece zabilježen je 1932. kada je šestoro učenika pohađalo gimnaziju, dvojica bogosloviju, a jedan stručnu školu. Crkveni popisi ne navode mjesta, odnosno gradove u kojima su bočanska djeca nastavljala školovanje.

TABLICA 19: Broj učenika u općini Crkveni Bok prema crkvenim popisima u međuratnom razdoblju. Crkveni popis iz 1940. nije bilježio broj učenika. Izvori su isti kao za tablicu 16.

GODINA	1920.	1932.	1935.	1936.	1938.
BROJ UČENIKA OSNOVNIH ŠKOLA	202	243	235	246	247
BROJ ŠKOLSKIH SPOSOBNJAKA	293	257	305	246	247
BROJ SREDNJOŠKOLACA	3	9	4	3	6
BROJ STUDENATA	0	1	0	0	0

Državni popis iz 1931. pruža podatke o postotku pismenog stanovništva općine Crkveni Bok. Prema tim podacima, početkom tridesetih među osobama starijim od sedam godina procent analfabeta iznosio je 56,7.⁵⁶ Dakle, 1931. je manje od polovine mjesnog stanovništva starijeg od sedam godina znalo da čita i piše. Broj i procent nepismenih su se do kraja tridesetih svakako smanjili, ali korišćeni izvori ne pružaju konkretne podatke.

3. NEPOTPUNOST DRŽAVNOG POPISA STANOVNIŠTVA IZ 1931.

Ako izuzmemo kvantifikaciju, to jest utvrđivanje preciznog broja Srba na području općine Crkveni Bok uoči Drugog svjetskog rata, najznačajniji rezultat istraživanja lokalne istorijske demografije odnosi se na zaključak da državni popisi stanovništva iz 1921. i 1931. prikazuju umanjen broj stanovnika općine Crkveni Bok. Zapravo, taj zaključak ima značaj mnogo širi od lokalnog. Korišćenje izvora crkvenog porijekla omogućava iznošenje teze da državni popisi iz 1921. i 1931. prikazuju broj srpskih pravoslavnih stanovnika manji od realnog ne samo kada je riječ o općini Crkveni Bok već i kada je riječ o čitavom području Gornjokarlovačke eparhije.

Crkveni popisi sprovedeni na teritoriji Gornjokarlovačke eparhije između dva svjetska rata pružaju podatke važne za istorijsku demografiju srpskih naselja u dijelu Hrvatske u kome je zabilježen najintenzivniji genocidni proces nad lokalnom srpskom populacijom (Banija, Kordun i Lika). Dosadašnja historiografska istraživanja nisu podrazumijevala korišćenje međuratnih crkvenih popisa. Ova monografija predstavlja prvi primjer korišćenja crkvenih izvora u mikroistorijskom istraživanju studija slučaja genocida nad Srbima u NDH. Ni za jednu drugu srpsku sredinu koja je tokom Drugog svjetskog rata bila u sastavu NDH dosad nisu objavljena iscrpnija demografska istraživanja međuratnog razdoblja. Zahvaljujući istraživanju dosad nekorišćenih crkvenih izvora (popisi parohijana, matične knjige, domovni protokoli), moguće je steći uvid u tačniji broj stanovnika (od onog koji nudi zvanična, tj. državna statistika), broj domaćinstava po selima te različite demografske promjene.

Državni popis iz 1921. bilježi 2.799 pravoslavnih stanovnika (od ukupno 2.959 stanovnika općine),⁵⁷ dok crkveni popis iz 1920. bilježi 3.172 osobe pravoslavne vjeroispovijesti. Slično tome, državni popis iz 1931. bilježi 2.652 pravoslavna stanovnika (od ukupno 2.725 stanovnika

57 Od 2.799 pravoslavaca koje bilježi državni popis iz 1921. skoro svi su bili srpske nacionalnosti budući da isti izvor bilježi samo troje govornika ruskog — koji su takođe bili pravoslavne vjeroispovijesti. Ostatak stanovnika općine odnosio se na rimokatolike (158), jednog grkokatolika te jednog Jevrejina (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921*, Sarajevo, 1932, str. 266–267). Rusofoni stanovnici Crkvenog Boka bili su zapravo Ukrajinci. Pavle Vančurenko i njegova supruga doselili su u Crkveni Bok kao emigranti iz Sovjetske Rusije. Imali su troje djece, od kojih je dvoje vjerovatno rođeno u Crkvenom Boku. Zna se da su 13–14. oktobra 1942. bili internirani u logor Jasenovac, zajedno s mještanima bočanskih sela. Nije poznata njihova dalje sudbina, odnosno nije poznato gdje su živjeli nakon puštanja iz logora.

općine),⁵⁸ dok crkveni popis iz 1932. bilježi 3.004 osobe pravoslavne vjeroispovijesti. Razlika u oba slučaja iznosi 11,8%.

TABLICA 20: Broj pravoslavnih stanovnika općine/parohije Crkveni Bok prema crkvenim popisima iz 1920. i 1932. te državnim popisima iz 1921. i 1931. Broj stanovnika prema državnim popisima obilježen je kurzivom. Izvori su kao za tablicu 16.

GODINA	1920.	1921.	1931.	1932.
BROJ STANOVNIKA	3.172	2.799	2.652	3.004

Postavlja se pitanje porijekla različitih rezultata kod državnih i crkvenih popisa u istom razdoblju — da li je riječ o metodološkim razlikama u popisivanju stanovništva ili je riječ o nepotpunosti državnih popisa. Metodološke razlike bi se prije svega mogle odnositi na pretpostavku da u državnim popisima nije evidentirano stanovništvo koje je bilo privremeno odsutno, odnosno na radu van općine (u drugim dijelovima Jugoslavije ili u inostranstvu). Međutim, takvu pretpostavku osporava polna struktura stanovništva zabilježena u crkvenim popisima tokom tridesetih godina. Razlika između broja muškaraca i broja žena u tim popisima iznosi između 470 i 489 u korist broja žena. Ta razlika svakako je posljedica iseljavanja dijela muškog radno sposobnog stanovništva. Dakle, nameće se zaključak da su državni popisi evidentirali nepotpun broj stanovnika općine Crkveni Bok i pojedinačnih naselja u sastavu općine.

TABLICA 21: Broj žena i muškaraca pravoslavne vjeroispovijesti u općini/parohiji Crkveni Bok prema crkvenim popisima. Izvori su isti kao za tablicu 16.

GODINA	1920.	1932.	1935.	1938.	1940.
MUŠKARCI	1.628	1.267	1.276	1.258	1.268
ŽENE	1.544	1.737	1.751	1.747	1.754

58 Državni popis iz 1931. bilježi i smanjenje stanovništva rimokatoličke vjeroispovijesti u općini Crkveni Bok. Njihov broj je prema popisu iz 1931. iznosio 72, dok je prema državnom popisu iz 1921. iznosio 158. Dostupni izvori ne govore o tome kako je u međuvremenu nestala polovina hrvatskog stanovništva u općini, što dodatno čini upitnim rezultate popisa iz 1931. (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Knjiga II: Pristvo stanovništva po veroispovesti, Beograd, 1938, str. 88).

U jednom nedavno objavljenom radu ukazao sam na nepotpunost državnog popisa iz 1931. za srpska sela Brđani i Svinica u petrinskom kotaru.⁵⁹ U Brđanima su 1931. u državnom popisu popisana 682 stanovnika, dok je 1936. u crkvenom popisu popisano 826 Srba. U Svinici su 1931. popisana 1.102 stanovnika, dok su 1936. popisana 1.202 Srbina. U oba sela je 99% stanovništva bilo srpske nacionalnosti, tako da podaci iz državnog popisa iz 1931. podrazumijevaju tek nekolicinu Hrvata. Nije realno da je broj stanovnika u Brđanima za pet godina porastao za čak 17,5%, kao što je nemoguće da je u istom razdoblju broj stanovnika Svinice porastao za 8,4%. Sve to me je navelo na zaključak da su podaci o broju stanovnika za ta dva sela prema državnom popisu iz 1931. umanjeni u odnosu na realan broj.

Kako bih eksplicirao tezu o manjkavosti državnih popisa stanovništva, napose o manjkavosti državnog popisa iz 1931, navešću primjer jedne susjedne općine (Dubica) u sastavu istog (kostajničkog) kotara, zatim ću navesti primjer matičnog kotara (Kostajnica), a potom ću ukazati da je državni popis iz 1931. manjkav za sve banijske kotare — osim kotara Dvor na Uni, gdje državni i crkveni popisi pružaju kompatibilne podatke.

Prema crkvenom popisu iz 1920, u parohijama Slabinja, Dubica i Živaja, čije je područje bilo istovjetno s područjem općine Dubica (ako izuzmemo selo Šaša, koje je pripadalo živajskoj parohiji, ali se nalazilo u sastavu općine Staza), živjelo je 5.647 pravoslavnih Srba (1.001 u slabinjskoj, 2.052 u dubičkoj i 2.594 u živajskoj parohiji). Od broja 5.647 treba oduzeti 807 stanovnika Šaša srpske nacionalnosti, tako da bi broj Srba u dubičkoj općini iznosio oko 4.840.⁶⁰ Međutim, državni popis iz 1921. na području općine Dubica popisao je 3.944 pravoslavca, odnosno 1.703 pravoslavca (Srbina) manje nego crkveni popis iz 1920. Slično tome, državni popis iz 1931. pokazuje manji broj Srba na području dubičke općine nego crkveni popisi iz 1933. i 1934. Prema državnom popisu iz 1931, na području dubičke općine živjela je 4.121 osoba pravoslavne vjeroispovijesti. To znači da je državni popis iz 1931. zabilježio manji broj Srba u odnosu na crkveni popis iz 1933. za 1.301, budući da je taj popis zabilježio 5.422 Srbina na istom području. Pritom, razlika između realnog broja Srba u dubičkoj

59 Milan Radanović, „Interniranje srpskog stanovništva s područja kotara Petrinja u logore Jasenovac i Stara Gradiška svibnja 1942.“, *Tragovi: Časopis za srpske i hrvatske teme*, VI, 1/2023, Zagreb, 2023, str. 124.

60 U Šašu je 1910. živjelo 86% srpskog pravoslavnog stanovništva, što znači da je od 939 mještana Šaša, koliko je popisano prema državnom popisu iz 1921, Srba bilo oko 807. Slično tome, od 1.003 mještana, koliko je popisano prema državnom popisu iz 1931, Srba je bilo oko 862. Realno je pretpostaviti da nacionalna struktura u tom selu nije značajnije izmijenjena nakon 1910.

općini 1931. i broja Srba na istom području prema crkvenom popisu iz 1933. nije mogla biti značajna, o čemu svjedoči minimalna razlika u broju Srba na istom području zabilježena u crkvenim popisima iz 1933. i 1934. (5.422 < 5.433). Smatram da su državni popisi iz 1921. i 1931. manjkavi kada je riječ o realnom broju Srba i na području općine Dubica, poput područja općine Crkveni Bok, odnosno da prikazuju umanjen broj lokalnih Srba u odnosu na realan broj.

TABLICA 22: Broj Srba u općini Dubica prema državnim popisima iz 1921. i 1931. te broj Srba u parohijama Slabinja, Dubica i Živaja (bez Šaša) prema crkvenim popisima iz 1920, 1933. i 1934.⁶¹

Crkveni popis 1920.	~ 4.840
Državni popis 1921.	3.944
Državni popis 1931.	4.121
Crkveni popis 1933.	~ 4.560
Crkveni popis 1934.	~ 4.571

Državni popisi stanovništva iz 1921. i 1931. prikazuju umanjen broj Srba ne samo na području pojedinih općina u kotaru Kostajnica već i na području cijelog kotara. Ograničiću se samo na upoređivanje podataka iz državnog popisa iz 1931. s podacima iz crkvenog popisa za 1936, s obzirom na to da crkveni popis za 1936. (zabilježen 1937) prikazuje podatke po selima (a ne samo po parohijama kao ostali međuratni crkveni popisi, što olakšava upoređivanje podataka na nivou kotara jer se granice parohija najčešće nisu podudarale s granicama općina).

Demografski priraštaj srpskog stanovništva na području kostajničkog kotara nije bio znatan od kraja 1931, kada je sproveden državni popis, do početka 1936, za kada se odnose podaci iz crkvenog popisa iz

61 HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 2, Popis naroda u parohiji Slabinja za godinu 1920, Slabinja, 31. 12. 1920; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 2, Popis naroda u parohiji Dubica za godinu 1920, Dubica, 31. 12. 1920; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 2, Spisanije u parohiji Živaja protoprezviterata kostajničkog za godinu 1920, Živaja, 28. 1. 1921; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 4, Popis naroda u parohiji Slabinja za godinu 1933, Slabinja, 31. 12. 1933; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 4, Popis naroda u parohiji Dubica za godinu 1933, Dubica, 31. 12. 1933; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 4, Uprava srpske pravoslavne parohije u Živaji: Spisanije naroda parohije Živaja za 1933. godinu, 31. 12. 1933; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 5, Pismo Srpske pravoslavne parohije slabinjske Eparhijskom crkvenom sudu u Plaškom, Kostajnica, 7. 12. 1934; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 5, Popis naroda u parohiji Dubica za 1934. godinu, Dubica, 31. 12. 1934; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 5, Uprava srpske pravoslavne parohije u Živaji: Iskaz o broju duša parohije Živaja, 7. 12. 1934.

1937, što znači da je komparacija metodološki validna. Prema državnom popisu iz 1931. na području kotara Kostajnica živjelo je 19.157 osoba pravoslavne vjeroispovijesti (svi oni su, osim nekoliko pojedinaca, bili srpske nacionalnosti).⁶² Prema crkvenom popisu iz 1936. u 11 pravoslavnih parohija na području kostajničkog kotara živjelo je 22.049 Srba. Dakle, državni popis bilježi 2.892 Srbina manje u kostajničkom kotaru 1931. nego crkveni popis 1936–1937.

TABLICA 23: Broj Srba u 11 parohija na području kotara Kostajnica prema crkvenom popisu 1936–1937. (koji odražava stanje s početka 1936).

PAROH IJA	BROJ/PRORAČUN PRAVOSLAVNIH SRBA 1936.
Crkveni Bok	3.036
Dubica	2.201
Komogovina (bez sela Donja Pastuša) ⁶³	1.382
Kostajnica	1.257
Kukuruzari	3.111
Meminska	3.500
Slabinja	1.028
Utolica	2.122
Živaja	2.347
Dio parohije Svinica (selo Krčevo) ⁶⁴	795
UKUPNO	22.049

Analiza crkvenog popisa za 1936. ukazuje da državni popis stanovništva iz 1931. prikazuje umanjene podatke za broj pravoslavnih stanovnika tri od četiri banijska kotara. Budući da su sva četiri banijska kotara 1941. bila u sastavu Velike župe Gora, te da je toj velikoj župi 1941. pripadao i kotar Vrginmost, navešću podatke i za taj kotar. Nepotpunost državnog popisa iz 1931. naročito je izražena za kotare Kostajnica i Vrginmost.

62 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Knjiga II: Prisustvo stanovništva po veroispovesti, Beograd, 1938, str. 88.

63 Donja Pastuša je bila u sastavu kotara Petrinja.

64 Svinica je, kao naseljeno mjesto i sjedište parohije, bila u sastavu kotara Petrinja. Veliko Krčevo i Malo Krčevo, mjesta u sastavu kotara Kostajnica, u okviru crkvene administrativne organizacije bili su dio parohije Svinica.

TABLICA 24: Broj pravoslavnih stanovnika na području kotara Dvor na Uni, Glina, Kostajnica, Petrinja i Vrginmost prema državnom popisu iz 1931. i crkvenom popisu za 1936.⁶⁵

KOTAR	DRŽAVNI POPIS 1931.	CRKVENI POPIS 1936. (PRORAČUN)	RAZLIKA	%
Dvor na Uni	23.452	23.764	312	1,33
Glina ⁶⁶	30.606	33.017	2.411	7,87
Kostajnica	19.157	22.049	2.892	15,09
Petrinja ⁶⁷	17.308	18.371	1.063	6,14
Vrginmost ⁶⁸	30.237	34.961	4.721	15,62

Teza o nepotpunosti državnog popisa stanovništva iz 1931. važna je, prije svega, zbog proračuna žrtava Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj. Prema državnom popisu iz 1931, na tlu današnje Hrvatske (Republika Hrvatska) živjelo je 633.000 Srba. Prema proračunu ekonomiste i demografa Vladimira Žerjavića, broj Srba na tlu današnje Hrvatske 1941. iznosio je oko 703.000. Broj Srba u Hrvatskoj na prvom poslijeratnom državnom popisu, sprovedenom 1948, iznosio je 544.000. Razlika između proračuna broja Srba

65 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Knjiga II: Prisustvo stanovništva po veroispovesti, Beograd, 1938, str. 86, 88, 94; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, k. 7, Popis pravoslavnog stanovništva Gornjokarlovačke eparhije po selima i parohijama, Plaški, 1937.

66 Proračun od 22.049 pravoslavnih stanovnika glinskog kotara prema crkvenom popisu za 1936. podrazumijeva i pravoslavne mještane dvaju sela u sastavu parohije Bović (Donja Trstenica i Bučičko Taborište) te pravoslavne mještane jednog sela u sastavu parohije Čemernica (Šatornja). Ta tri sela nisu bila dio neke parohije u sastavu glinskog protoprezviterata iako su bila dio glinskog kotara.

67 U proračun od 18.371 pravoslavnog stanovnika petrinjskog kotara, prema podacima iz crkvenog popisa za 1936, nisu uračunati parohijani iz Letovanića i Lekenika (prvenstveno mještani Srpskog Palanjka) jer su ta mjesta, koja su bila u sastavu parohije Žunci (petrinjski protoprezviterat), bila dio sisačkog kotara. Takođe, broj od 18.371 ne podrazumijeva parohijane iz Malog Krčeva i Velikog Krčeva, sela u sastavu parohije Svinica (petrinjski protoprezviterat), jer su ta sela bila dio kotara Kostajnica.

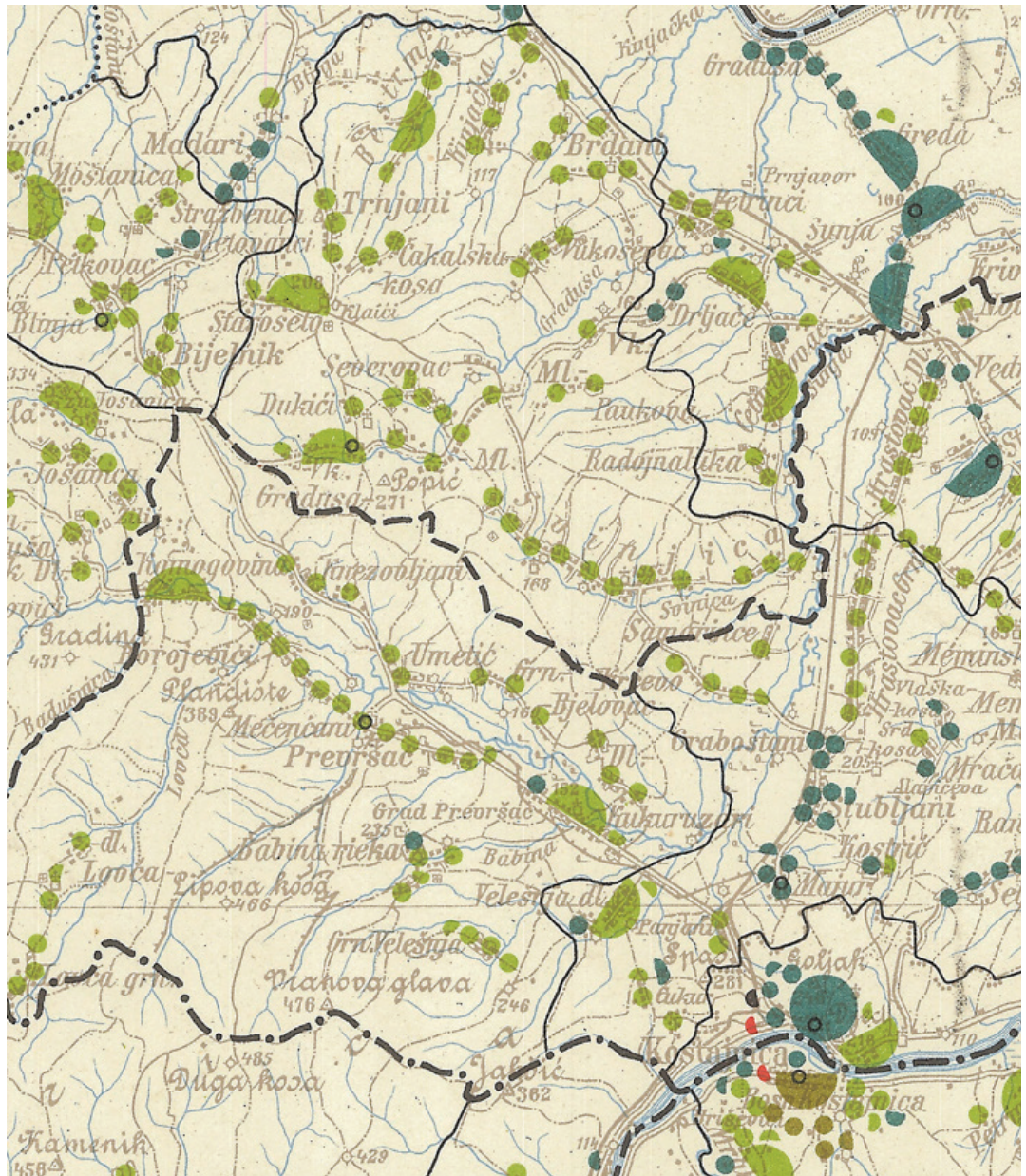
68 U proračun od 34.961 pravoslavnog stanovnika vrginmošćanskog kotara, prema podacima iz crkvenog popisa za 1936, nisu uračunati parohijani iz tri sela u sastavu kotara Glina: Donja Trstenica, Bučičko Taborište (parohija Bović, čije sjedište je bilo u sastavu kotara Vrginmost) i Šatornja (parohija Čemernica, čije sjedište je takođe bilo u sastavu kotara Vrginmost).

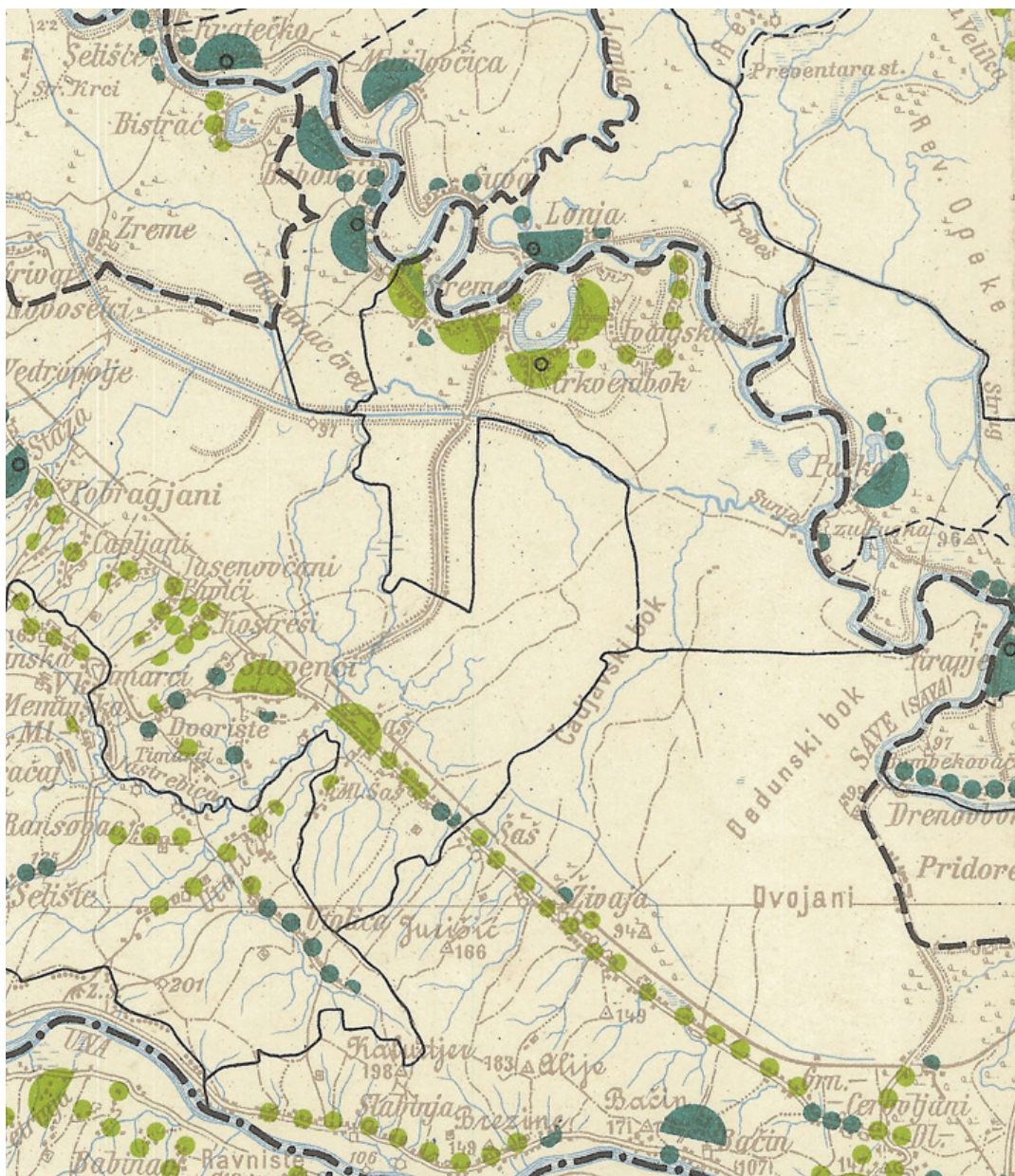
u Hrvatskoj 1941. i broja popisanih Srba u Hrvatskoj 1948. iznosi 159.000. Broj od 159.000 podrazumijeva do 60.000 Srba koji su do 1948. migrirali iz Hrvatske (uglavnom u Vojvodinu u okviru poslijeratne kolonizacije). Ostatak se odnosio na Srbe stradale tokom rata. Da nije bilo Drugog svjetskog rata i direktnih ljudskih i demografskih gubitaka tokom rata, prema Žerjavićevom proračunu, broj Srba u Hrvatskoj iznosio bi 758.000.⁶⁹

Broj Srba na tlu današnje Hrvatske 1931. svakako je bio veći od 633.000, što znači da je 1941. bio veći od 703.000. Ukoliko se moja procjena da na području Gornjokarlovačke eparhije (Lika, Gorski Kotar, Kordun i Banija) 1931. nije popisano do 10% Srba pokaže tačnom, te ukoliko se ispostavi da je popis bio manjkav i za neke slavonske i dalmatinske kotare, to bi značajno povećalo potencijalni broj direktnih ljudskih gubitaka među Srbima u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu. Preliminarna istraživanja ukazuju na to da je državni popis iz 1931. popisao broj Srba manji od realnog i u nekim slavonskim kotarima, dok u nekim kotarima taj broj odgovara realnom broju Srba.⁷⁰ Buduća istraživanja će potvrditi ili opovrgnuti moju tezu.

69 Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989, str. 39.

70 Upoređivanje podataka iz objavljenog crkvenog popisa Pakračke eparhije iz 1929. s podacima iz državnog popisa iz 1931. sugerirše da državni popis prikazuje realan broj Srba u kotarima Novska i Slatina, dok u kotarima Pakrac i Nova Gradiška prikazuje umanjen broj Srba. Prema crkvenom popisu, broj Srba u kotaru Pakrac 1929. iznosio je 22.564, dok je prema državnom popisu iz 1931. taj broj iznosio 20.915 (nedostaje > 7,88%). Prema crkvenom popisu, broj Srba u kotaru Nova Gradiška 1929. iznosio je 14.661, dok je prema državnom popisu iz 1931. taj broj iznosio 13.720 (nedostaje > 6,85%). Napominjem da, za razliku od podataka iz 1931, podaci iz 1929. nisu strukturisani na osnovu granica kotara, već na osnovu granica protoprezviterata i parohija, stoga navedeni podaci za 1929. predstavljaju moj proračun (neke parohije su obuhvatale naselja koja nisu ulazila u okvir kotara u kome je bilo sjedište parohije). Podaci Pakračke eparhije o broju pravoslavnih stanovnika objavljeni su u publikaciji: Радослав Грујић, *Пакрачка епархија — историјско-статистички преглед*, Пакрац, 1930, стр. 200–222.

↑ Detalj „Etničke karte Jugoslavije“ koju je 1941. načinio njemački kartograf W. Krallert na osnovu državnog popisa stanovništva Kraljevine Jugoslavije iz 1931. Detalj prikazuje etničku kartu kostajničkog kotara. Srpsko stanovništvo je označeno zelenom, a hrvatsko plavom bojom. Bistrac je greškom označen kao srpsko selo.

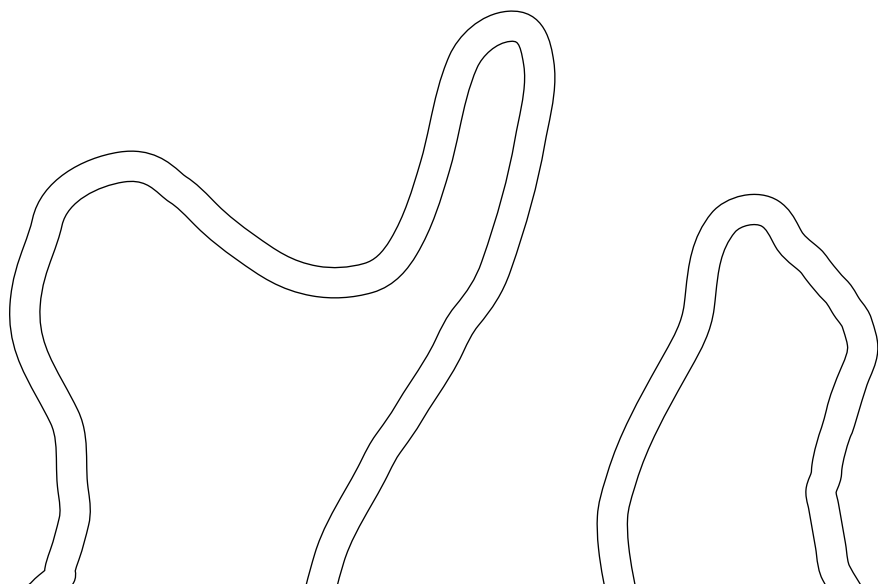

↑

Veliki sokak i Mali sokak u Crkvenom Boku uoči Drugog svjetskog rata. Sve zgrade na slici spaljene su 1943. i 1944. Snimio Pero Turajlić iz Crkvenog Boka (via Ilija Ranić).

III
OPĆINA
CRKVENI BOK
POD VLAŠĆU
NEZAVISNE
DRŽAVE
HRVATSKE
1941–1942.

1. NASILJE NAD MJEŠTANIMA 1941.

Napad Sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju 6. aprila 1941. te proglašenje Nezavisne Države Hrvatske 10. aprila 1941. označili su sveopštu prekretnicu u životu svih stanovnika Jugoslavije. Društvene okolnosti su postale posebno dramatične za Jevreje u svim dijelovima okupirane Jugoslavije te za Srbe na područjima koja su potpala pod vlast hrvatskih ekstremnih nacionalista i fašista, odnosno organizacije ustaškog pokreta.

Aprilski rat je donio prva stradanja stanovnika općine Crkveni Bok. Dvojica stanovnika Crkvenog Boka, koji su bili pripadnici Jugoslovenske vojske, Lazo Zlokapa (1922) i Petar Zlokapa (1919), izgubili su život u Sarajevu aprila 1941.¹ Nisu poznate okolnosti njihovog stradanja (nepoznato je da li su poginuli u borbi ili su, možda, ubijeni kao zarobljenici), ali činjenica da su dvojica rođaka iz Crkvenog Boka stradali u istom mjestu navodi na zaključak da su možda izgubili život u istom danu i tokom istog događaja. U Aprilskom ratu je poginuo i veteran Prvog svjetskog rata Boško Pralica (1879), koji je rođen u Strmenu. On je 1915. kao podoficir Oružanih snaga Austrougarske, zarobljen na ruskom frontu. Nakon boravka u ruskom zarobljeništvu, Pralica je pristupio Prvoj srpskoj dobrovoljačkoj diviziji. Istakao se u borbama u Dobrudži protiv bugarske vojske, gdje je ranjen, zbog čega je bio trajni vojni invalid. Nakon Prvog svjetskog rata kolonizovan je u Silaš kod Vukovara. Poginuo je u Ribarima nedaleko od Šapca, kao pripadnik rezervnog sastava Jugoslovenske vojske.²

Značajan broj mlađih muških stanovnika općine zarobljen je u Aprilskom ratu. Riječ je o regrutima i mobilisanim vojnim obveznicima Jugoslovenske vojske. Nije poznat njihov približan broj. Prema nepotpunim poimeničnim podacima Savezne popisne komisije iz 1964, 70 pripadnika Jugoslovenske vojske, koji su imali prebivalište u općini Crkveni Bok, kao ratni zarobljenici internirani su u zarobljeničke logore u Njemačkoj. Najviše ih je bilo iz Strmena (33), potom iz Crkvenog Boka (22) i najmanje iz Ivanjskog Boka (15). Broj od 70 interniranih pripadnika Jugoslovenske vojske s područja općine svakako nije konačan, moguće je da je veći i za nekoliko desetina, ali nema dokaza da je taj broj iznosio oko 200, kako se navodi u zavičajnoj literaturi.³ Jedan pripadnik Jugoslovenske vojske, ratni vojni zarobljenik iz Strmena, smrtno je stradao

1 Vidjeti tablicu 1 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

2 Маја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 51.

3 Исто, стр. 68.

1945. u zarobljeničkom logoru u mjestu Küstrin u Njemačkoj, dok je jedan njegov suseljanin umro 1943. u bolnici u Beogradu nakon puštanja iz zarobljeništva.⁴ Ratni zarobljenici su 1945, nakon povratka u zavičaj, zatekli spaljeno selo, zgarišta porodičnih kuća, i suočili se s vijestima o stradanju ukućana i bliskih rođaka.

Prvi primjer nasilja nove ustaške vlasti nad stanovnicima općine Crkveni Bok dogodio se 29. aprila 1941, kada su ustaše iz Sunje, Bobovca i Lonje upali u Strmen i uhapsili mještane Peru Turajlića i Luku Kljajića. „Njih su ustaše odveli u Sunju, gde su ih dobro premlatili, a zatim pustili kućama.“⁵ Dva dana nakon toga, grupa ustaša predvođena tabornikom iz Sunje Stjepanom Šestanovićem ponovo je upala u bočanska sela i izvršila hapšenje. U tom navratu uhapšeno je 15–25 muškaraca iz sva tri bočanska sela.⁶ Uhapšeni su odvedeni u susjedno hrvatsko selo Bobovac, gdje su bili zatvoreni u zgradi općine. Mile Požar iz Strmena, jedan od uhapšenika, svjedočio je sredinom 1943. da su uhapšeni bili pretučeni u Bobovcu.

Ustaše su nas preko celog dana i noći tukli u zatvoru kundacima i glogovim štapom, a zatim pustili kućama. Kao razlog što nas tuku naveli su da smo mi bili četnici i sokoli te da smo posedovali oružje.⁷

Juraj Čičić, pripadnik ustaške milicije iz Bobovca i učesnik u hapšenju Bočana, svjedočio je 1946. o postupku prema uhapšenima.

Dotične ljude dopremili smo do škole u Bobovcu i predali ih sunjskim ustašama. Dotični ljudi svi su bili strpani u općinski zatvor, te jedan po jedan je pozivan na saslušanje u kancelariju općine Bobovac. Saslušavali su ih Majdančić Mato i Šestanović

4 Vidjeti tablicu 2 u Spiskovima.

5 Državni arhiv Srbije (dalje: SR-DAS), G-2, Komesarijat za izbeglice i preseljenike (dalje: G-2, KIP), k. 11, 122/1943, Zapisnik od 18. 5. 1943. u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Mile Požara iz Strmena. Svi zapisnici Komesarijata za izbeglice i preseljenike pisani su na ekavici, bez obzira na govor svjedoka. Izjave svjedoka pred Komesarijatom za izbeglice i preseljenike navodim u izvornom obliku — na ekavici.

6 Mile Požar iz Strmena u svjedočenju iz 1943. tvrdi da je tada uhapšeno 25 mještana. Međutim, Petar Turajlić iz Crkvenog Boka u svjedočenju iz 1944. tvrdi da je uhapšeno 16 mještana. Juraj Čičić, ustaški milicionar iz Bobovca, u istrazi iz 1946. tvrdio je da je tada bilo uhapšeno 15 muškaraca. Vjerujem da je tvrdnja Petra Turajlića najtačnija.

7 SR-DAS, G-2, KIP, k. 11, 122/1943, Zapisnik od 18. 5. 1943. u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Mile Požara iz Strmena.

Ivica [sin tabornika Stjepana Šestanovića] iz Sunje. Svi ljudi su na saslušanju tučeni.⁸

Jedan izvor iz 1945. te istraživanje historičarke Ane Požar, rodom iz Strmena, iznose tvrdnju da su ustaše imali namjeru da u Bobovcu likvidiraju uhapšene mještane bočanskih sela, ali da su ih u tome spriječili mještani Bobovca.

Ujutro su ih povezane žicom povelu na obali Save da ih tamo postrjeljaju. Na energično zauzimanje hrvatskih seljaka iz Bobovca, koji su tražili da ih kao poštene i dobre susjede puste, pušteni su, ali [su] zapisani kao taoci.⁹

Ana Požar, na osnovu razgovora s mještanima koji su bili savremenici događaja, navodi da su ustaše imali namjeru da pohapšene mještane „streljaju na skeli u Bobovcu“, ali da se općinsko rukovodstvo sela Bobovac tome usprotivilo. „Oni se ne slažu da se u njihovoj sredini ubije veća grupa ljudi iz susjednog sela koje oni dobro poznaju i smatraju da kao građani nemaju nikakvih grešaka. Onako pretučeni, nakon tri dana pušteni su kući.“¹⁰

Mile Požar, jedan od mještana koji su odvedeni u Bobovac, u svjedočenju ne navodi da su ustaše namjeravali pobiti uhapšene. Patar Turajlić, lugar iz Crkvenog Boka, svjedočio je 1944. da je uhapšene spasla intervencija „jednog Hrvata iz Sunje koji nije bio ustaša“.¹¹ To ne znači da se općinska vlast u Bobovcu i neki mještani toga sela doista nisu usprotivili ustašama iz Sunje koji su vjerovatno imali namjeru da ubiju bar dio uhapšenika ili neke pojedince. Postoji još jedna tvrdnja o ključnoj intervenciji koja je navodno spasla Bočane da ne budu streljani u Bobovcu. Nju je iznio Savo Skrobo, jedini Bočanin učesnik Drugog svjetskog rata koji je napisao knjigu o ratnoj prošlosti općine. Skrobo tvrdi da je uhapšene Bočane spasao Mijo Baljak, ustaški povjerenik za općinu Crkveni Bok. Prema Skrobinim tvrdnjama, Baljak je „vrlo brzo i oštro reagirao, otišao u Bobovac i oslobodio pohapšene, a ustaše protjerao u Sunju govoreći: 'Ja sam ovdje predstavnik ustaške vlasti i nitko nema pravo da hapsi ljude bez mog znanja i odobrenja.'“ Skrobo tvrdi

8 HR-DASK, 765, Sudski predmeti političkih procesa Sisak-Petrinja (dalje: SPPP), k. 5, 40/46, Dosije Čičić Juraj.

9 Урош Вицковић, „Партизанска веза Баније са Славонијом“, *Српска ријеч — орган српског клуба вијећника ЗАВНОХ-а*, III, 28, Загреб, 25. 7. 1945, стр. 5.

10 Ana Požar, „Stradanje mještana opštine Crkveni Bok od jasenovačkih ustaša“, *Jasenovac — sistem ustaških logora smrti*, Saopštenja sa okruglog stola održanog u Beogradu 23. 4. 1996, (ur. Miloš Hamović), Beograd, 1997, str. 103.

11 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka.

da je Baljak pomogao općinskom načelniku Vladi Vukadinoviću i pravoslavnom parohu da dobiju propusnice za Srbiju.¹²

Smatram da nema čvrstih dokaza da su ustaše zaista namjeravali pobiti sve uhapšeničke. Vjerujem da su namjeravali pobiti dio uhapšenika. Masovne likvidacije Srba u NDH u to vrijeme bile su još uvijek rijetke — pogotovo su bile rijetke masovne likvidacije koje su bile posljedica *inicijative odozdo*, odnosno inicijative lokalnih ustaških dužnosnika. Hapšenje Srba u općini Crkveni Bok dogodilo se prije masakra u Hrvatskom Blagaju i masakra glinskih Srba u Prekopi te sutradan nakon što se dogodio masakr u Gudovcu. Sva tri masakra naređena su od strane najviših predstavnika ustaškog represivnog aparata iz Zagreba. Hapšenje bočanskih muškaraca 29. aprila 1941. sprovedeno je na osnovu inicijative lokalnih organizatora iz Sunje. Crkveni Bok još uvijek nije bio predviđen kao područje u kome treba izvršiti likvidaciju dijela odraslih muškaraca. Neka druga mjesta imala su prioritet u planovima ustaškog represivnog aparata. Vjerujem da je hapšenje u općini Crkveni Bok izvršeno radi zastrašivanja lokalnih Srba te radi ispitivanja ko od mještana posjeduje lično naoružanje, kako se može naslutiti iz citiranog svjedočenja Mile Požara.¹³ Hapšenja Srba i njihovo ubrzano puštanje na slobodu nakon premlaćivanja, u cilju navodnog prikupljanja oružja, vršena su širom NDH tokom aprila i početkom maja 1941.

Ustaška grupacija iz Sunje, koju je predvodio predratni ustaški emigrant i lokalni tabornik Stjepan Šestanović, nije vršila masovne likvidacije Srba sve do kraja jula 1941, iako je prethodno činila pojedinačna i manje brojna skupna ubistva. Krajem jula i početkom avgusta 1941. dogodio se najmasovniji talas genocidnih masakra nad Srbima u najvećem dijelu NDH naseljenom Srbima. Lokalni ustaški dužnosnici ni tada nisu mogli donijeti samostalne odluke o pokretanju masovnog ubijanja srpskih civila, već je odluka o otpočinjanju masovnog ubijanja došla iz vrha ustaške vlasti. Šestanović i njemu slični lokalni dužnosnici, ma koliko pokazivali entuzijazam u sprovođenju masovnog nasilja nad Srbima, bili su izvršioци naredbi koje su stigle iz vrha vlasti.

U prvoj polovini maja 1941, najvjerovatnije 9. maja, na području općine Staza lokalne ustaše su izvršili hapšenje 25 muškaraca srpske

12 Savo Skrobo, *Ratni događaji i sjećanja: Općina Crkveni Bok u NOB-u 1941.–1945.*, Zagreb, 2012, str. 44.

13 Pretpostavku da je hapšenje izvršeno, između ostalog, radi ispitivanja ko od lokalnih Srba posjeduje oružje potvrđuje primjer Nikole Dokmana iz Strmena, koji je bio u grupi Bočana koji su sprovedeni u Bobovac. „Nakon što smo isprebijani, iste večeri Čičić Đuka i Klarić Mićo iz Bobovca išli su sa mnom u Strmen i prisilili me da im moram dati svoj pištolj“ (HR-DASK, 765, SPPP, k. 5, 40/46, Dosije Čičić Juraj, Zapisnik od 10. 3. 1946. o saslušanju Dokman Nikole).

nacionalnosti, iz sedam sela: Donji Hrastovac (10), Šaš (5), Kostreši (4), Slovinci (2), Papići (2), Jasenovčani (1) i Pobrđani (1). Ista grupa ustaša je uhapsila i trojicu srpskih mještana iz tri sela koja nisu ulazila u sastav općine Staza, u neposrednom susjedstvu: Srednja Meminska, Živaja i Strmen. Iz Strmena je uhapšen Mirko Janjić. Uhapšenici su internirani u logor Danica pokraj Koprivnice. Nakon što su u tom logoru proveli više nedjelja, internirci su transportovani za Gospić. Pobjijeni su u nekom od logora u logorskoj grupi Gospić–Jadovno–Pag, vjerovatno negdje na Velebitu.¹⁴ Mirko Janjić je bio žandar u penziji, koji je prije rata bio na dužnosti u Kosovom Polju.¹⁵

Sunjski tabornik Stjepan Šestanović bio je naredbodavac, ali i izvršilac i narednog zločina nad mještanima, koji se dogodio septembra 1941. Pod izgovorom da se u kući Nikole Dokmana sastaje grupa mještana koja želi da ubije Šestanovićevog sina Ivana i da baci bombu u Šestanovićev ured u Sunji, tabornik je naredio hapšenje Nikole Dokmana, Petra Turajlića, Steve Turajlića, Milana Kačara i Ilije Lađevića. Ustaše predvođene Šestanovićem upali su u Strmen s namjerom da uhapsu petoricu navedenih mještana. Nikolu Dokmana i Petra Turajlića nisu našli kod kuće, a ostalu trojicu su uhapsili. Dokman i Turajlić su pokušali pobjeći u Bosnu, ali uhvatila ih je ustaška zasjeda kod sela Slovinci. Turajlić je ranjen prilikom hvatanja. Ubrzo potom, u Slovincu su pristigli Šestanović i njegove ustaše s trojicom uhapšenika iz Strmena. Šestanović je potom ubio Petra Turajlića (1904). Supruga i kćerka Petra Turajlića, Sava (1903) i Stojica (1930), internirane su u logor Jasenovac 22. avgusta 1944, gdje su ubijene. Četvorica uhapšenika iz Strmena sprovedena su u ustaški zatvor u Sunji, potom u zatvor u Petrinji, a na kraju u zatvor u Zagrebu, odakle su pušteni krajem 1941.¹⁶

14 SR-DAS, G-2, k. 11, 127/1944, Zapisnik od 1. 2. 1944. u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Pavla Zečevića iz Slovinaca; Zdravko Dizdar, *Logor Danica u Koprivnici 1941. — 1942.*, knjiga 1, Koprivnica, 2017, str. 381–384.

15 Ana Požar, „Stradanje mještana opštine Crkveni Bok od jasenovačkih ustaša“, str. 104.

16 HR-HDA, 1011, Osobni fond Budak Mile, k. 1, dok. br. 134, Pismo Stjepana Šestanovića Mili Budaku, Sunja, 11. 10. 1941; Ana Požar, „Stradanje mještana opštine Crkveni Bok od jasenovačkih ustaša“, str. 103. Tabornik Stjepan Šestanović javno je obješen u Sunji 15. 7. 1945. zbog odgovornosti za ratne zločine na području Sunje 1941. (HR-HDA, 421, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, k. 5, Izvještaj javnog tužioca za Baniju Branka Drezge javnom tužiocu NRH Jakovu Blaževiću, Petrinja, 19. 7. 1945). Tabornikov sin Ivan bio je najznačajniji učesnik u likvidacijama više desetina Srba na području Sunje 1941. Njega su zarobili i likvidirali partizani 2. 11. 1942. prilikom prvog partizanskog napada na Sunju. Jedina kuća koju su partizani zapalili u Sunji →

Osam dana nakon ubistva Petra Turajlića, krajem septembra ili početkom oktobra 1941, na putu između Strmena i Slovinaca ubijen je Uroš Savurdić (1888). On je bio povratnik iz Amerike, vlasnik mlina i pilane u Strmenu i najimućniji stanovnik općine. I Savurdić je bio žrtva ustaša iz Sunje.¹⁷ Njegov sin Dušan bio je pravoslavni sveštenik u Slabinji kod Hrvatske Dubice. Uspio je izbjeći u Srbiju u proljeće 1941. Poslije rata je dugo bio sveštenik u Glini.

Među prvim bočanskim žrtvama Drugog svjetskog rata bio je sveštenik Jovan Čakširaš. On je 1938. postavljen za paroha u Toboliću kod Slunja. Godinama nakon završetka bogoslovije (1934) pokušavao je da dobije posao pri sjedištu Eparhije u Plaškom („zbog bolesti padavice nemoguće je istoga rukopoložiti u sveštenečki čin“).¹⁸ U Toboliću ga je zateklo uspostavljanje ustaške vlasti. Hapšen je u dva navrata od strane ustaša u proljeće 1941. Umro je u Beogradu 19. juna 1941. od posljedica mučenja u ustaškom zatvoru u Slunju.¹⁹ Nije teško zamisliti kroz kakve muke je u ustaškom zatvoru morala proći osoba koja boluje od epilepsije. Jovan Čakširaš je rođen 1909. u velikoj porodičnoj zadruzi na kućnom broju 35 u Crkvenom Boku. U kazivanju o njegovom stradanju, o kome izvori škрто govore, ne može se ne pomenuti još jedno stradanje njegove porodice. U prethodnom poglavlju sam naveo da je njegov otac Janko (1875), seoski lugar u Puskoj, maja 1942. interniran u logor Jasenovac, gdje je ubijen. Jankova braća, odnosno Jovanovi stričevi, Mihailo (1866) i Jovan (1869), povratnici iz Amerike, te njihova snaja Sofija (1884), supruga njihovog brata Petra (1877–1922), internirani su u jasenovački logor

→ tom prilikom bila je kuća tabornika Šestanovića. Opširnije o odgovornosti dvojice Šestanovića za ratne zločine 1941: Milan Radanović, „Interniranje srpskog stanovništva s područja kotara Petrinja u logore Jasenovac i Stara Gradiška svibnja 1942.“, *Tragovi. Časopis za srpske i hrvatske teme*, 1/2023, str. 128–131.

17 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka; Ana Požar, „Stradanje mještana opštine Crkveni Bok od jasenovačkih ustaša“, str. 103.

18 HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, serija Ini spisi, k. 40, Crkveni sud Pravoslavne eparhije gornjokarlovačke u Plaškom Svetom arhijerejskom sinodu Srpske pravoslavne crkve, Predmet: Jovan Čakširaš svršeni bogoslov, molba za zaposlenje kod ovog crkvenog suda, Plaški, 23. 7. 1935.

19 *Споменица православних свештеника — жртва фашистичког терора и палих у народноослободилачкој борби*, (ур. Душан Штрбац), Београд, 1960, стр. 147.

22. avgusta 1944, gdje su ubijeni. Gojko Čakširaš (1914), brat sveštenika Jovana, poginuo je kao partizan u jesen 1944, u okolini Sanskog Mosta.

Činjenica je da ustaše tokom 1941. nisu odvodili u logore stanovnike općine Crkveni Bok, sa izuzetkom jednog primjera internacije, niti su činili masovne zločine nad lokalnim Srbima, osim nekoliko pojedinačnih ubistava. Po tome se područje općine Crkveni Bok razlikuje od velike većine općina u NDH južno od Save, koje su bile pretežno ili u znatnom broju naseljene Srbima. To nije moglo biti slučajno. Smatram da je tome presudno pridonio ustaški povjerenik Mijo Baljak, kasnije načelnik općine Crkveni Bok. Smatram da je on doista uticao na ustaše da u Bobovcu ne izvrše ubistvo nekoga od Bočana uhapšenih 1. maja 1941, iako on vjerovatno nije bio jedini koji je za to zaslužan.

Mijo Baljak nije bio stanovnik općine Crkveni Bok. Živio je u mjestu Sunjska Greda, gdje je radio kao krojač. Poznao je velik broj stanovnika bočanskih sela, koje je sretao na sajmu u Sunji, gdje je prodavao muška odijela koja je izrađivao. S nekim mještanima bočanskih sela bio je prije rata u prijateljskim odnosima. Niko od njih nije slutio da je Baljak pripadnik ustaške organizacije.²⁰ „Dobro je poznao Bočane, pa je vjerovatno i zbog toga bio postavljen za ustaškog povjerenika. Baljak je naizgled bio miroljubiv i razuman čovjek. Činilo se da nije imao iste poglede o srpskom narodu kao ostali ustaše.“²¹

Baljak je za ustaškog povjerenika postavljen najvjerovatnije već u aprilu 1941. Tada se preselio u Crkveni Bok. Za općinskog načelnika imenovan je 22. oktobra 1941. Prilikom tog imenovanja njemu je dodijeljen i „savjetodavni odbor“, koji su činili Petar Ćorić iz Ivanjskog Boka, Petar Vuruna iz Crkvenog Boka te Nikola Štrbac iz Strmena.²² Nije poznato zašto su baš ta trojica mještana odabrana kao članovi „savjetodavnog odbora“. Petar Ćorić je prije rata bio jedan od vodećih aktivista Samostalne demokratske stranke u kostajničkom kotaru. Umro je 1943. od posljedica boravka u jasenovačkom logoru.

Općina Crkveni Bok je jedna od rijetkih općina u sastavu Velike župe Gora u kojima su ustaše imale potpunu kontrolu vlasti 1941, a u

20 U nekoliko sačuvanih dokumenata Obćinskog poglavarstva u Crkvenom Boku iz 1941, ispred vlastoručnog potpisa Mije Baljka stoji „ustaša“.

21 Savo Skrobo, n. d., str. 43–44.

22 HR-HDA, 223, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH (dalje: 223, MUP NDH), Popis personalnih podataka, br. 12672, Velika župa Gora Kotarskoj oblasti Kostajnica, Predmet: Imenovanje obćinskog načelnika i postavljanje savjetodavnog odbora u obćini Crkveni Bok, Petrinja, 22. 10. 1941.

kojima nije zabilježeno protjerivanje dijela lokalnog stanovništva u Srbiju. Najmasovnije protjerivanje imućnijih i društveno vidljivijih pripadnika srpske zajednice (sveštenici, učitelji, činovnici, poslovni ljudi, bogatiji seljaci — koji su imali sreću da ne budu internirani u logore u Koprivnici ili Gospiću) sprovedeno je od juna do kraja avgusta 1941.²³ Riječ je o segmentu državne politike eliminacije Srba u NDH. Jedan izvještaj ustaškog logornika iz Kostajnice sugerira da je Mijo Baljak izbjegavao da sastavi spisak „opasnih i nepoćudnih osoba“ u općini. Trebalo je da taj spisak bude objedinjen u spisku „opasnih i nepoćudnih osoba“ za kotar Kostajnica. Tokom juna i jula 1941. u većini kotara naseljenih Srbima sastavljeni su spiskovi „opasnih i nepoćudnih“ Srba. Bili su to, zapravo, spiskovi lokalnih Srba za koje se predlagalo da budu protjerani u Srbiju ili internirani u neki od logora — ili pak da budu likvidirani u zavičajnom kotaru. Jedan od ciljeva represije bila je pljačka. Zbog toga su u spiskove nerijetko uvrštavane imućnije osobe.²⁴ Ustaški logornik za kostajnički kotar Matko Mašek u dopisu Državnom ravnateljstvu za ponovu negodovao je zbog nepotpunosti spiskova „nepoćudnih i opasnih“ Srba za područje kostajničkog kotara.

Popisom je obuhvaćen tek izvjestan broj osoba iz nekih općina, dok na primjer općine Mećenčani i Crkveni Bok, obje gotovo isključivo nastanjene pravoslavnim pućanstvom, nisu uopće taknute. A baš te općine su bogate!

Mašek je predložio da ustaška vlast protjera većinu stanovnika srpskog sela Slabinja, napose vlasnike najplodnijeg zemljišta u seoskom ataru, te sve Srbe iz Kostajnice, kako bi njihova imanja bila dodijeljena siromašnjim Hrvatima, a lijeva obala Une oćišćena od Srba.²⁵ Mašek je na dužnosti kostajničkog logornika ostao do kraja jula 1941.²⁶ Moguće je da je njegov odlazak spriječio realizaciju nekih njegovih ekstremnih ideja.

23 Opširnije: Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, 2014.

24 Primjera radi, analiza spiskova „opasnih i nepoćudnih“ Srba u kotarima Stolac i Bugojno ukazuje na to da su mnoge osobe koje su uvrštene u spiskove ubrzo potom likvidirane. U općinama i kotarima koji su bili daleko od Koprivnice i Gospića, ili daleko od Srbije, pristupilo se likvidaciji „opasnih i nepoćudnih“ Srba. Vidjeti spiskove „opasnih i nepoćudnih“ Srba za kotare Stolac i Bugojno: HR-HDA, 1076, Ponova, k. 441. Opširnije o spiskovima „opasnih i nepoćudnih“ vidjeti: Filip Škiljan, n. d., str. 58–75.

25 HR-HDA, 1076, Ponova, k. 441, Ustaški logor Kostajnica Državnom ravnateljstvu za ponovu u Zagrebu, Kostajnica, 8. 7. 1941; Filip Škiljan, n. d., str. 63.

26 HR-HDA, 1549, Zbirka izvornog gradiva NDH (dalje: 1549, ZIG NDH), VI-1, UDB-a za Baniju UDB-i NR Hrvatske, 31. 8. 1946.

Sunjski tabornik Stjepan Šestanović je u pismu doglavniku i poznaniku iz emigracije Mili Budaku nepovoljno pisao o Miji Baljku. On Baljka nije smatrao „aktivnim ustašom“. Navodi da se Baljak „svezao sa vlajinama i najveće izdajice brani i kod bivšeg četnika je na stanu“. Šestanović piše da ima namjeru da urgira kod kotarskog predstojnika u Kostajnici da Baljak bude uklonjen iz Crkvenog Boka.²⁷ Šestanoviću tvrdnju da se Baljak „svezao sa vlajinama“, odnosno Srpkinjama, potvrđuje Bočanin Savo Skrobo, koji navodi da je Baljak imao ljubavnicu u Crkvenom Boku.²⁸ Sve navedeno potvrđuje navode da je Mijo Baljak bio najzaslužniji za to što ustaše u općini Crkveni Bok 1941. nisu sproveli nasilje slično onom na području Sunje ili Kostajnice, gdje su ubili velik broj srpskih muškaraca, a dio srpskih porodica protjerali u Srbiju.

Mijo Baljak je odgovoran za devastaciju filijalne pravoslavne crkve Svete Ane u Strmenu koja se dogodila septembra 1941. On je u jednom izvještaju od 11. oktobra 1941. tvrdio da je Crkvu Svete Ane „započeo rušiti sa domaćim žiteljima grkoistočnjacima“. Rušenje Crkve Svete Ane planirano je kako bi od njenog materijala bili izgrađeni stan za župnika buduće rimokatoličke župe u Crkvenom Boku (parohijski dom je bio izgrađen od drveta i nekomforan, zbog čega je srušen septembra ili oktobra 1941), nova zgrada žandarmerijske stanice te, kako navodi Baljak, „jedna zgrada u svrhu neke ambulante“.²⁹ Mještanim Petar Turajlić je tvrdio da je rušenje Crkve Svete Ane naredio fra Dionizije Juričev, pročelnik Vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu i osobni kapelan poglavnika Pavelića.³⁰ Ipak, Crkva Svete Ane nije srušena 1941, niti naredne godine, odnosno nije srušena tokom mandata Mije Baljka. Iz crkve su izbačeni ikonostas i crkveni namještaj, skinut je krov i započelo je rušenje zvonika, ali tu se stalo. Nije bilo planirano da parohijska

- 27 HR-HDA, 1011, Osobni fond Budak Mile, k. 1, dok. br. 134, Pismo Stjepana Šestanovića Mili Budaku, Sunja, 11. 10. 1941.
- 28 Savo Skrobo, n. d., str. 44.
- 29 HR-HDA, 1076, Ponova, k. 507, Obćinsko poglavarstvo u Crkvenom Boku Državnom ravnateljstvu za ponovu u Zagrebu, 11. 10. 1941.
- 30 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka. Svjedok pogrešno navodi prezime fra Juričeva kao Đurić, ali nema sumnje da je riječ o fra Dioniziju Juričevu, koji je bio jedan od najistaknutijih funkcionera ustaške vlasti iz redova crkvenih ličnosti. Bio je pripadnik ustaškog pokreta. Poginuo je 16. 9. 1943. prilikom proboja njemačke vojske od Sinja prema Splitu kroz područje pod kontrolom partizana. S njemačkom vojskom bila je i grupa ustaških funkcionera (HR-HDA, 1549, ZIG NDH, I-10, Prikaz događaja o putu ministra Ede Bulata po Dalmaciji iz Sinja u Split).

crkva Preobraženja Hristovog u Crkvenom Boku bude srušena kada i Crkva Svete Ane, jer je bila pretvorena u rimokatoličku crkvu. Iz parohijske crkve takođe su izbačeni ikonostas i crkveni namještaj.³¹ Preuređivanje parohijske crkve u rimokatoličku crkvu započelo je nekoliko dana prije kolektivnog pokatoličavanja stanovnika općine, koje je obavljeno 26. oktobra 1941. Četiri dana prije toga, fra Dionizije Juričev naredio je općinskom načelniku Baljku da započne s preuređenjem crkve.³²

Mijo Baljak je smijenjen 5. oktobra 1942, osam dana uoči Akcije Crkveni Bok. Petar Turajlić, lugar iz Crkvenog Boka, tvrdio je početkom 1944. da je to učinjeno „da bi on izgledao formalno neodgovoran“ za stradanje mještana tokom Akcije Crkveni Bok. „Poznato mi je, međutim, da je i on bio u sve ove događaje umešan i da je u svemu imao čak i izvesnu rukovodnu ulogu.“³³ Turajlić ne navodi dokaze za citiranu tvrdnju niti navodi bilo kakve detalje osim izrečenog. Moje istraživanje nije rasvijetlilo ovu nepoznanicu. U svakom slučaju, Mijo Baljak nije mogao imati „izvesnu rukovodnu ulogu“ u Akciji Crkveni Bok. Niti je on mogao donositi odluke ili naredenja za otpočinjanje Akcije, niti je uopšte poznato gdje se nalazio 13. oktobra 1942. i narednih dana. Baljak se krajem 1942. preselio u Zagreb, gdje je radio kao krojač u jednoj radionici koja je snabdijevala vojsku NDH.³⁴ Nisu pronađeni pisani izvori koji bi ukazali na razloge njegovog odlaska iz Crkvenog Boka, ali se može pretpostaviti da se samoinicijativno povukao s mjesta općinskog načelnika ili je naprosto

- 31 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka.
Crkva Svete Ane jedan je od rijetkih pravoslavnih hramova podignutih na Baniji između dva svjetska rata. Njena gradnja je započela krajem dvadesetih godina, što na određen način svjedoči o tadašnjem povoljnom ekonomskom stanju donatora — mještana Strmena. Filijalni hram je dovršen 1932. dopremanjem ikonostasa iz Maribora. Međutim, uslijed ekonomske krize crkveni odbor je nekoliko godina bio dužan majstoru Alojziju Zoratiju iz Maribora za izradu ikonostasa, te zvonolivnici „Zvonoglas“, takođe iz Maribora, za izradu tri crkvena zvana, koja su izlivena 1931. Bilo je planirano da parohijska crkva u Crkvenom Boku 1935. bude oslikana od strane majstora Gustava Bertinija iz Jasenovca (HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, serija Ini spisi, k. 40).
- 32 Viktor Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948, str. 626.
- 33 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka.
- 34 Savo Skrobo, n. d., str. 79.

smijenjen. Njegova smrt nije razjašnjena, ali se zna da se maja 1945. povukao u Sloveniju. Vjeruje se da je ubijen od strane partizana neposredno nakon završetka rata, vjerovatno negdje u Sloveniji.³⁵ Konsultovani izvori ne spominju ga nakon 1942. Baljka je na mjestu općinskog načelnika naslijedio Đuro Radovanović iz Strmena. On se 24. januara 1943. potpisao na spisku žrtava Akcije Crkveni Bok kao načelnik. Kod njega je ostao pečat Općinskog poglavarstva Crkveni Bok, koji je koristio i prethodni načelnik.³⁶ Đuru Radovanovića su ubili partizani u prvoj polovini 1944.³⁷

2. POKATOLIČAVANJE

Općina Crkveni Bok je bila jedna od prvih općina u NDH, pretežno ili skoro isključivo naseljenih Srbima, čije stanovništvo je kolektivno prešlo iz pravoslavne u rimokatoličku vjeroispovijest. Stanovnici sva tri bočanska sela pokatoličeni su u istom danu: u nedjelju, 26. oktobra 1941. Bilo je to drugo kolektivno pokatoličavanje pravoslavnih Srba na Baniji. Prvo se dogodilo sredinom oktobra u kotaru Petrinja, na području nekadašnje parohije Svinica.³⁸ Načelnik Baljak je kao predstavnik ustaške vlasti igrao važnu ulogu u procesu pokatoličavanja pravoslavnih Srba u općini Crkveni Bok.

Prilikom mojeg dolaska u općinu Crkveni Bok, preuzeo sam upravu u svoje ruke kao Povjerenik iste općine, te već iz prvih dana vršeći službu, prijavljivali su se žitelji ove općine za prielaz iz grkoistočne na rimokatoličku vjeroispovijest, i počela se stvar razvijati u potpunom smislu. Pobunom u Bosni [vjerski] prijelaz je bio obustavljen do daljnje odredbe dok se ne vidi konačno što će biti s istim grkoistočnjacima. Kako su se prilike sredile i odobren je općeniti prijelaz iz grkoistočne na rimokatoličku vjeroispovijest, 15. rujna o. g. veliki župan u Petrinji odobrio je

35 Adam Zahirović, *Sisački žrtvoslov*, Sisak, 2006, str. 166.

36 HR-ASH, Općina Crkveni Bok, br. 151/1943, Imenik umrlih i poginulih žitelja od 13. 10. 1942. do 24. 1. 1943, Crkveni Bok, 24. 1. 1943.

37 Маја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 128.

38 Filip Škiljan, „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest (prekrštavanja) na području Zagrebačke nadbiskupije između 1941. i 1945.“, *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zbornik radova, (ur. Milan Radanović), Zagreb, 2019, str. 143.

općeniti prijelaz žiteljima občine Crkvenog Boka deputaciji koja je pristupila 16. rujna u ime svih žitelja občine, te je istima kao i do tada pružena puna zaštita, obzirom na to što su isti žitelji u toj občini i ako 99% grkoistočnjaci bili mirni, svjesni svoga rada kao i obaveza, prema Poglavniku i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.³⁹

Budući da do 11. oktobra nisu bili obavljani neophodni koraci za pokatoličavanje lokalnih Srba, načelnik Baljak je u pismu Vjerskom odsjeku Državnog ravnateljstva za ponovu zamolio da se u Crkveni Bok što prije pošalju rimokatolički sveštenici koji bi mještane podučili najosnovnijim „vjerskim dužnostima“. Načelnik Baljak je želio da preobraćeni Bočani učestvuju na vjersko-političkoj manifestaciji u Stazi, sjedištu susjedne općine, koja je bila planirana za Martinje, 11. novembra. Planirao se dolazak velikog broja lokalnih stanovnika na veliko proštenje u Stazi, kao i prisustvo velikog župana Velike župe Gora, iz Petrinje.⁴⁰ Očigledno je načelnik Vjerskog odsjeka, fra Juričev, alarmirao Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu, budući da su dvojica redovnika iz kapucinskog samostana u Varaždinu, Miroslav Novinić i Alojzije Novak, upravo na zahtjev Nadbiskupskog duhovnog stola doputovali u Crkveni Bok 18. oktobra 1941.⁴¹ Uoči pokatoličavanja mjesnog stanovništva, Crkveni Bok je posjetio i fra Dionizije Juričev.⁴²

Mještanima bočanskih sela, kao ni Srbima u ostatku NDH, nije bilo dozvoljeno masovno javno okupljanje, pogotovo im nije bilo dozvoljeno da javno proslavljaju pravoslavne vjerske praznike. U Crkvenom Boku nije bilo javnog obilježavanja Preobraženja (19. avgust), vjerskog praznika kome je bila posvećena parohijska crkva i koji je tradicionalno proslavljan okupljanjem većeg broja mještana. Dvadeset šestog oktobra mještani su se morali okupiti u dvorištu parohijske crkve, htjeli to ili ne. Na dan kolektivnog preobraćenja u Crkveni Bok su prispjeli veliki župan iz Petrinje Petar Gvozdić, kotarski predstojnik iz Kostajnice Pavao Klinčić te najviši predstavnici oružništva i redarstva iz Petrinje. Zamjenik upravitelja Župskog redarstva iz Petrinje, Juraj Vragović, sutradan je napisao izvještaj o manifestaciji u Crkvenom Boku.

39 HR-HDA, 1076, Ponova, k. 507, Obćinsko poglavarstvo u Crkvenom Boku Državnom ravnateljstvu za ponovu u Zagrebu, 11. 10. 1941.

40 Isto.

41 HR-HDA, 1076, Ponova, k. 434, Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu predstojništvu kapucinskog samostana u Varaždinu, 14. 10. 1941.

42 HR-HDA, 1076, Ponova, k. 434, Zabilješka fra Dionizija Juričeva, 23. 10. 1941.

Na samom ulazu u mjesto, a i kroz mjesto, postavljeni su slavo-luci [s] natpisima: Dobro došli! Za Dom Spremni! sa hrvatskim zastavama. Velikog Župana pozdravila je dobrodošlicom učenica osnovne škole, istaknuvši u svom pozdravnom govoru odanost i vjernost cijeloga kraja Poglavniku i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Tom zgodom je pred crkvom bilo sakupljeno mnogo prelaznika obojega spola, koji su Velikog Župana pozdravili poklicima: „Za Dom Spremni! Živio Poglavnik! Živjela Nezavisna Država Hrvatska!“ Praćen tim poklicima ušao je u crkvu Veliki Župan, praćen zvonjavom crkvenih zvona te je prisustvovao uz punu crkvu prelaznika svečanoj sv. misi, koja je bila namijenjena molitvama za Poglavnika. Za vrijeme mise održao je propovijed o. franjevac, koji je istakao vjerske momente — razlike između bivše vjere prelaznika i rimokatoličke vjere i dodao veliku božju milost da su se prisutni vratili vjeri svojih otaca. Iza sv. mise obavljeno je u crkvi vjenčanje novih parova prelaznika. Iza mise pred sakupljenim narodom, koji je bio u velikom broju obojega spola od preko hiljadu osoba održao je na molbu sakupljenih prelaznika Veliki Župan Dr. Gvozdić govor, razloživši ustaška načela na kojima počiva uređenje Nezavisne Države Hrvatske, pronicavi duh našega Poglavnika koji je omogućio prielaz i koristi koje će prielaznici uživati stupivši u rimokatoličku vjeru — pa će tako prelaznici postati ravnopravni i vrijedni građani ove naše lijepe domovine. Razložio je poguban i razoran rad komunista... Naglasio je da su prošla vremena parlamentarizma koji nije mogao zadovoljiti potrebe naroda i da samo autoritativni sistem može udovoljiti potrebi svima državljanima bez razlike... Pozvao je prisutne neka nastave [sa] svojim dosadašnjim radom oko poljodjelskog posla obrađivanjem ovih lijepih polja, država će ih u tome štiti, neka zaborave sve što je bilo prije i neka se potpuno pouzdaju u snagu i moć Nezavisne Države Hrvatske, koja će im sve pružiti, ali opet sve dotle dok budu vjerni i lojalni prema njoj... Redali su se govori prelaznika pa je naročito za podvući govor Petra Čorića iz Ivanjskoga Boka, koji je bio podpredsjednik bivše Samostalne demokratske stranke a kasnije i Seljačko-demokratske koalicije, koji je također sa svojom obitelji prešao na rimokatoličku vjeru, pa je on u svome govoru istakao zablude pravoslavlja [i] dosadašnjeg rada bivših političkih stranaka i pozdravio Poglavnika u ime svoje i svih općinara prelaznika, naglasivši lojalnost

Nezavisnoj Državi Hrvatskoj = Hrvatima = koje je uvijek cijenio = Poglavniku = koji je uzor sada svima pa i njemu kano i svima ostalima prelatnicima i obećao da će on i svi općinari prelatnici biti uvijek za Za Dom Spremni!⁴³

Govor velikog župana Petra Gvozdića najviše govori o njegovoj ideološkoj transformaciji u odnosu na razdoblje kada je bio parlamentarni zastupnik Hrvatske seljačke stranke — koja je na posljednjim parlamentarnim izborima u Kraljevini Jugoslaviji predvodila koaliciju za koju je glasala većina birača u općini Crkveni Bok. Pristupanjem ustaškom pokretu i pristajanjem da bude funkcioner jednog fašističkog režima koji sprovodi dotad nezamislivo državno nasilje, prihvatio je dio odgovornosti režima za organizovano nasilje nad Srbima. Pokatoličavanje i odnarođivanje te prisiljavanje pokatoličenih da učestvuju u javnoj afirmaciji režima koji ih diskriminiše, terorise, pljačka i ubija ne predstavlja samo oblik poniženja, već i oblik nasilja nad onima kojima je službeno bilo zabranjeno da budu Srbi. Štaviše, ustaška vlast je krajem 1941. pokušala da osnuje organizaciju Ustaške mladeži u općini, čime je lokalnom stanovništvu sugerisano da se od njih traži apsolutna lojalnost, koja je uključivala i ideološku odanost. „Naši mladići i djevojke morali su se upisati u Ustašku mladež. Dolazili su k nama neki muškarc i žene iz Sunje i držali nam predavanja o ustaškim načelima.“⁴⁴

Kako je pokatoličavanje izgledalo iz perspektive lokalnih Srba znamo na osnovu svjedočenja dvojice mještana koji su tokom rata izbjegli u Beograd. Oni nisu imali dilemu o prisilnom, ali i nasilnom karakteru pokatoličavanja. Mile Požar iz Strmena je 1943. tvrdio da su rimokatolički svećenici, koji su dolazili u Crkveni Bok uoči pokatoličavanja, mještanima navodno „preteli da će biti oterani u logore i izgubiti imanja, ako odmah ne pređemo na rimokatoličku veru“.⁴⁵ Petar Turajlić iz Crkvenog Boka je 1944. tvrdio da je, na dan pokatoličavanja, u selima općine Crkveni Bok boravila grupa naoružanih ustaša koja je „obilazila sela goneći stanovništvo

43 HR-HDA, 223, MUP NDH, k. 35, Župsko redarstvo Velike župe Gora Ministarstvu unutarnjih poslova i Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu, Petrinja, 27. 10. 1941; HR-HDA, 1076, Ponova, k. 515, Župsko redarstvo Velike župe Gora Ravnateljstvu za ponovu, Petrinja, 28. 10. 1941. Vragović nije dosljedno koristio novi pravopis.

44 SR-DAS, G-2, KIP, k. 11, 122/1943, Zapisnik od 18. 5. 1943. u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Mile Požara iz Strmena.

45 SR-DAS, G-2, KIP, k. 11, 122/1943, Zapisnik od 18. 5. 1943. u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Mile Požara iz Strmena.

iz kuća [u crkvu] pod pretnjom trenutnog ubistva“.⁴⁶ Ubistva Petra Turajlića i Uroša Savurdića, koja su se dogodila samo nekoliko nedjelja prije pokatoličavanja mještana, svakako su pridonijela pojačavanju osjećaja nesigurnosti među lokalnim stanovništvom. Nema dokaza da su ta ubistva bila povezana s pritiscima na pokatoličavanje, ali tu mogućnost ne treba potpuno isključiti.

Augustin Kralj je imenovan za župnika novoosnovane rimokatoličke župe u Crkvenom Boku krajem oktobra, a u Crkveni Bok se preselio novembra 1941. Kralj je bio kapelan u župi Svetog Petra, koja je obuhvatala istočni dio Zagreba.⁴⁷ Rođen je 1914. u mjestu Zagorska Sela kod Klanjca. Dvojica njegove mlađe braće bili su pripadnici ustaškog pokreta. Brat Antun bio je činovnik Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost, a brat Ivan je nakon angažmana u Ustaškoj nadzornoj službi prešao u njemačku vojsku.⁴⁸ Župnik Kralj u Crkvenom Boku nije figurirao samo kao predstavnik Rimokatoličke crkve, već i kao osoba od povjerenja vlasti. U poznatom i često navođenom pismu Paveliću (povodom Akcije Crkveni Bok), u kom sebe naziva „državnim službenikom“, župnik Kralj saopštava da je u Crkveni Bok došao „po vlastitoj želji... da radim u korist Boga, crkve i hrvatskog naroda“.⁴⁹ Jedan mještanin Crkvenog Boka tvrdio je poslije rata da je župnik Kralj tokom boravka u Crkvenom Boku „bio naoružan

- 46 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka.
- 47 HR-HDA, 218, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, k. 23, Obćinsko poglavarstvo u Crkvenom Boku Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, 3. 11. 1941; HR-HDA, 218, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, k. 22, Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, 6. 12. 1941.
- 48 HR-HDA, 1549, ZIG NDH, I-83, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Podatci o činovnicima: Kralj Antun, 17. 11. 1944. U dokumentu su navedeni podaci o porodici Antuna Kralja, uključujući podatke za njegovog brata Augustina.
- 49 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, Dosije Alojzije Stepinac, br. dos. 301681, 12.2/36–42, Augustin Kralj župnik iz Crkvenog Boka poglavniku Paveliću, 16. 10. 1942. Dokument je objavljen tri puta, ali samo jednom integralno: Juraj Batelja, *Blaženi Alojzije Stepinac — svjedok Evandjelja ljubavi. Životopis, dokumenta i svjedočanstva — prije, za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata*, Knjiga 2, Zagreb, 2010, dok. 254, str. 381–385. Milan Bulajić i Antun Miletić, koji su također objavili izvještaj župnika Kralja, ne navode gdje je dokument pohranjen, niti navode dvije dopisane rečenice na kraju dokumenta.

pištoljem“.⁵⁰ Kralj je vjerovao u ispravnost politike vjerske i nacionalne asimilacije Srba, iako je bio svjestan da ona nije dobrovoljna, već da je dio državne antisrpske politike koja je povezana s dotad nezamislivim nasiljem, kao što je vjerovao da vjerska konverzija spasava pokatoličene Srbe od mogućeg nasilja.

Mile Požar, izbjeglica iz Strmena, tvrdio je u svjedočenju 1943. da je župnik Kralj zahtijevao od mještana „da moramo redovito pohađati rimokatoličke mise, koje je on služio, te da se moramo ispovedati. Koji to nisu hteli, on ih je tužio kotarskoj oblasti [u Kostajnici], koja nas je prisiljavala da redovito pohađamo crkvu.“⁵¹ Krajem 1941. župnik je „uspio organizirati dio omladine i povesti ih na hodočašće u Mariju Bistricu“.⁵²

3. ROĐENI I VJENČANI 1941–1942.

Zahvaljujući sačuvanim izvorima crkvenog porijekla, odnosno zahvaljujući podacima iz Matične knjige rođenih župe Crkveni Bok za 1941–1942. te Matične knjige vjenčanih župe Crkveni Bok 1941–1942, moguće je iznijeti pretpostavku o približnom broju djece rođene na području općine Crkveni Bok tokom prve dvije godine ustaške vlasti, kao i podatak o broju vjenčanih parova u bočanskim selima tokom te dvije godine. Riječ je o neočekivanoj okolnosti kada govorimo o demografiji Srba u NDH 1941–1942. Zapravo, u pitanju je svojevrstan presedan — u dosadašnjim mikroistorijskim istraživanjima genocida nad Srbima u NDH nije razmatrano pitanje broja djece rođene u pojedinim selima tokom rata.

Prethodno citirani izvještaj Juraja Vragovića o kolektivnom pokatoličavanju spominje da je tom prilikom, 26. oktobra 1941, obavljeno vjenčanje „novih parova prelaznika“. Riječ je o vjenčanju bočanskih mladenaca koji zbog izbijanja rata i odsustva paroha Stevana Čavića, koji je morao pobjeći u Srbiju, te zabrane pravoslavnog vjerskog obreda, nisu bili u prilici da se vjenčaju. Njihovo vjenčanje je obavio župnik Josip Orlić iz Sunje. Župnik Orlić je tom prilikom vjenčao 29 parova mladenaca. Naredne

50 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, Dosije Alojzije Stepinac, br. dos. 301681, 65.89/945, Zapisnička izjava Nježić Pere iz Crkvenog Boka od 15. 2. 1946.

51 SR-DAS, G-2, KIP, k. 11, 122/1943, Zapisnik od 18. 5. 1943. u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Mile Požara iz Strmena.

52 Savo Skrobo, n. d., str. 41.

godine, župnik Kralj je vjenčao 11 parova mladenaca. Posljednje vjenčanje obavio je 5. jula 1942, kada je vjenčao Jovu Beča i Anu Čakširaš iz Crkvenog Boka. Mladenci su bili vrlo mladi — mladoženja još nije bio napunio 18 godina, a mlada je imala 19 godina.⁵³ Ana Beč je nedugo nakon vjenčanja, jula 1942, rodila kćerku Milicu. Kćerka Jove i Ane Beč je umrla novembra 1942, nekoliko dana nakon puštanja iz logora Sisak, od posljedica boravka u logorima Jasenovac i Sisak i odvajanja od majke.⁵⁴

Petorica mladoženja, vjenčanih 26. oktobra 1941, poginula su kao partizani. Najprije je decembra 1942. poginuo Bogdan Kljajić (1924). Milan Turajlić (1924) iz Strmena i Mile Dragosavljević (1920) iz Crkvenog Boka poginuli su u proljeće 1943. na Neretvi ili Sutjesci. Iste godine je poginuo Milan Peulić (1918) iz Strmena, dok je naredne godine poginuo Jovan Pejaković (1899) iz Ivanjskog Boka. Septembra 1944. zarobljena su dvojica pripadnika četničke milicije iz Strmena, koje je 1941. vjenčao župnik Orlić: Đuro Arbutina (1918) i Jovan Turajlić (1918). Oni su uhvaćeni na željezničkoj stanici u Novskoj, prilikom povratka iz Beograda, i ubijeni u Jasenovcu.⁵⁵

Prema podacima iz Matične knjige rođenih župe Crkveni Bok za 1941–1942, od 4. juna 1941. do 12. avgusta 1942. u bočanskim selima je rođeno 43 djece. Riječ je isključivo o djeci srpskih roditelja koji su pokatoličeni u jesen 1941, a koji su 1942. krstili djecu po rimokatoličkom obredu. Svu djecu je krstio župnik August Kralj tokom 1942. Posljednje dijete krstio je 23. avgusta 1942. Jedno od četrdeset i troje djece umrlo je nedugo nakon rođenja prirodnom smrću.⁵⁶ Neki roditelji, očito pod snažnim uticajem župnika, dali su djeci imena koja su bila tipična za rimokatoličku tradiciju (Sabina, Stjepan, Josip, Marcel, Dujo), makar je logično pretpostaviti da su ista djeca dobila i paralelna imena koja su bila nadjevena u duhu srpske i pravoslavne tradicije.

Logično je pretpostaviti da je u navedenom razdoblju rođeno više djece od navedenog broja, pogotovo je logično pretpostaviti da je nekoliko djece rođeno između 10. aprila i 4. juna 1941. Isto tako, logično je pretpostaviti da nisu svi roditelji krstili djecu jer nisu željeli da im djeca budu krštena kao rimokatolici. Da je posljednja pretpostavka validna potvrđuje

53 HR-HDA, 1448, ZMMK, Matična knjiga vjenčanih Crkveni Bok, 1941–1942.

54 Vidjeti tablicu 6 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

55 Vidjeti tablice 18, 25, 26, 27 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

56 HR-HDA, 1448, ZMMK, Matična knjiga rođenih Crkveni Bok, 1941–1942.

spominjanje određenog broja djece čijih imena nema u Matičnoj knjizi rođenih — u različitim spiskovima žrtava rata za općinu Crkveni Bok.

Analizom Matične knjige rođenih 1941–1942. utvrđeni su identiteti sedmoro djece (dvoje iz Strmena i petoro iz Crkvenog Boka) uz čije ime je u matičnoj knjizi dopisano da su „umrla“ ili „nestala tokom rata“, a da se njihova imena ne spominju u nekom od sačuvanih i dostupnih spiskova žrtava rata (iz 1943, 1944, 1946, 1964), kao ni u literaturi. Nažalost, u Matičnoj knjizi rođenih nije navedeno gdje i kada su djeca umrla ili stradala.⁵⁷ Realno je pretpostaviti da su neka od njih stradala tokom i nakon Akcije Crkveni Bok, kada je zabilježeno stradanje najvećeg broja djece rođene 1941. i 1942. U spiskovima žrtava rata za općinu Crkveni Bok navode se imena osmoro djece rođene 1942. čija imena se ne spominju u Matičnoj knjizi rođenih 1942. Očigledno je župnik Kralj u Matičnu knjigu rođenih upisivao samo djecu koja su krštena po rimokatoličkom obredu.

Od 51 djeteta rođenog od uspostavljanja ustaške vlasti do početka Akcije Crkveni Bok, čiji identitet sam utvrdio tokom istraživanja, tokom rata smrtno je stradalo čak 40, odnosno skoro četiri petine. Skoro sva stradala djeca izgubila su život u kontekstu Akcije Crkveni Bok 1942. ili u kontekstu ustaške racije i interniranja mještana u logor Jasenovac 22. avgusta 1944.

Vjerovatno je broj djece rođene od aprila 1941. do oktobra 1942. nešto veći od 51 (realno je pretpostaviti da među djecom koju nije krstio župnik Kralj ima i djece koja su preživjela rat), ali svakako i u tom slučaju znatna većina djece rođena tokom prve dvije godine ustaške vlasti — nije preživjela rat. Ta činjenica na najstrašniji način govori o intenzitetu stradanja najmlađe populacije, kao i o pravim razmjerama demografske katastrofe koju je donijela politika eliminacije Srba u NDH. Ne samo što je tokom naredne dvije ratne godine (1943–1944) rođen vrlo mali broj djece u općini Crkveni Bok već su i djeca rođena 1941–1942. imala daleko više izgleda da stradaju nego da prežive. Uostalom, to je bilo karakteristično za doslovno sve srpske sredine u NDH — svugdje je broj rođene djece značajno smanjen tokom razdoblja ustaške vlasti, naročito u selima u kojima je civilni život poprimio formu zbjega, a u mnogim mjestima su djeca rođena početkom rata masovno stradala u ratu — mnoga već 1941. Poznati su identiteti dvoje djece rođene 1943. i troje rođene 1944. koja su

57 Strmen: Josip („nezakoniti“ sin Save) Burazor (1941), treba: Josip (Milan) Dokman; Mile („nezakoniti“ sin Ane) Rušnov (1941). Crkveni Bok: Ljuba („nezakonita“ kćerka Milje) Kotur (1941), treba: Ljuba (?) Rakić; Milica (Nikola) Kotur (1942); Milica („nezakonita“ kćerka Ane) Čakširaš (1942); Ana (Dušan) Čakširaš (1942); Dujo (Dušan) Maslovara (1942).

smrtno stradala tokom 1944. Od njih petoro, četvero su žrtve genocida, a jedno je žrtva rata (umrlo u zbjegu), iako je kategorija „žrtva rata“ diskutabilna kada govorimo o smrti toga djeteta jer to dijete ne bi umrlo da njegova porodica nije morala bježati iz Crkvenog Boka 22. avgusta 1944. Ovdje je potrebno spomenuti jednu nevidljivu kategoriju djece — *djeca koja nisu rođena zbog rata*. Ekstremno umanjen natalitet tokom rata jedna je od posljedica genocida kome je bilo izloženo lokalno stanovništvo, ali i Srbi širom NDH. Partizanski izvori s kraja 1944. navode ime jedne babice iz Crkvenog Boka, „koja potajno vrši abortuse“.⁵⁸ Ona je pomagala mladim ženama koje su ostale u drugom stanju, a nisu željele da rode jer je svuda oko njih bila smrt.

TABLICA 25: Djeca srpskih roditelja rođena u općini Crkveni Bok tokom prve dvije godine režima Nezavisne Države Hrvatske.

DJECA ROĐENA U OPĆINI CRKVENI BOK OD 10. 4. 1941. DO 13. 10. 1942.	BROJ
Djeca čiji su identiteti upisani u Matičnu knjigu rođenih 1941–1942. (djeca krštena po rimokatoličkom obredu)	43
Djeca čiji su identiteti upisani u Matičnu knjigu rođenih 1941–1942. (djeca krštena po rimokatoličkom obredu) koja su umrla prirodnom smrću do 13. 10. 1942.	1
Djeca čiji su identiteti upisani u Matičnu knjigu rođenih 1941–1942. koja nisu preživjela rat (dopisano u MKR: „umrlo“/„nestalo“ ili se spominju u spiskovima žrtava)	31
Djeca čiji su identiteti upisani u Matičnu knjigu rođenih 1941–1942. koja nisu preživjela rat (dopisano u MKR: „umrlo“/„nestalo“), ali se ne spominju u spiskovima žrtava	7
Djeca čiji su identiteti upisani u Matičnu knjigu rođenih 1941–1942. koja su preživjela rat	10
Djeca čiji su identiteti upisani u Matičnu knjigu rođenih 1941–1942. za koju nije poznato da li su preživjela rat	2
Djeca čiji identiteti nisu upisani u Matičnu knjigu rođenih 1941–1942. koja se spominju u spiskovima žrtava rata	9
Najmanji broj djece rođene od IV 1941. do X 1942. na području općine Crkveni Bok	51
Najmanji broj djece rođene od IV 1941. do X 1942. na području općine Crkveni Bok koja nisu preživjela rat	40
Najmanji broj djece rođene na području općine Crkveni Bok od 10. 4. 1941. do 31. 12. 1941.	14
Najmanji broj djece rođene na području općine Crkveni Bok od 1. 1. 1942. do 13. 10. 1942.	37

58 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.4.4, Izvještaji Kotarskog organa OZN-e za Kostajnicu od 4. 12. 1944. do 19. 1. 1945: Povjerenik OZN-e za kotar Kostajnica OZN-i Banije, Tjedni obavještajni izvještaj, 17. 12. 1944.

4. ODNOS LOKALNOG STANOVNIŠTVA PREMA NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ 1941–1942.

Juraj Vragović završava izvještaj o pokatoličavanju u Crkvenom Boku, koji sam opširno citirao u prethodnom poglavlju, konstatacijom da u općini Crkveni Bok od uspostavljanja NDH „nije došlo do nikakvih incidenata“ čiji vinovnici bi bili mještani, te da su lokalni Srbi sve vrijeme „bili mirni i lojalni“.⁵⁹ To je važna napomena s obzirom na to da je Vragovićev izvještaj bio upućen Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu, na čijem čelu se nalazila ličnost koja je donosila odluke i naređenja o internacijama brojnih srpskih seoskih zajednica u logor Jasenovac i koja je u jesen 1942. najvjerojatnije odlučila o internaciji stanovništva općine u logor Jasenovac. Riječ je o Eugenu Didi Kvaterniku, glavnoj ličnosti represivnog aparata NDH. On je, dakle, na osnovu Vragovićevog izvještaja bio obaviješten o vrlo lojalnom držanju mještana Crkvenog Boka prema vlastima NDH tokom 1941. i njihovoj spremnosti da se odreknu nacionalnog i konfesionalnog identiteta.

U prethodno citiranom izvještaju općinskog načelnika Mije Baljka, s početka oktobra 1941, navodi se da su lokalni stanovnici od uspostavljanja ustaške vlasti „bili mirni, svjesni svoga rada kao i obaveza, prema Poglavniku i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“. Petar Ćorić, govornik na manifestaciji kolektivnog pokatoličavanja mještana 26. oktobra 1941, u ime suseljana je obećao da će „svi općinari prelaznici biti uvijek za Za Dom Spremni“, odnosno lojalni novoj državi.

Iako su mještani bili prinuđeni da iskazuju lojalnost državi koja ih je obespravila i ugrožavala, dok je njihove sunarodnike ubijala u neposrednoj blizini, od kotarskog središta u Kostajnici do logora Jasenovac I u nedalekom Krapju (Krapje je od nekadašnje skele Lonja–Strmen udaljeno 16 kilometara), oni su kolektivnim pristajanjem da budu pokatoličeni, odsustvom bilo kakvih aktivnosti koje bi zaličile na organizovani otpor, potonjim odazivanjem na mobilizaciju u Hrvatsko domobranstvo, te davanjem kontribucije oružanim snagama NDH — iskazivali lojalnost novoj državi. Općina Crkveni Bok tokom 1941. nije dala nijednog partizana. Do 13. oktobra 1942, kada su ustaše upale u bočanska sela, pobili više desetina mještana, a oko hiljadu internirali u Jasenovac — tek nekolicina

59 HR-HDA, 223, MUP NDH, k. 35, Župsko redarstvo Velike župe Gora Ministarstvu unutarnjih poslova i Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu, Petrinja, 27. 10. 1941; HR-HDA, 1076, Ponova, k. 515, Župsko redarstvo Velike župe Gora Ravnateljstvu za ponovu, Petrinja, 28. 10. 1941.

mještana je otišla u partizane. S druge strane, u ljeto 1942. oko 200–300 bočanskih mladića je otišlo u domobrane. Prvi masovniji odlazak u partizane uslijedio je tek nakon Akcije Crkveni Bok.

Vladimir Velebit, poznata ličnost partizanskog pokreta, čija porodica vodi porijeklo iz Gornje Pastuše kod Petrinje, na jezgrovit i vrlo precizan način objasnio je kako je državno nasilje bilo glavni uzročnik masovnog pristupanja banijskih Srba, ali i Srba u drugim dijelovima NDH, partizanskom pokretu.

Ja sam Srbin iz Hrvatske, moja porodica je iz Banije, okolina Petrinje, graničarska porodica, poznajem taj narod tamo — bio je to najlojalniji narod. Oni su služili austrijske careve ... Oni bi i te kako bili spremni da budu lojalni građani da Pavelić nije vodio jednu tako bezumnu politiku genocida. KPJ je prihvatila te izbezumljene ljude koji su bežali od noža i klanja.⁶⁰

Da nije bilo organizovanog državnog nasilja, banijski Srbi bi ostali mirni. Banijski Srbi su tokom čitave 1941. i nakon što su se dogodili mnogi masovni zločini, iskazivali spremnost da potvrde lojalan odnos prema novoj državi. Navešću nekoliko primjera.

U pismu srpskih seljaka iz sela Sjeverovac (općina Gradusa, kotar Petrinja), upućenom ustaškom stanu u Sunji 16. maja 1941. navodi se sljedeće:

Predstavnici sela Sjeverovac kao Hrvati pravoslavne vjere izjavljuju svoju solidarnost i lojalnost Državnoj vlasti uz garanciju za red i mir i poštovanje Državne vlasti Nezavisne Države Hrvatske... Mi se obavezujemo sa svojim životima i sa svojim imetkom da ćemo u našem selu koje je napućeno pravoslavnim žiteljima uzdržavati red i mir i svako sumnjivo lice koje bi primijetili izručiti ga Ustaškom stanu u Sunji.⁶¹

Delegacija srpskog sela Bačuga (općina Kraljevcani, kotar Petrinja) 2. decembra 1941. posjetila je velikog župana u Petrinji.

Ovi su izaslanici Bačuge i okolišnih sela izrazili vruću želju da čim prije pređu na rimokatoličku vjeru. Naglasili su svoju punu

60 Milijana Belančić, „Razgovor s dr Vladimirom Velebitom: Sudbinska i interesna povezanost“, *Komunist. Organ Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, XLVI, 1646, 4. 11, 1988, str. 20–21. Preuzeto iz: Igor Mrkalj, *Ustaški teror i genocid — primjer Gline i gliinskog kotara 1941. — 1942. godine*, Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2023, str. 328.

61 HR-HDA, 1549, ZIG, VI-1, Mještani Sjeverovca Ustaškom stanu u Sunji, 16. 5. 1941.

lojalnost Poglavniku i Hrvatskoj ističući potrebu da i u vjeri budu jedno.⁶²

U pismu sedmorice mještana srpskog sela Bjelnika (općina Blinja, kotar Petrinja) iz aprila 1942. navodi se da se potpisnici „kao seljaci nikad nisu politički isticali“ i dodaje:

Uvijek smo bili dobrog vladanja, a nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske među prvima smo odlučili da primimo rimokatoličku vjeru kao našu pradjedovsku vjeru, te da budemo vjerni i odani Poglavniku i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.⁶³

Nakon kolektivnog pokatoličavanja mještana, sve do oktobra 1942, u bočanskim selima nisu zabilježeni zločini nad lokalnim stanovništvom. Lokalni stanovnici su nastojali da lojalno izvršavaju sve nepovoljnije zahtjeve vlasti. U pismu župnika Augustina Kralja od 16. oktobra 1942, navodi se da su mještani bespogovorno izvršavali zahtjeve i namete.

Crkveni Bok je bogato mjesto. Dijelom jer je zemlja rodna, a dijelom jer su ljudi bili veoma marljivi. Odazivali su se svakoj dužnosti, kojoj su morali prema državi udovoljiti. Bojnik Stjepan Fabec, kada je kupio sijeno za vojsku, stavljao je Crkveni Bok za uzor svim katoličkim selima gledom na podavanje. Lanjske godine se u Crkvenom Boku kupila mast za vojsku, ljudi su dali cca 250 kg masti badava.⁶⁴

U izvještaju velikog župana Velike župe Gora Dragutina Hadrovića Predsjedništvu Hrvatskog sabora od 9. jula 1942, navodi se da se „pravoslavci a sada prelaznici u kotaru Kostajnica i to u obćinama Crkveni Bok i Staza drže potpuno lojalno i u potpunom broju se odazivaju i vojničkim pozivima“.⁶⁵ Podžupan Velike župe Gora Nikola Bošnjak, u izvještaju od 14. oktobra 1942, povodom Akcije Crkveni Bok, istakao je da su se lokalni Srbi do sada prema državi uvijek ispravno i lojalno držali, odazivajući se svim pozivima redovnih vlasti, a isto tako izvršavali pokorno i dosljedno sve

62 Igor Mrkalj, Ustaški teror i genocid — primjer Gline i glinskog kotara 1941. — 1942. godine, Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2023, str. 255.

63 HR-HDA, 223, MUP NDH, k. 45, Molba Predsjedništvu Vlade NDH sedmorice Srba iz Bjelnika zatvorenika u zatvoru u Petrinji, 1. 4. 1942.

64 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, Dosije Alojzije Stepinac, br. dos. 301681, 12.2/36-42, Augustin Kralj župnik iz Crkvenog Boka poglavniku Paveliću, 16. 10. 1942.

65 HR-HDA, 211, Hrvatski državni sabor, k. 1, Izvještaj Velike župe Gora Predsjedništvu Hrvatskog sabora, Predmet: Velika župa Gora — prilike, Petrinja, 9. 7. 1942.

odredbe državnih vlasti. Do danas u tim selima nije se dogodio niti jedan čin koji bi bio uperen protiv postojećeg poretka u državi.⁶⁶

Dva aspekta iskustva stanovnika bočanskih sela tokom 1942. ostaju neistražena jer o njima izvori kazuju vrlo šturo i sporadično. Riječ je o regrutaciji većeg broja lokalnih mladića u Hrvatsko domobranstvo te o odlasku dijela odraslih muškaraca na prinudni rad u Njemačkoj. Srpski mladići s područja općine bili su mobilisani u domobranske radne bojne. Riječ je o jedinicama Hrvatskog domobranstva koje nisu upućivane na ratišta i koje su uglavnom korišćene za javne radove. Te jedinice su ustrojene u prvoj polovini juna 1942.⁶⁷ Župnik Kralj navodi da je iz općine u Hrvatsko domobranstvo bilo mobilisano oko 300 mladića. „Kad se taj narod pozivao u vojsku, ljudi su se odazivali u najvećem postotku.“⁶⁸ Zamjenik velikog župana iz Petrinje Nikola Bošnjak spominje broj od oko 200 bočanskih mladića mobilisanih u Hrvatsko domobranstvo.⁶⁹ Među njima su bili i mnogi potonji partizani, poput lokalno vrlo poznatog partizana Milana Turajlića (1924) iz Strmena, koji je poginuo 1944. u jednom sukobu s jasenovačkim ustašama. U ljeto 1942, oko 120 muškaraca odvedeno je na prinudni rad u Njemačku. „Ovo je vršeno pod pretnjom ubistva... Sama pretnja odvođenjem u logor bila je dovoljna da kod svakog pojedinca prekine eventualno kolebanje, pošto se u svim krajevima Hrvatske znalo šta znači odvođenje u logor.“ Do početka 1944. iz Njemačke se vratilo oko 70 mještana.⁷⁰ Mobilizacija u Hrvatsko domobranstvo i slanje na prinudni rad u Njemačku dogodili su se u ljeto 1942. To je razdoblje najizraženije nesigurnosti po Srbe na Baniji od početka rata.

Stanovnici općine Crkveni Bok znali su što se dešava s pokatoličenim Srbima na Baniji. Znali su da su stanovnici srpskih sela u općinama Sunja i Gradusa i srpski stanovnici etnički mješovitih mjesta u općini Hrvatska Dubica internirani u logor Jasenovac u drugoj polovini maja

- 66 Vojni arhiv Ministarstva odbrane Srbije (dalje: SR-VAS), NDH, k. 213, f. 7, d. 43, Podžupan Nikola Bošnjak iz Petrinje Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu, Petrinja, 14. 10. 1942.
- 67 Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941. — 1945.*, Zagreb, 2003, str. 174.
- 68 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, Dosije Alojzije Stepinac, br. dos. 301681, 12.2/36-42, Augustin Kralj župnik iz Crkvenog Boka poglavniku Paveliću, 16. 10. 1942.
- 69 SR-VAS, NDH, k. 213, f. 7, d. 43, Podžupan Nikola Bošnjak iz Petrinje Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu, Petrinja, 14. 10. 1942.
- 70 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka.

1942. Znali su da su stanovnici Slabinje i Živaje u općini Hrvatska Dubica izbjegli na Kozaru sredinom maja 1942. Znali su da su stanovnici svih srpskih sela iz zapadnog dijela kostajničkog i južnog dijela petrinskog kotara izbjegli na Šamaricu u istom razdoblju. Znali su da je u ljeto 1942. na Kozari pohvatana masa srpskih seljaka iz Potkozarja i Knešpolja i otjerana u logore.

Kako je Kozara udaljena od našeg kraja svega dvadesetak kilometara, jasno se čulo štekatanje mitraljeza, eksploziranje bombi i paljba topova i minobacača... Neki ljudi iz sela Šaša su nam dojavili da se na Kozari odvija prava drama. Od njih smo saznali da ustaše i Švabe preko unskog mosta u Dubici dan i noć tjeraju narod kozaračkih sela u logor Jasenovac... Te vijesti su sumorno djelovale na naš narod.⁷¹

Štaviše, Bočani su znali da su u prvoj polovini maja 1942. svi Srbi iz Trebeža i Puske, dva sela nedaleko od Ivanjskog Boka, otjerani u Jasenovac. Trebež je naseljen početkom dvadesetog stoljeća. To malo posavsko selo je nastalo na krčevini između Lonje i Puske. Selo je zasnovano na obje obale rijeke Trebež (rijeka Lonja se nedaleko od ušća u Savu račva na dva rukavca: Trebež i Staru Lonju). Kuće na desnoj obali Trebeža administrativno su pripadale općini i naselju Lonja, a kuće na lijevoj obali općini Krapje, odnosno naselju Puska. Trebež je pretežno naseljen hrvatskim stanovništvom iz okolnih posavskih sela, ali je u selu živjelo i nekoliko srpskih porodica doseljenih iz Banije. Srbi su živjeli pretežno na lijevoj, pušćanskoj obali Trebeža. Odrasli muški članovi doseljenih banijskih porodica najčešće su bili šumski radnici i seoske sluge. Oko polovine ih je bilo porijeklom iz Ivanjskog Boka i Crkvenog Boka.⁷²

Pripadnici ustaške milicije iz Puske, s rojnikom Dragutinom Troharom i ustašom Antunom Jambrekom na čelu, te pripadnici jasenovačkog zdruga, tokom 1942. uhapsili su i internirali najmanje desetoro Srba iz Puske i 26 Srba iz Trebeža. Internirane su cijele porodice, uključujući i najmlađu djecu. Dvoje Srba iz Trebeža ubijeno je na vrlo surov način u selu maja 1942.⁷³ Izvori navode da su Srbi iz Trebeža internirani u dva navrata, maja i jula 1942. Prva internacija, kada je internirano najmanje 14

71 Savo Skrobo, n. d., str. 49.

72 Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., str. 789.

73 Đuru Vučićevića (1889) ustaše su zaklali u njegovoj kući, u krevetu, a trudnicu Lj. O. (1920), nevjenčanu suprugu Pere Šerbedžije, silovali su i bacili u bunar u Trebežu. Pero Šerbedžija je 1942. interniran u logor Jasenovac, gdje je ubijen (Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., str. 802–804).

mještana, dogodila se 8. maja 1942, istog dana kada su internirani srpski stanovnici Jasenovca i Uštice. Uhapšenici su najprije internirani u logor Jasenovac, a potom u logor Stara Gradiška, gdje su pobijeni svi osim tri žene koje su internirane u Njemačku na prinudni rad, odakle su puštene na slobodu.⁷⁴ Druga internacija dogodila se 13. jula 1942. kada je internirano najmanje petoro mještana od kojih je jedna uhapšenica preživjela internaciju u Njemačku.⁷⁵ Moguće je da je i ta internacija, zapravo, bila dio prve internacije od 8. maja 1942. Srbi iz Puske internirani su nepoznatog datuma 1942. U literaturi se navodi da je njihova internacija sprovedena u jesen 1942, bez preciziranja datuma, ali logičnije je pretpostaviti da se to dogodilo nekoliko mjeseci ranije, u vrijeme jedne od dvije internacije Srba iz Trebeža.⁷⁶ Pokatoličeni Srbi u Puskoj i Trebežu bili su malobrojni u odnosu na većinsko hrvatsko stanovništvo i nisu predstavljali nikakvu prijetnju interesima NDH. Uhvaćeni su, internirani i pobijeni isključivo zbog etničke pripadnosti. Hapšenje i internacija Srba iz Trebeža i Puske primjeri su rane saradnje nacionalističkih ekstremista iz Puske s jasenovačkim ustašama. Lokalni pripadnici ustaškog pokreta nisu imali milosti ni prema hrvatskim mještanima koji su saradivali s partizanima. Ustaški rojnik iz Puske i član ustaškog tabora općine Krapje, Dragutin Trohar (1898), likvidiran je sredinom 1943. od strane partizana.⁷⁷

5. PARTIZANSKI SIMPATIZERI U OPĆINI CRKVENI BOK 1942.

U citiranom pismu župnika Augustina Kralja upućenom Anti Paveliću, župnik navodi da se u općini „odijelilo od mjesta nekih petnaestak ljudi, po čemu se može zaključiti da su se priključili partizanima, ali su ti bili od sumještana prezirani kao badavadžije“. Odmah zatim dodaje da

74 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 380, Zh 28490–28492, Zapisnik od 20. 3. 1946. spisan od Općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Novska Vanjska: Izjava Ane Vukote i Marice Vučićević iz Trebeža.

75 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 380, Zh 28411–28414, Zapisnik od 20. 3. 1946. spisan od Općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Novska Vanjska: Izjava Dragice Turajlić iz Trebeža.

76 Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., str. 793–794. Knjiga A. Buljana i F. Horvata je zasad jedini izvor podataka o interniranju i stradanju Srba iz Puske tokom 1942.

77 Savo Skrobo, n. d., str. 89–96.

„partizanska promidžba nije u Crkvenom Boku imala uspjeha“.⁷⁸ Podžupan Nikola Bošnjak u istom razdoblju piše, pozivajući se na narednika Stanka Abramovića, zapovjednika oružničke postaje u Crkvenom Boku, da se iz bočanskih sela

... odmetnulo u posljednje vrijeme u šumu jedno osam mladića koji po svojim moralnim osobinama ništa ne znače jer su to bili uglavnom slugani (svinjari) i beskućnici, a dvojica nisu čak ni sa područja općine. Isti narednik izvješćuje da su doduše pred više mjeseci pokušali partizani promidžbom zadobiti ovo stanovništvo za sebe, ali je ovaj narod najodlučnije odbio svaku suradnju sa odmetnicima.⁷⁹

Do oktobra 1942. bočanska sela su dala manje od deset partizana, ali je broj onih koji su potajno pomagali partizane, uglavnom u hrani i odjeći, bio znatno veći. Postojanje organizacije narodnooslobodilačkog pokreta u općini, koja je bila nenaoružana, nije bilo poznato ustaškim vlastima. Niti su partizani sve do novembra 1942. dolazili u Crkveni Bok. Zapravo, partizani su zaobilazili Crkveni Bok. To je važno napomenuti kako bi se naglasilo da ustaše nisu imali čak ni formalno opravdanje za raciju 13. oktobra 1942. Naime, u poslijeratnim istragama nad dvojicom oficira Ustaške odbrane, Miroslavom Filipovićem i Ljubom Milošem, koji su bili involvirani u sprovođenje Akcije Crkveni Bok, Filipović kao zapovjednik logora Jasenovac, a Miloš kao ključni operativac na terenu, ističe se navodna saradnja mještana s partizanima.⁸⁰

Partizanske jedinice tokom 1942. nisu prelazile iz Banije u Slavoniju preko Crkvenog Boka, a važne ličnosti partizanskog pokreta sve do decembra 1942. nisu koristile pomoć bočanskog stanovništva za prelazak Save, iako je preko Crkvenog Boka vodio najkraći put između partizanske teritorije na Baniji i partizanske teritorije u Slavoniji.⁸¹ Operativna grupa

78 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, Dosije Alojzije Stepinac, br. dos. 301681, 12.2/36-42, Augustin Kralj župnik iz Crkvenog Boka poglavniku Paveliću, 16. 10. 1942.

79 SR-VAS, NDH, k. 213, f. 7, d. 43, Podžupan Nikola Bošnjak iz Petrinje Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu, Petrinja, 14. 10. 1942.

80 Važno je naglasiti da su tvrdnje Miroslava Filipovića i Ljube Miloša apsolutno neistinite te da su izrečene kako bi se izmišljanjem opravdanja za raciju u Crkvenom Boku i internaciju mještana umanjila njihova odgovornost za zločin.

81 Prvi poznati prelazak Save od strane istaknutih ličnosti partizanskog pokreta, uz pomoć stanovnika Crkvenog Boka, dogodio se 12. 12. 1942, kada su iz Lonje u Crkveni Bok prešli Karlo Mrazović, dotadašnji komesar 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske, i Mladen Iveković, na putu za Glavni štab NOV i PO Hrvatske (Mladen Iveković, *Nepokorena zemlja*, Zagreb, 1986, str. 23).

partizanskih bataljona Banije, iz koje je početkom septembra 1942. nastala 7. banijska brigada, prešla je krajem avgusta 1942. iz Banije u Moslavinu, preko Pokuplja i Turopolja, a na Baniju se vratila 15. oktobra 1942, dva dana nakon racije u Crkvenom Boku, preko Save između Mužilovčice i Bobovca, nizvodno od Crkvenog Boka.⁸² Grupa važnih partizanskih vojnih i političkih ličnosti na putu iz Vrhovnog štaba NOVJ za Slavoniju, septembra 1942, prešla je Savu znatno nizvodnije od Crkvenog Boka, prema Sisku. U toj grupi bili su Petar Drapšin, koji je ubrzo potom postavljen za zamjenika komandanta 3. operativne zone NOV i PO Hrvatske, a naredne godine za komandanta 6. slavonskog korpusa, te Radojica Nenezić, koji je krajem 1942. postavljen za komandanta 1. (12) slavonske brigade.⁸³

Sela općine Crkveni Bok i srpska sela općine Staza sve do novembra 1942. bila su jedina srpska naselja na Baniji u kojima nije boravila ili kroz koja nije prošla neka partizanska jedinica. Bočanska sela su do 13. oktobra 1942. dala između 200 i 300 domobrana — i tek nekoliko partizana. Čini se da partizani nisu slučajno zaobilazili općinu Crkveni Bok. Smatram da je jedan od razloga za izbjegavanje Crkvenog Boka svijest o nezavidnom položaju lokalnog stanovništva. Akcija Crkveni Bok je u potpunosti izmijenila odnos vlasti NDH prema mještanima, ali je uticala i na promjenu odnosa mještana prema vlastima, kao i prema neprijateljima te vlasti.

Sela općine Crkveni Bok tokom 1941. i 1942. bila su udaljena od partizanske teritorije i bila su lako dostupna najbližim garnizonima

82 Banijski partizani su u večernjim satima 13. oktobra prešli željezničku prugu između Popovače i Kutine s namjerom da se do zore probiju kroz močvare Lonjskog polja i dopru do Save kako bi prešli na desnu, banijsku obalu rijeke. Cijeli naredni dan proveli su neplanirano u Lonjskom polju. Oko ponoći, 13. na 14. oktobra, kod Kostrinja (danas nepostojeće ribarsko naselje u dubini Lonjskog polja koje je pripadalo ataru sela Veliko Svinjičko) sukobili su se s oružanim snagama NDH, gdje su imali određene gubitke. Naredne sate proveli su u kontaktu sa stanovništvom okolnih hrvatskih sela Čigoč, Kratečko i Mužilovčica, kako bi pronašli dovoljan broj čamaca za prebacivanje preko rijeke. Prešli su Savu u noći između 14. i 15. oktobra, između Kratečkog i Mužilovčice (lijeva obala Save), odnosno između Bistrača i Bobovca (desna obala Save). Ustaška milicija iz Bobovca neuspješno je pokušala da omete prebacivanje partizana na desnu obalu Save (HR-HDA, 1549, ZIG, VI-1/97, Izvještaj Hrvatskog ustaškog logora u Sisku Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu, 16. 10. 1942; Ljuban Đurić, *Sedma banijska brigada „Vasilj Gačeša”*, Beograd, 1981, str. 45–46). Nije poznato da li je štab 7. banijske brigade tada znao za ustaški prepad u Crkvenom Boku. Čak i da su znali, bili su ometeni kod Kostrinja da se približe Lonji, a močvarni teren između ta dva mjesta i neizvjesnost oko prilika u Lonji i Crkvenom Boku ukazivali su na oprez. Osim toga, lakše je bilo probiti se prema banijskom pobrđu s tačke na kojoj su prešli Savu nego iz bočanskih sela.

83 Ivan Šibl, *Ratni dnevnik*, Zagreb, 1966, str. 76.

oružanih snaga NDH. Iako je vrlo mali broj mještana do sredine oktobra 1942. otišao u partizane, u bočanskim selima je postojala organizacija narodnooslobodilačkog pokreta kojom su rukovodili mjesni simpatizeri Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i članovi omladinske partijske organizacije (SKOJ).

U bočanskim selima prije Drugog svjetskog rata nije bilo komunističke organizacije. Socijalističke ideje zastupali su pojedini povratnici iz Kanade, koji su ondje boravili na radu tokom dvadesetih i tridesetih godina i tu došli u doticaj s radničkim pokretom. Savo Skrobo spominje dvojicu takvih prokomunističkih povratnika: Stojana Garića iz Strmena i Dušana Dragosavljevića iz Crkvenog Boka.⁸⁴ Obojica su poginula kao partizani 1943, daleko od zavičaja, kao pripadnici 7. banijske divizije. Međutim, oni su pristupili partizanima tek novembra 1942, nakon Akcije Crkveni Bok. U susjednom Bobovcu živio je Mijo Adamović (1891), za koga se navodi da je u međuratnom razdoblju protjeran iz Amerike kao komunist. On je zbog podrške partizanima interniran u logor Jasenovac, gdje je ubijen aprila 1945.⁸⁵ Stojan Garić (1901) je, zapravo, jedan od prvih poginulih strmenskih partizana, poginuo je negdje na Baniji, januara 1943. Njegovog starog oca Iliju Garića (1857) ustaše su bacili u Savu 13. oktobra 1942. Stojanov sin Bogdan Garić (1924) postao je pripadnik antipartizanske i kolaboracionističke Samozaštitne brigade Banija. On je ubijen u logoru Jasenovac septembra 1944, u grupi bivših pripadnika Samozaštite koji su uhapšeni na željezničkoj stanici u Novskoj, prilikom povratka iz Beograda.

Mile Rađenović, simpatizer KPJ iz Ivanjskog Boka, održavao je kontakt s komunistima iz hrvatskog sela Lonja. Preko njega su lonjski komunisti pozvali mještane bočanskih sela na proslavu Nove godine u seosku gostionicu u Lonji. „Iako su se ljudi pribojavali, strahujući da se radi o nekakvoj ustaškoj zamci, ipak se pozivu odazvao izvjestan broj hrabrijih ljudi, uglavnom iz Ivanjskog Boka.“ Na proslavi u seoskoj gostionici riječ je uzeo Matija Ovanin, komunist iz Lonje.

Ovanin je govorio o političkoj situaciji, o događajima u protekloj godini, o teroru ustaša, o potrebi sloge i jedinstva između Srba i Hrvata, o tome kako svi pošteni Hrvati osuđuju zločine ustaša i kako to stanje ne može dugo trajati... To je bilo veliko

84 Savo Skrobo, n. d., str. 34.

85 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 33, Popis žrtava lišenih života: mjesto Bobovac, 28. 9. 1946; HR-DASK, 556, Općinski odbor SUBNOR-a Sisak, k. 32, Izjava Mihovila Klarića iz Bobovca, 11. 1. 1977.

ohrabrenjeza ljude „iz prijeka“ (preko Save) kako su Lonjanci nazivali Bočane.⁸⁶

Župnik Kralj nikad se Bočanima nije obratio na sličan način, kako bi ih ohrabrio u vjerovanju da nametnuto stanje neće dugo potrajati.

Među bočanskim partizanima nema nijednog koji je ostvario značajnu vojnu ili političku karijeru u partizanskom pokretu, niti je neko od bočanskih partizana stekao legendarni status u poslijeratnoj istorizaciji partizanske borbe. Niko od njih nije bio predratni član KPJ, niti je imao važnu ulogu u ustanku 1941. Tridesetak Bočana je učestvovalo u najpoznatijim partizanskim bitkama (na Neretvi i Sutjesci), međutim, nijedan od učesnika nije preživio rat.

Među Bočanima koji su u prvoj polovini 1942. pristupili partizanima nekolicina je ostvarila karijeru na lokalnoj razini. Spomenuću dvojicu.

Prvi stanovnik općine koji je otišao u partizane bio je Pero Goga (1912) iz Ivanjskog Boka. On je 4. januara 1942. pristupio Kalinskoj četi 3. bataljona Banijskog partizanskog odreda. Primljen je u članstvo KPH/KPJ jula 1942. Goga nije bio među onima koji su se povukli u Bosnu februara 1943. Maja 1943. poslat je u Ivanjski Bok kao terenski organizator. On je u narednom razdoblju, imajući ovlaštenje od Okružnog komiteta KPH kao partijski predstavnik za općinu Crkveni Bok, igrao važnu ulogu u partizanskoj organizaciji u kotaru Hrvatska Kostajnica i u općini Crkveni Bok, boraveći često u rodnom selu. Sredinom 1943. imenovan je za člana Kotarskog komiteta KPH Kostajnica i Kotarskog narodnooslobodilačkog odbora (KNOO) Kostajnica, a marta 1944. je postao predsjednik KNOO Kostajnica, da bi ubrzo bio postavljen za zamjenika zapovjednika Komande kotara Kostajnica u Borojevićima. Marta 1945. ponovo je postavljen za predsjednika KNOO, a od kraja 1945. bio je načelnik OZN-e za kotar Sunja.⁸⁷ Smatra se da je on bio najuticajniji ili među najuticajnijim ličnostima koje su donosile odluke o likvidacijama pojedinih protivnika partizanskog pokreta iz općine Crkveni Bok, od kraja 1944. te, naročito,

86 Savo Skrobo, n. d., str. 45. Mile Rađenović (1907) bio je jedan od osmoroce Bočana koji su zadržani u logoru Jasenovac krajem oktobra 1942, kada su ostali internirani mještani pušteni da se vrate kućama. Uspio je 1943. da pobjegne iz logorske ekonomije u Jablancu i da se vrati u Ivanjski Bok. Poginuo je 7. 2. 1944. prilikom bombardovanja Ivanjskog Boka od strane njemačke avijacije.

87 HR-DASK, 556, Općinski odbor SUBNOR-a Sisak, k. 32, Pero Goga iz Ivanjskog Boka Općinskom odboru SUBNOR-a Sisak, Predmet: molba za priznavanje posebnog staža iz NOB-e, 31. 3. 1977.

sredinom 1945.⁸⁸ S druge strane, Goga je aprila 1944. zarobio nekoliko četnika koje je potom pustio na slobodu. Neki od njih su, ubrzo potom, pokušali da ga ubiju.⁸⁹

Nikola Dokman (1911) iz Strmena pristupio je Kalinskoj četi 3. bataljona Banijskog partizanskog odreda 31. maja 1942. Marta 1943. je kao ranjenik upućen na oporavak u rodno selo. Sredinom 1943. postavljen je za komandira relejne stanice B-19 u Strmenu. Ta relejna stanica je imala vrlo važnu ulogu u komunikaciji partizanskih štabova na Baniji i Kordunu, uključujući Glavni štab NOV i PO Hrvatske, s partizanskim štabovima u Slavoniji. Od jeseni 1944. angažovan je u OZN-i kostajničkog kotara.⁹⁰

Partizanski pokret u Crkvenom Boku imao je svoje otpadnike, koji su imali gorku sudbinu. Spomenuću dvojicu najistaknutijih.

Mile Požar (1903) iz Strmena je u prvoj polovini 1942. bio jedini član Općinskog NOO Crkveni Bok koji je održavao kontakte s predstavnicima partizanskog pokreta na Kozari i Šamarici te jedan od Bočana koji su održavali kontakte s članovima Kotarskog komiteta KPH Kostajnica, jezgra malobrojne komunističke organizacije u kotaru Hrvatska Kostajnica. Mile Požar i njegov suseljanin iz Strmena Matija Cikota krajem 1941. bili su prisutni na sastanku komunističkih aktivista u selu Slovinci.⁹¹ Sastankom je rukovodio Nina Maraković, pravnik iz Siska, rodom iz Kostajnice, koji je septembra 1942. postao prvi komandant 7. banijske brigade. Mile Požar je od kraja 1941, s nekolicinom suseljana, „usred bijela dana, jer po noći nismo smjeli — bile su neprijateljske patrole i straže“, zaprežnim kolima prevezio pomoć, uglavnom u hrani, koju su članovi Općinskog NOO sakupili za partizane. Ta pomoć je sakupljana kako za šamaričke tako i za kozaračke partizane, i prevožena je do mjesta u banijskom Trokutu koja su imala kontakt s partizanima. Tako su Požar i drugovi u nekoliko navrata u jesen 1941. prevozili pomoć u hrani do Slabinje, srpskog banijskog sela na obali Une, odakle su mještani toga sela pomoć koju su dopremili Bočani dalje prevozili na Kozaru.⁹²

88 HR-DASK, 556, Općinski odbor SUBNOR-a Sisak, k. 32, Izjava Nikole Dokmana iz Strmena, 31. 3. 1977.

89 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.4.2, Izveštaji obavještajnih povjerenika za kotar Kostajnica 1944, Izveštaj od 6. 5. 1944.

90 Savo Skrobo, n. d., str. 125; Маја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 117–118.

91 HR-DASK, 556, Općinski odbor SUBNOR-a Sisak, k. 32, Stevo Požar iz Strmena Općinskom odboru SUBNOR-a Sisak, 1977.

92 HR-DASK, 556, Općinski odbor SUBNOR-a Sisak, k. 33, Milan Radovanović iz Crkvenog Boka Općinskom odboru SUBNOR-a Sisak, 1977.

Za naš rad je doznao bivši žandarmerijski narednik Abramović Stanko [komandir žandarmerijske stanice u Crkvenom Boku] i jednom prilikom rekao je meni nemojte se igrati, možete ići u logor, vi i vaše porodice. Kad sam prenio ovo Mili Požaru, koji je također bio naš odbornik, a koji je bio najrevolucionarniji od nas, on je usred bijela dana sreo žandarmerijskog narednika i rekao mu ako se Radojčić Bošku šta dogodi, ili nekom drugom iz odbora, znaj da nema tebe ni tvoje porodice, to mi je čak pričao sam žandarmerijski narednik. Iako smo radili pod vrlo teškim okolnostima, iako je [za naš rad] znao žandarmerijski narednik, pa i ustaški načelnik Mijo Baljak, nikad nismo bili hapšeni, nego [tek] kada su to učinile jasenovačke ustaše.⁹³

Drugi istaknuti otpadnik bio je Matija Cikota (1889) iz Ivanjskog Boka. On je kao solunski dobrovoljac i demokratski orijentisana ličnost (pristalica Samostalne demokratske stranke) biran za predsjednika Mjesnog NOO u Ivanjskom Boku. Cikota je među sumještanima uživao veći ugled od Mile Požara, koji je bio „nagao i nasilan čovjek“. Požar i Cikota su krajem 1942. ili početkom 1943. došli u sukob s predstavnicima komunističke organizacije u općini Crkveni Bok. Detalji tog sukoba nisu poznati. Savo Skrobo navodi da je do njihovog distanciranja došlo još tokom 1942, kada su se usprotivili stvaranju komunističke partijske i omladinske organizacije u općini.

Komunisti su s njima pokušali surađivati i uklopiti ih u pokret, ali im nije uspelo. Spomenuta dvojica, ne samo što su se počeli distancirati i pasivizirati, već su se počeli otvoreno sukobljavati s pojedinim pristalicama novog načina rada. To je išlo tako daleko da je Mile Požar u verbalnom sukobu s jednim aktivistom, pristalicom novog načina rada, izvadio pištolj i zapucao, pri tome teško ranivši Boška Nježića. Nakon toga nije se više smio zadržavati na ovom području, već je pobjegao u Beograd i tamo postao jedan od organizatora četničkog pokreta. Mile je bio nagao i nasilan čovjek, što će ga na kraju koštati glave. Ljudi iz ovoga kraja bili su uvjereni da je on najodgovorniji za smrt pedesetak ljudi koje su ustaše pobili u Jasenovcu.⁹⁴

Mile Požar je izbjegao iz Strmena 12. maja 1943. Nakon tri dana, prešao je iz Zemuna u Beograd. U Beogradu je svjedočio o prilikama u općini

93 HR-DASK, 556, Općinski odbor SUBNOR-a Sisak, k. 32, Boško Radojčić iz Crkvenog Boka Općinskom odboru SUBNOR-a Sisak, 1977.

94 Savo Skrobo, n. d., str. 103.

Crkveni Bok pred Komesarijatom za izbeglice i preseljenike. U tom dragocjenom svjedočenju, koje često navodim u ovoj knjizi, Požar je prećutao vlastito učešće u narodnooslobodilačkom pokretu.⁹⁵ Nema dokaza da je Požar bio nekakav „organizator četničkog pokreta“ u Beogradu. Međutim, realno je pretpostaviti da se Požar sastajao sa zemljacima, pripadnicima kolaboracionističke (uslovno rečeno — četničke) Samozaštitne brigade Banija, koji su avgusta 1944. izbjegli u Beograd. Nema pak dokaza da je on odgovoran za njihovo hvatanje u Novskoj, narednog mjeseca, kada su se bivši pripadnici Samozaštite pokušali vratiti u zavičaj — jer su saznali da su im članovi porodica ubijeni ili internirani 22. avgusta 1944. Nije poznato kako je došlo do njihovog hapšenja na željezničkoj stanici u Novskoj. Nakon hapšenja prebačeni su u logor Jasenovac, gdje su pobijeni. Savo Skrobo iznosi tvrdnju da je Požar pokušao da animira zemljake, bivše pripadnike Samozaštite, da iz Beograda pređu u unutrašnjost Srbije kako bi se priključili četnicima. Njegov navodni prijedlog je odbijen, zbog čega ih je Požar navodno „prijavio Nijemcima u Beogradu, a ovi su o tome obavijestili ustaše u Jasenovcu, koji su ih dočekali u Novskoj“. Skrobo ističe da je to razlog tome što je Požar nakon rata „uhvaćen i strijeljan“.⁹⁶ Navedene tvrdnje zahtijevaju potvrdu u drugim izvorima kako bi bile prihvaćene kao nesporne istorijske činjenice. Drugi lokalni autori postavljaju logično pitanje: „Postavlja se pitanje — da je Mile izdao pedesetak mještana iz svog kraja, zar bi se bez osjećaja krivice vratio kući da ga tamo ubiju?“⁹⁷ Matija Cikota je ostao u Ivanjskom Boku nakon razlaza s lokalnim narodnooslobodilačkim pokretom. Kasnije je pristupio strmenskim četnicima, „s puškom u ruci“. Nakon rata je osuđen na 20 godina robije.⁹⁸

U citiranoj izjavi Boška Radojčića navodi se da je komandir oružničke stanice u Crkvenom Boku, Stanko Abramović, bio svjestan da dio mještana prikuplja pomoć za partizane i da s partizanima održava kontakte. Međutim, Abramović nikoga nije uhapsio zbog toga. Štaviše, kada je 1942. bila uhapšena aktivistkinja Milica Turajlić iz Strmena, zbog toga što je vlast doznala da se u kući njenog oca održavaju sastanci lokalnog NOO, Abramović je otišao u Kostajnicu i istog dana izbavio Milicu Turajlić iz

95 SR-DAS, G-2, KIP, k. 11, 122/1943, Zapisnik od 18. 5. 1943. u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Mile Požara iz Strmena.

96 Savo Skrobo, n. d., str. 103.

97 Maја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 122.

98 Savo Skrobo, n. d., str. 103.

zatvora, nakon čega se ona vratila u selo.⁹⁹ Stanko Abramović je bio rodom iz Sremske Kamenice. On je bio zapovjednik žandarmerijske stanice u Crkvenom Boku i prije Drugog svjetskog rata. Na toj dužnosti ostavljen je i nakon uspostavljanja NDH jer je bio Hrvat po nacionalnosti. Očigledno je da je, boraveći više godina u Crkvenom Boku, imao razumijevanja za lokalne stanovnike i da im nije želio otežavati nezavidan položaj. On je ostao u Crkvenom Boku do novembra 1942, a potom se povukao u Sisak, gdje je imao kuću. Nije se povlačio prema Sloveniji. Komunistička vlast ga je uhapsila 1945, ali pušten je nedugo po hapšenju.¹⁰⁰

99 HR-DASK, 556, Općinski odbor SUBNOR-a Sisak, k. 32, Milica Radovanović (rođ. Turajlić) iz Crkvenog Boka Općinskom odboru SUBNOR-a Sisak, 15. 1. 1977.

100 Savo Skrobo, n. d., str. 79.

**IV
AKCIJA
CRKVENI BOK**

1. PLAN ZA ELIMINACIJU SRBA NA BANIJ I NJEGOVA REALIZACIJA 1942.

Općina Crkveni Bok bila je jedina općina u sastavu kotara Hrvatska Kostajnica — ali i jedina općina na Baniji — naseljena pretežno srpskim stanovništvom u kojoj do jeseni 1942. nisu zabilježeni masakri nad lokalnim Srbima, protjerivanje dijela srpskog stanovništva u Srbiju ili interniranje dijela stanovništva. Masovno nasilje nije mimošlo ni Srbe u tri najbliže banijske općine: Sunja, Staza i Hrvatska Dubica — iako su primjeri nasilja u općini Staza bili znatno manje učestali i masovni u odnosu na druge dijelove Banije, pogotovo nakon avgusta 1941, kada je izvršena smjena tabornika u Stazi.

Zašto je u općinama Crkveni Bok i Staza bilo manje primjera masovnog nasilja u odnosu na druge dijelove Banije i Velike župe Gora? Dva su osnovna razloga za to.

Prvi razlog se ticao kapaciteta represivnog aparata NDH i redosljeda njegovih aktivnosti. Ustaška vlast je na područjima na kojima nije imala brojnu ustašku miliciju morala da se oslanja na pripremne bojne Ustaške vojnice i snage Hrvatskog domobranstva. U kotarima Petrinja i Hrvatska Kostajnica ustaška milicija je bila preslaba za izvršavanje povremenih masovnih likvidacija lokalnih Srba, što su, primjera radi, činile ustaške milicije iz Zrina i Divuše (kotar Dvor na Uni) u saradnji s Ustaškom vojnicom, i što je, pogotovo, činila ustaška milicija u Cazinjskoj krajini. Riječ je o prepadima u srpskim selima koji su imali za cilj ubijanje što većeg broja lokalnih Srba. Masakri nad Srbima u kotaru Dvor na Uni krajem 1941. i početkom 1942. nisu bili samo plod entuzijazma ustaških milicija iz Zrina i Divuše, već i angažmana predstavnika Ustaškog stožera i Pripremne bojne Ustaške vojnice iz Petrinje.¹ Van dvorskog i glinskog kotara nisu postojala uporišta ustaške milicije iz kojih bi konstantno bilo ugrožavano okolno srpsko stanovništvo. Nakon jačanja partizanskog pokreta na Baniji, početkom 1942, ustaška milicija je bila prisiljena da ograniči aktivnosti na odbranu naselja u kojima je bila smještena i da znatno prorijedi upade u srpska sela, dok je Ustaška vojnica bila opterećena zadacima koji su se ticali borbe protiv partizana. Zbog toga je ustaška vlast morala angažovati Hrvatsko domobranstvo za prepade u srpska sela u petrinjskom i glinskom kotaru tokom maja

1 HR-HDA, 1549, ZIG NDH, VI-1/293–305, Josip Jezovšek: Djelatnost ustaškog pokreta na području kotara Dvor na Uni, VIII 1948.

1942. U istočnom dijelu Banije, osim ustaške milicije i Ustaške vojnice, tokom 1942. u hvatanju i interniranju Srba djeluje još jedna ustaška formacija. Riječ je o Ustaškom obrambenom zdruhu, vojno-policijskoj formaciji Ustaške obrane (dio Ustaške nadzorne službe zadužen za logore). Ustaški obrambeni zdruh, ili jasenovački zdruh, maja 1942. — u vrijeme najmasovnijih internacija banijskih Srba u logore Jasenovac i Stara Gradiška — učestvovao je u interniranju Srba s područja Hrvatske Dubice. Ustaški obrambeni zdruh u tom razdoblju nije imao dovoljno snaga koje je mogao izdvojiti za sprovođenje hapšenja i interniranja banijskih Srba (dijelovi zdruha tada se nalaze u kotaru Pakrac, gdje je zdruh privremeno imao sjedište, dok drugi dijelovi formacije čine posadu u logorima i uporištima oko logora). Početkom ljeta 1942. jasenovački zdruh je bio angažovan u borbama na Kozari, a zatim u interniranju, logorisanju i ubijanju Srba s područja Kozare i dijela zapadne Slavonije. Početkom septembra 1942. jasenovački zdruh je ponovo prisutan u hvatanju i interniranju Srba u istočnom dijelu Banije, aktivnije nego u prethodnom razdoblju — i to na području općine Staza, gdje je lokalno srpsko stanovništvo dotad bilo pošteđeno odvođenja u logore Jasenovac i Stara Gradiška. Ista formacija narednog mjeseca izvršila je prepad u Crkvenom Boku.

Drugi razlog se ticao uticaja predstavnika općinskih vlasti — načelnika općine Crkveni Bok Mije Baljka i tabornika ustaškog tabora u općini Staza Pere Krznarića, koji je ujedno bio i načelnik općine Staza. Prethodno sam ukazao na činjenicu da tokom mandata Mije Baljka nije bilo masovnih ubistava, interniranja u logore i protjerivanja u Srbiju stanovništva općine Crkveni Bok. U nastavku ovog poglavlja govoriću o odnosu tabornika Pere Krznarića prema lokalnim Srbima, koji je bio vrlo atipičan za jednog predstavnika ustaške vlasti. Tabornik Krznarić je septembra 1942. spasao više stotina Srba od internacije u Jasenovac i oktobra 1942. je iskazao spremnost da se založi za spasavanje interniranih stanovnika bočanskih sela, iako njegov angažman nije bio ključan u njihovom spasavanju.

Prije nego što ukažem na učešće Ustaškog obrambenog zdruha u interniranju banijskih Srba septembra i oktobra 1942, spomenuću izvore koji identifikuju postojanje plana za internaciju, odnosno eliminaciju cjelokupnog srpskog stanovništva Velike župe Gora, odnosno Banije. Zatim ću hronološki prikazati slijed internacija u Jasenovac i Staru Gradišku od sredine maja do kraja avgusta 1942.

Velika župa Gora je bila jedna od 22 upravne jedinice NDH, sa sjedištem u Petrinji, koju su teritorijalno činili kotari Petrinja, Sisak, Glina,

Hrvatska Kostajnica, Dvor na Uni i Bosanski Novi. Prema podacima iz državnog popisa stanovništva iz 1931, Srbi su činili 58% stanovništva na području velike župe. Osim toga, Srbi su činili natpolovičan broj stanovnika u svim kotarima osim u kotaru Sisak.

Definisanje plana o uništenju Srba na području Velike župe Gora označilo je napuštanje politike asimilacije kao rješenja „srpskog pitanja“ na Baniji i dokaz o radikalizaciji politike prema Srbima u NDH tokom 1942. — što osporava tezu dijela hrvatske historiografije o deeskalaciji politike prema Srbima u NDH u proljeće 1942.² Plan za fizičku eliminaciju Srba na Baniji poništio je plan o kroatizaciji Srba na osnovu njihovog pokatoličavanja, o kome je fra Dionizije Juričev krajem 1941. pisao poglavlniku Paveliću: „[R]ad koji vršimo jest rad za vjekove.“³

Nedavno pronalazjenje dva dokumenta u Hrvatskom državnom arhivu omogućilo mi je da iznesem tezu o postojanju plana za eliminaciju Srba na području Velike župe Gora, napose na području banijskih kotara u sastavu Velike župe Gora (Petrinja, Glina, Kostajnica). U međuvremenu sam pronašao još jedan dokument koji potvrđuje postojanje plana. Plan je podrazumijevao interniranje Srba s područja tri banijska kotara u logore Jasenovac i Stara Gradiška, od sredine maja 1942. Riječ je o razdoblju koje prethodi masovnom interniranju Roma u logor Jasenovac te masovnom interniranju Srba s područja Kozare.

U drugoj polovini maja 1942. internirano je oko 3.000 Srba s područja kotara Petrinja, Glina i Kostajnica. Taj broj se navodi u pregledu događaja na području Župske redarstvene oblasti Petrinja za maj 1942. To je ključni izvor koji je omogućio konstatovanje postojanja plana. Riječ je o izvještaju koji je početkom juna 1942. upućen najznačajnijim adresatima represivnog aparata NDH.

Na području ove Župske redarstvene oblasti pogoršale su se sigurnostne prilike pa je na osnovu ovoga na sastanku održanom pod predsjedništvom Događnika Vojskovođe [Slavka Kvaternika] zaključeno da se pristupi nužnim preventivnim mjerama na području cijele Velike župe Gora pa su zaključene

- 2 Tezu o deeskalaciji sam osporio na osnovu više primjera (uostalom, internacije banijskih Srba maja 1942. osporavaju tu revizionističku tezu): Milan Radanović, „Interniranje srpskog stanovništva s područja kotara Petrinja u logore Jasenovac i Stara Gradiška svibnja 1942.“, str. 145–148.
- 3 HR-HDA, 218, MPB NDH, k. 25, Izvještaj nadstojnika Vjerskog odsjeka Državnog ravnateljstva za ponovu fra Dionizija Juričeva poglavlniku Anti Paveliću, 13. 12. 1941.

ove mjere: 1) evakuirati sve pravoslavno žiteljstvo bilo ono pravoslavno ili pravoslavni prelaznici na rimokatoličku vjeru 2) sve uhićenike pravoslavne vjere iz zatvora upravnih oblasti uputiti bez propisanoga postupka u sabirni logor Jasenovac odnosno Staru Gradišku. U provedbi ovih mjera vojska čisti odnosno iseljava na području kotara Glina i Petrinja pravoslavce... [P]rema podacima kojima raspolaže Hrvatski ustaški stožer u Petrinji do danas iseljeno je više od 3.000 osoba.⁴

Citirani izvještaj navodi da je nenaznačenog datuma na nenaznačenom mjestu (najvjerojatnije u Zagrebu u prvoj polovini maja 1942) pod predsjedanjem vojskovođe Slavka Kvaternika održan sastanak na kome je odlučeno da započne internacija cjelokupnog srpskog stanovništva s područja Velike župe Gora, bez obzira na to da li je to stanovništvo prethodno prešlo u rimokatoličku vjeroispovijest ili nije (znatna većina jeste prešla), u logore Jasenovac i Stara Gradiška. Odluka se odnosila i na Srbe koji su prethodno bili zatvoreni u zatvorima upravnih oblasti. Podatak o preko 3.000 „iseljenih“, odnosno interniranih osoba, koji se navodi u citiranom izvještaju, odnosi se na internirane Srbe iz 14 mjesta u kotaru Petrinja (uključujući grad Petrinju), devet sela u kotaru Glina,⁵ četiri mjesta u kotaru Hrvatska Kostajnica (uključujući dio grada Hrvatska Kostajnica — naselje Tirol).

Drugi izvor, takođe nastao djelatnošću organa Velike župe Gora, koji potvrđuje postojanje plana o eliminaciji Srba na području Banije predstavlja izvještaj ustaškog stožernika za Veliku župu Gora Nikole Ivice o hvatanju i interniranju stanovnika četiri sela između Petrinje i Sunje, prvog dana racije u petrinjskom kotaru.

Po nalogu Vojskovođe da se jednom stane toj bandi na kraj naredena je evakuacija sela: Blinjski Kut, Kinjačka, Bestрма, kao i Brđani, staro i mlado, muško i žensko, bez ikakove osobe da u

4 HR-HDA, 1549, ZIG, II-31/1501–1504, Izvještaj Župske redarstvene oblasti u Petrinji Ministarstvu unutarnjih poslova i Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu, Predmet: Izvješće o položaju do 30. svibnja 1942; Milan Radanović, „Interniranje srpskog stanovništva s područja kotara Petrinja u logore Jasenovac i Stara Gradiška svibnja 1942.“, str. 138–139.

5 U izvještaju Župske redarstvene oblasti navode se nazivi šest sela čiji stanovnici su internirani u Jasenovac i Staru Gradišku maja 1942. Međutim, istraživanje historičara Igora Mrkalja ustanovilo je da su tada internirani stanovnici devet sela glinskog kotara.

ovome selu ostane na životu. Po dogovoru izaslanika Ustaške nadzorne službe tokom današnjeg dana vrši se evakuacija.⁶ U citiranom izvještaju stožernika Ikice, glavnog čovjeka ustaške organizacije u Velikoj župi Gora, jasno se aludira na to da je cilj internacije bila eliminacija srpskog stanovništva („bez ikakove osobe da u ovome selu ostane na životu“). To se ne odnosi samo na stanovnike četiri navedena sela petrinjskog kotara, već na stanovnike svih banijskih sela za koja je planirano da budu internirana. Isto tako, izvještaj stožernika Ikice potvrđuje da su prepadi i internacije izvršeni po naređenju vojskovođe (maršala) Slavka Kvaternika. Slavko Kvaternik, nosilac najvišeg čina u okviru oružanih snaga NDH, bio je otac šefa Ravnateljstva za javni red i sigurnost i šefa Ustaške nadzorne službe, Eugena Kvaternika, ključne osobe represivnog aparata NDH. Logično je pretpostaviti da su otac i sin imali neposrednu komunikaciju te da su se mogli usaglasiti o angažovanju Hrvatskog domobranstva u planiranoj raciji na Baniji.

Pronašao sam, međutim, još jedan dokument koji potvrđuje postojanje plana za internaciju Srba s područja Banije u logore Jasenovac i Stara Gradiška, odnosno plana za eliminaciju Srba na tom području. Riječ je o izvještaju velikog župana iz Petrinje Dragutina Hadrovića Predsjedništvu Hrvatskog sabora od 9. jula 1942. U izvještaju se navodi:

Zadnja akcija čišćenja provedena je koncem svibnja 1942. po vojnim snagama sa zadaćom da se sve pravoslavno žiteljstvo pa i prelaznici evakuiraju iz gore pomenutih ugroženih krajeva a zgrade, blago i pokretnine zapliene u korist Nezavisne Države Hrvatske. Pod pritiskom razmjerno slabih vojničkih snaga [NDH] žiteljstvo se povuklo u neprohodnu gorsku kosu Šamaricu pa je uspjelo [vojničkim snagama NDH] vrlo mali broj takovih evakuirati i smjestiti u sabirne logore jer je većina pravoslavaca ostala na opisani način pošteđena...⁷

U citiranom izvoru se takođe koristi eufemizam „evakuirati“, koji označava internaciju u logore. Izvor ponavlja formulacije slične onima iz dva prethodno citirana dokumenta o internaciji cjelokupnog srpskog

6 HR-HDA, 1549, ZIG NDH, VI-1/905: Izvještaj Hrvatskog ustaškog stožera iz Petrinje Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu, 16. 5. 1942; Milan Radanović, „Interniranje srpskog stanovništva s područja kotara Petrinja u logore Jasenovac i Stara Gradiška svibnja 1942.“, str. 140.

7 HR-HDA, 211, Hrvatski državni sabor, k. 1, Izvještaj Velike župe Gora Predsjedništvu Hrvatskog sabora, Predmet: Velika župa Gora — prilike, Petrinja, 9. 7. 1942.

stanovništva. Dodatno zanimljivo za temu ove knjige — izvor navodi da se „pravoslavci a sada prelaznici u kotaru Kostajnica i to u občinama Crkveni Bok i Staza drže potpuno lojalno i u potpunom broju se odazivaju i vojničkim pozivima“.⁸

Veliki župan Hadrović završava izvještaj sljedećim riječima:

Prema gore navedenom neminovna je potreba [za] smišljenom vojnom akcijom i potom [za] stalnim oružničkim posadama [kako bi se moglo] očistiti područje Velike župe od partizana i pri ovom riješiti i pitanje pravoslavaca na ovom području jer je ovo pitanje u tijesnoj vezi sa pitanjem partizana, kojima ovi bilo pod njihovim pritiskom a možda i svojevrijedno pružaju pomoć i zaštitu.⁹

Jedan dokument, nastao neposredno nakon otpočinjanja majske internacije, sugerira da ustaške i upravne vlasti u kostajničkom kotaru nisu imale dilemu povodom opravdanosti internacije pokatoličenog srpskog stanovništva. Izvještaj 2. bojne ustaško-domobranske pukovnije „Poglavnik Ante Pavelića“ od 18. maja 1942. govori o prilikama u zapadnom dijelu kostajničkog kotara, koji je graničio sa srpskim selima u petrinjskom kotaru koja su od 16. maja 1942. bila izložena prepadima oružanih snaga NDH, hvatanju i internaciji mještana. U izvještaju se tendenciozno govori o nastojanju partizana da uvjere lokalno srpsko stanovništvo da krene u zbjeg na Šamaricu, kako bi izbjeglo hvatanje.

Partizani sada nastoje pravoslavno žiteljstvo, koje je najvećim dijelom prešlo na katoličku vjeru, dignuti na ustanak strašenjem i promičbom. Do sada su prelaznici s pravoslavljem na katoličku vjeru bili potpuno lojalni i nisu mnogo marili za partizansku promičbu... Ustaške i upravne vlasti u kostajničkom kotaru drže, za sada, neupitnim pokupiti ove seljake „prelaznike“ i odvesti ih u logore.¹⁰

Nedvosmislen stav ustaških i upravnih vlasti (ustaškog logornika Đure Cvetnića i kotarskog predstojnika Pavla Katinčića) u kotaru Hrvatska Kostajnica svakako je odraz aktuelnih naredbi iz Zagreba i dešavanja na terenu.

8 Isto.

9 Isto.

10 SR-VAS, NDH, k. 76, f. 2, d. 29, Izvještaj pukovnika Stjepana Peričića Glavnom stožeru Domobranstva, 20. 5. 1942. Pukovnik Peričić je u to vrijeme bio zapovjednik 1. gorske divizije Hrvatskog domobranstva. On u svom izvještaju Glavnom stožeru Domobranstva prenosi izvještaj 2. bojne ustaško-domobranske pukovnije.

Detaljno sam istražio internaciju Srba iz 13 sela s područja kotara Petrinja u logore Jasenovac i Stara Gradiška u drugoj polovini 1942. Riječ je o sljedećim naseljima: Kinjačka, Bestрма, Blinjski Kut, Staro Selo, Brđani, Petrinjci, Drljače, Četvrtkovac, Vukoševac, Mala Paukova, Svinica, Radonja Luka i Sunja. Oспорio sam tvrdnju da je internacija sprovedena u znak odmazde za partizansku diverziju na željezničkoj pruzi Sisak–Sunja. Utvrdio sam poimenične podatke za 1.056 žrtava internacije te iznio pretpostavku da je internacija obuhvatila oko 1.250 Srba s tog područja. U međuvremenu sam pronašao izvore koji govore da je internacija tada obuhvatila i preostale Srbe iz grada Petrinje, što mi prethodno nije bilo poznato.

Domobranski i redarstveni izvori ističu da su partizani nakon 16. maja 1942. evakuisali na Šamaricu stanovnike 16 srpskih sela u općinama Jabukovac, Blinja i Gradusa. Izvori navode da pripadnici oružanih snaga NDH prilikom prepada u tim selima nisu zatekli nikoga od stanovnika. Takođe, većina stanovnika dijela sela u petrinjskom kotaru, koja jesu bila izložena internaciji, poput Svinice, Starog Sela, Četvrtkovca i Vukoševca, uspjela je izmaći domobranima i ustašama i izbjeći pod zaštitu partizana. Broj žrtava majske internacije u kotaru Petrinja nesumnjivo bi bio višestruko veći da lokalno stanovništvo nije uživalo zaštitu partizana.¹¹

Dodatni argument da interniranje Srba s područja Banije 1942. nije bilo posljedica partizanskih aktivnosti, odnosno da je ishod odluke o uništenju Srba na Baniji, leži u činjenici da je krajem maja izvršena i internacija preostalih Srba iz Petrinje i Hrvatske Kostajnice, a sredinom juna 1942. i preostalih Srba iz Gline — koji, kao gradski stanovnici, nisu imali nikakvog kontakta s partizanima.

Pripadnici petrinjske Ustaške pripremne bojne u noći između 28. i 29. maja izvršili su hapšenje najmanje 35 građana, od čega 29 osoba (12 muškaraca, 16 žena i jedno dijete) srpske nacionalnosti, tri osobe (dvije žene i jedan muškarac) jevrejske nacionalnosti i tri osobe (dva muškarca i jedna žena) hrvatske nacionalnosti. Uhapšeni su internirani istog dana, odnosno 29. maja 1942. U Staroj Gradiški i Jasenovcu smrtno je stradalo 13 Petrinjaca srpske nacionalnosti (četiri muškarca, osam žena i jedno dijete) i dvoje Petrinjaca jevrejske nacionalnosti (dvije žene), koji su bili internirani u navedenim okolnostima. Među interniranim bila su dvojica poznatih građana Petrinje: sudac kotarskog suda dr Aleksandar Gavella,

11 Milan Radanović, „Interniranje srpskog stanovništva s područja kotara Petrinja u logore Jasenovac i Stara Gradiška svibnja 1942.“, str. 159–160.

izdanak poznate zagrebačke pravoslavne porodice i plodan pravni pisac, i kipar Viktor Bernfest, Jevrejin rodnom iz Garčina kod Slavenskog Broda. Gavella je smrtno stradao u logoru Jasenovac u jesen 1942, dok je Bernfest krajem 1942, uz pomoć porodičnih veza, pušten na slobodu iz logora Stara Gradiška.¹² Njih dvojica su jedine osobe internirane maja 1942. s područja Velike župe Gora koje možemo nazvati poznatima.

Igor Mrkalj je detaljno istražio interniranje u logore Jasenovac i Stara Gradiška Srba s područja kotara Glina maja 1942. Prema njegovom istraživanju, prepadi u srpskim selima koje je sproveo Petrinjski združenje Hrvatskog domobranstva s namjerom hvatanja i interniranja mještana započeli su 9. maja u selu Brnjeuška. Nastavljeni su 13. maja u Majskim Poljanama, 15. maja u Majskom Trtniku, Roviškoj i Ravnom Rašću, 21. maja u Luščanima i 24. maja u Bačugi. Mještani Drenovca i Vlahovića pohvatani su između 21. i 24. maja. Internirano je preko 800 mještana navedenih sela. Najveći broj interniranih činili su stanovnici Luščana (468).¹³

Internacija Srba s područja općine Hrvatska Dubica (kotar Hrvatska Kostajnica), koja se dogodila krajem maja 1942, obuhvativši najveći broj interniranih Srba u nekoj banijskoj općini, još uvijek nije naučno obrađena. U studiji o interniranju Srba s područja petrinjskog kotara dotakao sam i temu interniranja Srba iz Bosanske Dubice te Hrvatske Dubice, Gornjih Cerovljana i Donjih Cerovljana 29–30. maja 1942. — zbog toga što izvori NDH pokazuju neposrednu involviranost Eugena Kvaternika i Vjekoslava Luburića u interniranje dubičkih Srba. Srbi u navedenim mjestima nisu

12 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh/35831–35834, Centralna gradska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu: Izjava Sofije Popare iz Zagreba, 5. 11. 1945; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh/35831–35834, Centralna gradska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu: Izjava Đine Darović iz Zagreba, 5. 11. 1945; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh/35831–35834, Zapisnik od 22. 12. 1945. spisan kod Kotarske komisije za ratne zločine u Petrinji: Izjava Adele Ljubešić iz Petrinje; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh/35831–35834, Zapisnik od 9. 2. 1946. spisan kod Kotarske komisije za ratne zločine u Petrinji: Izjava Viktora Bernfesta iz Petrinje; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh/35831–35834, Zapisnik od 11. 2. 1946. spisan kod Kotarske komisije za ratne zločine u Petrinji: Izjava Laze Milakovića iz Petrinje; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh/35831–35834, Zapisnik od 11. 2. 1946. spisan kod Kotarske komisije za ratne zločine u Petrinji: Izjava Đure Begovića iz Petrinje; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh/35831–35834, Zapisnik od 13. 2. 1946. spisan kod Kotarske komisije za ratne zločine u Petrinji: Izjava Đure Davorije iz Petrinje; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh/35831–35834, Zapisnik od 16. 2. 1946. spisan kod Kotarske komisije za ratne zločine u Petrinji: Izjava Julike Meandžije iz Petrinje.

13 Igor Mrkalj, Ustaški teror i genocid — primjer Gline i glinskog kotara 1941. — 1942. godine, Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2023, str. 283–291.

sudjelovali u partizanskom pokretu i takođe su prihvatili rimokatoličku vjeroispovijest, čime su, poput znatne većine Srba na području petrinjskog i kostajničkog kotara, iskazali lojalnost vlastima. Partizani su 22. aprila 1942. napali Bosansku Dubicu, prodrli u naselje, ali nisu uspjeli zauzeti grad. Potom su se povukli u Knešpolje. Iako gradski Srbi, kojih je tada preostalo „nekih 35–40 obitelji u kojima su većina stariji ljudi i djeca“, nisu učestvovali u partizanskom napadu, vrh represivnog aparata je razmatrao njihovu internaciju, kao i internaciju Srba iz susjedne Hrvatske Dubice, kojih je u tome mjestu bilo znatno više nego u varoši s bosanske strane rijeke Une, i koji su takođe bili mirni i lojalni stanovnici. O tome je krajem aprila 1942. pisao kotarski predstojnik iz Bosanske Dubice.

Prema brzoglasnom današnjem razgovoru sa Ravnateljem Redarstva gosp. Kvaternikom o evakuaciji pravoslavaca iz Bos. Dubice i Hrv. Dubice, nakon savjetovanja sa zapovjednicima ustaških satnija, zaključeno je da se vodi strogi nadzor, a evakuacija napusti pošto iziskuje veliki tehnički posao, a k tome bi za taj posao trebalo dosta ljudstva, kojeg i ovako nemamo...¹⁴

Nakon što su se stekli uslovi za sprovođenje internacije, Eugen Kvaternik se lično pojavio na terenu. Naime, Eugen Kvaternik i Vjekoslav Luburić boravili su u Bosanskoj Dubici 25. maja 1942.¹⁵ Ubrzo potom, 29. i 30. maja, izvršeno je interniranje Srba iz Bosanske Dubice, Hrvatske Dubice, Gornjih Cerovljana i Donjih Cerovljana. Luburić je bio prisutan u Dubici u vrijeme te internacije.¹⁶ Hrvatska Dubica i susjedni Cerovljani su takođe pripadali Velikoj župi Gora. Stoga je internaciju Srba iz tih mjesta moguće direktno dovesti u vezu s namjerom eliminacije Srba na području te velike župe („evakuirati sve pravoslavno žiteljstvo“), o čemu govori citirani izvještaj Župske redarstvene oblasti iz Petrinje.

14 SR-VAS, NDH, k. 196, f. 1, d. 44, Izvještaj kotarskog predstojnika iz Bosanske Dubice Župskoj redarstvenoj oblasti u Novoj Gradiški, 23. 4. 1942; Milan Radanović, „Interniranje srpskog stanovništva s područja kotara Petrinja u logore Jasenovac i Stara Gradiška svibnja 1942.“, str. 143.

15 HR-HDA, 223, MUP NDH, k. 19, Izvještaj kotarskog predstojnika iz Bosanske Dubice Župskoj redarstvenoj oblasti u Novoj Gradiški, 26. 5. 1942.

16 SR-VAS, NDH, k. 76, f. 2, d. 41: Izvještaj velikog župana Velike župe Sana i Luka Ministarstvu unutarnjih poslova NDH, 11. 6. 1942; Dušan Samardžija, *Bosanskodubičko područje u NOR-u 1941–1945*, Bosanska Dubica, 1984, str. 192. O internaciji Srba iz Hrvatske Dubice i Cerovljana: *Fontes: izvori za hrvatsku povijest*, Vol. 08, No. 1, Zagreb, 2002, str. 237–238; Pismo dubičkog župnika Alojzija Venka Diani Budisavljević, 30. 7. 1943.

Interniranje preostalih Srba iz grada Gline detaljno je istražio historičar Igor Mrkalj. Prema njegovom istraživanju, ustaše su 17. juna 1942. u Glini uhapsili 53, a u susjednom Donjem Selištu 55 srpskih civila. Većina uhapšenih bili su žene i djeca. Dio uhapšenih (58 žrtava) istog dana pobijen je u Prekopi kod Gline, a dio je sproveden u Petrinju, a potom u logor Stara Gradiška (žene i djeca) i, manjim dijelom, u logor Jasenovac (muškarci).¹⁷ Moje istraživanje stradanja Srba na Baniji tokom 1942. otkrilo je jedan dokument koji potvrđuje neposrednu involviranost vojskovođe Slavka Kvaternika u donošenje odluke o internaciji glinskih Srba juna 1942. Naime, u jednom izvještaju stožernika Ustaškog stožera Velike župe Gora, Nikole Ikice, navodi se:

Ovaj stožer dobio je naređenje /zapovjed/ od vojskovođe [Slavka Kvaternika] preko brzoglasa i istu zapovjed dobilo je Ravnateljstvo župskog redarstva [u Petrinji] jer su stožernik i ravnatelj župskog redarstva zajedno bili kada je vojskovođa obavještavao preko brzoglasa. Zapovjed glasi doslovce ovako: „Odmah pokupiti sve obitelji i članove tih obitelji i korporativno uputiti ih u Jasenovac.“ Stožernik je lično po primljenoj zapovjedi otišao u Glinu na Kotarsku oblast te našao kotarskog predstojnika te mu doslovce prenio ovu zapovjed, te da se ista odmah imade izvršiti.¹⁸

Snage Petrinjskog zdruge Hrvatskog domobranstva pod komandom pukovnika Ivana Mraka te ustaška milicija iz Zrina i Divuše 12. juna 1942. izvršile su prepade u nekoliko srpskih sela na području kotara Dvor (Zrinska Draga, Zrinski Brđani, Švrakarica, Oraovica, Dabići). Domobrani i ustaše su toga dana u tim selima uhvatili najmanje 92 osobe (45 muškaraca, 31 žena i 16 djece). Od 92 uhvaćene osobe, 33 su ubijene neposredno nakon hvatanja, 13 je uspjelo pobjeći, 15 je pušteno, a 31 je internirana u Jasenovac. Od 31 internirane osobe, 30 je stradalo u logoru.¹⁹

Oružane snage NDH (dijelovi 1. gorske divizije pod zapovjedništvom pukovnika Ivana Mraka) i oružane snage Trećeg Reicha (dijelovi Borbene grupe „Zapadna Bosna“ pod komandom general-majora Heinricha

17 Igor Mrkalj, *Ustaški teror i genocid — primjer Gline i glinskog kotara 1941. — 1942. godine*, Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2023, str. 296–304.

18 HR-HDA, 1549, ZIG, VI-6/617, Glavni ustaški stan u Zagrebu Državnom gospodarstvenom povjerenstvu u Zagrebu, 29. 7. 1942. U dokumentu se citira izvještaj stožernika Ikice.

19 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 383, Zh/28744–28749, Okružna komisija Banija, Predmet: Mrak Ivan, pukovnik. U predmetu su navedene izjave 14 svjedoka i spisak žrtava.

Borowskog) 8. avgusta 1942. pokrenule su Akciju Šamarica, usmjerenu protiv partizana na istoimenoj banijskoj gori.²⁰ Njemačke snage su se povukle iz akcije oko 20. avgusta, a hrvatske snage su produžile „čišćenje Šamarice“ do kraja mjeseca. Tokom antipartizanske akcije na Šamarici nisu zabilježeni veći okršaji između NOVJ i napadača jer se glavnina banijskih partizana povukla na Kordun, na područje pod nominalnom italijanskom okupacijom.

Komandant Borbene grupe „Zapadna Bosna“ [general Friedrich Stahl] bio je mišljenja da, zbog veličine ustaničke teritorije i zbog male jačine raspoloživih jedinica, ne treba s bandama u Šamarici postupati kako se to radilo s ustanicima u Kozari, tj. da se pre uništenja moraju najpre sa sviju strana opkoliti... Da se pohapse svi muškarci preko 14 godina kao u Kozari nije bilo moguće jer su za to nedostajale snage i onda bi takav postupak oterao veći deo stanovništva Šamarice (tj. Banije, *nap. aut.*) u tabor komunističkih ustanika.²¹

Srećna okolnost po Banijski partizanski odred bila je blizina demarkacione linije između njemačke i italijanske okupacione zone, zbog čega se odred lako prebacio na Kordun, dok je srećna okolnost po srpsko stanovništvo na Baniji bila u nedovoljnom broju snaga koje je njemačka strana mogla angažovati u planiranoj akciji. U suprotnom — Banija bi prošla kao Kozara. Međutim, to ne znači da tokom Akcije Šamarica nije bilo zločina nad stanovništvom Banije. U prethodno citiranom dokumentu navodi se da su antipartizanske snage protivniku od 8. do 20. avgusta 1942. nanijele gubitke od: 1.031 mrtvog (navodno poginuli u borbi), 266 zarobljenih i 212 „streljanih radi odmazde“.²² Stvaran broj poginulih partizana iznosio je nekoliko desetina. Za broj zarobljenih nije naznačeno da li se odnosi na zarobljene partizane ili uhvaćene civile (pri čemu je broj nerealno visok kada je riječ o zarobljenim partizanima i umanjen u odnosu na realan broj uhvaćenih civila), dok je jedino broj streljanih moguće realan.

Oružane snage NDH su tokom avgusta pohvatale više stotina srpskih civila u zbjegovima na Šamarici ili po banijskim selima. Mnogi od

20 *Zbornik NOR-a*, XII/2, Beograd, 1976, dok. 122, str. 606–610: Zapovest Borbene grupe „Zapadna Bosna“ od 3. 8. 1942.

21 *Zbornik NOR-a*, XII/2, Beograd, 1976, prilog 1, str. 1120–1121: Borbe protiv ustaničkog pokreta na području jugoistoka od juna 1941. do avgusta 1942.

22 Isto, str. 1122.

njih internirani su u logor Jasenovac, a manji dio je ubijen u zbjegovima i po selima. Ti događaji nisu historiografski istraženi. Najveći broj pohvatanih civila poticao je iz kotara Petrinja i Dvor na Uni. Jedan domobranski izvor navodi da su tokom prvih pet dana „čišćenja Šamarice“ partizani imali gubitke od „56 mrtvih i 351 uhićenih“.²³ Partizani svakako nisu imali 56 poginulih u prvih pet dana akcije, a drugi navedeni broj odnosi se na pohvatane civile. Isti domobranski izvor navodi da su snage 1. gorske divizije 22. avgusta 1942, tokom „čišćenja Šamarice“, uhvatile „60 sumnjivih“ osoba. Riječ je o civilima jer izvor navodi da toga dana „dodira s neprijateljem nije bilo“.²⁴ Navedeni domobranski izvori su vrlo škrti na riječima i ne omogućavaju utvrđivanje prebivališta uhvaćenih lica, njihove strukture, te njihove dalje sudbine. Na osnovu poslijeratnih istraživanja Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača NR Hrvatske, moguće je rekonstruisati tek dio zločina počinjenih nad banijskim Srbima tokom Akcije Šamarica.

Osmog avgusta 1942, prvog dana Akcije Šamarica, stotinak Srba iz nekoliko sela općine Blinja (Bijelnik, Blinja, Moštanica) i općine Gradusa (Staro Selo, Velika Gradusa, Mala Gradusa) okupilo se u hrvatskom selu Letovancima, u dvorištu Tone Markovića, vlasnika vršalice, kako bi obavili vršidbu žita. Riječ je o Srbima koji su nakon 16. maja 1942. izbjegli na Šamaricu, odakle su se vratili kako bi ubrali ljetinu. Domobrani Petrinjskog zdruga te veća grupa oružnika iz Komareva toga dana su u Letovancima uhvatili 72 stanovnika navedenih sela. Uhapšenici su sutradan internirani u logor Jasenovac. U logoru su pobijeni svi osim Dragana Dragića iz Blinje, koji je uspio pobjeći krajem 1943, i Maksima Sablića iz Male Graduse, koji je preživio proboj logoraša 22. aprila 1945. Dragan Dragić je 1945. svjedočio o prepadu u Letovancima.²⁵

Tokom Akcije Šamarica, domobrani su 15. avgusta 1942. uhvatili stotinak mještana sela Gorička (kotar Dvor na Uni). Njih 95 je ubijeno u ustaškim logorima.²⁶

23 HR-HDA, 487, MINORS, Dnevna izvješća za VIII 1942, Prilog dnevnom izvješću br. 225 po podacima primljenim 13. 8. 1942.

24 HR-HDA, 487, MINORS, Dnevna izvješća za VIII 1942, Prilog dnevnom izvješću br. 234 po podacima primljenim 22. 8. 1942.

25 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 475, Zh/37760–37769, Okružna komisija Banija, Predmet: Bošnjak Mato i drugi. U predmetu su navedene izjave četvorice svjedoka hapšenja, među njima i svjedočenje Dragana Dragića iz Blinje.

26 Филип Шкиљан, „Страдања становништва котара Двор на Уни у Другом свјетском рату“, *Новомученици: полиперспектива V*, Зборник радова, (ур. Еп. Јован Ђулибрк, Стефан Радојковић), Београд, 2021, стр. 87–88.

Nepoznata jedinica 1. domobranskog zbora 28. avgusta 1942. uhvatila je 52 stanovnika Velike Graduse i 19 stanovnika Male Graduse (kotar Petrinja). Uhapšenici su internirani u logor Jasenovac, gdje su pobijeni.²⁷ Navedeni brojevi vjerovatno ne predstavljaju konačne brojeve žrtava.²⁸ Osim toga, istog dana su vjerovatno bili uhvaćeni i mještani nekih okolnih sela. Naime, jedan domobranski izvor navodi da je 28. avgusta 1942. „pri čišćenju 15 km sjeverozapadno od Kostajnice 208 sumnjivih uhićeno“. Navedena razdaljina odgovara položaju Graduse, a navedeni broj uhvaćenih svakako podrazumijeva i uhvaćene mještane Graduse. Isti izvor navodi da je istog dana „pri čišćenju, 23 km sjeverozapadno od Bosanskog Novog 54 sumnjivih uhićeno, od kojih je 20 streljano kao partizani“. Navedeno hvatanje i streljanje dogodilo se negdje na južnim obroncima Šamarice, u kotaru Dvor na Uni.²⁹

Tokom Akcije Šamarica u banijskim selima i zbjegovima na Šamarici, snage 1. domobranskog zbora uhvatile su najmanje oko 300 srpskih civila koji su potom internirani u logor Jasenovac. Time je Hrvatsko domobranstvo nastavilo praksu koju je započelo sredinom maja 1942. na Baniji. Pukovnik Ivan Mrak, zapovjednik Petrinjskog zdruga, te zapovjednik onog dijela snaga 1. domobranskog zbora koje su bile angažovane u Akciji Šamarica, najodgovorniji je domobranski oficir za zločine počinjene tokom Akcije. To nisu jedini zločini Petrinjskog zdruga za koje snosi odgovornost pukovnik Mrak. Njegova ratna uloga i odgovornost za ratne zločine, pogotovo 1942, tek su nedavno postale predmet interesa istraživača.³⁰ Pukovnik Mrak je jedan od najvećih ratnih zločinaca iz

- 27 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 152, Zh/1340, Zapisnik spisan 8. studenog 1944. u selu Gradusa Velika; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 152, Zh/1340, Zapisnik spisan 8. studenog 1944. u selu Gradusi Maloj. U oba dokumenta navedeni su spiskovi žrtava.
- 28 Početkom 1943. jedan mještatin Velike Graduse tvrdio je da je 28. 8. 1942. uhvaćeno 80 stanovnika Velike Graduse i Male Graduse koji su internirani u logor Jasenovac (SR-DAS, G-2, KIP, k. 11, 186/1943, Zapisnik od 29. 1. 1943. u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Steve Korasića iz Velike Graduse).
- 29 HR-HDA, 487, MINORS, Dnevna izvješća za VIII 1942, Prilog dnevnom izvješću br. 241 po podacima primljenim 29. 8. 1942.
- 30 Najdetaljnije se zločinima jedinica pod komandom pukovnika Ivana Mraka bavio istoričar Igor Mrkalj (Igor Mrkalj, Ustaški teror i genocid — primjer Gline i glinskog kotara 1941. — 1942. godine, Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2023, str. 269–273). Novoformirani Petrinjski zdruk, pod Mrakovom komandom, učestvovao je u hvatanju stanovništva srpskih sela Bestрма, Kinjačka i Blinjski Kut sredinom maja 1942, nakon čega su mještani →

redova Hrvatskog domobranstva.³¹ Banija je tokom 1942. bila oblast u kojoj je, kada govorimo o zločinima te formacije, Hrvatsko domobranstvo počinilo neke od najozbiljnijih ratnih zločina.

Po nalogu Ustaške nadzorne službe, u istočnom dijelu kotara Hrvatska Kostajnica 5. septembra 1942. izvršeni su prepadi u nekoliko srpskih sela. Prepade (racije) izvršili su pripadnici Ustaškog obrambenog zdruge iz Jasenovca. U pitanju je ista formacija koja je 13. oktobra 1942. sprovela Akciju Crkveni Bok. Petog septembra, jasenovački zdrug izvršio je prepade u Živaji (općina Hrvatska Dubica), Šašu, Slovincima i zaseoku Puškari u Kostrešima (općina Staza). Posljednja tri sela prethodno nisu bila izložena prepadima i internacijama, niti je tamošnje stanovništvo bilo izloženo protjerivanju ili masovnom ubijanju od strane ustaša (za razliku od Srba iz nekih susjednih naselja u općini Staza te pogotovo za razliku od Srba iz susjednih općina Sunja i Majur). Stanovnici Živaje imali su nešto drugačije iskustvo. Mještani Živaje su krajem maja 1942. izbjegli u Bosnu, strahujući da ne budu internirani poput Srba iz susjednih Gornjih Cerovljana, Donjih Cerovljana i Hrvatske Dubice. Mnogi od njih bili su uhvaćeni tokom „kozaračke operacije“, nakon čega je, na insistiranje njemačke strane, dio mještana vraćen u Živaju. Međutim, njihove kuće su već bile naseljene od strane proustaških izbjeglica iz Hercegovine.

Podžupan Nikola Bošnjak iz Petrinje pisao je Ministarstvu unutrašnjih poslova u Zagrebu o nezahvalnom položaju povratnika u Živaju, za koje je tvrdio da su „do sada [bili] mirni i na sve pozive vlasti odazivaju se i izvršuju sve naloge predpostavljenih vlasti, nadajući se da će im njihovi domovi biti vraćeni“. Uprkos pasivnosti, pokornosti i pomirljivosti srpskog stanovništva u Živaji, vrh Ustaške nadzorne službe je naredio njihovo upućivanje u logore. Podžupan Bošnjak u dopisu ministru unutrašnjih poslova (tada je to još uvijek bio Andrija Artuković) navodi da je „Župska redarstvena oblast u Petrinji primila nalog Ustaške nadzorne službe... da sve ove pravoslavce povratnike kratkim putem uputi u sabirne logore“. Bošnjak je pokušao da apeluje da se ta odluka izmijeni. „Poznavajuć

→ internirani u Jasenovac (Milan Radanović, „Interniranje srpskog stanovništva s područja kotara Petrinja u logore Jasenovac i Stara Gradiška svibnja 1942.“, str. 151–152).

31 Ivan Mrak je rođen u Bjelovaru 1900. Uoči Drugog svjetskog rata promovisan je u čin pukovnika Jugoslovenske vojske. Učesnik je Bjelovarske pobune, aprila 1941. Uhapšen je u jesen 1944. kao pristalica političke zavjere Lorković–Vokić, nakon čega je zatočen u Lepoglavi. Ubijen je od strane ustaša 1945. (Milan Pojić, „Mrak, Ivan“, *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941. — 1945.*, Zagreb, 1997, str. 283–284).

tamošnje prilike mišljenja sam da ovo nije najshodnije rješenje...“³²

Nečija ruka je na margini dopisa podžupana Bošnjaka dopisala: „Neka se pravoslavce razseli.“³³ Vjerujem da je to bila ruka ministra Andrije Artukovića. On nije imao razloga da se protivi odlukama šefa Ustaške nadzorne službe i tajnika Ministarstva unutarnjih poslova Eugena Dide Kvaternika. Termin „razseli“ odnosi se na interniranje, odnosno odvođenje u logor.

Podžupan Nikola Bošnjak imao je nešto umjereniji odnos prema „srpskom pitanju“ nego trojica velikih župana u Petrinji (Mirko Jerec, Petar Kuzmić i Dragutin Hadrović).³⁴ To je došlo do izražaja i na primjeru Crkvenog Boka oktobra 1942. Njegov pokušaj da apeluje na vrh nomenklature represivnog aparata ostao je bez uspjeha. Četiri dana nakon pokušaja Bošnjakove intervencije u korist Srba u Živaji, pripadnici Ustaškog obrambenog zdruga izvršili su raciju u Živaji, Šašu, Slovincima i Puškarima. Iako je znao što se sprema stanovnicima Živaje, podžupan ih nije obavijestio o tome.

O tome što se dalje dogodilo doznajemo iz jednog narednog izvještaja podžupana Bošnjaka ministru Artukoviću. U tom izvještaju navodi se citat izvještaja oružničke postaje u Hrvatskoj Dubici.

Dne 5. rujna 1942. oko šest sati došla su tri kamiona ustaša logora Jasenovac u selo Živaju, Šaš i Slovince, kotar Kostajnica, zaposjeli navedena sela, te počeli sakupljati sav pravoslavni živalj i prelaznike katolike, te ih tovarili u kamione i vagone radi otpreme u logor. Intervencijom tabornika občine Staza [Petra Krznarića], kotarskog predstojnika iz Kostajnice [Vjekoslava Bakarića],

- 32 SR-VAS, NDH, k. 153, f. 9, d. 23, Velika župe Gora iz Petrinje (podžupan Nikola Bošnjak) tajništvu Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu, Predmet: povratnici pravoslavci iz sela Živaje — zaštita, 1. 9. 1942.
- 33 SR-VAS, NDH, k. 153, f. 9, d. 23, Velike župe Gora iz Petrinje (podžupan Nikola Bošnjak) tajništvu Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu, Predmet: povratnici pravoslavci iz sela Živaje — zaštita, 1. 9. 1942.
- 34 Nikola Bošnjak bio je pravnik po obrazovanju. Rođen je 1898. u Mostanju kod Karlovca. U međuratnom razdoblju je službovao u nekoliko gradova u Hrvatskoj. Nije istraženo kada se vezao za ustaški pokret. Ta veza je morala postojati krajem tridesetih godina jer u suprotnom ne bi nakon uspostavljanja ustaške vlasti bio izabran za kotarskog predstojnika u Petrinji, a potom za podžupana. Nakon sloma NDH, streljan je na osnovu presude Vojnog suda u Zagrebu od 7. 8. 1945. (Ivica Golec, *Petrinjski leksikon*, Petrinja, 1999, str. 39–40; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. — 1946. Dokumenti*, Zagreb i središnja Hrvatska, ur. Vladimir Geiger i dr., Slavonski Brod — Zagreb, 2008, str. 369).

pokupljena lica puštena su na slobodu svojim kućama. Zbog ovog slučaja u navedenim selima vlada velika uznemirenost i neraspoloženje...³⁵

Kao što sam napomenuo, racija je obuhvatila i zaselak Puškari u selu Kostreši. Svjedočenja savremenika, odnosno iskazi stanovnika sela koja su bila obuhvaćena racijom, potvrđuju da su pohapšeni stanovnici četiri sela spaseni intervencijom tabornika Petra Krznarića. Savremenici navode da su mještani sprovedeni do željezničkih stanica u Šašu i Hrvatskoj Dubici, gdje su potrpani u vagone s namjerom da ubrzo budu transportovani u Jasenovac. Žene i djeca iz Slovinaca, Kostreša i Šaša odvedeni su na stanicu u Šašu, a muškarci iz ta tri sela odvezeni su kamionima na stanicu Hrvatska Dubica.³⁶ Može se pretpostaviti da vlak nije odmah krenuo prema Jasenovcu jer se čekalo da ustaše dovedu sve pohapšene Srbe. Moguće je da je nedostatak dovoljnog broja kamiona usporio akciju. To znači da je nedostajalo vrlo malo vremena da pohapšeni Srbi budu internirani u Jasenovac. Takođe, može se pretpostaviti da je broj uhapšenih iznosio najmanje nekoliko stotina, a možda i preko hiljadu.

Slovinci, Kostreši i Šaš su najbliža srpska sela selima općine Crkveni Bok. Strmen je povezan kolskim putem sa Slovincima, a preko Slovinaca je vodio najkraći put između sela općine Crkveni Bok i Hrvatske Kostajnice. Svakako da je racija u najbližim srpskim selima uznemirila stanovništvo bočanskih sela.

Uspješna intervencija tabornika iz Staze i kotarskog predstojnika iz Kostajnice predstavlja jedini primjer spasavanja više stotina već pohapšenih Srba koji su trebali biti odvedeni u Jasenovac. Logično je pretpostaviti da je tabornik inicirao spasavanje pohvatanih Srba, a da mu je u tome pomogao autoritet najvišeg predstavnika upravne vlasti u kotaru. Petar Krznarić je bio mještanin Vedrog Polja, sela smještenog neposredno pokraj Staze, prijeratni aktivista Hrvatske seljačke stranke, koji je 1941. postavljen za tabornika općine Staza. Srbi iz Šaša i Živaja koji su bili uhapšeni 5. septembra 1942. svjedočili su da je tabornik

35 SR-VAS, NDH, k. 153, f. 9, d. 35, Izvještaj Velike župe Gora iz Petrinje Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu, 28. 9. 1942.

36 SR-DAS, G-2, KIP, k. 11, 127/1944, Zapisnik od 1. 2. 1944. u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Pavla Zečevića iz Slovinaca; SR-DAS, G-2, KIP, k. 11, Zapisnik od 18. 2. 1944. u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjave Ilije Vrepca, Alekse Vukolića, Ninka Roknića iz Šaša i Miloša Vickovića iz Utolice; SR-DAS, G-2, KIP, k. 11, Zapisnik od 4. 3. 1944. u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Sofije Ignjatić Radošević iz Živaje.

Krznarić intervenisao i na željezničkoj stanici u Šašu i na stanici u Dubici. Svjedoci navode samo njegovu intervenciju, iako nema sumnje da je prisustvo kotarskog predstojnika Vjekoslava Bakarića imalo važnu ulogu u spasavanju naroda. Zapravo, srećna okolnost bila je u tome što je Bakarićev prethodnik na mjestu kotarskog predstojnika, izraziti srbofob Pavao Katinčić, krajem maja 1942. imenovan za kotarskog predstojnika u Velikoj Gorici.³⁷ Vjekoslav Bakarić i Petar Krznarić iskazali su spremnost da doprinesu spasavanju stanovnika općine Crkveni Bok iz jasenovačkog logora oktobra 1942.

Mještanim Slovinaca Pavle Zečević svjedočio je početkom 1944. o intervenciji Pere Krznarića koja je spasla pohvatane mještane Živaje, Šaša, Slovinaca i Kostreša.

Na putu prema stanici [Hrvatska Dubica] ustaše koji su nas sproveli govorili su nam da će nas istog dana uveče poubijati ili ako to ne da ćemo biti odvedeni u logor u Jasenovac... [U]staški tabornik u Stazi Pero Krznarić, gostioničar iz Vedrog Polja, kad je doznao za ovo kupljenje Srba iz Šaša i Slovinaca, o čemu ranije nije bio obavješten, došao je na stanicu Dubica i revoltiran postupkom ustaša otvorio je već zatvorene vagona u kojima su se nalazili Srbi iz Šaša i Slovinaca i povišenim glasom naredio: „Opština Staza napolje iz vagona.“ Mi smo, naravno, odmah svi izašli iz vagona i tada nam je Krznarić rekao da smo mi pokupljeni zabunom te da ustaše iz Jasenovca koji su nas oterali od naših kuća nemaju u tome pogledu da nas hapse i odvođe nikakvo ovlašćenje. Prisutni na stanici ustaše iz Jasenovca nisu na ovaj postupak Krznarićev reagirali i tako smo se mi vratili svojim kućama. Tabornik Krznarić kao na željezničkoj stanici Dubica postupio je i na stanici Šaš, gdje su bili utovareni u vagona žene i deca.³⁸

Nije jasno kako je tabornik Krznarić uspio uvjeriti jasenovačke ustaše da su lokalni Srbi „pokupljeni zabunom“ te da pripadnici Ustaškog

37 Očigledno je Vjekoslav Bakarić imao znatno umjereniji odnos prema Srbima nego njegov prethodnik Pavao Katinčić. Bakarić je nakon rata osuđen na robiju, dok je Katinčić streljan (HR-HDA, 1549, ZIG NDH, VI-1/271–274, UDB-a za Baniju UDB-i NR Hrvatske, 31. 8. 1946). Pavao Katinčić je odgovoran za masovne zločine nad Srbima u kotaru Hrvatska Kostajnica, napose u gradu Hrvatska Kostajnica, krajem jula i početkom avgusta 1941, te za osnivanje privremenog logora za partizanske simpatizere hrvatske nacionalnosti u Velikoj Gorici, krajem avgusta 1942.

38 SR-DAS, G-2, k. 11, 127/1944, Zapisnik od 1. 2. 1944. u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Pavla Zečevića iz Slovinaca.

obrambenog zdruge nemaju ovlašćenje za njihovo hapšenje. To je svakako bila Krznarićeva varka jer citirani ustaški izvor navodi naređenje Ustaške nadzorne službe za hapšenje Srba u Živaji, Šašu i Slovincima. Moguće je da na stanicama u Dubici i Šašu iz nepoznatog razloga nisu bili prisutni agenti Ustaške nadzorne službe. Naime, nemoguće je zamisliti da je bilo koji općinski tabornik mogao naređivati pripadnicima Ustaške nadzorne službe kao što je nemoguće zamisliti da pripadnici te službe ćutke prihvataju naređenja predstavnika bilo koje općinske vlasti. Pavle Zečević je tvrdio da su „docnije ovi isti ustaše iz Jasenovca ogorčeni postupkom tabornika govorili i pretili da će ga ubiti zato što ih je osramotio u njihovom radu“.³⁹

Petar Pero Krznarić (1898), krojač i gostioničar iz Vedrog Polja, postavljen je za tabornika ustaškog tabora u općini Staza avgusta 1941, neposredno nakon što su ustaše iz Kostajnice i Sunje u nekoliko sela općine Staza ubili desetak Srba.

Posle ovog pokolja o Svetom Iliji 1941. došao je za ustaškog tabornika u Stazi Krznarić Pero, krojač iz Vedrog Polja, koji je ujedno postavljen i za opštinskog načelnika. On je nas Srbe štitio koliko god je mogao. Srbi iz opštine Staza mogu njemu zahvaliti da nije bilo u onom kraju većeg pokolja. Njegovim zauzimanjem Srbi su bili pošteđeni i od daljnje pljačke od strane ustaša.⁴⁰

Tabornik Krznarić je i u narednom razdoblju nastojao da zaštititi Srbe na području općine Staza. O tome su početkom 1944. svjedočili jedan stanovnik Čapljana i jedna stanovnica Kostreša (oba sela su bila u sastavu općine Staza), koji su pobjegli u Beograd iz straha od jasenovačkih ustaša, nakon pokolja srpskih mještana u Slabinji i Utolici (općina Hrvatska Dubica), krajem 1943. i početkom 1944. Prema njihovim tvrdnjama, tabornik Krznarić je Srbima s područja općine Staza najavio da će „podneti ostavku na svoj položaj jer mu ustaše iz Jasenovca više ništa ne veruju zbog toga što je uvek do sada nastojao da zaštititi Srbe u svojoj opštini“.⁴¹

Tabornik Krznarić bio je izložen nepovjerenju i podozrenju ne samo ustaša iz Jasenovca već i pripadnika lokalne ustaške organizacije. Dvojica ustaša iz Staze, Matija Petrović i Stjepan Petrović, početkom

39 Isto.

40 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 12. 10. 1943. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjave Ilije Sribljanina, Mirka Sribljanina i Nikole Vrlinića iz Donjeg Hrastovca i Ljubana Vujakovića iz Pobrđana.

41 SR-DAS, G-2, k. 11, Zapisnik od 31. 3. 1944. u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjave Dragutina Tubića iz Čapljana i Ružice Karadžića iz Kostreša.

1944. uputili su pismo zapovjedniku Ustaškog obrambenog zdruge u Jasenovcu Marku Pavloviću. U namjeri da diskredituju Krznarića, nazivaju tabornika „nehrvatom“ i ističu da „ima mnogo protuhrvatskih djela na svojoj duši, a i kako ne bi kad ga je Vlahinja rodila, a on sam sa ponosom govori i mene je Srbkinja rodila“. Podnosioci prijave najviše se tuže što je tabornik razoružao ustašku miliciju u Stazi, zbog čega su u strahu od partizana, ali nerado gledaju i na naoružane pripadnike nedavno formirane Samozaštitne brigade Banija. Seoske ustaše pokušali su nabaviti oružje od ustaša iz Jasenovca, ali Krznarić im je kazao da je „sit krvavih jasenovačkih ustaša, a ako vi budete imali vezu sa njima, ja ću se već i za vas pobrinuti“. ⁴² Ustaše iz Staze u pismu navode da Krznarić saraduje s partizanima, što ne odgovara istini jer je Krznarić do kraja rata ostao dosljedan antikomunista i protivnik partizana, zadajući im dosta muke na području Trokuta.

Tabornik Krznarić je uspijevaao da štiti lokalne Srbe sve do oktobra 1944, kada je Ustaški obrambeni zdrug izvršio niz prepada i masakra u selima banijskog Trokuta, uključujući i većinu sela u sastavu općine Staza. Krznarić je napravio ozbiljnu grešku pozivanjem Srba izbjeglih iz općina Crkveni Bok i Staza da dođu u Stazu, gdje im, kako je govorio, ne prijete opasnost. Krznarić je tim pozivima, između ostalog, želio da izoluje izbjegle Srbe od partizanskog uticaja. Pripadnici Ustaškog obrambenog zdruge decembra 1944. pobili su više desetina tih izbjeglica u Stazi i okolini. Pokazalo se da su lokalni Srbi bili mnogo sigurniji u selima na partizanskoj teritoriji nego u Stazi. Čini se da je to jedan od razloga tome što su partizani neposredno nakon rata likvidirali Krznarića. U literaturi se navodi da je ubijen „bez suđenja u Donjem Hrastovcu“. Na osnovu škrtih izvora, može se zaključiti da je zarobljen maja 1945. u Sloveniji. Dvojica ustaša iz Staze, čije pismo sam citirao, takođe su likvidirani od strane partizana nedugo nakon rata. ⁴³

Petar Krznarić ostaje tajanstvena ličnost. Nije jasno što je jednog aktivistu HSS-a, koji nije bio mrzitelj Srba, opredijelilo da pristupi ustašama. Lične i porodične veze sa Srbima bile su očito presudne u spremnosti da im pomaže, čak i po cijenu zamjeranja najopasnijim ljudima u državi. Pero Krznarić je spasio više stotina Srba od sigurne smrti u Jasenovcu. Ovo je prvi pokušaj ukazivanja na njegovu kontroverznu i važnu ulogu u lokalnoj istoriji.

42 HR-HDA, 1549, ZIG NDH, I-21/667–670, Pismo ustaša iz Staze zapovjedništvu Ustaškog obrambenog zdruge u Jasenovcu, 3. 1. 1944.

43 Adam Zahirović, *Sisački žrtvoslov*, Sisak, 2006, str. 176–177, 185.

2. AKCIJA CRKVENI BOK 13–14. OKTOBRA 1942.

Najznačajniji događaj u kolektivnom iskustvu i kolektivnom pamćenju stanovništva Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka jeste Akcija Crkveni Bok. Akcija Crkveni Bok je naziv kojim se u historiografiji označava prepad (racija) u Crkvenom Boku 13. oktobra 1942, ubijanje oko 60 mještana i interniranje preko hiljadu mještana u logor Jasenovac tog i narednog dana, izvršeno od strane Ustaškog obrambenog zdruza iz Jasenovca.

Nijedna istorija jasenovačkog logora nije zamisliva bez navođenja Akcije Crkveni Bok. Zahvaljujući većem broju objavljenih izvora u referentnoj literaturi (zbirke dokumenata i drugo), napose izvora NDH, više istoričara i istraživača pisalo je o Akciji.⁴⁴ Nije pogrešno reći da je Akcija Crkveni Bok u tom smislu racija Ustaškog obrambenog zdruza koja je privukla najviše pažnje istraživača. Neki od njih su pružili i neke nove podatke o tom događaju. Istakao bih doprinos poznavanju ove teme koji su pružili Ana Požar iz Strmena, Nikola Turajlić i Maja Kljajić, takođe iz Strmena, te Savo Skrobo iz Ivanjskog Boka — pogotovo kada je riječ o stradanju mještana i upotpunjavanju podataka o spasavanju Bočana iz logora. Njihova istraživanja i zapisi potvrđuju da je spasavanje Bočana rezultat njemačke intervencije.

Moja istraživačka intencija podrazumijevala je pronalaženje nepoznatih arhivskih izvora, analizu poznatih (objavljenih) i neobjavljenih arhivskih izvora, napose analizu neobjavljenih svjedočanstava ljudi koji su iskusili internaciju i bili svjedoci zločina počinjenih 13. oktobra 1942. u bočanskim selima, i na kraju utvrđivanje spiska žrtava akcije. Poslužila me je istraživačka fortuna. Pronašao sam veći broj zabilježenih svjedočenja mještana, koja su dosad bila nepoznata, i, što je najvažnije,

44 Ana Požar, „Stradanje mještana opštine Crkveni Bok od jasenovačkih ustaša“, *Jasenovac — sistem ustaških logora smrti*, Saopštenja sa okruglog stola održanog u Beogradu 23. 4. 1996, (ur. Miloš Hamović), Beograd, 1997, str. 105–112; Filip Škiljan, „Akcija Crkveni Bok“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 37, Zagreb, 2005, str. 325–342; Savo Skrobo, *Ratni događaji i sjećanja: Orčina Crkveni Bok u NOV-u 1941.–1945.*, Zagreb, 2012, str. 51–80; Maja Kljajić Vežnović, Nikola D. Turajlić, *U račama genocida: Stradaња становништва Стрмена, Црквеног Бокa и Ивањског Бокa у XX вијеку*, Beograd, 2017, стр. 77–100; Ана Пожар, „Страдање мјештана села Стрмена, Црквеног и Ивањског Бокa од усташа у тзв. НДХ“, *Јасеновац. Зборник радова Четврте међународне конференције о Јасеновцу*, Бања Лука — Доња Градина, 30–31. мај 2007, (ур. Здравко Антонић), Бања Лука, 2007, стр. 356–363; Nikica Barić, „Masovne deportacije srpskog stanovništva u logore Jasenovac i Stara Gradiška 1942. godine“, *Historiae patriaeque cultor. Zbornik u čast Mate Artukovića*, (ur. Suzana Leček), Slavonski Brod, 2019, str. 451–453.

pronašao sam jedan neočekivan dokument nastao u Crkvenom Boku nedugo nakon puštanja mještana iz logora. Riječ je o spisku žrtava Akcije koji su 24. januara 1943. sastavili mještani, a koji je ovjeren kao dokument Obćinskog poglavarstva Crkveni Bok, organa koji je djelovao u okviru NDH, na čijem čelu se nalazio Đorđe Đuko Radovanović iz Strmena (koji je potpisan na kraju dokumenta).⁴⁵ O tom izvoru ću još pisati u ovoj knjizi.

Nakon detaljne historiografske rekonstrukcije (rekapitulacija poznatih saznanja i iznošenje novih izvora i podataka) Akcije Crkveni Bok u ovoj knjizi, moguće je konstatovati:

1) Akcija Crkveni Bok najpotpunije je istražen prepada (racija) koji su izvršile vojno-policijske snage iz Jasenovca, koje su od 1. maja 1942. ponijele ime Ustaški obrambeni zdruk. Ta formacija je od 14. januara 1942, odnosno od prepada u Drakseniću kod Bosanske Dubice, pa do početka maja 1945, kada je izvršila raciju u Sisku, ujedno i posljednji zločin, izvela preko stotinu prepada u više desetina naselja (najčešće su to bila naselja pretežno ili isključivo naseljena Srbima). Još uvijek nije naučno istražena većina tih prepada.

2) Internacija stanovnika općine Crkveni Bok u logor Jasenovac, u okviru Akcije Crkveni Bok, jedna je od najpotpunije istraženih internacija srpskog stanovništva u jasenovačku grupu logora. Još uvijek nije naučno istražena većina internacija Srba u logore u Jasenovcu i Staroj Gradiški.

Akcija Crkveni Bok je u potpunosti izmijenila položaj lokalnih Srba, ali i njihov odnos prema NDH. Crkveni Bok od 13. oktobra 1942. ima mnogo dinamičniju ratnu istoriju nego dotad. U bočanska sela će nepozvane ulaziti sve vojske koje su bile prisutne u tom dijelu Hrvatske. Naklonost većine mještana imali su partizani — oni koji su se dosljedno borili protiv NDH. Bočanska sela će postati i mjesta ideološkog, unutar srpskog sukoba, odnosno polje svojevrsnog građanskog rata među srpskim seljacima — susjedima i rođacima. Ipak, taj sukob je bio znatno manje dramatičan i krvav u odnosu na ideološki sukob i građanski rat među Srbima u nekim drugim dijelovima Jugoslavije. Takođe, unutar srpski sukob u Crkvenom Boku bio je manje dramatičan i krvav nego unutar hrvatski sukob u najbližim hrvatskim selima jasenovačke Posavine i novljanskog kotara, u kojima je bio vrlo izražen ustaški teror nad Hrvatima koji su pomagali partizanima ili im bili naklonjeni.

Sačuvana su svjedočenja 18 mještana tri bočanska sela o događajima vezanim za Akciju Crkveni Bok. Svjedočenja su zabilježena 1943, 1944. i 1946. Riječ je o svjedočenjima pet mještana Strmena, 11 mještana

Crkvenog Boka i dva mještana Ivanjskog Boka. Najranije svjedočenje zabilježeno je maja 1943, a naredno januara 1944. Oba svjedočenja su iskazi pred Komesarijatom za izbeglice u Beogradu i oba su narativnija nego većina potonjih. Ona kazuju i o događajima koji prethode oktobru 1942. Šest svjedočenja zabilježeno je decembra 1944. pred neformalnom Komisijom za ispitivanje ratnih zločina općine Crkveni Bok, koja je krajem 1944. kratko djelovala u Glini. Ta komisija je nastala i djelovala po uputama Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, koju su nekoliko mjeseci prije toga oformile partizanske vlasti. Svjedočanstava koja su zabilježena krajem 1944. većinom su vrlo lapidarna i uglavnom donose podatke o žrtvama ubijenim tokom racije 13. oktobra 1942. Jedno narativnije svjedočenje zabilježila je ista komisija u Glini februara 1945. Osmam svjedočenja zabilježeno je 1946. pred Općinskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Sunji. Ta svjedočenja su neznatno narativnija od svjedočenja zabilježenih krajem 1944.

Bez tih izvora ne bi bilo moguće valjano rekonstruisati tok Akcije, niti bi bilo moguće utvrditi ko je sve od ustaških funkcionera bio prisutan u Crkvenom Boku i Lonji 13. oktobra 1942. Pogotovo ne bismo mogli doznati brojne pojedinosti o stradanju mještana. Perspektiva onih koji su iskusili internaciju i koji su poznavali osobe ubijene tokom Akcije bitno je drugačija od perspektive nevoljnih svjedoka.

Zabilježena su svjedočenja trojice nevoljnih svjedoka stradanja mještana tokom Akcije. Sva tri su nekoliko puta objavljena i vrlo su poznata u istoriografiji. Prvo svjedočenje je iskazano u izvještaju podžupana Nikole Bošnjaka Ministarstvu unutarnjih poslova od 14. oktobra 1942, nakon što je istog dana posjetio Crkveni Bok. Podžupan se nije usudio spomenuti najupadljivije tragove ustaškog nasilja — leševe ubijenih žena, djece i staraca. Umjesto toga, naveo je da se pretpostavlja da je dio mještana izginuo bježeći od ustaške vatre u kukuruze. Podžupan ističe da se desetak oružnika i njihov zapovjednik Abramović nisu usudili da pokušaju zaštititi mještane. „Pa ni potpisani [podžupan], na više [puta po]stavljani upit, nije od strane ustaša dobio nikakav odgovor, već prezirani i prijeteći pogled.“ Podžupan je u izvještaju zamolio ministra unutrašnjih poslova Antu Nikšića da „izvoli izdati najžurnije odredbe da se nekrivo i nedužno ovo stanovništvo iz logora pusti i povrati svojim domovima“.⁴⁶

Drugo svjedočenje nevoljnog svjedoka zapisao je župnik

Augustin Kralj sutradan pošto je zauvijek napustio Crkveni Bok, tri dana po početku Akcije. On je u opširnom pismu Anti Paveliću izrazio konsternaciju zbog prepada u Crkvenom Boku, hvatanja i interniranja mještana, te zbog pljačke njihove imovine. Ni riječju nije spomenuo ubistva koja su se dogodila u sva tri bočanska sela 13. oktobra 1942, pogotovo nije opisao monstruoznost zločina, iako je morao vidjeti i čuti da su jasenovačke ustaše na nezamislivo brutalan način pobili više desetina staraca, žena i djece, uključujući i nekoliko djece koju je krstio te godine.

Treće svjedočenje je zapisano u ratnim uspomenuama njemačkog vojnog izaslanika u Zagrebu, generala Edmunda Glaise von Horstenaua. On je posjetio Crkveni Bok nekoliko dana nakon racije. U selima su se još vidjeli tragovi ustaške brutalnosti, o čemu je s indignacijom pisao u uspomenuama, ne skrivajući detalje, za razliku od podžupana i župnika. „U ovo nesretno mjesto nagnulo je u dva navrata oko 500 propalica od 15 do 20 godina pod vodstvom dvojice ustaških natporučnika, sve su ubijali, silovali su žene i mučili ih do smrti, ubijali djecu.“⁴⁷

Mještani nisu poznavali zločince koji su 13. oktobra 1942. ubijali u njihovim selima. Zbog toga nije poznat identitet nijednog pripadnika jasenovačkog zdruha koji je učestvovao u hapšenju, ubijanju ili interniranju mještana, ako izuzmemo nekolicinu oficira. To karakteriše sve zločine Ustaškog obrambenog zdruha koji su uslijedili nakon prepada u srpskim selima u kotarima Novska, Nova Gradiška, Pakrac, Daruvar, Slavonska Požega, Bosanska Gradiška, Bosanska Dubica, Hrvatska Kostajnica i Petrinja, 1942–1945. Nepoznavanje počinitelaca zločina i njihova anonimnost jedini je aspekt koji razlikuje zločine Ustaškog obrambenog zdruha od zločina nad Srbima koje su širom NDH počinile lokalne ustaške milicije i pripremljene bojne Ustaške vojnice. Po anonimnosti zločinaca, zločini UOZ najbliži su zločinima Crne legije (1. stajaći djelatni zdruh Ustaške vojnice).

Svjedočenje Mihaila Đuričića iz Crkvenog Boka na suđenju kardinalu Alojziju Stepincu 1946. značajno je zbog navođenja jednog važnog detalja koji ne spominju drugi izvori. Đuričić navodi da je 10. oktobra 1942, dakle — tri dana prije Akcije, u Crkvenom Boku stacionirana jedna „grupica“ ustaša. Svjedok ne navodi da su pridošle ustaše počinili išta našao mještanima. Čini se da je Đuričić u pravu kad iznosi mišljenje da je grupa pridošlih ustaša „pripremala teren“ jasenovačkim ustašama. „Nismo se nadali [prepadu] pa nismo ni postavljali straže, a ta grupica

koja je bila u selu valjda je pripremala teren.“ Đuričić ističe da je, nakon dolaska nepoznatih ustaša u selo, župnik Kralj uvjeravao mještane da im ne prijete nikakva opasnost od pridošlica.⁴⁸

Pred svanuće 13. oktobra 1942, dok su mještani spavali, Strmen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok bili su opkoljeni snagama Ustaškog obrambenog zdruga. Većina prepada koje su u srpskim selima organizovale oružane snage NDH, u cilju hvatanja i interniranja mještana, izvedena je u ranim jutarnjim satima, kako bi se pohvatao što veći broj ljudi.

Izvori ne omogućavaju rekonstrukciju plana Akcije, tako da ne znamo odakle su sve ustaše prešle Savu kako bi opkolile tri sela. Jedan izvor navodi da su ustaše iz Jasenovca prispjele dereglijama te da su se na taj način neopaženo približile selima.⁴⁹ Mještananin Vaso Arbutina je u izjavi zabilježenoj krajem 1944. tvrdio da su ustaše koji su opkolili bočanska sela pristigli iz Puske i Lonje. Logično je pretpostaviti da je dio ustaša, koji je pristigao iz Puske, prešao Savu naspram tog sela i preko šume Ribošćak dospio u njive i bašče južno od Ivanjskog Boka i Crkvenog Boka. Isti svjedok navodi da su vodiči jasenovačkim ustašama bili ustaše iz Puske predvođeni seoskim rojnikom Dragutinom Troharom.⁵⁰ Stanovnici općine Crkveni Bok koji su 1946. svjedočili o Akciji naveli su imena desetak stanovnika Puske, Krapja i Bobovca koje su poznavali prije rata, a koji su učestvovali u hvatanju Bočana 13. oktobra 1942, kao pripadnici ustaške milicije.⁵¹ Očigledno je da su ustaše iz Jasenovca bili u dosluhu s ustaškim taborima u Krapju i Bobovcu te da su konspirativno djelovali danima uoči početka Akcije.

Ustaše su onima koje su lišavali slobode govorili da će ih sprovesti u Lonju, hrvatsko selo koje se nalazi na lijevoj obali Save, naspram Strmena, kako bi ih ondje ispitali, nakon čega će ih pustiti na slobodu.⁵² Prilikom sprovođenja mještana prema skeli, ustaše su pojedine muškarce

48 Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac. Dokumenti*, Beograd, 1987, str. 499.

49 Nikola Nikolić, *Kozaračka djeca. Jasenovački logor*, Zagreb, 1979, str. 50.

50 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, Komisija za ispitivanje ratnih zločina općine Crkveni Bok: Izjava Vase Arbutine iz Strmena, Glina, 30. 12. 1944.

51 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 483, Zh/38257, Kotarska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Sunja (dalje: KKRZ Sunja): Izjave Mile Papića iz Strmena, Stoje Maljak iz Strmena, Prokopa Konjevića iz Crkvenog Boka i Petra Radojevića iz Crkvenog Boka, 4. 3. 1946.

52 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, ZAVNOH: Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Dodatak izjavi Mladena Todorovića iz Crkvenog Boka, Glina, 20. 2. 1945.

udarali kundacima. Uhapšeni su nakon prebacivanja u Lonju sabrani na poloju (pjeskovita riječna obala) nedaleko od seoske crkve.

Kada smo bili svi sakupljeni kraj Save, naišao je luksuznim automobilom jedan bolje odjeveni ustaša, za kojega sam čuo da je bio [Vjekoslav] Luburić, a pratile su ga tri nepoznate ustaše. Neki ustaški oficiri iz naše pratnje razgovarali su sa Luburićem, a ja sam čuo, kada im je on rekao da nas sve gone u Jasenovac u logor... Primjećujem da je Luburić, kada je dao nalog, opsovao nam mater partizansku.⁵³

Citirano svjedočenje Mladena Todorovića (1908) iz Crkvenog Boka vrlo je važno jer ukazuje na prisutnost Vjekoslava Maksa Luburića, zapovjednika Ustaške obrane i drugog čovjeka ustaškog represivnog aparata te glavnog operativca Ustaške nadzorne službe zaduženog za sprovođenje eliminacije Srba, Jevreja i Roma u koncentracionim logorima. Psovka upućena mještanima odaje tipičan Luburićev cinizam kojim se opravdavalo hapšenje i interniranje civila kao navodnih partizanskih pomagača.⁵⁴ Prisustvo Vjekoslava Luburića prvog dana Akcije potvrđuje još nekoliko izvora NDH, ali se njegovo ime navodi u samo jednom izvoru. Riječ je o obavijesti velikog župana pri Ministarstvu unutarnjih poslova Petra Gvozdića upućenoj tajništvu Ministarstva 14. oktobra 1942, u kojoj Gvozdić navodi da ga je tog dana iz Staze telefonom pozvao podžupan Nikola Bošnjak i obavijestio da su „ustaše iz Jasenovca predvođene sa Luburićem i Ljubom [Milošem] cernirali (opkolili, *nap. aut.*) sela Crkveni Bok, Ivanjski Bok i Strmen“.⁵⁵ Podžupan Bošnjak u izvještaju o boravku u Crkvenom Boku 14. oktobra 1942. navodi da je iz Crkvenog Boka poslao kotarskog predstojnika Bakarića da „ode u Lonju i potraži zapovjednika“ ustaša koje su prethodnog dana izvršile prepad. Bakarić je u Lonji pronašao neimenovanog zapovjednika. „Dotični zapovjednik nije našao za shodno da dođe u Crkveni Bok, a na upit predstojnika po čijem nalogu

53 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, ZAVNOH: Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Dodatak izjavi Mladena Todorovića iz Crkvenog Boka, Glina, 20. 2. 1945.

54 „Upisivali su nam u greh da smo mi tobož partizani i da ne poštujemo u dovoljnoj meri rimokatoličku crkvu. Osim toga psovali su nam srpsku i partizansku majku.“ (SR-DAS, G-2, KIP, k. 11, 122/1943, Zapisnik od 18. 5. 1943. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Mile Požara iz Strmena)

55 SR-VAS, NDH, k. 213, f. 7, d. 43, Veliki župan pri Ministarstvu unutarnjih poslova Petar Gvozdić tajništvu Ministarstva unutarnjih poslova, Zagreb, 14. 10. 1942.

se to radi, kratko je odgovorio da su oni tako činili i drugdje...⁵⁶ Budući da podžupan Bošnjak u izvještaju imenuje Ljubo Miloša, neimenovani zapovjednik nije mogao biti natporučnik Miloš.

Župnik Kralj u pismu Paveliću navodi da je Ljubo Miloš bio prisutan u Crkvenom Boku u prvim satima Akcije. Župnik i narednik Abramović pokušali su da urgiraju za neke uhapšene mještane.

Pokušali smo spasiti neke ljude. Ali nije nam pošlo za rukom. Uspjeli smo tek toliko da smo popisali sve katolike od rođenja, koji su se našli među ostalim narodom, da se izluče od drugih, što je učinjeno kasnije.

Hapšenja i odvođenja u logor nije bila pošteđena ni petočlana ukrajinska porodica Vančurenko, koja se doselila u Crkveni Bok oko 1920, nakon bijega iz Sovjetske Rusije.⁵⁷

Selom prolaze samo ustaše. Susreo sam ih mnogo, a gotovo svaki je nosio sa sobom veću ili manju bocu rakije. Neki su već bili pijani. Mnoge sam zatekao kako vrše premetačine [po kućama].⁵⁸

U tim satima zbili su se najstrašniji događaji Akcije Crkveni Bok: brutalna ubistva, masakriranja žrtava, mučenja žrtava, silovanja... Dio mještana je ubijen od puščane i mitraljeske vatre tokom pokušaja da izbjegne hvatanje.

[U] Crkvenom Boku namjestili su [ustaše] 2 strojnice i pucali unakrst po selu. Po selu ležalo je ubijeno blago. Iz ovih sela pobjeglo je u šumu sve što je pobjeći moglo. Ubijeno je oko 60 osoba...⁵⁹

Organizatori racije u Crkvenom Boku odlučili su da neće imati milosti prema onima koji pokušaju umaći hvatanju. Zbog toga su naredili ustašama da iz mitraljeza pucaju po stanovništvu koje je bježalo u bašče i njive. To je još jedan dokaz za to da je namjera organizatora racije bila da pobiju što veći broj mještana — bez obzira na to da li će mještani biti ubijani na kućnom pragu ili u logoru. Cilj je bio uništenje stanovništva.

56 SR-VAS, NDH, k. 213, f. 7, d. 43, Podžupan Nikola Bošnjak iz Petrinje Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu, Petrinja, 14. 10. 1942.

57 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, Dosije Alojzije Stepinac, br. dos. 301681, 12.2/36–42, Augustin Kralj župnik iz Crkvenog Boka poglavniku Paveliću, 16. 10. 1942; SR-VAS, NDH, k. 213, f. 7, d. 43, Podžupan Nikola Bošnjak iz Petrinje Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu, Petrinja, 14. 10. 1942.

58 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, Dosije Alojzije Stepinac, br. dos. 301681, 12.2/36–42, Augustin Kralj župnik iz Crkvenog Boka poglavniku Paveliću, 16. 10. 1942.

59 SR-VAS, NDH, k. 76, f. 4, d. 7, Izvještaj Zapovjedništva 1. domobranskog zbora iz Siska Ministarstvu Hrvatskog domobranstva u Zagrebu, Predmet: Doglasno izvješće za prvu polovinu mjeseca listopada 1942, 23. 10. 1942. Izvještaj je potpisao zapovjednik 1. domobranskog zbora general Rumler.

Broj od 60 ubijenih mještana u selima prilikom hvatanja stanovništva prvog dana Akcije, koji se navodi u citiranom izvještaju 1. domobranskog zbora, čini se realnim. Isti broj navodi i Petar Turajlić iz Crkvenog Boka.⁶⁰ Mile Papić iz Strmena navodi broj od 59 ubijenih.⁶¹ Mile Požar iz Strmena navodi broj od 100 ubijenih.⁶² Tadašnji upravnik logora Jasenovac Miroslav Filipović u poslijeratnoj istrazi tvrdio je da je u bočanskim selima 13. oktobra 1942. ubijeno 50 mještana.⁶³

Moje istraživanje ustanovilo je poimenične podatke za najmanje 53 žrtve ubijene u bočanskim selima 13. oktobra 1942. — 29 iz Strmena, 22 iz Crkvenog Boka te dvije iz Ivanjskog Boka. Za jedno dijete iz Strmena te za dvoje djece iz Ivanjskog Boka izvori navode da su ubijeni prvog dana Akcije, ali i da su umrli od posljedica boravka u logoru, što potencijalno znači 56 identifikovanih žrtava ubijenih 13. oktobra 1942. Narednog dana na putu za Jasenovac, nedaleko od Puske, ubijena su još dvojica stanovnika Crkvenog Boka koji su prethodnog dana uspjeli da se sakriju, ali su otkriveni sutradan. Budući da za 22 identifikovane žrtve ne postoje podaci gdje i kad su izgubile život, ali se zna da su stradale prije 24. januara 1943. (njihova imena su navedena u spisku Općinskog poglavarstva u Crkvenom Boku toga dana), moguće je pretpostaviti da je i neka od tih žrtava ubijena u bočanskim selima 13. oktobra 1942. U svakom slučaju, broj od 60 žrtava ubijenih po selima prvog dana Akcije čini se vrlo realnim, iako je stvaran broj bio nešto veći.

Kada je riječ o strukturi žrtava ubijenih prvog dana Akcije u selima općine Crkveni Bok, među njima je upadljivo bilo najviše žena (32) te jednako muškaraca (11) i djece (8–11). Najviše žena je ubijeno u Strmenu (18). Inače, od ukupno 48 identifikovanih žrtava Akcije iz Strmena (ubijenih prvog dana Akcije ili ubijenih i umrlih u logorima ili umrlih od posljedica logora nakon puštanja iz logora), čak 29–30 je ubijeno 13. oktobra 1942. U Crkvenom Boku taj odnos je bitno drugačiji: od ukupno

- 60 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka.
- 61 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 483, Zh/38257, KKRZ Sunja, Nastavak zapisnika od 4. 3. 1946: Izjava Mile Papića iz Strmena.
- 62 SR-DAS, G-2, KIP, k. 11, 122/1943, Zapisnik od 18. 5. 1943. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Mile Požara iz Strmena.
- 63 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.86, Zapisnik od 25. 6. 1945: Izjava ustaškog bojnika Miroslava Filipovića.

84 žrtve Akcije, 13. oktobra 1942. ubijene su 22 (sutradan su ubijena još dvojica mještana). Ostali su stradali u logorima ili su umrli nakon puštanja iz logora od posljedica internacije. Ivanjski Bok je imao upadljivo najmanje žrtava 13. oktobra 1942. (2–4). Nije jasno zašto su ustaše najviše ubijali u Strmenu. Ukupan broj žrtava Akcije Crkveni Bok iznosi 159.⁶⁴

TABLICA 26: Broj stanovnika općine Crkveni Bok koji su ubijeni u masakru 13. oktobra 1942.

MJESTO	MUŠKARCI	ŽENE	DJECA	UKUPNO
Strmen	8	17	4 (5)	29 (30)
Crkveni Bok	4	15	3	22
Ivanjski Bok	0	1	1 (3)	2 (4)
UKUPNO	12	33	8 (11)	53 (56)

TABLICA 27: Ukupan broj žrtava Akcije Crkveni Bok — ubijeni 13. oktobra 1942. u bočanskim selima, ubijeni i umrli u logorima Jasenovac, Stara Gradiška i Sisak, umrli od posljedica boravka u logorima.

MJESTO	MUŠKARCI	ŽENE	DJECA	UKUPNO
Strmen	15	24	9	48
Crkveni Bok	25	38	21	84
Ivanjski Bok	9	9	9	27
UKUPNO	49	71	39	159

Četrnaest žrtava Akcije Crkveni Bok bilo je starije od 80 godina. Njih četvero je ubijeno prvog dana Akcije, jedan je ubijen u logoru, a ostali su umrli od posljedica boravka u logoru. Najstarija žrtva Akcije bila je Kata Rakić iz Strmena, koja je imala skoro 92 godine kada je umrla. Ona je umrla krajem 1942. od posljedica boravka u logoru. Dvadeset žrtava bila su djeca rođena u ratu. Šestoro djece je ubijeno prvog dana Akcije, tokom prepada u selima, a ostala su umrla od posljedica boravka u logoru ili su, manjim dijelom, umrla u logorima. Najmlađa žrtva, kojoj je moguće utvrditi tačan datum rođenja, bio je Ljubomir Turajlić iz Strmena, rođen 19. jula 1942. On je umro 26. oktobra 1942. od posljedica boravka u logoru. Postoji velika vjerovatnoća da je među najstarijim i najmlađim Bočanima bilo još žrtava Akcije Crkveni Bok, ali tu pretpostavku nije moguće poimence dokazati.

64 Vidjeti tablice 5, 6 i 7 u Spiskovima i tamo navedene izvore za svaku od 159 žrtava.

Zbog prepoznatljive brutalnosti Ustaškog obrambenog zdruge, prepadi u srpskim selima koje je sproveo Luburićev zdrug zarad interniranja mještana najčešće su podrazumijevali ubijanje dijela stanovnika koje je podrazumijevalo izivljavanje nad žrtvama. Primjera radi, Ustaški obrambeni zdrug je počinio vrlo okrutna ubijanja pohvatanih mještana prilikom interniranja stanovnika Mlake, Kusonja, Dereze, Kukunjevca itd. — iako za to nije bilo nikakvog razloga jer pohvatani mještani nisu pružali otpor. Ubijanje žena i djece hladnim oružjem bilo je „zaštitni znak“ Luburićevog zdruge. To se ponovilo i u Crkvenom Boku. Vjekoslav Maks Luburić je ličnim primjerom podsticao brutalnost kod pripadnika Ustaškog obrambenog zdruge. Luburić je lično ubijao u Pavlovcima kod Slavonske Požege 12. avgusta 1942, kada su pripadnici Ustaškog obrambenog zdruge ubili preko sto mještana okolnih srpskih sela. Sutradan su pripadnici Luburićevog zdruge u susjednoj Slobostini ubili najmanje 1.113 osoba srpske nacionalnosti. Tri četvrtine ubijenih bili su izbjeglice iz Potkozarja koje su ustaške vlasti prethodnog mjeseca sprovele u srpska sela u zapadnom dijelu požeškog kotara. Skoro sve žrtve masakra u Slobostini bile su žene i djeca. Mještani hrvatskog sela Pavlovci, u kome se dogodio masakr 12. avgusta 1942, tvrdili su da je većinu Srba pobijenih u tom masakru ubio lično Luburić.⁶⁵ Veći broj preživjelih zatočenika logora Jasenovac svjedočio je o monstuoznim zločinačkim postupcima Vjekoslava Luburića i Ljube Miloša u jasenovačkom logoru.⁶⁶ Ljubo Miloš je bio neposredno prisutan u Crkvenom Boku 13. oktobra 1942.

Porodica Đuričić iz Crkvenog Boka 70 te porodica Dragosavljević iz Crkvenog Boka 151 najviše su stradale u Akciji Crkveni Bok. Obje porodice su tada izgubile pet članova. Stradanje Đuričića i Dragosavljevića dosad nije navođeno u literaturi.

Porodica Đuričić je u prva dva dana Akcije izgubila pet članova, od toga troje male djece. U porodičnoj zadruzi Đuričića živjelo je 37 članova.⁶⁷ Na čelu zadruge bili su Jefto Đuričić (rođen 1864, umro u jesen 1944. u zbjegu na Baniji) i njegov brat od strica Petar (rođen 1874, takođe umro u zbjegu na Baniji u jesen 1944). U zadruzi su živjele porodice četvorice Jeftinih sinova i dvojice Petrovih sinova. Petrova supruga Ružica (1883) stradala je u nerazjašnjenim okolnostima tokom Akcije — vjerovatno je ubijena u selu 13. oktobra. Jeftin sin Mihailo (1887) zaklan je 14. oktobra

65 Dane Pavlica, *Stratišta oko Papuka i Psunja*, Beograd, 2007, str. 125–174, 187–206.

66 Ivo Goldstein, *Jasenovac*, Zagreb, 2018, str. 385–400.

67 HR-DASK, 719, Zbirka matičnih knjiga, Domovni protokol Crkveni Bok, k. br. 70.

1942, negdje između Trebeža i Puske, prilikom sprovođenja u Jasenovac. Mihailova unuka Ljuba (rođena 14. septembra 1940) ubijena je u selu prvog dana Akcije. Njen otac i Mihailov sin, Ljubomir — Ljuban (1913), poginuo je kao pripadnik 7. banijske divizije, negdje na putu od Neretve prema Durmitoru, u razdoblju kada su se odigrale Bitka na Neretvi i Bitka na Sutjesci. Prokop Đuričić (rođen 27. marta 1940), praunuk Petra Đuričića i sin Steve Đuričića, ubijen je 13. oktobra 1942, prilikom prepada ustaša. Njegov otac Stevo (1919) takođe je poginuo kao pripadnik 7. banijske divizije, u razdoblju kada su se odigrale Bitka na Neretvi i Bitka na Sutjesci. U zadruzi Đuričića 13. oktobra 1942. ubijen je i Milan Đuričić (rođen 15. septembra 1941), sin Petra Đuričića, odnosno brat od strica ubijenog Prokopa Đuričića.⁶⁸

U porodici Dragosavljević je uoči Akcije živjelo 11 članova. Tokom i neposredno nakon Akcije stradalo je pet članova porodice, a tokom 1943. i 1944. još troje. Otac porodice Ilija Dragosavljević (1870) umro je od posljedica boravka u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, ubrzo nakon povratka iz logora — 6. novembra 1942. Prvog dana Akcije u selu su ubijeni Ilijin sin Stevan (1899) i njegova supruga Milica (1903) te njihova kćerka Sava (1919). Drugi Ilijin sin Dušan (1902), povratnik iz Kanade, poginuo je septembra 1943. kao pripadnik 7. banijske divizije. Treći Ilijin sin Mile (1920) takođe je poginuo kao pripadnik 7. banijske divizije, ali nešto ranije od brata Dušana (Mile je poginuo u jednoj od dvije velike partizanske bitke, neizvjesno da li na Neretvi ili na Sutjesci). Milin mali sin Ilija (rođ. III 1942) umro je u logoru Jasenovac. Od muških članova porodice rat je preživio jedino Stevanov sin Nikola (1921). Ilijina supruga Janja (1878) stradala je u jesen 1944, najvjerovatnije u nekom od prepada jasenovačkih ustaša. Ona je tokom 1942. sahranila supruga, sina, snahu i unuku te doznala da joj je u logoru umro mali unuk. Naredne godine je doznala da su joj negdje u bosanskim planinama poginula dvojica sinova. Rat su preživjele supruge poginulih partizana Dušana (supruga Danica) i Mile (supruga Jula).⁶⁹ Nekoliko kuća dalje od kuće Ilije Dragosavljevića, u Crkvenom Boku 145, živjeli su Janko Dragosavljević (1860) i njegova supruga Anđa (1866). Oni su zaklani u svinjcu, u porodičnom domaćinstvu, 13. oktobra 1942.⁷⁰

68 Vidjeti tablice 6 i 25 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

69 Vidjeti tablicu 6 u Spiskovima i ondje navedene izvore; HR-DASK, 719, Zbirka matičnih knjiga, Domovni protokol Crkveni Bok, k. br. 151.

70 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka.

Osamdesetpetogodišnjeg slijepog starca Iliju Garića (1857) iz Strmena ustaše su izveli iz kuće, odveli do obale Save i usmrtili ga bacivši ga u rijeku.⁷¹ Njegov sin Stojan je poginuo kao partizan januara 1943, negdje na Baniji.

Sedmomjesečna Jela Mazalica (rođena 16. marta 1942) ubijena je 13. oktobra 1942. u Crkvenom Boku. Njeni roditelji Đorđe (1910) i Stoja (1907) vjenčali su se 1928. Imali su četvoro djece: Milju (1929–1937), Katu (1931–1938), Đuru (1940) i Jelu (1942). Dvije starije kćerke umrle su im prije rata. Majka Stoja i sin Đuro ponovo su internirani u logor Jasenovac 22. avgusta 1944, gdje su ubijeni. Stojin suprug i Jelin otac Đorđe poginuo je kao pripadnik 7. banijske divizije aprila 1943, navodno u Crnoj Gori, iako je mogao poginuti bilo gdje između Neretve i Durmitora u proljeće 1943.⁷²

Četvoromjesečni Milan Radovanović (VI 1942), sin Đure Radovanovića, ubijen je prvog dana Akcije Crkveni Bok, u porodičnoj kući u Strmenu. Ubijen je u kolijevci: glava mu je smrskana tupim predmetom, a vrat preklan.⁷³ Njegov otac Đuro (1915) poginuo je kao borac 7. banijske divizije u prvoj polovini 1943, negdje u Bosni i Hercegovini ili Crnoj Gori. Đurin otac i Milanov djed Ćiro (1876) interniran je u logor Jasenovac 22. avgusta 1944, gdje je ubijen.⁷⁴

U redovima 7. banijske divizije, negdje u Crnoj Gori ili Bosni i Hercegovini, u prvoj polovini 1943. poginuo je i Stevo Vukmir (1920) iz Crkvenog Boka. Njegova sedmomjesečna kćerka Marica (rođena 23. marta 1942) umrla je u logoru Jasenovac oktobra 1942.⁷⁵

Sedmomjesečni Nikola Turajlić (rođen 18. marta 1942) ubijen je u Strmenu 13. oktobra 1942. Njegov otac Milan Turajlić zvani Čizmić (1924)

71 SR-DAS, G-2, KIP, k. 11, 122/1943, Zapisnik od 18. 5. 1943. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Mile Požara iz Strmena.

72 Vidjeti tablice 6, 13 i 25 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

73 SR-DAS, G-2, KIP, k. 11, 122/1943, Zapisnik od 18. 5. 1943. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Mile Požara iz Strmena; HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka. Petar Turajlić navodi da je vidio tijelo ubijenog Milana Radovanovića.

74 Vidjeti tablice 12 i 24 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

75 Vidjeti tablice 6 i 25 u Spiskovima i ondje navedene izvore. Stojan Cikota, koji je bio zatočen u logoru Jasenovac, posvjedočio je da je Marica Vukmir umrla u tom logoru (HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, Komisija za ispitivanje ratnih zločina općine Crkveni Bok: Izjava Stojana Cikote iz Ivanjskog Boka, Glina, 30. 12. 1944).

poginuo je kao partizan maja 1944. u šumi Riboštak kod Ivanjskog Boka, u sukobu s pripadnicima Ustaškog obrambenog zdruga iz Jasenovca. Milan Turajlić je bio jedan od najenergičnijih i najpoznatijih bočanskih partizana. Imao je samo 17 godina kada se oktobra 1941. vjenčao s Anom Požar iz Strmena (1923). Ana je preživjela rat. Od posljedica internacije u Jasenovcu i Staroj Gradiški, novembra 1942. umrla je Kata Turajlić (1867), prabaka Nikole Turajlića. Kuća Turajlića u Strmenu 30 imala je još dvije žrtve tokom rata. Mara Turajlić (1890), majka partizana Milana Turajlića, internirana je u logor Jasenovac tri mjeseca nakon njegove pogibije (22. avgusta 1944) i tamo ubijena. Milanova sestra i Marina kćerka Ljubica (1921) udala se 1939. za Simu Zlokapu iz Crkvenog Boka. Ona i njen sin Savo (1939) internirani su u logor Jasenovac 22. avgusta 1944, gdje su ubijeni. Jedina koja je iz kuće Turajlića u Strmenu 30 preživjela rat bila je mlađa Marina kćerka i Milanova sestra Milica (1923).⁷⁶

Petomjesečna Danica Vila (rođena 6. maja 1942), kćerka Dušana Vile iz Strmena, ubijena je u rodnom selu 13. oktobra 1942. Ustaše su 22. avgusta 1944. u Strmenu ubili Dušanovog oca, a decembra 1944. majku, suprugu i troje djece.⁷⁷ O stradanju porodice Vila biće više riječi u poglavlju posvećenom zločinima nad stanovništvom općine Crkveni Bok decembra 1944.

Svjedok Petar Turajlić, koji je 13. oktobra 1942. pobjegao iz kolone sprovedene za Jasenovac, vratio se u Crkveni Bok istog dana. On je početkom 1944. svjedočio o stradanju Stoje Ivančević.

Stoja Ivančević, devojka stara 26 godina ubijena je na taj način što je u njene polne organe stavljen jedan drveni kolac... pa onda udarano po njemu sve dok on nije prošao kroz celo telo, sve do prsiju, razderavši pri tome sve unutrašnje organe. Sam kolac, koji je bio dug oko dva metra, virio je jednim delom, otprilike polovinom, iz devojčina tela, dok je drugim delom bio u njoj samoj. Ja sam ovu devojku, zajedno sa Đorđem Kukavicom i Anom Mazalicom, sahranio, pošto smo prethodno izvukli kolac... Njegov vrh bio je izbio iz grudnog koša na gornjoj polovini rebara.⁷⁸

Kada je ubijena, Stoja Ivančević nije imala 26 godina, već 41. Nije se udavala i živjela je u porodičnoj zadruzi na čijem čelu je bio njen brat Jovan

76 Vidjeti tablicu 5 u Spiskovima i ondje navedene izvore; HR-DASK, 719, Zbirka matičnih knjiga, Domovni protokol Strmen, k. br. 30.

77 Vidjeti tablice 5 i 12 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

78 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka.

Ivančević (1892). U zadruzi je živjela i porodica njihovog mlađeg brata Mladena (1910) te njihova takođe neudata sestra Milja (1896).⁷⁹ Žrtva Akcije Crkveni Bok bila je i Jovanova kćerka Milica (1917). Ona je stradala u nerazjašnjenim okolnostima, odnosno nije poznato da li je ubijena 13. oktobra 1942. ili je stradala u logoru, ili je možda umrla od posljedica boravka u logoru. Mladenova supruga Milja (1903) i kćerka Jela (1932) internirane su u Jasenovac 22. avgusta 1944, gdje su ubijene.⁸⁰

Petar Turajlić svjedočio je i o mučnoj smrti još nekoliko mještana. Anu Zlokapu našli smo potpuno unakaženu, njoj su bili odsečeni nos, uši i dojke. Boško Rak i njegova žena Ana (Sofija, *nap. aut.*) bili su zaklani. Posle završenog klanja glave su im ostale na jednoj, a tela na drugoj strani panja... [Jela Rakić] kćerka Damjana i Mace Rakić iz Crkvenog Boka, stara oko 15 godina, ubijena je na taj način da su joj dojke bile presečene i kroz otvore progurane ruke u grudni koš. Sve žrtve video sam svojim očima. Bilo je slučajeva da su prasci jeli leševe; kasnije su seljaci nalazili odgrizene ruke, noge i druge delove tela, isprovaljivane grudne koševe, razbacana creva i pregrizena lica.⁸¹

Boško Rak (1908) i njegova supruga Sofija (1915) uhvaćeni su u Strmenu prvog dana Akcije. Ustaše su ih zadržali da im spremaju hranu u dvorištu strmenskog mlinara Uroša Savurdića (koga su sunjske ustaše ubili 1941). Ubijeni su klanjem i odsijecanjem glava nakon što su nahranili ustaše.⁸² Tokom Akcije Crkveni Bok smrtno je stradala i Boškova i Sofijina kćerka Milica (rođena 6. decembra 1941). Prema jednom izvoru ona je zaklana u Strmenu 13. oktobra 1942, a prema drugom izvoru umrla je u logoru Jasenovac oktobra 1942. Boškovog oca Stojana (1876) i strica Mirka (1885) uhvatili su pripadnici jasenovačkog zdruza 10. decembra 1944. u hrvatskom selu Bistrač, gdje su se skrivali kao izbjeglice nakon racije i paljenja Strmena 22. avgusta 1944. Stojan je ubijen na putu za Jasenovac, a Mirko u logoru. U istim okolnostima stradala je i Mirkova supruga Jela, strina

79 HR-DASK, 719, Zbirka matičnih knjiga, Domovni protokol Crkveni Bok.

80 Vidjeti tablicu 6 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

81 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka.

82 Ana Požar, „Stradanje mještana opštine Crkveni Bok od jasenovačkih ustaša“, str. 109.

Boška Raka.⁸³ Stric i strina Boška Raka živjeli su u istom domaćinstvu s Boškom i njegovim ocem Stojanom. Boško je imao dvojicu starije braće, Petra i Milana, koji su u međuratnom razdoblju iselili u Kanadu.

Damjana Rakića (1906), oca ubijene Jele Rakić, ubili su pripadnici Ustaškog obrambenog zdruza decembra 1944. u Sunjskom Krču. On se nakon prepada ustaša u selima općine Crkveni Bok 22. avgusta 1944. sklonio u hrvatsko selo Žreme, gdje su ga kasnije uhvatili ustaše.⁸⁴

Glavni razlog interniranja mještana bočanskih sela u logore bila je namjera njihove likvidacije. Drugi razlog ticao se pljačke njihove imovine. U pljački, koja je trajala nekoliko dana, učestvovali su pripadnici Ustaškog obrambenog zdruza, ali i seljaci okolnih hrvatskih sela. Pljačkanano je doslovno sve — od stoke i namirnica, preko kukuruza i žita, do pokućstva i novca. Pljačkom je rukovodio ustaški satnik iz logora Jasenovac III Dominik-Hinko Picilli.⁸⁵ O pljački bočanskih sela najdetaljnije je pisao župnik Kralj.

Kasno poslijepodne [13. oktobra] stizala su prva kola, koja su po ustaškim vlastima iz obližnjih sela poslana da kupe robu. Drugi dan je bilo iz susjednih sela Bobovac, Suvoj, Lonja i Puska 500 kola, koja su cijeli dan odvozila robu za Jasenovac. Primijetio sam u tim kolima ne samo platno, jastuke i odijela, što su trebali viziti, nego i neke pokućstvene predmete kao šivaće strojeve, željezne peći, kredence... Primjećivao sam kako imade svaka kuća po nekoliko ljudi koji nešto sakupljaju i spremaju za se. Uzimali su sve što su vrednije našli. To su bili ljudi iz Bobovca, Puske i Lonje. Odjedamput svaki drugi ima dva kaputa na sebi. Dolazili su ljudi u selo samo s konjima, a onda su u Crkvenom Boku uzimali kola, na kojima su vozili robu, a da kola nisu više vraćali. Drugi su dovodili svoje konje, pak ih u Crkvenom Boku zamijenili tamošnjima, boljima... Dne 14. listopada bilo je žalosno gledati kako su izgledali stanovi. Sve prazno, razbacano, polupano.⁸⁶

83 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.4.4, Izvještaji Kotarskog organa OZNA-e za Kostajnicu od 4. 12. 1944. do 19. 1. 1945: Povjerenik OZNA-e za kotar Kostajnica OZNA-i Banije, Tjedni obavještajni izvještaj, 17. 12. 1944.

84 Vidjeti tablicu 19 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

85 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.86, Zapisnik od 25. 6. 1945: Izjava ustaškog bojnika Miroslava Filipovića.

86 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, Dosije Alojzije Stepinac, br. dos. 301681, 12.2/36-42, Augustin Kralj župnik iz Crkvenog Boka poglavniku Paveliću, 16. 10. 1942.

Dvojica mještana su tvrdila da je u pljački napuštenih kuća 13. i 14. oktobra 1942. učestvovao i župnik Augustin Kralj. Mile Požar iz Strmena je maja 1943. tvrdio da je župnik odnio pokradeno u Sunju, gdje se preselio.

Ovaj župnik je nakon što su Srbi odvedeni u logor Jasenovac, pokupio iz mnogih srpskih kuća sve vrednije i bolje stvari i preneo ih sebi, a zatim se preselio u Sunju. Posle [puštanja iz logora] su naše žene odlazile u Sunju i molile župnikovu sestru Maricu da im povrati bar nekoje predmete, ali ona nije htela niti čuti za to, već je odgovarala: „Šta će vam stvari, kad ćete opet biti dignuti i oterani u logor.“⁸⁷

Božo Turajlić se nalazio u Kostajnici kada je započela Akcija. Dospio je istog dana u Crkveni Bok u delegaciji u kojoj su se nalazili kotarski predstojnik i zapovjednik 12. bojne Ustaške vojnice iz Kostajnice. Turajlić je aprila 1946. tvrdio da je zatekao župnika Kralja kako vršlja po kućama i prisvaja imovinu interniranih ili izbjeglih mještana.

[Župnik] je išao po kućama i pljačkao zlatninu i taj puta je odneo i zlatninu od moje žene i moje sestre, kao i moj fotografski aparat... i sve te stvari je isti za sebe zadržao.⁸⁸

3. BORAČKI MJEŠTANA BOČANSKIH SELA U LOGORIMA JASENOVAC, STARA GRADIŠKA I SISAK OKTOBRA 1942.

Različite su procjene broja interniranih mještana tri bočanska sela tokom Akcije Crkveni Bok. Podžupan Nikola Bošnjak navodi da je broj interniranih iznosio oko hiljadu te da je u tri bočanska sela u tom razdoblju živjelo oko 2.500 stanovnika.⁸⁹ Njegova procjena broja stanovnika općine početkom jeseni 1942. jeste realna. Naime, od oko 3.000 stanovnika, koliko je u općini živjelo početkom 1941, stotinak mještana je odvedeno u zarobljeništvo u Aprilskom ratu, oko 200 se nalazilo u Hrvatskom domobranstvu, a još toliko na prinudnom radu u Njemačkoj. Ostaje nepoznanica da li je

87 SR-DAS, G-2, KIP, k. 11, 122/1943, Zapisnik od 18. 5. 1943. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Mile Požara iz Strmena.

88 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 483, Zh/38257, KKRZ Sunja, Nastavak zapisnika od 25. 4. 1946: Izjava Bože Turajlića iz Crkvenog Boka.

89 SR-VAS, NDH, k. 213, f. 7, d. 43, Podžupan Nikola Bošnjak iz Petrinje Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu, Petrinja, 14. 10. 1942.

podžupan naveo realan broj pohvatanih i interniranih. Mladen Todorović iz Crkvenog Boka, jedan od interniranih, tvrdio je krajem 1944. da su ustaše internirali oko 2.000 mještana dok je oko hiljadu uspjelo pobjeći u bašče i polja ili se prikriti u domaćinstvima (najčešće na štagljevima ili u štalama).⁹⁰ Ukoliko je tačna Todorovićeve tvrdnja da je oko hiljadu mještana izbjeglo hvatanje, onda bi realniji broj pohvatanih iznosio oko 1.500. Mile Papić iz Strmena, takođe jedan od interniranih, u izjavi zabilježenoj početkom 1946, navodi da je broj interniranih iznosio 1.200.⁹¹ Moja pretpostavka je da je broj pohvatanih iznosio između 1.200 i 1.500, a ako prihvatimo tvrdnju Petra Turajlića da je oko 200 mještana uspjelo pobjeći iz kolona koje su sprovedene za Jasenovac,⁹² onda je broj interniranih iznosio između 1.000 i 1.300.

Negdje oko 15 ili 16 sati 13. oktobra 1942. započelo je sprovođenje pohvatnog naroda u Jasenovac. Dotad su ustaše bili zauzeti pretresom domaćinstava u potrazi za skrivenim mještanima i pljačkom. Osim toga, trebalo je prikupiti zaprežna kola u Bobovcu, Lonji i Puski za transport dijela mještana u logor. Muškarci su odvojeni od žena, djece i staraca i svrstani u četverored. Oni su bili prinuđeni da u ubrzanom maršu trče ili, povremeno, žustro hodaju sve do Jasenovca. Njihov marš započeo je u 16 sati i okončan je u Jasenovcu nakon tri sata. Žene, djeca i starci su do Jasenovca prevoženi zaprežnim kolima te kamionima jasenovačkog zdruga.⁹³ Dio staraca, žena i djece, koji je posljednji uvršten u transport, okasnio je i prenoćio u gostionici u Krapju. „Tu su strašno tukli ljude. Sjećam se starca kojeg su tukli i kojem su čupali brkove. Ja sam se prepala

- 90 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, Komisija za ispitivanje ratnih zločina općine Crkveni Bok: Izjava Mladena Todorovića iz Crkvenog Boka, Glina, 30. 12. 1944.
- 91 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 483, Zh/38257, KKRZ Sunja, Nastavak zapisnika od 4. 3. 1946: Izjava Mile Papića iz Strmena.
- 92 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka.
- 93 Odvajanje žena, djece i staraca od muškaraca i njihovo prevoženje do logora zaprežnim kolima te usiljeni marš muškaraca do logora navodi se u svjedočenjima Stojana Cikote iz Ivanjskog Boka iz 1944, Mladena Todorovića iz Crkvenog Boka iz 1945, te u svjedočenju Pere Kuruzovića iz Ivanjskog Boka koje je decenijama nakon rata zabilježio Savo Skrobo (svjedočenje je 2012. objavljeno u Skrobinoj knjizi).

i plakala. Majka mi je stavljala ruku na usta da me ne čuju.“⁹⁴ Udaljenost između središta Lonje i logora Jasenovac iznosi 28 kilometara.

Petar Turajlić iz Crkvenog Boka, jedan od učesnika marša, navodi da su „ustaše ovu ogromnu povorku [ljudi], koji su morali trčati sve vreme, pratili jašući na konjima, ili vozeći se na biciklima i motociklima“. On potvrđuje da su ustaše sve vrijeme bjesomučno udarali učesnike povorke „koljem iščupanim usput, kundacima i korbačima“. Turajlić navodi da je iz povorke, tokom odvođenja za Jasenovac, uspjelo pobjeći čak oko 200 mještana, među kojima je bio i on.⁹⁵

Najpotpuniji opis usiljenog marša prema Jasenovcu zabilježen je krajem 1944. u svjedočenju Stojana Cikote iz Ivanjskog Boka.

Bili smo svi muškarcu, koji smo ikako mogli odati, bez obzira na starost, postrojani u četiri reda, okruženi sa naoružanim ustašama, trčecim korakom tjerani u jasenovački logor, cijeloga puta u duljini od 25 do 30 klm. Odmora nije bilo te koji bi čovjek malak-sao trčeci bio je nemilice kundačen i morao je nastaviti trčanje. Bliže samoga logora bilo je ljudi koji su padali po cesti od umora. Te su ljude onako nemilosrdno bacali u kola i do mjesta dovezli. Kad smo došli u sam logor, do neke cigljane, bili smo prisiljeni da posjedamo onako vrući na vlažnu zemlju i davano je ledene vode da pijemo. Nakon toga oterani smo u zajednički logor pod vedrim nebom, gdje su došli i svi ostali koji su prevoženi kolima, žene i djeca.⁹⁶

Tjeranje muškaraca da trče od Lonje do Jasenovca i vrlo nasilno postupanje prema njima može se objasniti namjerom ustaša da ih što više iscrpu i uplaše kako neki od njih ne bi pokušali bijeg iz kolone ili probali pružiti otpor. Konstantno nasilje sprovedeno je nad njima i tokom dvije nedjelje koliko su bili zatočeni u logoru.

94 Saša Kosanović, „Ana Požar: Gdje god smo u Jasenovcu bušili, našli smo kosti“, *Novosti*. Samostalni srpski tjednik, 1038, Zagreb, 8. 11. 2019, str. 10–11.

95 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka.

96 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, Komisija za ispitivanje ratnih zločina općine Crkveni Bok: Izjava Stojana Cikote iz Ivanjskog Boka, Glina, 30. 12. 1944.

Zatočeni muškarci najduže su boravili u Jasenovcu, ukupno 14 dana.⁹⁷ Šestog dana nakon dovođenja u logor, odnosno 19. oktobra, muškarci od 18 do 50 godina odijeljeni su u izolator, svojevrsni logor u logoru, koji su ustaše i zatočenci nazivali „logor IIIc“. Ostatak interniranih mještana transportovan je za Sisak. U Sisku su zadržana samo djeca do 14 godina, a sve žene, muškarci stariji od 50 godina i dječaci i djevojčice stariji od 14 godina transportovani su željeznicom iz Siska za Okučane da bi iz Okučana pješice i vozilima bili prebačeni u logor u tvrđavi Stara Gradiška.⁹⁸ Opis hronologije boravka mještana bočanskih sela u logorima koji je navođen u zavičajnoj literaturi ne odgovara sasvim realnosti.⁹⁹

Boravak Bočana u logorima u Jasenovcu, Staroj Gradiški i Sisku nije ostavio značajnijeg traga u zabilježenim sjećanjima preživjelih logoraša iz drugih mjesta, zbog činjenice da je taj boravak bio vrlo kratak. Kako sam uspio istražiti, postoje samo tri svjedočenja u kojima se spominje njihovo zatočenje u logoru Jasenovac III. Riječ je o svjedočenjima Miloša Carevića iz Sjeničaka na Kordunu te Milka Riffera i dr Nikole Nikolića iz Zagreba. U njihovim svjedočenjima navodi se da su Bočani bili izolovani na otvorenom, bez zaklona, te da su bili izloženi kiši. Mučan detalj o izloženosti kiši spominje samo jedan mještatin: „Kroz ovih pet dana bili smo neprekidno pod vedrim nebom, izloženi čitavo vrijeme kiši.“¹⁰⁰

- 97 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, Komisija za ispitivanje ratnih zločina općine Crkveni Bok: Izjava Stojana Cikote iz Ivanjskog Boka, Glina, 30. 12. 1944. U svjedočenju Mile Požara, koje predstavlja najranije zapisano svjedočenje jednog lokalnog stanovnika o zločinima počinjenim tokom Akcije Crkveni Bok, navodi se da su zatočeni mještani (pri čemu se misli na muškarce zatočene u Jasenovcu) pušteni iz logora nakon 12 dana internacije (SR-DAS, G-2, KIP, k. 11, 122/1943, Zapisnik od 18. 5. 1943. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Mile Požara iz Strmena). Međutim, Mile Požar, za razliku od Stojana Cikote, nije bio zatočen u logoru oktobra 1942, stoga podatak koji on navodi treba prihvatiti sa zadržkom.
- 98 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, Komisija za ispitivanje ratnih zločina općine Crkveni Bok: Izjava Stojana Cikote iz Ivanjskog Boka, Glina, 30. 12. 1944.
- 99 Savo Skrobo, pozivajući se na svjedočenje Pere Kuruzovića iz Ivanjskog Boka, navodi da su muškarci odmah smješteni u logor IIIc te da su žene 12 dana boravile u zatočenju u ograđenom prostoru u logoru na jednoj livadi, bez ikakve zaštite od sunca i kiše, „pod vedrim nebom“ (Savo Skrobo, n. d., str. 61). Djeca su, navodno, već trećeg dana prebačena u Sisak. Svaka navedena tvrdnja samo je dijelom tačna, odnosno netačna je u detaljima.
- 100 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, ZAVNOH: Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Dodatak izjavi Mladena Todorovića iz Crkvenog Boka, Glina, 20. 2. 1945.

Izloženost kiši i mrazu bila je glavni razlog razboljevanja i umiranja većeg broja mještana nakon puštanja iz logora. Moje istraživanje je utvrdilo identitet 59 mještana (od 159 poimenično identifikovanih žrtava Akcije Crkveni Bok) koji su umrli nedugo nakon puštanja iz logora, neki već krajem oktobra i početkom novembra 1942. Među njima je bilo najviše djece (20) dok je osoba starijih od 70 godina koje su umrle od posljedica logora bilo 17 (11 staraca i šest starica). Sva djeca umrla od posljedica logora bila su mlađa od sedam godina, a osmoro ih je bilo rođeno 1941. ili 1942.¹⁰¹

Carević navodi važan detalj: stanovnici općine Crkveni Bok bili su „odvojeni žicom“ od ostalih zatočenika, i dodaje da je u logor bila dotjerana „i njihova pokretna imovina kao posteljina, hrana, stoka i drugo“. Dodaje da su „u žici“ bili žene i djeca zajedno s muškarcima. Taj detalj činio je zatočene mještane bočanskih sela upadljivijim u odnosu na ostale logoraše: bili su grupisani, odvojeni od ostatka logora i među njima je bilo žena i djece (što ih je dodatno činilo upadljivim jer su u tom razdoblju u logoru bili zatočeni napose muškarci, budući da su žene i djeca bili upućivani u logore u Staroj Gradiški i Sisku).¹⁰² Riffer je u Jasenovac doveden 15. oktobra 1942. U memoarskoj knjizi posvećenoj boravku u jasenovačkom logoru ostavio je kraći opis mještana bočanskih sela.

Koncentrirali su nas na jednoj čistini, gdje je bilo masirano dvije do tri hiljade seljaka s djecom iz Crkvenog Boka, nedalekog srpskog sela. Oni su ovdje, pod vedrim nebom, od jučer. Dotjerani su sa stvarima i stokom i čekaju na odluku svemogućih. Rečeno im je da će biti preseljeni u drugi, sigurniji kraj, jer je njihovo selo tobože ugroženo od partizana. Upravo im se dijeli prosjački ručak... Iza žice spavali su seljaci iz Crkvenog Boka, u blatu. Jedno dijete očajno je plakalo.¹⁰³

U logoru Jasenovac III, prema podacima iz nekoliko spiskova žrtava (iz 1944, 1946. i 1964), oktobra 1942. ubijeno je šest žena iz bočanskih sela (četiri iz Crkvenog Boka i dvije iz Strmena) i umrlo je petoro djece (troje iz Crkvenog Boka i po jedno iz Strmena i Ivanjskog Boka). Starac Janko Maslovara (1860) iz Crkvenog Boka ubijen je u logoru Jasenovac III jer se „približio žici“.¹⁰⁴ U njega je najvjerovatnije pucao neko od stražara. On je

101 Vidjeti tablice 4, 5 i 6 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

102 HR-HDA, 421, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, k. 123, Izjava Miloša Carevića, Zagreb, 10. 4. 1956.

103 Milko Riffer, *Grad mrtvih — Jasenovac 1943*, Zagreb, 1946, str. 26, 35.

104 Vidjeti tablice 4, 5 i 6 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

svakako ubijen prije odvajanja staraca, žena i djece od muškaraca u logoru.

Nakon odvođenja žena, maloljetnika i staraca, zatočeni muškarci iz bočanskih sela, kao što sam napomenuo, prebačeni su u logor IIIc, koji se također nalazio u okviru logora Jasenovac III.¹⁰⁵ Izolator IIIc upamćen je kao najjezivije odjeljenje jasenovačkog logora, deveti krug pakla.¹⁰⁶ Slanje u IIIc značilo je sigurnu smrt za skoro sve zatočenike koji su ondje bili izdvojeni.

Izolator IIIc odijeljen je žicom unutar logora III sredinom 1942. Joža Zubek, komunista iz Slavenskog Broda, ostavio je opis sopstvenog boravka u IIIc, tokom prve polovine oktobra 1942. Zubek je jedan od rijetkih logoraša koji su preživjeli IIIc, a koji su svjedočili. Većina svjedočenja o tom izolatoru odnosi se na sjećanja logoraša koji su bili zatočeni u drugim dijelovima logora; oni su sa izvjesne udaljenosti posmatrali zatočenike IIIc. Zubekovo svjedočenje predstavlja dragocjen uvid u realnost IIIc neposredno uoči izolacije muškaraca iz bočanskih sela u tom izolatoru. Budući da je njegovo svjedočenje pisano s očiglednom ambicijom da bude objavljeno, a da to nikad nije učinjeno, detaljnije ću ga citirati, pogotovo jer smatram da je riječ o najznačajnijem svjedočanstvu o izolatoru IIIc.

To je prostor od kojih 100 m duljine i oko 150 m širine ograđen bodljikavom žicom. U tom prostoru oko žičane ograde na niskim stubama je položen kosi krov od crijepa, te je sa druge, niže strane zid od pletene grane. To potkrovlje, koje ima izgled kao poljski svinjac, služi kao nastamba. Unutra je posuto sa pilovinom... Brojno stanje kretalo se od 2.000 do 5.000 ljudi. Kada sam ja došao [7. oktobra 1942.], brojno stanje se je kretalo oko 3.000. Prije nego su nas zatvorili u taj logor, da ironija bude veća, morali smo da se raskužimo i potpuno ošišamo, iako je taj prostor bio sav ušljiv i zaražen svim mogućim zaraznim bolestima. Bilo je rano poslijepodne, te je logor bio prazan, osim što su se po našem dolasku počeli pojavljivati ispod tih šupa neki ljudi sa debelim batinama, životinjskog izgleda. To su bili „redari“ koji su većim dijelom bili zatočenici kriminalci te neki kažnjeni ustaše, koji su služili kao pomagači pri mučenju. Odmah su se okupili oko nas, pregledali da li je ostalo na nama štogod vrjednijeg [nakon pretresa po dolasku]. Pošto nismo ništa imali što bi im trebalo, batinama su nas

105 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, Komisija za ispitivanje ratnih zločina općine Crkveni Bok: Izjava Stojana Cikote iz Ivanjskog Boka, Glina, 30. 12. 1944.

106 O „logoru IIIc“ vidjeti: Ivo Goldstein, *Jasenovac*, Zagreb, 2018, str. 567–572.

otjerali u jedan ugao i tamo smo morali čekati do večeri. Pred večer, oko 17 sati, nagrнула je masa ljudi unutra, to su bili logoraši, i nastalo je strašno komešanje jer je prostor bio premalen za toliko ljudi. Tada dolaze do izražaja „redari“. Počinju sa održavanjem reda na svoj način. Nastaje nemilosrdno batinanje koga se stigne. Gdje god si se sklonio i postavio nisi na mjestu, približiš li se pritom kojem „redaru“, kojih je puno, padaju po tebi strašni udarci. I tako kao lud bježiš, kao lud od jednih batina do drugih. Najednom nastane vika — „večera“. Udaranje i gonjenje „redara“ biva još bjesomućnije. Zguraju nas sve u jednu polovinu logora, te u sredinu logora postave nekoliko kazana sa hranom. Hrana je rijetka tekućina od kukuruznog brašna bez ikakvog začina... Hranu prima tko u šta ima. U nekoga se nađe kakova zdjelica ili bilo kakova posudica, a tko nema ništa, izmučen radom i glađu, prima u šešir ili kapu. Hranu treba da dobije svaki zatočenik, ali veliki dio uopće ne primi, pošto redovno kod dijeljenja nastane navala izgladnjelih ljudi koji bez obzira na batine srljaju ka kazanu i sami grabe hranu. Ja i moji drugovi pod utiskom tih događaja nismo mogli, a niti bi uspjeli da se dokopamo hrane... Zatim „redari“ natjeruju batinama na spavanje. Svi se uvlačimo u te nastambe u koje se smjestimo za spavanje jedan preko drugog, tako da u položaju u kom si navečer guranjem uspio da se postaviš, moraš cijelu noć ostati... Ustajanje je već prije svanuća. Opet se ponavlja sve isto kao za vrijeme večere. Nakon doručka počinje svrstavanje po grupama za rad. Glavni rad bio je na nasipu. Manji dio [zatočenika] išao je na gradnju zida oko logora. Razvrstavanje i nadzor na radu vrše kažnjenci-ustaše i kriminalci.¹⁰⁷

Zahvaljujući jednom zatočeniku, koji je bio Jevrejin i, očito, blizak komunistima, grupa Brođana, u kojoj se nalazio i svjedok Zubek, bila je prebačena na rad na zidanju ograde oko logora, što je bilo znatno povoljnije u odnosu na rad na nasipu na kome se „nije moglo izdržati dulje od 10–15 dana“, nakon čega bi logoraši angažovani na nasipu od napora i iznemoglosti ili umirali ili se teško razbolijevali. Teški bolesnici su bili osuđeni na smrt. Zubek je još nekoliko dana boravio u IIIc. Slijedi opis njegovog drugog logoraškog dana.

Prolazio je dan, bližilo se 17 sati, odlazilo se sa rada, dolazimo u logor. Opet isto, tučnjava „redara“. Sada sam već izgladnio. Pod kišom batina uspio sam dobiti večeru u neki limeni tanjur koji sam našao pored žice, vjerojatno nekog pokojnika. Sada malo slobodniji — promatrao sam ljude oko sebe i vidio blijeda, ispaćena mršava lica. U logoru je bilo pretežno pravoslavnih seljaka iz Srijema, Slavonije i Bosne, nešto Židova i katolika (koji smo [katolici] kao teži krivci bili bačeni u IIIc). Navečer, u osam, bio je opći nastup svih zatočenika unutar IIIc. Na galamu „redara“, nastala je u logoru tišina, ljudi su pognute glave odlazili i stajali u redove ispred nastambi... Tada se pred nama tako postrojenima sa fenjerom u ruci pojavio zastavnik [Ivica] Maričić, zapovjednik IIIc. Obilazeći oko nas upirao je u pojedine ljude prstom, riječima: „Ti, izlazi.“... Grupa izabраниh bivala je sve veća. Čuvali su je „redari“... Izdvojenih tokom [tog] nastupa bilo je oko 300. Te ljude izveli su van logora, a nas [ostale] su redom nagonili na spavanje. Što se to događa sa nama i što je to? Nešto se događa, no što — nismo znali. Da nije ništa dobroga vidi se po izražaju lica ostalih i [njihovoj] utučenosti. Pitati nekoga nismo se usudili. I opet jedna strašna noć. Nisam dugo mogao zaspiti, iako sam bio umoran od rada. Noću se čuje urlikanje i deranje oko logora, to je pjesma stražara po izvidnicama oko logora. Često se čuje pucnjava... Ujutro, pri ustajanju, drug koji je ležao do mene, iako smo se svi digli, nije se dizao. Prodrmao sam ga misleći da je od umora čvrsto zaspao, ali on se nije digao: ubijen je noću s izvidnice... Išao sam utučen na rad. Tamo sam doznao da je pucanje na naše nastambe gotovo redovita pojava. Pitao sam:

- Pretpostavljam da je bio namijenjen za objavljivanje u partizanskoj štampi. Sudeći po tome što se autor i njegov tekst ne spominju u knjizi Jovana Mirkovića u kojoj su navedeni svi ili skoro svi autori koji su kao preživjeli logoraši objavili sjećanja na boravak u logoru Jasenovac, s velikom vjerojatnošću je moguće pretpostaviti da tekst nikad nije objavljen. Zubekovo svjedočanstvo je sačuvano u dokumentaciji OZNA-e Hrvatske. Uporediti: Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Beograd, 2000. Kraće svjedočenje Stojana Cikote iz Ivanjskog Boka potvrđuje neke navode Jože Zubeka o uslovima boravka u logoru IIIc: „To odeljenje bilo je tako nečisto i puno uši i buha da se teško moglo izdržavati. Bilo je samo odozgo pokriveno i tako tijesno da se nije mogao čovjek okrenuti, a niti spavati na goloj zemlji. I tamo su ljudi tučeni štapovima“ (HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, Komisija za ispitivanje ratnih zločina općine Crkveni Bok: Izjava Stojana Cikote iz Ivanjskog Boka, Glina, 30. 12. 1944).

„A nastup?“ Stari zatočnici su nas samo pogledali sa riječima: „Zar još ne znate? Svi oni koji su izdvojeni, iste noći su ubijeni i to maljem u glavu.“

Svakog narednog jutra, u logoru je bilo sve više onih koji zbog iznemoglosti nisu mogli da odu na rad.

Nekoji su mirno ležali, neki stajali isprebijani od batina ili malaksali od teškog rada ili uništeni teškim zaraznim bolestima. Mnogo ih je bilo natečenih, a najviše ih je imalo strašni krvavi proljev koji je bio neminovna posljedica ishrane. Ti ljudi nisu mogli od slabosti gotovo da se na noge postave. Taj dan bilo ih je između 80 i 100. Sudbina svih ovih koji ostaju u logoru, a ne idu na posao, jeste da ih se ovako žive, polumrtve i mrtve nabaca na kola koja dođu svako jutro pred IIIc, i odvuče u zajedničku grobnicu preko Save u Gradini.

Teže oboljeli zatočnici IIIc, koji su davali nešto više znakova života, bili su izolovani u tzv. Ciganskom logoru, dijelu IIIc ograđenom od ostatka tog logora u logoru. Ondje su bolesni logoraši ostavljani da umru od gladi.¹⁰⁸ Joža Zubek je u IIIc boravio od 7. do 14. oktobra 1942. Prebačen je u glavni logor (jer je bio zanatlija i Hrvat po nacionalnosti) pet ili šest dana prije nego što su muškarci iz bočanskih sela prebačeni iz glavnog logora u izolator IIIc. Oni su u IIIc boravili sedam ili osam dana. Njihovo iskustvo tokom tih nekoliko dana bilo je istovjetno sa iskustvom koje je opisao Joža Zubek. Gledali su smrti u oči, očekujući da ih zgrabi svakog dana. Moje istraživanje sugerije da je u logoru Jasenovac oktobra 1942. život izgubilo 15 muških stanovnika bočanskih sela (11 iz Crkvenog Boka i po dvojica iz Strmena i Ivanjskog Boka). Za njih 11 se navodi da su ubijeni u logoru, dok su četvorica stradala na nepoznat način, to jest nepoznato je da li su ubijena ili umrla u logoru.¹⁰⁹

Mile Požar iz Strmena je u izjavi zabilježenoj maja 1943. tvrdio da je 236 mještana bočanskih sela neposredno pred nenadano otpuštanje bilo određeno za pogubljenje. U njegovoj izjavi ističe se da je „već bila iskopana jama pokraj logora u koju su ovi trebali biti zakopani“.¹¹⁰ Mladen Todorović iz Crkvenog Boka navodi da je tokom radova na savskom

108 Milko Riffer, n. d., str. 37–38.

109 Vidjeti tablice 4, 5 i 6 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

110 SR-DAS, G-2, KIP, k. 11, 122/1943, Zapisnik od 18. 5. 1943. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Mile Požara iz Strmena.

nasipu povrijedio nogu, zbog čega je morao da leži u logoru. „Mene, kao i ostale koji su bili obolili, odredili su već za smrt, ali je na sreću stiglo naređenje njemačke komande da nas se pusti.“¹¹¹

U tom razdoblju zapovjednik logora Jasenovac III bio je Miroslav Filipović, koji je tada koristio pseudonim Tomislav Majstorović.¹¹² On je obavljao ulogu zapovjednika logora od 27. juna do 27. oktobra 1942. — upravo u vrijeme najmasovnijih likvidacija u logoru. U zapisniku njegovog poslijeratnog isljeđivanja nalazi se potvrda dobro poznate činjenice da je jasenovački logor bio centralno mjesto istrebljenja Srba u NDH.

Luburić bi nam govorio i razlagao pri svakom svom obilasku, Srbe se mora istrebiti bezobzirno... [D]ok je za Srbe po stoput naglašavao i telefonom iz Zagreba pitao u šiframa i naređivao likvidiranje kako poimenično tako i cijelih grupa. Svaki put bi uzeo kratki pregled grupa i brojnog stanja i prema tome dirigirao u odsustvu, redovno preko [Ivice] Matkovića, ili Ljube [Miloša], a više puta i mene [Miroslava Filipovića] osobno.¹¹³

Prethodno navedeno ne ostavlja mjesta sumnji da bi muškarci iz boćanskih sela smrtno stradali nedugo pošto su bili izolovani u IIIc. Poznat je identitet tek nekolicine zatočenika IIIc koji su bili srpske nacionalnosti, a koji su preživjeli boravak u tom logoru.

Kratko svjedočenje Milje Rakić iz Strmena jedino je zabilježeno svjedočenje boćanske žene o boravku u logorima među arhivskim izvorima iz razdoblja 1943–1946. Ona je krajem 1944. u Glini svjedočila o tome što se dogodilo mještanima koji su odijeljeni od muškaraca u logoru Jasenovac šestog dana po dovođenju u logor. Dakle, odvajanje žena, maloljetnika te muškaraca starijih od 50 godina od odraslih i radno sposobnih muškaraca (muškarci od 18 do 50 godina) u glavnom dijelu logora Jasenovac III dogodilo se 19. oktobra 1942.¹¹⁴

111 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, ZAVNOH: Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Dodatak izjavi Mladena Todorovića iz Crkvenog Boka, Glina, 20. 2. 1945.

112 O Miroslavu Filipoviću, bivšem franjevcu rodnom iz Jajca, vidjeti: Ivo Goldstein, n. d., str. 401–411.

113 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.86, Zapisnik od 25. 6. 1945: Izjava ustaškog bojnika Miroslava Filipovića.

114 Takvu hronologiju potvrđuju svjedočenja Milje Rakić i Mladena Todorovića (HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, Komisija za ispitivanje ratnih zločina općine Crkveni Bok: Izjava Milje Rakić iz Strmena, Glina, 30. 12. 1944; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, ZAVNOH: Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Dodatak izjavi Mladena Todorovića iz Crkvenog Boka, Glina, 20. 2. 1945).

Kada smo bili u jasenovačkom logoru, nakon šest dana bili smo razdijeljeni žene, djeca i muški stariji od 50 godina i utjerani u marvinske vagone u koje su nas metali po 80 do 100 duša. Na mjestu smo prenoćili a sutra dan vozili su nas u Sisak i tamo su djecu oduzeli od majki, a nas [ostale] odvezli [su vlakom] u Okučane, tako da smo u vagonima bili zatvoreni dva dana i dvije noći, a da nismo dobivali vode a ni hrane.¹¹⁵

Iako to nije jasno artikulirano, svjedočenje Milje Rakić sugerira da su iz vagona, nakon dolaska u Sisak 20. oktobra,¹¹⁶ izdvojena samo djeca, dok su majke i starci, nakon što su majkama oduzeta djeca, i dalje nastavili boraviti u vagonima na slijepom kolosjeku na željezničkoj stanici. Njihovo zadržavanje u vagonima, bez hrane i vode, značilo je nastavak mučenja i iscrpljivanja. U neposrednoj blizini željezničke stanice nalazio se industrijski kompleks, odnosno tvornica stakla, u kojoj je bio smješten Sabirni logor Sisak, gdje su bila zatočena djeca iz bočanskih sela. Nakon dolaska u Okučane, 22. oktobra, žene, starci i stariji maloljetnici su pješke ili na zaprežnim kolima sprovedeni pod ustaškom stražom u logor u tvrđavi Stara Gradiška, u kome su ostali najmanje pet dana.¹¹⁷ U Staroj Gradiški ubijen je Đuro Cikota zvani Čubran (1886) iz Ivanjskog Boka. Njega je ubio ustaški stražar u dvorištu tvrđave jer je Cikota, navodno, bez dozvole krenuo da traži vodu. U tom logoru od „iznemoglosti i mučenja“ umro je starac Stojan Savurdić (1861).¹¹⁸ Pored te dvije žrtve, koje navode arhivski izvori, u zavičajnoj literaturi navodi se da su u logoru Stara Gradiška ubijene Stoja Konjević (1873) i Milica Kotur (1909), obje iz Crkvenog Boka. U istom logoru, na nepoznat način, stradao je šestogodišnji Stojan Vukota

115 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, Komisija za ispitivanje ratnih zločina općine Crkveni Bok: Izjava Milje Rakić iz Strmena, Glina, 30. 12. 1944.

116 Ana Beč, tada 19-godišnja stanovnica Strmena, poslije rata je ispjevala pjesmu o vlastitom iskustvu Akcije Crkveni Bok. Pjesmu je zabilježio Nikola Turajlić iz Strmena (Маја Кљајић Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 97–99). U pjesmi se spominje da je odvajanje djece od majki u logoru Sisak izvršeno u srijedu (bez navođenja datuma). Dvadeseti oktobar 1942. padao je doista u srijedu. Ani je u logoru Sisak oduzeta tromjesečna kćerka Milica, koja je umrla ubrzo nakon puštanja iz logora.

117 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, Komisija za ispitivanje ratnih zločina općine Crkveni Bok: Izjava Milje Rakić iz Strmena, Glina, 30. 12. 1944.

118 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, Komisija za ispitivanje ratnih zločina općine Crkveni Bok: Izjava Milje Rakić iz Strmena, Glina, 30. 12. 1944; SR-AJ, SKPŽR, 179, k. 2584, Popis žrtava rata za mjesto Crkveni Bok (popisao Milan Popović iz Crkvenog Boka, 3. 12. 1964); SR-AJ, SKPŽR, 179, k. 2584, Popis žrtava rata za mjesto Ivanjski Bok (popisao Gojko Skrobo iz Ivanjskog Boka, 3. 12. 1964).

(1936), takođe stanovnik Crkvenog Boka.¹¹⁹

Iako nije moguće u potpunosti rekonstruisati hronologiju interakcije u logoru Stara Gradiška, moguće je iznijeti pretpostavku da je do puštanja mještana iz tog logora došlo 27. oktobra 1942. Upravo toga dana u Staru Gradišku pristigao je novi upravnik Miroslav Filipović, dotadašnji upravnik logora Jasenovac III. Filipović je u istrazi, neposredno nakon okončanja rata, izjavio da mu je koncem oktobra 1942. Luburić kazao da je

Jasenovac kompromitiran i izgleda da ćemo ga morati raspustiti, ali o Staroj Gradiški moramo očuvati dobar glas i u njoj se ne smije ništa dogoditi, i ti si, Majstoroviću, čovjek koji poštuje naloge, zato ćeš ti preuzeti zapovjedništvo logora Stara Gradiška.¹²⁰

Jedino što je tačno u Filipovićevoj izjavi jeste naznaka nepovoljne situacije („Jasenovac je kompromitiran“) po nomenklaturu Ustaške nadzorne službe, Ustaške obrane i Zapovjedništva sabirnih logora. Nezadovoljstvo njemačkih vojnih predstavnika u Zagrebu, koje je bilo posljedica masakra u selima općine Crkveni Bok i interniranja preko hiljadu mještana, osim oslobađanjem interniranih mještana iz logora, rezultiralo je pritiskom na vrh vlasti NDH. Glavna posljedica tog pritiska bila je smjena vrha ustaškog represivnog aparata. Smijenjeni su Eugen Dido Kvaternik i Vjekoslav Maks Luburić, a Ljubo Miloš je uhapšen, dok su pojedini oficiri Ustaške obrane, koji su bili na najvišim dužnostima u Zapovjedništvu sabirnih logora, bili razmješteni na druge dužnosti. Među njima je bio i Miroslav Filipović. Tvrdnja da ga je Luburić imenovao za zapovjednika logora Stara Gradiška jer je bio odgovoran i disciplinovan oficir te da se nakon njegovog postavljenja za zapovjednika u Staroj Gradiški „ne smije ništa dogoditi“ takođe je Filipovićev pokušaj da umanjí vlastitu odgovornost za zločine. Naime, nekoliko dana nakon njegovog dolaska u Staru Gradišku — već 1. novembra 1942. — izvršen je jedan od dotad najmasovnijih zločina nad zatočenicima tog logora. Zapravo, vjerovatno je riječ o najmasovnijem poznatom zločinu u tom logoru u jednom danu. Ovo spominjem zbog toga što bi zatočeni mještani bočanskih sela, koji su pušteni iz logora krajem oktobra, vrlo vjerovatno bili među žrtvama masovnog zločina koji se dogodio 1. novembra. Nema sumnje da je Filipović poslat

119 Maја Кљајић Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 166–183.

120 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.86, Zapisnik od 25. 6. 1945: Izjava ustaškog bojnika Miroslava Filipovića; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 271, Zh/14542, Zapisnik sastavljen po [Zemaljskoj] komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u prostorijama vojnog suda Komande grada Zagreba: Izjava Miroslava Filipovića, Zagreb, 29. 6. 1945.

u Staru Gradišku, između ostalog, po zadatku da organizuje masovnu likvidaciju većine preostalih logoraša srpske nacionalnosti. Taj zadatak mogao mu je narediti prvenstveno Luburić.¹²¹

Prvog novembra 1942, prema različitim podacima, koji se svi zasnivaju na svjedočenjima logoraša, ubijeno je između 700 i 3.000 zatočenika. Sačuvano je dvadesetak svjedočanstava o ovom zločinu. Većina svjedoka spominje likvidaciju jedne grupe zatočenika, odnosno likvidaciju veće grupe žena. Najčešće se navodi da je ta grupa brojala od 700 do hiljadu žena. Nekoliko svjedoka spominje da je toga dana likvidirana i nešto brojnija grupa muškaraca. Likvidaciju veće grupe muškaraca spominju dva najstarija izvora koja govore o masovnoj likvidaciji zatočenika logora Stara Gradiška 1. novembra 1942.¹²²

Najmanje znamo o boravku djece iz Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka u logoru Sisak, u kome su zatočena 20. oktobra 1942. Iako to nije naglašavano u vrlo šturim zapisanim svjedočanstvima mještana, niti u dosadašnjoj literaturi, djeca iz bočanskih sela izolovana su u Sabirnom logoru u Sisku, a ne u „Dječjem sabiralištu“ odnosno „Prihvatilištu za djecu izbjeglica“, kako se može pogrešno pretpostaviti. Sabirni logor u Sisku osnovan je 9. jula 1942. i bio je smješten u nekadašnjoj tvornici stakla u vlasništvu Petra Teslića („Staklana“), koja je prestala s radom uoči rata. Taj logor je bio pod kontrolom Ustaške nadzorne službe. Raspušten je 25. januara 1943. „Dječje sabiralište“ u Sisku osnovano je početkom avgusta 1942. „Sabiralište“ je takođe bilo logor i nalazilo se na tri odvojene lokacije u Sisku. U tom dječjem logoru tokom avgusta i septembra 1942. zabilježena je vrlo visoka smrtnost djece-zatočenika koja su sva bila srpske nacionalnosti. Krajem septembra izvršena je reorganizacija ustaških logora u Sisku.¹²³ Pitanje reorganizacije nije dovoljno istraženo.

- 121 Miroslav Filipović, u zapisniku nastalom tokom poslijeratne istrage, navodi da je tokom njegovog boravka na mjestu zapovjednika logora Stara Gradiška „došlo naređenje od Luburića da se oni (Srbi logoraši, *nap. aut.*) imaju likvidirati, pa su odvedeni u Mlaku i Jablanac te ubijeni“ (HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.86, Zapisnik od 25. 6. 1945: Izjava ustaškog bojnika Miroslava Filipovića). Nema sumnje da Filipović aludira na zločin koji se dogodio 1. 11. 1942.
- 122 HR-HDA, 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (dalje: CK SKH), 1941–1945, KP42/2895, Prepis izvještaja rukovodstva KPH u logoru Stara Gradiška Centralnom komitetu KPH: „Stanje u logoru Stara Gradiška“, IX 1944; Ilija Jakovljević, *Logor na Savi*, Zagreb, 1999, str. 321. Jakovljević je logorske uspomene zapisao 1943, nakon puštanja na slobodu, ali su one objavljene tek 1999.
- 123 Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević. Prešućena heroína Drugog svjetskog rata*, Zagreb, 2020, str. 164–176.

Edmund Glaise von Horstenau, njemački opunomoćeni general u Zagrebu, istog dana kada je posjetio Crkveni Bok posjetio je i logor u Sisku. Iako Horstenau u svojim ratnim memoarima ne navodi precizno u kom logoru je boravio, može se — budući da spominje da je logor bio smješten u „tvornici“ — zaključiti da je riječ upravo o Sabirnom logoru Sisak, smještenom u tvornici stakla. U vrijeme njegovog boravka u Sisku, djeca iz bočanskih sela još uvijek nisu bila prebačena iz jasenovačkog u sisački logor. Njegov opis uslova u Sabirnom logoru Sisak sasvim odgovara uslovima u kojima su u tom logoru boravila djeca iz bočanskih sela.

Nakon toga otišli smo u koncentracijski logor koji je bio smješten u nekoj tvornici. Užasne prilike. Malo muškaraca, mnogo žena i djece bez dovoljno odjeće, noću leže na kamenu, ucviljeni su, kukaju i plaču. „Zapovjednik logora“ — usprkos kasnijoj Poglavnikovoj povoljnoj ocjeni, običan lupež; ignorirao sam ga, ali sam zato svojoj ustaškoj pratnji rekao: „U ovakvim prilikama čovjeku dođe da povraća... samo da povraća, moja gospodo!“ A ono najstrašnije: dvorana uz čiji uzdužni zid na oskudnoj slami, koju su zacijelo bacili ovamo samo zbog moje „inspekcije“, leži oko 50 gole djece, dijelom već mrtve, a dijelom na umoru.¹²⁴

Citirani odlomak jedan je od dijelova memoara generala Glaise von Horstenaua koji najviše odišu indignacijom prema ustašama. General u nastavku piše kako su koncentracijski logori, kao „mjesta užasa“, vrhunac dostigli „ovdje u Hrvatskoj, pod Poglavnikom, kojeg smo mi postavili. Navodno je najgore u Jasenovcu, gdje, doduše, ne može zaviriti nijedan običan smrtnik.“ Neimenovani zapovjednik Sabirnog logora u Sisku zvao se Ivan Andrašević. Njegovo ime nije navođeno u dosadašnjoj literaturi kao ime zapovjednika logora.

Djeca, žene i starci koje je njemački general zatekao u Sabirnom logoru u Sisku, uvjerivši se da su ustaše namjerno stvorili uslove da što veći broj zatočenika, osobito djece, ondje umre, najvećim dijelom su poticali iz Slavonije i istočne Bilogore. Oni su u sisački logor internirani u drugoj polovini septembra (Slavonci) i početkom oktobra (Bilogorci). Nije poznato koliko je djece iz bočanskih sela internirano u sisački logor. U sjećanjima stanovnika općine Crkveni Bok postoje tvrdnje o namjernom trovanju bočanske djece u sisačkom logoru. Tako se u radu Ane Požar rođene Rakić (1939) iz Strmena, koja je preživjela boravak u jasenovačkom i sisačkom logoru, da bi osamdesetih godina prošlog

stoljeća bila direktorica JUSP Jasenovac, navodi da je voda u logorskoj cisterni, iz koje su napajana djeca logoraši, bila zatrovana.

Bolje su prošla djeca koja su bila sa starijom braćom ili rođacima, koji su mogli da pripaze na njih. Neki od starijih dječaka su krali vodu iz bunara, gdje su pile ustaše i tako spašavali svoju mlađu braću [i sestre] od trovanja.¹²⁵

U jednom intervjuu iz 2019. Ana Požar navodi da je jedan od tih dječaka, koji su krali vodu iz bunara iz kojeg su se ustaše snabdijevali vodom, bio njen bratić iz strmenske porodice Drakulić.

U logoru su djeca pila sodom zatrovanu vodu, ležala na vlastitom izmetu. Umiralo se masovno. Taj moj mali rođak je to gledao i onda bi, kada bi se logor smirio, išao krasti vodu koju su pili ustaše. To bi nama davao.¹²⁶

Ne postoje pouzdani podaci da je ijedno dijete iz Crkvenog Boka, Strmena i Ivanjskog Boka ubijeno ili umrlo u sisačkom logoru. U dokumentaciji Savezne popisne komisije iz 1964. za dvoje djece iz Ivanjskog Boka i jedno dijete iz Crkvenog Boka se istovremeno tvrdi da su umrla u logoru Sisak i da su umrla kod kuće od posljedica logora. Međutim, za petnaestoro djece iz Crkvenog Boka, četvoro djece iz Strmena i troje djece iz Ivanjskog Boka navodi se da su umrla kod kuće krajem 1942. i tokom 1943. „od posljedica logora“. Riječ je isključivo o djeci mlađoj od sedam godina. Pored njih, još četvoro njihovih vršnjaka iz Crkvenog Boka, te jedan iz Ivanjskog Boka, izgubilo je život na nepoznat način, pri čemu se ne navodi da je riječ o žrtvama ubijenim 13. oktobra 1942. u selima ili o žrtvama umrlim u logorima. Najvjerovatnije su i ta djeca umrla kod kuće od posljedica logora. Većina od dvadeset petoro djece rođena je 1940. (šestoro), 1941. (dvoje) i 1942. (devetoro). Prethodno sam spomenuo da se u spiskovima žrtava navodi da je petoro djece iz bočanskih sela (troje iz Crkvenog Boka i po jedno iz Strmena i Ivanjskog Boka) umrlo u logoru Jasenovac.

Djeca koja su umrla nakon povratka iz logora, pogotovo ona najmlađa, umirala su od posljedica boravka u najstrašnijim mjestima ustaške države, gdje su bila izgladnjivana, gdje im je davana bakteriološki neispravna voda, gdje su bila izložena zaraznim bolestima i vrlo intenzivnom stresu, a u logoru Sisak su desetak dana bila odvojena od majki. Njihovu smrt su skrivali oni koji su odlučili da ta djeca budu internirana u logore.

125 Ana Požar, „Stradanje mještana opštine Crkveni Bok od jasenovačkih ustaša“, str. 108.

126 Saša Kosanović, „Ana Požar: Gdje god smo u Jasenovcu bušili, našli smo kosti“, *Novosti*. Samostalni srpski tjednik, 1038, Zagreb, 8. 11. 2019, str. 10–11.

Stojanu Turajliću (1918) i njegovoj supruzi Ani (rođena Katalina, Crkveni Bok, 1919) iz Strmena umrlo je dvoje male djece ubrzo po povratku iz logora. Najprije im je 26. oktobra 1942. umro sin Ljubomir (rođen 19. jula 1942), a nakon nekoliko nedjelja umrla im je i kćerka Milica (rođena 14. januara 1941).¹²⁷

Proces oslobađanja djece iz logora te njihov povratak kućama nije moguće rekonstruisati zbog fragmentarnosti izvora. Djeca čiji rođaci nisu internirani ranije su puštena iz logora, „dok su neke majke po povratku iz logora išle po svoju djecu u Sisak“.¹²⁸ Petar Turajlić, lugar iz Crkvenog Boka, u svjedočenju s početka 1944. navodi jedan važan detalj, koji se ne spominje u drugim izvorima.

Decu iz logora u Sisku izvukao je dr Vladimir Skopčinski, lekar, zajedno sa svojom ženom, koji je meni telefonirao u jesen 1942. da preuzmem ovu decu. Ja sam decu i preuzeo, ukupno 114, i smestio ih u opštini Staza, gde se delom i sada [februara 1944] nalaze. Četiri dana pošto sam ja primio decu iz Siska, žene su puštene iz logora Stara Gradiška.¹²⁹

Doktor Skopčinski i njegova supruga ostaju tajnovite ličnosti. O njima nema riječi u istoriografiji koja se odnosi na Akciju Diana Budisavljević. O razlogu za to da izbačena djeca budu smještena u Stazi takođe ne znamo ništa, iako se može pretpostaviti da je to omogućio tabornik Pero Krznarić.

4. SPAŠAVANJE INTERNIRANIH MJEŠTANA IZ LOGORA

Puštanje iz logora u Jasenovcu, Staroj Gradiški i Sisku preko hiljadu mješтана Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka čini Akciju Crkveni Bok jedinstvenim događajem u genocidu nad Srbima u NDH i jedinstvenim događajem u istoriji jasenovačke grupe logora. Taj presedan pokazuje da su njemački vojni predstavnici mogli spasti i druge grupe Srba interniranih u nekom od navedenih logora — da su to uistinu htjeli. Slučaj

127 Vidjeti tablicu 5 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

128 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 186, Zh/5359–5364, ZAVNOH: Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: Dodatak izjavi Mladena Todorovića iz Crkvenog Boka, Glina, 20. 2. 1945.

129 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka.

Crkvenog Boka pokazuje da bi mnogo veći broj Srba bio spasen iz ustaških logora da je njemačka strana češće intervenisala u korist zatočenih Srba i vršila pritisak na ustaški režim.

Svi mještani Crkvenog Boka koji su kazivali o puštanju Bočana iz logora krajem oktobra 1942. navode da je do toga došlo na osnovu intervencije njemačke strane. General Glaise von Horstenau u svojim ratnim uspomenu samouvjerenom tvrdi da je on najzaslužniji za spasavanje Bočana iz logora.¹³⁰ Ljubo Miloš, istaknuti oficir Ustaške obrane, u elaboratu o Ustaškoj obrani tvrdi sljedeće o puštanju Bočana iz logora: „Razlog puštanja [Bočana iz logora] bila je intervencija Nijemaca.“¹³¹

Zašto je general Glaise von Horstenau intervenisao da iz logora budu pušteni stanovnici općine Crkveni Bok, a ne i neki drugi Srbi koji su u istom i prethodnom razdoblju masovno internirani u logore u Jasenovcu, Staroj Gradiški i Sisku? Nije lako dati jednostavan i jedinstven odgovor na to pitanje. General nije intervenisao u korist Bočana zbog toga što su oni čak iz perspektive okupatora i pojedinih predstavnika ustaške vlasti bili nevini civili koji nisu ništa konkretno činili protiv poretka uspostavljenog aprila 1941. Da im je želio pomoći samo zbog toga, oni možda ne bi bili jedina grupa interniranih Srba kojima je pomogao da budu spaseni od sigurne smrti i nezamislive patnje. U istom razdoblju kada i stanovnici Crkvenog Boka internirani su Srbi iz Kukunjevca (kotar Pakrac) i Srbi iz većeg broja sela u kotarima Bjelovar i Grubišno Polje. Kukunjevčani su internirani 11. oktobra 1942, dva dana uoči Akcije Crkveni Bok. U Kukunjevcu je internaciji takođe prethodio prepad Ustaškog obrambenog združenja. Ukupno je od kraja septembra do početka Akcije Crkveni Bok internirano nekoliko hiljada srpskih civila, stanovnika kotara Bjelovar, Grubišno Polje i Pakrac, mahom žena, djece i staraca. Oni su tek manjim dijelom pušteni iz logora, odnosno pušteni su oni koji su iz Jasenovca bili prebačeni u sabirni logor u Sisku.

Koji su razlozi bili presudni za to da se najviši njemački vojni predstavnik u Zagrebu zauzme za puštanje iz logora interniranih stanovnika općine Crkveni Bok? Na prvom mjestu, to je zebnja od jačanja partizanskog pokreta u istočnom dijelu Banije. Drugi razlog se ticao važnosti Crkvenog Boka za snabdijevanje njemačke vojske namirnicama.

Prethodno sam citirao jedan njemački izvještaj koji govori da je

130 Edmund Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, Zagreb, 2013, str. 164.

131 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, „O radu Ureda III [UNS-a] — Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)“, str. 28.

štab Borbene grupe „Zapadna Bosna“ odlučio da tokom Akcije Šamarica budu izbjegnute represalije nad lokalnim srpskim stanovništvom, slične represalijama koje su tokom ljeta iste godine sprovedene nad stanovništvom Kozare, kako Akcija Šamarica ne bi rezultirala odlaskom ugroženog stanovništva u partizane. Njemačka strana se plašila da će više stotina bočanskih muškaraca koji su izbjegli hvatanje pobjeći na Šamaricu te da će njihov primjer pratiti dio mještana iz srpskih sela u Trokutu koji su bili vrlo uznemireni zbog događaja u Crkvenom Boku. Sve to bi dalo novi zamah partizanima na Baniji i ponovo ugrozilo željeznički transport na tom području (veliki željeznički vijadukt kod Volinje, koji su partizani minirali maja 1942, tek je bio popravljen), čime bi se ugrozio izvoz rude iz rudnika u Ljubiji, ali i željeznički saobraćaj na relaciji Sisak–Sunja–Jasenovac. Akcija Šamarica, koju su avgusta 1942. sprovedli dijelovi 1. domobranskog zbora i njemačke Borbene grupe „Zapadna Bosna“, bila je neuspješna jer su banijski partizani izbjegli potjere, prebacili se najprije na Kordun, potom dijelom u Moslavinu, čime su pokazali da imaju potencijal djelovanja u formaciji mobilnih brigada. U mjesečnom pregledu događaja za oktobar 1942, štab 714. divizije Wehrmachta izvjestio je za 16. oktobar: „Usled prinudne evakuacije pravoslavnog stanovništva, koju su vršile ustaše, pojačani su redovi partizana.“ Aludirajući na Akciju Crkveni Bok, isti izvor navodi:

Ustaše i ustaški simpatizeri — civili, pljačkali su sela koja su evakuisana 13. 10. Oni koji su pretrpjeli štetu prešli su partizanima. Stanovništvo je vladavinu ustaša osećalo kao teror, dok su partizani to umeli da iskoriste i da socijalnim merama kod delova stanovništva za sebe pridobiju simpatije. Opet se dogodilo da su partizani vraćali [Srbima] oduzeta kola i konje. Porast ustaničkog pokreta u mesecu za koji se podnosi izveštaj mogao se stvarno svesti na teroristički postupak ustaša.¹³²

U svjedočenjima nekih mještana koji su izbjegli hvatanje i internaciju navodi se susret s njemačkim oficirima u Crkvenom Boku, nekoliko dana nakon Akcije. Jedan od njih, Dragan Skrobo, tvrdio je da je nepoznati njemački oficir pitao mještane što namjeravaju dalje učiniti i kuda namjeravaju krenuti, budući da je ostanak u selu još uvijek bio nemoguć.

Budući da je naš poštara Božo [Turajlić iz Crkvenog Boka] znao njemački preveo nam je to pitanje. Ja sam na to pitanje odgovorio da ne znam tačno, ali da se u šumi nalazi između 300 i 400

ljudi. Nijemac je upitao što mislimo dalje učiniti i kuda ćemo krenuti. Mi smo odgovorili da drugog izlaza nemamo, nego da krenemo u partizane. Oficir je dalje pitao da li bi se ljudi vratili svojim kućama, ako bi im se garantiralo da ih nitko više neće dirati. Mi smo na to odgovorili da bi se rado vratili kad bi narod bio pušten iz logora... Nakon toga Božo nam je rekao da Švabe traže od nas da ne idemo u partizane, a da će oni izvršiti pritisak na ustaške vlasti da se narod pusti iz logora.¹³³

Drugi važan razlog njemačkog zauzimanja za mještane općine Crkveni Bok, kao što sam napomenuo, ticao se činjenice da su bočanska sela bila izvor snabdijevanja namirnicama za njemačku vojsku. Bočanska sela imala su najbogatiji stočni fond na Baniji. General Glaise von Horstenau u pregledu vojno-političke situacije u NDH s kraja 1942. navodi da „hrvatsko stanovništvo pruža stalno pasivan otpor prilikom ubiranja namirnica i sirovina“ i tvrdi da je „mesa nedovoljno na tržištu“.¹³⁴ Njemački izvori navode da su bočanska sela „bila predviđena da nemačkoj vojsci liferuju zimmicu (krompir, žitarice)“.¹³⁵ Ljubo Miloš, oficir Ustaške obrane, u elaboratu o Ustaškoj obrani iznosi sličnu tvrdnju: „Zašto su Nijemci intervenirali za ova sela nije mi poznato, ali svakako da su od istih imali neke koristi.“¹³⁶

Događaj koji je odredio da njemačka strana definitivno izvrši pritisak na vrh ustaške vlasti da Bočani budu oslobođeni iz logora jeste posjeta generala Glaise von Horstenaua Crkvenom Boku. Ono što je on vidio u bočanskim selima bili su najstravičniji prizori rata kojima je svjedočio.

U ovo nesretno mjesto nagnulo je u dva navrata oko 500 propalica od 15 do 20 godina pod vodstvom dvojice ustaških natporučnika, sve su ubijali, silovali su žene i mučili ih do smrti, ubijali djecu. Vidio sam u Savi leš žene kojoj su izvađene oči, a u spolni organ ugurano drvo. Toj jadicnici bilo je najviše 20 godina kad je

133 Savo Skrobo, n. d., str. 57.

134 General Glaise von Horstenau u pregledu vojno-političke situacije u NDH s kraja 1942. navodi da „hrvatsko stanovništvo pruža stalno pasivan otpor prilikom ubiranja namirnica i sirovina“ i tvrdi da je „mesa nedovoljno na tržištu“ (*Zbornik NOR-a*, XII/2, Beograd, 1976, dok. 195, str. 933).

135 Filip Škiljan, „Akcija Crkveni Bok“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 37, Zagreb, 2005, str. 336.

136 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, „O radu Ureda III [UNS-a] — Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)“, str. 28.

pala u ruke tim čudovištima. Negdje u nekom kutu svinje su jele leš čovjeka koji još nije bio zakopan.¹³⁷

General Glaise von Horstenu je o događajima u Crkvenom Boku bio obaviješten već 13. oktobra 1942. Na osnovu korišćenih izvora nije moguće ustanoviti datum generalovog boravka u Crkvenom Boku. Moja pretpostavka je da je general posjetio Crkveni Bok 16. ili 17. oktobra. Istog dana kada je general doznao o prepadu jasenovačkih ustaša u Crkvenom Boku, o tome su bili obaviješteni i neki najviši predstavnici vlasti NDH. Informacije o prepadu u Crkvenom Boku potekle su od dvojice stanovnika Strmena (Stevo Lončarević i Đuko Radovanović) i jednog stanovnika Crkvenog Boka (Božo Turajlić), koji su o tome u jutarnjim satima 13. oktobra obavijestili lokalne predstavnike vlasti NDH i njemački štab u Hrvatskoj Kostajnici. Sva trojica Bočana u vrijeme prepada boravili su u Kostajnici. Njih su najprije o prepadu i zločinu izvijestili Bočani koji su uspjeli pobjeći iz sela. Stevo Lončarević se vraćao iz Kostajnice kada su ga susreli suseljani i obavijestili o onome što se toga jutra dogodilo u Crkvenom Boku. Budući da je Lončarević bio prijatelj s pokojnim kostajničkim veterinarom Žarkom Dragojlovićem (obojica su se školovali u Švicarskoj), koga su ustaše ubili 2. avgusta 1941, odmah se vratio u Kostajnicu i posjetio Justinu Dragojlović, suprugu pokojnog veterinara, koja je bila Njemica. U jednom dijelu njihove kuće nalazila se njemačka komanda. Lončarević je izvijestio nepoznatog njemačkog zapovjednika o ustaškom prepadu i ubijanju mještana. Njemački zapovjednik je istog dana odlučio da krene u Crkveni Bok. Ana Požar, koja je na osnovu sjećanja preživjelih mještana pisala o tim događajima, navodi da je njemački komandant otišao u Crkveni Bok s dva oklopna vozila, 11 dvokolica i oko stotinu dobro naoružanih vojnika. Po povratku u Kostajnicu, njemački zapovjednik je o onome što je vidio u Crkvenom Boku izvijestio njemačku komandu u Zagrebu.¹³⁸ Dakle, general Glaise von Horstenu je već 13. oktobra znao što se dogodilo u Crkvenom Boku. Njemački oficir je vjerovatno bio zapovjednik 1. čete 202. oklopnog puka, čiji štab je početkom oktobra 1942. premješten iz Bosanskog Novog u Kostajnicu.¹³⁹ General je već sutradan, 14. oktobra, bio u prilici da s Pavelićem razgovara o Crkvenom Boku, budući da je toga

137 Edmund Glaise von Horstenu, n. d., str. 164.

138 Ana Požar, „Stradanje mještana opštine Crkveni Bok od jasenovačkih ustaša“, str. 109–110.

139 *Zbornik NOR-a*, XII/2, Beograd, 1976, dok. 174, str. 852. Ime zapovjednika 1. čete 202. oklopnog puka nisam uspio ustanoviti. Zapovjednik puka bio je potpukovnik Günter Dittmann.

dana bio na sastanku s Pavelićem, ministrom Mladenom Lorkovićem i zapovjednikom stajaćih djelatnih zdругova Ustaške vojnice Jurom Francetićem.¹⁴⁰ Iako o njegovom pritisku na Pavelića ne znamo ništa, nema sumnje da je general bio istrajan u namjeri da ustaše načine presedan i oslobode zatočene Bočane.

Druga dvojica mještana, bočanski poštar Božo Turajlić i novi općinski načelnik Đuko Radovanović (koji je početkom oktobra 1942. zamijenio Miju Baljka), obavijestili su predstavnike lokalne vlasti o ustaškom prepadu u bočanskim selima. Božo Turajlić je nakon saznanja o prepadu otišao kod kotarskog predstojnika u Kostajnici Vjekoslava Bakarića.

[O]tišao sam do kotarskog predstojnika i pitao ga što da uradim, ali mi je predstojnik odgovorio da će on poslati vojsku iz Kostajnice u sela [općine Crkveni Bok] da izvide stvar i da mogu sa njima otputovati u Crkveni Bok. I zaista je ustaški zapovjednik [Vlado Majer] iz Kostajnice sa jednim kamionom krenuo za navedena sela. Kada smo došli u Crkveni Bok nismo našli više ustaša i narod je već bio logorisan... U kamionu je bilo oko 40 ustaša, ali su se svi oni odmah vratili natrag u Kostajnicu čim su vidili što su jasenovačke ustaše u selima napravili.¹⁴¹

Kotarski predstojnik Vjekoslav Bakarić je istog dana telefonski obavijestio podžupana Nikolu Bošnjaka u Petrinji o prepadu jasenovačkog zdругa. Bošnjak je takođe istog dana obavijestio Ministarstvo unutarnjih poslova.¹⁴²

Načelnik Radovanović takođe se našao u Kostajnici u času kada je započela Akcija. On se, poput Steve Lončarevića, vraćao iz Kostajnice kada su ga susreli mještani koji su pobjegli iz sela. Načelnik je odlučio da ode svom poznaniku Peri Krznariću, ustaškom taborniku u općini Staza, i da ga zamoli za pomoć. Krznarić je telefonski pozvao svog prijatelja i nekadašnjeg stranačkog kolegu iz HSS-a Janka Tortića, tadašnjeg ministra udružbe u Vladi NDH. Iz Tortićevog kabineta odgovorili su mu da se ministar nalazi u Sarajevu, ali da će sutra pri povratku u Zagreb navratiti u Novsku. Krznarić je s općinskim načelnikom Radovanovićem sastavio molbu za puštanje stanovnika općine iz logora. Molba, u kojoj je istaknuto da je stanovništvo općine bilo pokatoličeno i lojalno državnim vlastima, sutradan je predana

140 Nada Kisić Kolanović, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, Zagreb, 1998, str. 249.

141 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 483, Zh/38257, KKRZ Sunja, Nastavak zapisnika od 25. 4. 1946: Izjava Bože Turajlića iz Crkvenog Boka.

142 SR-VAS, NDH, k. 213, f. 7, d. 43, Podžupan Nikola Bošnjak iz Petrinje Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu, Petrinja, 14. 10. 1942.

ministru Tortiću u Novskoj. U delegaciji koja se susrela s Tortićem nalazili su se Krznarić, Radovanović i Božo Turajlić, koji je poslije rata svjedočio Savi Skrobi o pokušaju mještana da uz pomoć tabornika Krznarića utiču na spasavanje mještana iz logora. U Tortićevom društvu se navodno nalazio i jedan njemački oficir koji je, kako je tvrdio Turajlić, obavijestio njemačku komandu u Zagrebu o internaciji Bočana.¹⁴³ Međutim, njemačka komanda u Zagrebu je već prethodnog dana bila informisana o događajima u Crkvenom Boku, a takođe i vrh ustaške vlasti. Iako angažman Pere Krznarića u spasavanju Bočana iz logora nije bio ključan, niti presudan, i taj primjer njegovog zalaganja za životno ugrožene banijske Srbe svrstava Krznarića u glavne junake ove knjige.

Nakon što je podžupan Bošnjak 13. oktobra telefonski obavijestio Ministarstvo unutarnjih poslova o prepadu u Crkvenom Boku, Ustaška nadzorna služba je saopštila Ministarstvu da je u kabinetu poglavnika Pavelića održan sastanak povodom Akcije Crkveni Bok. Iz Ustaške nadzorne službe je naglašeno da je Crkveni Bok bio „sjedište djelatnosti partizana“. Ministarstvo je naložilo podžupanu Bošnjaku da sutradan otputuje u Crkveni Bok i nakon toga podnese izvještaj. Bošnjak se rano izjutra 14. oktobra uputio u Crkveni Bok, s kotarskim predstojnikom Bakarićem i ustaškim satnikom Vladom Majerom, zapovjednikom 12. bojne Ustaške vojnice, čiji štab je bio smješten u Kostajnici; oni su i prethodnog dana boravili u Crkvenom Boku. Bošnjak je po povratku u Petrinju podnio izvještaj Ministarstvu unutarnjih poslova. „Izvješćujući prednje, molim gospodina ministra da izvoli izdati najžurnije odredbe da se nekrivo i neđužno ovo stanovništvo iz logora pusti i povrati svojim domovima.“¹⁴⁴

Narednih dana, Crkveni Bok su posjetili general Glaise von Horstenau te visoki oficiri oružanih snaga NDH i pojedini predstavnici vlasti iz Zagreba. Moja pretpostavka jeste da je Crkveni Bok najprije posjetio general Glaise von Horstenau, 16. ili 17. oktobra. Zatim su 18. oktobra Crkveni Bok posjetili podžupan Bošnjak iz Petrinje i zapovjednik 1. domobranskog zbora general Dragutin Rumler, čiji štab je imao sjedište u Sisku, „u pratnji nekoliko domobranskih, oružničkih i ustaških časnika“. Među onima koji su posjetili Crkveni Bok tih dana bili su i Aleksandar Seitz, glavni tajnik u Predsjedništvu Vlade NDH, te Erih Lisak iz zapovjedništva ustaške vojnice. Podžupan Bošnjak je ponovo podnio izvještaj o prilikama u Crkvenom Boku. U izvještaju je naveo da

143 Savo Skrobo, n. d., str. 57–58.

144 SR-VAS, NDH, k. 213, f. 7, d. 43, Podžupan Nikola Bošnjak iz Petrinje Ministarstvu unutarnjih poslova u Zagrebu, Petrinja, 14. 10. 1942.

se manji dio mještana, koji su izbjegli hvatanje 13. oktobra, vratio u sela, ali da su vrlo uznemireni. Podžupan je ponovo zatražio da internirani mještani budu pušteni iz logora.¹⁴⁵

Kao što sam prethodno naveo, iz zatočeništva su najprije puštena djeca, iz logora Sisak. Djeca su najvećim dijelom našla utočište u Stazi. Ubrzo potom, pušteni su žene i starci iz logora Stara Gradiška, a zatim i muškarci iz logora Jasenovac. U jasenovačkom logoru zadržana su osmorica muškaraca, uglavnom mladića, za koje su ustaše doznali da su bili pripadnici komunističke organizacije. Šestorica su bili stanovnici Crkvenog Boka (Stojan Peulić, Mladen Peulić, Božo Radovanović, Đuro Đuričić, Mladen Nježić i Ljuban Dragosavljević), a dvojica iz Ivanjskog Boka (Mile Rađenović i Pero Kuruzović).¹⁴⁶ Naredne godine, iz zatočeništva su uspjela pobjeći četvorica: Peulić, Radovanović, Rađenović i Kuruzović. Jedan od preživjelih, Pero Kuruzović, svjedočio je Savi Skrobi o postupku u logoru Jasenovac prema mještanima koji su bili osumnjičeni da su članovi komunističke organizacije. Odmah sutradan pošto su mještani dotjerani u Jasenovac, ustaše su izdvojili 11 muškaraca. Oni su potom zatvoreni u samicama u tzv. zvonari, odakle su danima vođeni na isljeđivanje. Prilikom isljeđivanja bili su mučeni. Trojica od 11 izolovanih puštena su kućama krajem oktobra, sa ostalim mještanima, a osmorica su zadržana u zatočeništvu. Ostala osmorica, ili makar većina njih, prebačena su 1943. iz Jasenovca u Staru Gradišku. U jesen 1943. četvorica su uspjela pobjeći iz logorske ekonomije u Jablancu.¹⁴⁷ Mile Rađenović (1907) vratio se u Ivanjski Bok, ali je nedugo nakon povratka, 7. februara 1944, poginuo u bombardovanju Ivanjskog Boka od strane njemačke avijacije.¹⁴⁸ Mladen Nježić (1924) bio je živ avgusta 1943. Naime, njegov otac Mihailo je pisao Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu s molbom da mu sin bude pušten iz logora. Odgovoreno mu je da se njegovoj molbi „za sada

145 Nikica Barić, „Masovne deportacije srpskog stanovništva u logore Jasenovac i Stara Gradiška 1942. godine“, *Historiae patriaeque cultor. Zbornik u čast Mate Artukovića*, (ur. Suzana Leček), Slavonski Brod, 2019, str. 452; „Zapisi Mladena Lorkovića“ u: Nada Kisić Kolanović, *Mladen Lorković: ministar urotnik*, Zagreb, 1998, str. 253.

146 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka; Savo Skrobo, n. d., str. 56.

147 Savo Skrobo, n. d., str. 60–66.

148 Vidjeti tablicu 9 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

ne može udovoljiti“.¹⁴⁹ Mladen Nježić je kasnije ubijen najvjerovatnije u logoru Jasenovac. Partizani su krajem 1942, negdje na Baniji, streljali Đuru Đuričića (1901), koga su lokalni komunistički simpatizeri sumnjicali da je odao bočanske mladiće zadržane u logoru. Dio sumnje na Đuričića je pao vjerovatno i zbog toga što je bio kočijaš općinskom načelniku Baljku. Đuričić je nakon puštanja iz logora odmah otišao na Šamaricu i pridružio se partizanima. Tvrdi se da je bio učesnik borbi za oslobođenje Bihaća. Tvrdi se da je na Baniju stigao glas o njegovoj navodnoj ulozi u denuncijaciji bočanskih skojevaca, zbog čega su ga saborci streljali.¹⁵⁰

Mještani Crkvenog Boka su nakon puštanja iz logora navodno obeštećeni. Ta tvrdnja se spominje kod većine autora koji su pisali o Akciji Crkveni Bok. Tvrdnja se zasniva na izjavi upravnika logora Jasenovac III Miroslava Filipovića. „Sjećam se i toga da je logorska blagajna isplatila veće sume novca kao odštete učinjene prigodom te akcije seljacima.“ Filipović nejasno tvrdi da je Bočanima prilikom puštanja iz logora vraćena opljačkana imovina, vjerovatno misleći na pokretnu imovinu koja je dovezena u logor i dio stoke.¹⁵¹ Mještani u svojim izjavama o tome ne govore. Ipak, logično je pretpostaviti da je mještanima vraćen makar dio pokretne imovine i stoke, ali samo ona imovina i stoka koju je logorska uprava htjela da vrati vlasnicima. Slabo je vjerovatno da su Bočani mogli ući u trag nepokretnostima koje su opljačkali seljaci iz okolnih sela. Moguće je pretpostaviti da su seljaci iz okolnih sela bili primorani da vrate dio opljačkane stoke, prije svega konje, volove i krave, kao što je moguće pretpostaviti da su ih o tome kod koga se nalazi njihovo blago obavijestili poznanici iz Lonje, Bobovca i Puske koji nisu učestvovali u pljački. Takođe, može se pretpostaviti da se dio stoke nalazio pušten u njivama i poljima oko sela. Izvori ne govore o tome kako je teklo obnavljanje života u opljačkanom selu, u kome su mnoge kuće bile zavijene u crno.

Intervencija pojedinih nižerangiranih predstavnika vlasti NDH, poput kotarskog predstojnika Vjekoslava Bakarića, i srednjerangiranih predstavnika vlasti NDH, poput podžupana Nikole Bošnjaka, bila je od sekundarnog značaja, iako je mogla pridonijeti tome da Pavelić donese odluku kojom je ispunjen njemački zahtjev. I ranije se događalo, doduše

149 HR-DASK-SACP, 284, Župska redarstvena oblast Petrinja, k. 4, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu Župskoj redarstvenoj oblasti u Petrinji, Predmet: Nježić Mladen, 11. 8. 1943.

150 Маја Кљајић Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 95, 125.

151 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.86, Zapisnik od 25. 6. 1945: Izjava ustaškog bojnika Miroslava Filipovića.

vrlo rijetko, da pojedini predstavnici vlasti iskažu negodovanje zbog prepada koje je organizovala Ustaška obrana. Međutim, takve intervencije bile su neuspješne — upravo zbog toga što nisu imale podršku njemačkih predstavnika u Zagrebu. S druge strane, Srbi za koje nije bilo intervencije za puštanje iz logora stradali su u logorima ili su, manjim dijelom, iz ustaških logora bili deportovani na prinudni rad u Njemačku. Upravo je potreba Trećeg Reicha za radnom snagom bila jedan od razloga za izostanak intervencija generala Glaise von Horstenaua. U razdoblju vrlo bliskom internaciji stanovnika općine Crkveni Bok — u prvoj polovini oktobra 1942. — u logore Jasenovac, Stara Gradiška i Sisak internirani su i stanovnici velikog srpskog sela Kukunjevac (kotar Pakrac) te Srbi s područja kotara Bjelovar i Grubišno Polje. Nedugo prije toga, tokom septembra 1942, internirani su Srbi iz kotara Derвента, Šid, Slatina, Virovitica, Daruvar i Požega. Većina interniranih je izgubila život u ustaškim logorima, pretežno tokom masovnih likvidacija zatočenika, dio radno sposobnih je deportovan na rad u Njemačku, a manji dio interniranih Slavonaca je pušten iz logora u Sisku.

5. KO JE NAREDIO AKCIJU CRKVENI BOK?

Ustaška nadzorna služba je neposredno pošto su u Zagreb stigle prve vijesti o prepadu u Crkvenom Boku pokušala opravdati raciju, ubijanje žena i djece u selima te internaciju oko 1.200 mještana tvrdnjom da je Crkveni Bok navodno bio „sjedište djelatnosti partizana“.¹⁵² Ljubo Miloš je u istrazi 1948. tvrdio da je „dizanje u logor“ stanovništva bočanskih sela „opravdavano time da isti nisu dovoljno povjerljivi te da održavaju vezu sa partizanima“. Tvrdio je da je do „dizanja Crkvenog Boka došlo na osnovu raznih pritužbi koje su podnosili razni ustaše domaći pripadnici pripremljenih bojni“.¹⁵³ Nema sumnje da je Miloš izmislio sve što je naveo kako bi imao opravdanje za vlastito učešće u zločinu. Miroslav Filipović je u istrazi 1945. tvrdio da mu je Ljubo Miloš, kao nadređeni oficir Ustaške obrane, uoči prepada u Crkvenom Boku saopštio da se u selu „nalaze partizani,

152 Nikica Barić, „Masovne deportacije srpskog stanovništva u logore Jasenovac i Stara Gradiška 1942. godine“, str. 451.

153 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, „O radu Ureda III [UNS-a] — Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)“, str. 27–28.

da su ti seljaci mnogi u partizanima, da se naoružavaju i prikupljaju tu i da prijeti opasnost kada se ojačaju radi neposredne blizine Jasenovca da bi jednog dana i na sam logor udarili. Ja sam kao najmlađi šutio, a nisu mi bile poznate ni prilike u okolici [logora].“ Štaviše, Filipović je tvrdio da je prilikom prepada jasenovački zdruk „navodno došao u dodir sa partizanskom stražom“ pri čemu je „došlo do kratkog puškaranja“.¹⁵⁴ Primarni izvori NDH demantuju tvrdnje Miroslava Filipovića.

Prethodno citiran izvještaj podžupana Nikole Bošnjaka od 14. oktobra 1942. u potpunosti demantuje tvrdnje Ustaške nadzorne službe i dvojice oficira Ustaške obrane o navodnoj povezanosti mještana s partizanima i o Crkvenom Boku kao navodnom uporištu partizana. Osim toga, u izvještaju o prilikama u Velikoj župi Gora koji je Ministarstvo unutarnjih poslova 3. oktobra 1942. poslalo ključnim adresatima oružane sile i represivnog aparata NDH, uključujući i Ravnateljstvo za javni red i sigurnost, ali i Glavnom stanu poglavnika, nema riječi o prisustvu partizana i njihovoj aktivnosti u istočnom i sjevernom dijelu kostajničkog kotara, posebno ne u općini Crkveni Bok, niti izvještaj spominje ikakve kontakte lokalnih Srba s partizanima. S druge strane, izvještaj navodi sve češće prisustvo partizana u hrvatskim selima u sisačkom kotaru, što nije imalo za posljedicu upad ustaša u ta sela i interniranje cijelih porodica.¹⁵⁵ U izvještaju oružničke stanice u Crkvenom Boku od 15. oktobra 1942. navodi se da je u selima općine prethodno „vladao potpuni red i mir“ te da „za vrijeme evakuacije pučanstva nije bilo otpora“.¹⁵⁶ Tokom prepada u bočanskim selima i hvatanja mještana, 13. oktobra 1942, nije bilo nijednog primjera oružanog otpora. Ta važna činjenica potpuno demistifikuje tvrdnje o Crkvenom Boku kao navodnom partizanskom uporištu i navodnom oružanom sukobu seoske straže i ustaša. Mnogim predstavnicima upravnih i vojnih organa NDH, kao i njemačkim oficirima u Kostajnici i Zagrebu, bilo je jasno da su pripadnici Ustaškog obrambenog zdruha upali u sela u kojima nije bilo partizana i u kojima je živjelo mirno i lojalno stanovništvo.

154 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.86, Zapisnik od 25. 6. 1945: Izjava ustaškog bojnika Miroslava Filipovića.

155 SR-VAS, NDH, k. 76, f. 3, d. 54, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH Ministarstvu Hrvatskog domobranstva, Predmet: Prilike u Velikoj župi Gora, 3. 10. 1942.

156 SR-VAS, NDH, k. 76, f. 3, d. 4, Zapovjedništvo 1. oružničke pukovnije Glavnom stožeru Hrvatskog domobranstva, Predmet: Evakuiranje pučanstva iz Crkvenog Boka, 16. 10. 1942. U izvještaju 1. oružničke pukovnije od 16. 10. 1942, koji je upućen na više adresa, uključujući i Ustašku nadzornu službu, citira se izvještaj oružničke stanice u Crkvenom Boku od 15. 10. 1942.

Nema sumnje da je Akcija Crkveni Bok naređena u cilju eliminacije lokalnih Srba, odnosno u cilju hvatanja što većeg broja mještana i njihove likvidacije u logorima. Zašto je onda tek manji dio mještana pobijen tokom prepada u selima — zašto svi pohvatani mještani nisu pobijeni 13. oktobra 1942? Postoje najmanje tri razloga za to. Prvo, zato što je ubijanje preko hiljadu ljudi bilo lakše organizovati u logoru nego na licu mjesta, u selima. Drugo, zato što je u logoru moguće prikriti zločin, dok bi to bilo nemoguće na području koje nije pod kontrolom ustaša i koje je dostupno Nijemcima. I, treće, zato što su se organizatori zločina plašili ometanja masovnih likvidacija na terenu. U slučaju Crkvenog Boka plašili su se ometanja od strane Nijemaca, a u drugim slučajevima plašili su se ometanja od strane partizana. Tokom ljeta i početkom jeseni 1942. došlo je do infiltracije partizana na područje sisačkog i velikogoričkog kotara, tamo gdje je živjelo isključivo hrvatsko stanovništvo. Partizani su u grupama od nekoliko desetina boraca redovno ulazili u posavska sela između Siska i Ivanić Grada, kao i u turopoljska sela, južno od Velike Gorice. Prema izvorima NDH s početka novembra 1942, s područja kotara Velika Gorica u partizane je otišlo oko 50 osoba hrvatske nacionalnosti. Nekima od njih represirani su pojedini ukućani (obično otac ili majka), tako što su bili zatočeni u sabirnom logoru u Velikoj Gorici, ali većina zatočenih rođaka partizana je do novembra 1942. bila puštena na slobodu.¹⁵⁷ Nigdje nisu zabilježeni primjeri interniranja cijelih prorodica ili znatnog broja mještana, niti su igdje bili zabilježeni masakri poput onog u Crkvenom Boku. Dakle, upadljiva je razlika u odnosu vlasti NDH prema porodicama partizana hrvatske nacionalnosti i prema srpskom civilnom stanovništvu.

U historiografiji se obično, na osnovu poslijeratnog isljeđivanja Miroslava Filipovića i Ljube Miloša, navodi da je Luburić „odobrio Ljubi Milošu da krene sa svojim ljudima na Crkveni Bok“.¹⁵⁸ Nema sumnje da je ideja za Akciju Crkveni Bok mogla poteći iz redova Ustaške obrane, možda čak i od samog Ljube Miloša ili, još vjerovatnije, od Luburića. Međutim, Luburić nije mogao na svoju ruku izdavati naređenja za internaciju cjelokupne populacije nekog područja. On 1942. nije imao ovlasti da naredi interniranje stanovništva cijele jedne općine. Takve ovlasti je imao jedino Eugen Dido Kvaternik. On je mogao samostalno ili u dogovoru s Pavelićem donositi odluke o represalijama te o protjerivanju, ubijanju ili interniranju određenih skupina stanovništva. Luburić je takve ovlasti

157 HR-HDA, 1549, ZIG, VI-1/41, Ustaški logor Velika Gorica Ustaškom stožeru Velike župe Prigorje, 5. 11. 1942.

158 Ivo Goldstein, *Jasenovac*, Zagreb, 2018, str. 389.

mogao dobiti tek krajem 1943. Međutim, dok je bio na čelu represivnog aparata, Kvaternik je bio taj koji je izdavao takva naređenja. Luburić je imao ulogu glavnog operativca u takvim akcijama. On je, potom, ljudstvu pod njegovom komandom (Ustaška obrana i Ustaški obrambeni zdrug) izdavao naređenja o organizovanju prepada i internacija, o prijemu novih grupa logoraša te o dinamici njihovih likvidacija u logorima.

Prvi primjer interniranja cjelokupnog stanovništva nekog pretežno srpskog naselja u jasenovačku grupu logora dogodio se 14–15. aprila 1942, kada je internirano skoro cjelokupno stanovništvo sela Mlake (općina Jasenovac, kotar Novska). U literaturi se obično navodi da je Luburić naredio interniranje stanovnika Mlake.¹⁵⁹ Međutim, jedan nedavno pronađen dokument demantuje takve tvrdnje. Eugen Kvaternik je 22. marta 1942. iz Zagreba uputio telegram Luburiću u Jasenovac. Telegram je sadržao samo jednu rečenicu: „Izvolite polagano i u etapama pristupiti evakuaciji Srba u Mlaku.“¹⁶⁰ Dolazak oko 200 ustaša u selo nekoliko dana uoči internacije bio je jedna od etapa u pripremama za internaciju mještana Mlake.¹⁶¹ Slično se dogodilo u Crkvenom Boku uoči Akcije Crkveni Bok, kada se u selu iznenada pojavila jedna grupa ustaša. Prethodno sam pokazao da je internacija Srba iz Bosanske Dubice, Hrvatske Dubice i Cerovljana 29–30. maja 1942. bila posljedica Kvaternikovog naređenja. Kvaternik je neposredno prije te masovne internacije boravio na području Dubice, a Luburić je bio prisutan u Dubici u vrijeme sprovođenja internacije. Tu internaciju sproveli su pripadnici Ustaškog obrambenog zdruha. Bila je to prva internacija u logor Jasenovac Srba s područja Banije koje su pohvatali i internirali pripadnici jasenovačkog zdruha. Prethodne internacije banijskih Srba, sprovedene u kotaru Petrinja i Glina, podrazumijevale su učešće Hrvatskog domobranstva u opkoljavanju sela i hvatanju stanovništva. Prepadi oružanih snaga NDH u srpskim selima u kotarima Petrinja i Glina maja 1942, kao što sam pokazao, bili su naređeni od strane vojskovođe Slavka Kvaternika. Nema sumnje da je vojskovođa Kvaternik djelovao u dosluhu sa sinom koji je bio na čelu represivnog aparata NDH. Vrlo je realna pretpostavka da je Eugen

159 Amir Obhodaš, Mario Werhas, Bojan Dimitrijević, Zvonimir Despot, *Ustaška vojnika. Oružana sila Ustaškog pokreta u NDH 1941. — 1945. (druga knjiga, rujan 1943. — svibanj 1945.)*, Zagreb, 2013, str. 93; Bojan Dimitrijević, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, 2016, str. 186.

160 Milan Radanović, „Interniranje srpskog stanovništva s područja kotara Petrinja u logore Jasenovac i Stara Gradiška svibnja 1942.“, *Tragovi: Časopis za srpske i hrvatske teme*, VI, 1/2023, Zagreb, 2023, str. 142.

161 Mile Dragić, *Tragedija sela Mlake i Jablanca u toku II. Svjetskog rata (1941–1945)*, Novska, 1989, str. 49.

Kvaternik tražio od oca da Hrvatsko domobranstvo učestvuje u prepadi-ma u banijskim selima. Bilo je to dotad najmasovnije učešće Hrvatskog domobranstva u hvatanju Srba i njihovom interniranju u logore. Ta praksa se ponovila tokom narednih mjeseci na Kozari, u Slavoniji, zatim ponovo na Baniji, potom u Sremu i na području Vučjaka u sjevernoj Bosni te na Bilogori.

Smatram da je sprovođenje Akcije Crkveni Bok naredio upravo Eugen Dido Kvaternik, šef Ustaške nadzorne službe, ključni čovjek represivnog aparata NDH. Još uvijek nisu pronađeni izvori koji to neposredno dokazuju, ali takav zaključak je moguće iznijeti na osnovu analogije s nekim prethodnim internacijama koje je naredio Kvaternik. Uloga Vjekoslava Luburića, predstojnika Ureda III Ustaške nadzorne službe, odnosno šefa Ustaške obrane — strukture koja je bila zadužena za kontrolu nad ustaškim logorima — sastojala se u sprovođenju naređenja za internaciju na osnovu njegovog neprikosnovenog autoriteta među ustašama Ustaškog obrambenog združenja, vojno-policijske formacije Ustaške obrane, te na osnovu straha od njegovog autoriteta među predstavnicima lokalne ustaške vlasti. Pripadnici Ustaškog obrambenog združenja nisu sproveli samo osiguranje logora i likvidaciju zatočenika, već su povremeno izvodili prepade (racije) u srpskim selima na širem geografskom području između Sunje i Stare Gradiške, te između Kozare i Papuka, kako bi stanovništvo tih mjesta bilo internirano i, potom, pobijeno u logorima. U mjestima koja su bila bliža Jasenovcu, u hvatanju i interniranju Srba najčešće nisu bili angažovani drugi dijelovi oružanih snaga NDH (napose Hrvatsko domobranstvo), već upravo Ustaški obrambeni zdrug. Pavelić i Kvaternik su bili jedini autoriteti koji su mogli da naređuju Luburiću. Prethodno je to mogao i Andrija Artuković, ali on oktobra 1942. više nije bio na čelu Ministarstva unutarnjih poslova. Nema dokaza da je Luburić 1942. samovoljno naredio neki prepad u nekom srpskom selu i kolektivnu internaciju mještana. Kvaternik je kao šef represivnog aparata NDH imao na raspolaganju cjelokupnu oružanu silu NDH, koju je tokom 1941. i 1942. vrlo često koristio u sprovođenju politike eliminacije Srba. Luburić je od ljeta 1941. bio najvažniji operativac aparata pod Kvaternikovom komandom, ali on nije imao ključnu ulogu u određivanju vremenske i prostorne logike genocida nad Srbima. Tu ulogu su 1941. i 1942. imali Ante Pavelić i Eugen Kvaternik. Luburić je od kraja 1943. imao jednu od ključnih uloga u donošenju odluka o ubijanju i interniranju Srba, ali represivni aparat i oružane snage NDH nakon 1942. više nisu bili u prilici da sprovedu genocidni proces onako intenzivno kako su to činili do kraja 1942. — prvenstveno zbog jačanja partizanskog pokreta.

Miroslav Filipović, jedan od upravnika logora Jasenovac 1942, u poslijeratnoj istrazi govorio je o Luburićevoj ulozi u državnoj politici eliminacije Srba.

Maks Luburić osobno mi je govorio, a tako i ostalim časnicima i vojnicima, da pod svaku cijenu treba da nastojimo uništiti Srbe u NDH, bez milosti, jer to je program koji se mora izvršiti... Luburić bi nam govorio i razlagao pri svakom svom obilasku, Srbe se mora istrebiti bezobzirno. Znao je reći: naše Hrvate čuvajte manje opasne, ipak će se popraviti i narod koristi imati od njih. Prema kriminalcima je također bio nesmiljen, njih treba odmah likvidirati, od njih ljudsko društvo ima samo poteškoće i štetu, a nikakvu korist, dok je za Srbe stoput naglašavao i telefonom iz Zagreba pitao u šiframa i naređivao likvidiranje kako poimenično tako i cijelih grupa.¹⁶²

Slično je, nakon nekoliko godina, u istrazi pisao i Ljubo Miloš.

Luburić bi uvijek u ovakovim prilikama govorio da on to ne radi na svoju ruku, nego da i on ima upute o tome, kako treba postupati sa zatočenicima. Svakako da je on ove upute mogao donositi jedino iz Zagreba.¹⁶³

Miroslav Filipović je u istrazi naveo da je, ubrzo po dovođenju Bočana u logor Jasenovac III, iz Zagreba stiglo naređenje da se interniranim Bočanima „ne smije ništa dogoditi“.¹⁶⁴ Filipović ne precizira kog dana je uslijedilo naređenje o poštediti Bočana. Zapovjedništvo sabirnih logora, na čijem čelu je bio Ivica Matković, glavni organizator Akcije Crkveni Bok, bilo je obavješteno o tome da postoje zahtjevi da Bočani budu pušteni iz logora vjerovatno najkasnije 18. ili 19. oktobra.¹⁶⁵ Uprkos tome, interniranim Bočanima nisu poboljšani uslovi boravka u logoru. Naprotiv, muškarci su prebačeni u izolator IIIc, gdje su vladali mnogo nepovoljniji

162 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.86, Zapisnik od 25. 6. 1945: Izjava ustaškog bojnika Miroslava Filipovića.

163 HDA, 1561, SDS RSUP SRH, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, „O radu Ureda III [UNS-a] — Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)“, str. 77.

164 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.86, Zapisnik od 25. 6. 1945: Izjava ustaškog bojnika Miroslava Filipovića.

165 Do takve pretpostavke došao sam na osnovu jednog dokumenta koji intenzivno citiraju autori monografije o Crkvenom Boku. Riječ je o iskazu oružničkog narednika i komandira oružničke stanice u Crkvenom Boku Stanka Abramovića od 20. 10. 1942. Taj dokument se čuva u Vojnom arhivu u Beogradu (Maja Kljajić Vejnovič, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 95–96).

uslovi zatočenja nego u ostatku logora Jasenovac III. Izdvajanje zatočenika u IIIc uvijek je značilo njihovu skorbu smrt. Isto tako, nekoliko dana nakon saznanja o postojanju pritisa da Bočani budu pušteni iz logora — bočanske žene i djeca strpani su u vagone i odvezeni za Sisak, a starci su prebačeni u Staru Gradišku, kamo su ubrzo potom prebačene i žene iz Siska. Znatna većina staraca koji su 1942. internirani u Staru Gradišku ubijena je nekoliko dana ili nedjelja po dovođenju u taj logor. Odvajanje djece od majki, koje je sprovedeno u Sisku, značilo je vrlo izvjesnu smrt za najmlađu djecu. Zbog čega su Ustaška obrana i Zapovjedništvo sabirnih logora odlučili da Bočane raspodijele u tri logora? Po svemu sudeći, zbog toga što su i dalje vjerovali da mogu zamesti trag zatočenim Bočanima i da će ih na kraju ipak uspjati pobiti. Ipak, ustaše su čekali što će se dogoditi u Zagrebu i nisu odmah krenuli u likvidaciju grupa zatočenih Bočana, iako su to nesumnjivo namjeravali. Korišćeni izvori ne pružaju podatke o tome ko je i na koji način uspio uvjeriti Ustašku obranu i Zapovjedništvo sabirnih logora da Bočani ne smiju biti pobijeni te da moraju biti pušteni iz logora. Luburiću i Matkoviću to su mogli narediti jedino Pavelić i Kvaternik. To znači da je pritisak na Pavelića bio vrlo ozbiljan. Luburić bi, da je samostalno odlučivao o sudbini interniranih Bočana, naredio njihovu likvidaciju. Međutim, za takvo nešto morao je da pričeka dozvolu iz Zagreba.

Puštanje mještana bočanskih sela iz logora nije bilo najvažnija posljedica pritiska generala Glaise von Horstenaua na vrh ustaške vlasti. Prva važna posljedica ticala se izostanka prepada Ustaškog obrambenog zdruge u srpskim selima, nalik na Akciju Crkveni Bok, u cilju masakriranja i interniranja mještana. U Jasenovac i Staru Gradišku je tokom narednih desetak mjeseci interniran značajno manji broj srpskih seljaka. Prvi naredni prepadi Ustaškog obrambenog zdruge dogodili su se 10. septembra 1943. u selima Dragelji i Kijevci (kotar Bosanska Gradiška), gdje su ubijene 82 osobe.¹⁶⁶ Ubrzo potom, u jesen 1943. i u zimu 1943–1944, Ustaški obrambeni zdug je počinio niz zločina u selima u kotarima Hrvatska Kostajnica, Novska, Bosanska Gradiška i Nova Gradiška. Istovremeno su intenzivirani zločini u logorima Jasenovac i Stara Gradiška. Naučno je istražen tek dio tih zločina. Intenziviranje zločina Ustaškog obrambenog zdruge dogodilo se uslijed povratka Vjekoslava Maksa Luburića u Jasenovac krajem 1943. Druga važna posljedica ticala se smjene dijela najviših

166 Milan Radanović, „Zločini 3. bojne 1. ustaškog obrambenog zdruge na području Bosanske Gradiške i Stare Gradiške krajem 1943. i početkom 1944.“, *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, II, 1, Zagreb, 2019, str. 129–130.

funkcionera ustaškog represivnog aparata, uključujući Didu Kvaternika i Maksa Luburića. Ljubo Miloš, neposredni izvršilac Akcije Crkveni Bok, uhapšen je 27. oktobra 1942. Dotadašnji zapovjednik logora Miroslav Filipović premješten je na položaj zapovjednika logora Stara Gradiška (Jasenovac V). Iz Jasenovca je otišao i Dominik-Hinko Piccilli, jedan od glavnih oficira Ustaške obrane u logoru. On će se kasnije vratiti u logor, a od septembra 1944. bio je zapovjednik logora.¹⁶⁷ Moguće je da su Bočani koji su internirani u Jasenovac 22. avgusta 1944. pobijeni upravo za vrijeme Piccillijevog mandata.

Upravo smjena Dide Kvaternika može predstavljati indikator odgovornosti za Akciju Crkveni Bok. General Glaise von Horstenau je ministru spoljnih poslova NDH Mladenu Lorkoviću dao do znanja da će njemačka vojska ubuduće izravno intervenisati ukoliko se ponovi prepad poput onog u Crkvenom Boku. General je u razgovoru s Lorkovićem, uoči Kvaternikove smjene, Kvaternika nazvao „protu-vladom“ i stvarnim „gospodarom situacije“ u NDH. Kazao je da je Eugen Kvaternik „gori i opasniji nego do sada jer ima vlast a nije odgovoran“ i jasno se založio za njegovu smjenu s položaja i njegov odlazak iz Hrvatske.¹⁶⁸

Ustaška nadzorna služba je raspuštena 21. januara 1943, „ali se u Uredu III, nadležnom za sve logore, nije ništa mijenjalo, osim što je ušao u sastav RAVSIGUR-a“. Na čelo Ureda III postavljen je dotadašnji Luburićev zamjenik Stanko Šarac.¹⁶⁹

167 Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001, str. 325.

168 Nada Kisić Kolanović, n. d., str. 251–253.

169 Ivo Goldstein, n. d., str. 327.

→ Spisak žrtava Akcije Crkveni Bok koga je 24. januara 1943. načinilo Općinsko poglavarstvo Crkveni Bok. Iako nepotpun, ovaj spisak sadrži najviše imena žrtava Akcije u odnosu na ostale spiskove.

Broj: 151 / 1943.

Obcina: Citum Dab

Merik

umrlak i pogrebnih priloga od

13. X. 1942 — 24. I. 1943.

Škole broj	Ime i prezime (sr)	Mjesto broj	Ime i prezime (hr)	Godina	Škole broj	Ime i prezime (hr)	Godina	Škole broj	Ime i prezime (hr)	Godina
1	Konarić Antonija	103	Kranj	1857	18	Šušteršić Milica	1866	44	Šušteršić Milica	1866
2	Garic Edoja	✓ 4	✓	1857	19	Radonavić Mile	1866	44	Radonavić Mile	1866
3	Kordić Jozefa	✓ 4	✓	1892	20	Čukota Kata	1866	59	Čukota Kata	1866
4	Radović Guba	5	✓	1882	21	Đurčić Mera	1860	26	Đurčić Mera	1860
5	Radović Jela	6	✓	1862	22	Radonavić Marija	1894	170	Radonavić Marija	1894
6	Šušteršić Stoko	6	✓	1889	23	Radonavić Mirta	1887	170	Radonavić Mirta	1887
7	Šušteršić Milica	30	✓	1930	24	Pačić Jela	1846	117	Pačić Jela	1846
8	Šušteršić Subrao	30	✓	6 maj	25	Pačić Kata	1852	117	Pačić Kata	1852
9	Pačić Ana	12	✓	1862	26	Pačić Tuda	1852	116	Pačić Tuda	1852
10	Arbutina Auro	120	✓	1900	27	Dokuan Stava	1883	55	Dokuan Stava	1883
11	Arbutina Matija	4	✓	1871	28	Dokuan Kata	1880	55	Dokuan Kata	1880
12	Arbutina Petar	120	✓	1862	29	Šušteršić Boja	1872	190	Šušteršić Boja	1872
13	Arbutina Nikola	60	✓	1893	30	Šušteršić Stojan	1850	147	Šušteršić Stojan	1850
14	Pačić Špiro	19	✓	1912	31	Maštorica Auro	1903	191	Maštorica Auro	1903
15	Pačić Lopa	18	✓	1914	32	Maštorica Boja	1904	191	Maštorica Boja	1904
16	Pačić M. A.	10	✓	8 maj	33	Šušteršić Mirta	1868	10	Šušteršić Mirta	1868

18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33

18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33

1866
 1868
 1866
 1866
 1860
 1894
 1887
 1846
 1852
 1883
 1880
 1872
 1850
 1903
 1904
 1868

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16

103
 ✓ 4
 ✓ 4
 5
 6
 30
 30
 12
 120
 4
 120
 60
 19
 18
 10

1857
 1857
 1892
 1882
 1862
 1889
 1930
 6 maj
 1862
 1900
 1871
 1862
 1893
 1912
 1914
 8 maj

1866
 1868
 1866
 1866
 1860
 1894
 1887
 1846
 1852
 1883
 1880
 1872
 1850
 1903
 1904
 1868

Št. br.	Ime i prezime potpisnika (ca)	Št. br.	Mjesto rođenja	Trava rođ. i mrt. u pram. uga. sv. p. t. g.	God. upeve i g. rok.	Spok.	God. i m. rođ.	Ime i prezime potpisnika - ce	Št. br.	Trava rođ. i mrt. u pram. uga. sv. p. t. g.	God. upeve i g. rok.	Spok.	God. i m. rođ.	Ime i prezime potpisnika - ce	Št. br.
35	Šimprić Nikola	30	Šibenik		42	42	1942	Dragosavljević Mara 12	50				1942	Dragosavljević Mara 12	50
36	Šimprić Ana	102	-		43	43	1944	Đurčić Jovana 112	53				1944	Đurčić Jovana 112	53
37	Šimprić Ljubica	97	-		40	40	1886	Katalinić Mija 69	54				1886	Katalinić Mija 69	54
38	Šimprić Kata	141	Šibenik		42	42	1919	Šimprić Jula 53	55				1919	Šimprić Jula 53	55
39	Šimprić Mica	182	Šok				1890	Radonjčić Mara 112	56				1890	Radonjčić Mara 112	56
40	Šimprić Koja	182	-				1942	Radonjčić Mija 117	57				1942	Radonjčić Mija 117	57
41	Šimprić Jela	119	-					Dragosavljević Janka 145	58					Dragosavljević Janka 145	58
42	Šimprić Leja	113	-					Dragosavljević Marta 145	59					Dragosavljević Marta 145	59
43	Šimprić Jovana	10	-					Katalinić Petar 76	60					Katalinić Petar 76	60
44	Šimprić Joka	59	-				1939	Florkan Mija 104	61				1939	Florkan Mija 104	61
45	Šimprić Mara	10	-				1942	Šimprić Janka 104	62				1942	Šimprić Janka 104	62
46	Šimprić Kora	19	-				1942	Šimprić Draža 9	63				1942	Šimprić Draža 9	63
47	Šimprić Jela	3	-				1942	Đurčić Mara 112	64				1942	Đurčić Mara 112	64
48	Šimprić Ana	219 117	-					Šimprić Mara 112	65					Šimprić Mara 112	65
49	Dragosavljević Mara	150	-					Šimprić Mara 112	66					Šimprić Mara 112	66
50	Dragosavljević Mara	110	-					Šimprić Mara 112	67					Šimprić Mara 112	67

Trava rođ. i mrt. u pram. uga. sv. p. t. g.

Šimprić i Šimprić potpisnika - ce

God. i m. rođ.

God. upeve i g. rok.

Št. br.

Školski broj	Prezime i ime potpisnika (ca)	Mjesto rođenja	Travao rođ. u	Travao rođ. u	Travao rođ. u	Školski broj	Prezime i ime potpisnika - ce	Mjesto rođenja	Travao rođ. u	Travao rođ. u	Travao rođ. u
69	Bojarski Sofija	Brovica Bob	194			86	Masler Jovo	Brovica Bob			
70	Čukarić Ana		81			87	Radetović Juro				
71	Čukarić Stojan		31			88	Lojović Ivota				
72	Šekulić Jekir		113			89	Lojović Joka				
73	Šekulić Nikola		113			90	Papić Milica				
74	Trbović Stja		139			91	Boalić Jula				
75	Trbović Juba		139			92	Trbović Cvjeta				
76	Trbović Stja		39			93	Trbović Lera				
77	Trbović Milica		39			94	Trbović Stja				
78	Đurčić Prolog		70			95	Šerob Mile				
79	Đurčić Suharić		70			96	Šlakopa Veselin				
80	Đurčić Ručica		70			97	Kalinić Joka				
81	Šlakopa Jula		26			98	Mug'ović Jula				
82	Dragovićević Mile		150			99	Palaban Ruža				
83	Dragovićević Java		151			100	Čikota Juro				
101	Šurčić Joka		70			101	Čikota Ana				

Travao rođ. u Brovici i u neposrednoj okolini

Travao rođ. u Brovici i u neposrednoj okolini

Travao rođ. u Brovici i u neposrednoj okolini

Travao rođ. u Brovici i u neposrednoj okolini

Travao rođ. u Brovici i u neposrednoj okolini

Školski broj

Provinc i sine
pobojnika - ce

Školski broj

Mesto nastojke
i konvulzija

Traci
roca i
mragjke

Spas

Provinc i sine
pobojnika - ce

Školski broj

Spisak
i nacrti
za
sv. polje

Provinc

Novosinska Družina
Obćinsko-
u Otkrivenom Pstori, dana 24. I - 1943
Za Dan - Spomeni

Obćinski
Dan - Spomeni

V
ŽIVOT I
STRADANJE
STANOVNIKA
OPĆINE
CRKVENI BOK
1943–1944.

1. PARTIZANSKI POKRET U OPĆINI CRKVENI BOK 1943.

Strmen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok tokom čitavog rata nisu bili dio partizanske teritorije, iako su bočanska sela tokom većeg dijela 1943. bila pod kontrolom partizana, a Ivanjski Bok i tokom većeg dijela 1944. između Crkvenog Boka i područja pod neposrednom kontrolom partizana u unutrašnjosti Banije, na Šamarici i pobrđu između Šamarice i Trokuta, tokom 1943. nije bilo stalnih partizanskih uporišta, a pruga Sunja–Dubica, koja razdvaja Trokut od Sunjskog polja, i naselja uz prugu bili su pod čvrstom kontrolom oružanih snaga NDH. Isto tako, oružane snage NDH su kontrolisale cestu i prugu Sunja — Majur — Kostajnica i naseljena mjesta između Sunje i Kostajnice. Zbog saobraćajne izolovanosti, kao i zbog prinudne pasivnosti Ustaškog obrambenog zdruga tokom 1943, bočanska sela su bila pošteđena razaranja i stradanja — sve do 14. oktobra 1943, kada su pripadnici 11. SS divizije „Nordland“ zapalili Crkveni Bok. Crkveni Bok je tih deset mjeseci bio van domašaja vlasti i okupatora, ali uprkos tome nije imao stalnu partizansku posadu.

Između Crkvenog Boka i Šamarice moglo se putovati isključivo noću. Oni koji su polazili iz Crkvenog Boka prema Šamarici prvu prugu su prelazili negdje između Staze i Slovinaca, zatim su preko Meminske stizali do Gornjeg Hrastovca, gdje bi prešli drugu prugu. Potom je put vodio preko Krčeva do Knezovljana da bi se okončao najčešće u Borojevićima, glavnom partizanskom uporištu u kostajničkom kotaru, ili u Lovči, jedinom selu na Šamarici. Istim putem, samo u suprotnom smjeru, u Crkveni Bok su stizali oni koji su iz partizanskog Glavnog štaba Hrvatske kretali prema Slavoniji, odnosno prema partizanskim uporištima na Papuku. Prelazak dvije pruge i dvije ceste zahtijevao je mnogo opreza jer su vojnici NDH danonoćno patrolirali tim komunikacijama, na kojima su se nalazili gusto raspoređeni bunker i zasjede. Pojavom kolaboracionističke Samozaštitne brigade Banija, koju je u jesen 1943. organizovala njemačka obavještajna služba u srpskim selima Trokuta, ali i u Strmenu, znatno je otežano kretanje između Crkvenog Boka i Šamarice.

Oružane snage NDH kontrolisale su sela općine Crkveni Bok do 2. decembra 1942. Nakon toga, pripadnici oružanih snaga NDH nikad nisu zanoćili u bočanskim selima, iako su u nekoliko navrata 1944. vršili prepade u sva tri sela. Od uspostavljanja vlasti NDH do 2. decembra 1942. u Crkvenom Boku je postojala oružnička stanica, koja je naslijedila prethodnu žandarmerijsku stanicu. U noći između 2. i 3. decembra, oko 60 pripadnika 3. bataljona Banijskog partizanskog odreda napalo je

oružničku stanicu u Crkvenom Boku, u kojoj se nalazilo osam oružnika (žandara) i sedam domobrana. Bio je to prvi dolazak partizana u sela općine Crkveni Bok. Partizani su uspjeli da iznenade oružnike i domobrane na spavanju. U borbi je ranjen jedan oružnik, koji je pušten kući.¹ Ostali zarobljenici su sprovedeni do Borojevića, gdje se nalazio štab 7. banijske divizije. Domobrani su pušteni, a oružnici su zadržani.² Komandir oružničke stanice u Crkvenom Boku Stanko Abramović te večeri nije boravio u selu, tako da nije zarobljen.

Dolazak partizana ohrabrio je Bočane. Kotarska oblast u Novskoj izvijestila je 19. decembra da mještani bočanskih sela, „koji su se vratili iz logora“, prijete mještanima Lonje dolaskom partizana.

Oni naime poručuju u Lonju kako će jednoga dana doći partizani i tamo napraviti reda. Tako je ovih dana potopljena vjerovatno po partizanima skela na Savi, koja je saobraćala između Lonje i Crkvenog Boka. Isto tako je ovih dana potopljena i skela na rieci Trebežu, koja je spajala Lonju sa područjem općine Krapje.³

Ipak, Lonjanci i Bočani nisu značajno poremetili odnose niti su tokom cijelog rata naudili jedni drugima. Jedina sjena u odnosu među susjedima bilo je učešće jednog dijela stanovnika Lonje u pljački tokom Akcije Crkveni Bok.

Nakon povratka mještana iz internacije i zbjegova, ništa nije moglo otkloniti njihovo ogromno nepovjerenje prema vlastima NDH. Nakon 13. oktobra 1942. ni u jednom trenutku nije minuo strah od ustaša. Stoga nije neobično što je od kraja 1942. započeo odlazak mještana u partizane. Ipak, broj mladića koji su krajem 1942. i početkom 1943. otišli u partizane nije bio velik. U tom razdoblju u partizane je otišlo između 40 i 50 Bočana, uglavnom mladića. Trojica mladića iz Ivanjskog Boka su početkom januara 1943. otišla u Slavoniju. Oni su postali pripadnici 17. slavonske brigade. Ostali su otišli na Šamaricu, gdje stupili u 7. banijsku diviziju, koja je tada imala tri brigade, a dijelom i u Banijski partizanski odred koji, za razliku od 7. banijske divizije, nije bio jedinica koja je učestvovala u operacijama i akcijama van područja Banije. Trideset

1 *Zbornik NOR-a*, V/10, dok. 23, str. 97–100: Izvještaj štaba Banijskog partizanskog odreda od 8. 12. 1942.

2 *Zbornik NOR-a*, V/10, dok. 134, str. 439: Izvještaj zapovjedništva 1. oružničke pukovnije za vrijeme od 1. do 15. 12. 1942.

3 HR-HDA, 1515, Župske redarstvene oblasti, k. 4, izvještaj kotarske oblasti Novska Velikoj župi Livac–Zapolje, Predmet: Lonja — kretanje partizana, 19. 12. 1942.

bočanskih mladića, koji su se priključili 7. banijskoj diviziji, učestvovalo je u bitkama na Neretvi i Sutjesci u proljeće 1943. Samo su se dvojica vratila na Baniju. Ostali su poginuli negdje na granici Hercegovine, Bosne i Crne Gore. I njih dvojica su kasnije poginula.⁴ To je razlog tome što rođaci i potomci nisu znali gdje i kada su poginuli njihovi ukućani i očevi, koji su početkom februara 1943. prešli Unu. Mnogi od njih su vjerovali da su im sinovi, muževi, braća i očevi poginuli u Crnoj Gori, koja je u njihovoj imaginaciji bila mitska i daleka zemlja. Prilikom popisivanja žrtava Drugog svjetskog rata 1964, rođaci koji su navodili podatke za Bočane koji su izgubili život kao borci 7. banijske divizije od februara do septembra 1943. za većinu su kao mjesto stradanja naveli Crnu Goru, bez ikakvog preciziranja. Za većinu njih se može pretpostaviti da su izgubili život tokom Bitke na Sutjesci, manjim dijelom i tokom Bitke na Neretvi. Međutim, u literaturi o Bici na Sutjesci navodi se identitet samo jednog partizana iz Crkvenog Boka za koga se tvrdi da je poginuo na Sutjesci.⁵

Nekolicina mladića iz Crkvenog Boka otišla je u partizane neposredno nakon Akcije Crkveni Bok. Samo 15 dana nakon Akcije, 29. oktobra 1942, prilikom napada na ustaško-domobransko uporište Majur kod Kostajnice, poginula su dvojica novopridošlih Bočana: Stojan Đuričić (1917) i Gojko Bižić (1924). Troje članova porodice Gojka Bižića izgubilo je život uslijed Akcije Crkveni Bok. Gojkove sestre Ana (1918) i Milja (1920) ubijene su 13. oktobra, prilikom prepada, dok je majka Ana (1887) preminula aprila 1943. od posljedica boravka u logorima, ožalivši troje djece.⁶

U selima općine Crkveni Bok tokom 1943. postoji neformalna vojna organizacija, ali bez hijerarhije. Zapravo, riječ je o nekoj vrsti seoskih straža. U Strmenu i Ivanjskom Boku u ljeto 1943. uspostavljene su relejne stanice. One su bile dio mreže partizanskih relejnih stanica između Šamarice i Psunja. Put između relejne stanice u Ivanjskom Boku prema partizanskoj teritoriji u novljanskom Trokutu išao je sljedećim smjerom: nakon prelaska Save prelazilo se Poganovačko polje (polje između Lonje i Trebeža), zatim se uz pomoć partizanskih saradnika u Trebežu prelazila rijeka Trebež i potom je put išao prema šumi Opeke, južno od Kraljeve Velike, u kojoj se takođe nalazila relejna stanica, odakle se preko šume Čardačinska greda prelazila željeznička pruga između Lipovljana i Suboke, nakon čega je put vodio prema Novom Grabovcu, gdje je počinjala

4 Savo Skrobo, n. d., str. 243.

5 Uporediti: Viktor Kučan, *Borci Sutjeske*, Beograd, 1996.

6 Vidjeti tablicu 6 u Spiskovima.

partizanska teritorija. Iz Grabovca je vodio mnogo sigurniji put prema Psunju i Papuku.

Relejne stanice u Strmenu i Ivanjskom Boku imale su poseban strateški značaj jer su se nalazile na najvećoj prirodnoj prepreci između Banije i Slavonije.

Stanice su brojale od pet do deset ljudi i komandira stanice. Njihovi zadaci sastojali su se u tome da prenose poštu, prevode pojedine putnike, grupe partizana, pa i čitave jedinice iz Banije u Slavoniju, Moslavinu, i obratno... Najteže je bilo prelaziti Savu jer je neprijatelj bio uništio plovila na rijeci i strogo kontrolirao svaki prelazak preko rijeke. Zato su kuriri danju potapali čamce, a noću ih vadili iz vode i omogućavali prijevoz.⁷

Ubrzo pošto su banijski partizani onemogućili prisustvo malobrojnih oružnika i domobrana u Crkvenom Boku, u bočanskim selima je intenzivirano djelovanje prethodno osnovanih „narodnooslobodilačkih odbora“ (NOO), neformalnih organa lokalne vlasti koji su bili bliski partizanima. Odbori su postojali u sva tri sela, kao i na nivou općine. Fragmentarno sačuvani izvori upućuju na zaključak da su aktivisti Općinskog NOO Crkveni Bok, s predsjednikom Ilijom Ićanom Todorovićem na čelu, tokom 1943. samoinicijativno sprovodili smjele akcije. Bočani pod Todorovićevim vodstvom prešli su Savu krajem avgusta 1943. i zaplijenili veći broj stoke na „njemačkom državnom dobru“ u Moslavini. O tome je Kotarski NOO obavijestio Okružni NOO za Baniju.

Dragi drugovi šaljem vam 127 komada blaga, te iz istog blaga odaberite što je sposobno za rasplod, a što za klanje. Pomenuto blago je predsjednik općinskog NOO Crkveni Bok [Ićan Todorović] zaplijenio (oteo) sa njemačkog državnog dobra iz Mojslavine skupa sa svoima drugovima partizanima iz mjesta... Drug općinski predsjednik NOO Crkveni Bok „Ićan“ moli da se ovaj primjer metne u izvještaj.⁸

Izvor ne navodi lokaciju „državnog dobra“. Riječ je o farmi Šašna greda, smještenoj desetak kilometara istočno od Siska, između Budaševa i Velikog Svinjičkog. Bočani su oplijenili farmu 27. avgusta 1943. Domobranski izvori navode da su partizani toga dana zaplijenili čak „400 komada razne

7 Savo Skrobo, n. d., str. 83–84.

8 HR-HDA, 1458, Okružni Narodnooslobodilački odbor za Baniju, k. 1, NV-122/54, Pismo Kotarskog NOO Kostajnica Okružnom NOO za Baniju, 30. 8. 1943.

stoke“.⁹ Nisu poznati detalji te vrlo uspješne akcije bočanskih partizana. Šasna greda je od Crkvenog Boka udaljena oko 30 kilometara. Izvođenje akcije nije bilo moguće bez velike odvažnosti i umješnosti učesnika. Prevoženje stoke preko Save zahtijevalo je ozbiljno organizovanje i planiranje. Stoka koju su zaplijenili „Ićan i drugovi“ bila je od velike koristi partizanima na Baniji, ali i stanovnicima popaljenih banijskih sela na području Gline i Petrinje, koja su bila dio partizanske teritorije. Moguće je pretpostaviti da su Bočani zadržali dio zaplijenjene stoke.

Bočanski partizani su održavali intenzivan kontakt s partizanima iz hrvatskih sela Puska i Krapje, koji su takođe bili angažovani u prebacivanju ljudi i pošiljaka između Banije i Slavonije. Jedan od njih, Stjepan Barbarić, kolar iz Krapja i pripadnik posade relejne stanice Novi Grabovac u novljanskom Trokutu, često je boravio u bočanskim selima. On je s grupom puščanskih i krapjanskih partizana jula 1943. uhvatio Dragutina Trohara, ustaškog rojnika iz Puske, koji je 13. oktobra 1942. bio vodič jasenovačkim ustašama, prilikom opkoljavanja bočanskih sela, i istog dana učestvovao u sprovođenju pohvatanih Bočana iz Lonje u Jasenovac. Uхваćenog Trohara Barbarić i drugovi prebacili su u Ivanjski Bok i predali su ga mještanima. Bočanski partizani su na neformalnom suđenju osudili Trohara na smrt. Bio je to vrlo znakovit primjer solidarnosti hrvatskih i srpskih seljaka u Posavini. Savo Skrobo, Barbarićev prijatelj i saborac, kome dugujemo podatke o Troharovom hapšenju, o Barbariću je napisao: „Bio je to čovjek dobrog karaktera, inteligentan, bistar i hrabar. Volio je pravdu i poštenje, a teško podnosio nepravdu i nasilje, šovinizam i fašističko divljanje ustaša.“¹⁰ Stjepan Barbarić zaslužuje da bude upamćen kao antipod njegovim suseljanima iz Krapja koji su pristupili ustašama i činili zločine u bočanskim selima.

Strmenski atar, odnosno šume između Strmena i Slovinaca, 18. jula 1943. bio je poprište najznačajnije borbe na području općine Crkveni Bok tokom Drugog svjetskog rata. Toga dana u šumama Ilijina greda i Evin budžak sukobili su se pripadnici 17. slavonske brigade NOVJ i nje-mačka vojska (najvjerovatnije je u pitanju bila neka jedinica iz sastava 373. hrvatske pješadijske divizije Wehrmachta koja je bila smještena u Dubici).

Najprije treba kazati otkud slavonski partizani na Baniji. Uslijed započinjanja antipartizanske Operacije Paula na području brdske

9 *Zbornik NOR-a, V/18*, Beograd, 1957, dok. 203, str. 609: Izvještaj Glavnog stožera domobranstva od 28. 8. 1943.

10 Savo Skrobo, n. d., str. 89–96.

Slavonije, štab 6. slavonskog korpusa NOVJ odlučio je da operativne jedinice pod njegovom komandom napuste područje koje je bilo cilj operacije. Sedamnaesta slavonska brigada, štab 28. slavonske divizije te štab 6. korpusa uputili su se ka Baniji. Sve do izbivanja na Savu, odnosno do borbe u Krapju 17. jula 1943, brigada se kretala bez gubitaka. Dolaskom u Lonjsko polje, brigada se podijelila — jedan dio brigade je zauzeo Pusku (ustaška posada je uspjela pobjeći iz sela), a drugi dio je poslat da uništi ustaško uporište u Krapju. U oba sela postojala je ustaška milicija, a u Krapju je bila stacionirana i grupa jasenovačkih ustaša, to jest dio jedne satnije Ustaškog obrambenog zdruga. Ustaška posada u Krapju snašla se bolje od posade u Puskoj — nije je zahvatila panika i odlučila je da se suprotstavi protivniku dok ne stigne pojačanje iz Jasenovca. Posada se utvrdila u mjesnoj crkvi i, zahvaljujući dominantnom položaju na zvonicu, nije dozvoljavala partizanima da preuzmu kontrolu nad cijelim selom. Za to vrijeme, iz Jasenovca je pristigla veća grupa pripadnika Ustaškog obrambenog zdruga. U borbi koja je trajala nekoliko sati, i partizani i ustaše su imali 17 poginulih. Poznati su identiteti svih poginulih partizana i ustaša. Među partizanima je bio i jedan teže ranjen mitraljezac koji je izdahnuo istog dana. Bio je to 19-godišnji Veljko Goga iz Ivanjskog Boka, koji je početkom 1943. pristupio slavonskim partizanima. Većinu poginulih partizana činili su pripadnici Češkog bataljona 17. slavonske brigade — riječ je o mladićima češke nacionalnosti iz okoline Daruvara. Većina poginulih ustaša bili su Dalmatinci — iz okoline Drniša i Knina. Oni su bili pripadnici 1. i 3. satnije 1. bojne Ustaškog obrambenog zdruga.¹¹

Nakon povlačenja iz Puske i Krapja, slavonski partizani su se smjestili u bočanskim selima (u Strmenu je zanoćio najpoznatiji banijski partizan i najpopularniji komandant slavonskih partizana Nikola Demonja). Bili su vrlo iscrpljeni zbog višednevnog pokreta. Jedan od istaknutih partizanskih komesara, zagrebački komunista Ivan Šibl, ostavio je nekoliko rečenica o boravku 17. slavonske brigade u selima općine Crkveni Bok.

11 Identiteti partizana i ustaša poginulih u borbi u Krapju objavljeni su u: Alojz Buljan, Franjo Horvat, str. 680–686, 724. Identiteti poginulih ustaša, uz nešto više detalja nego kod Buljana i Horvata (naziv jedinice kojoj su pripadali itd.), navedeni su u predlozima za odlikovanja poginulih pripadnika Ustaškog obrambenog zdruga: HR-HDA, 1549, ZIG NDH, II-93. O borbi u Krapju vidjeti: Ivan Šibl, *Ratni dnevnik*, Zagreb, 1966, str. 286–287; Zdravko Cvetković, *Sedamnaesta NOU brigada*, Beograd, 1978, str. 84–85.

Naši bataljoni zanoćili su u selima Ivanjskom Boku, Crkvenom Boku i Strmenu. To nije oslobođeni teritorij, ali nema ni neprijatelja. Ničija zemlja! Seljaci nam se raduju. Vole partizane. Srdačni su i gostoljubivi preko svake mjere, po banijskom običaju.¹²

U ranim jutarnjim satima, prije svanuća, partizani su namjeravali da nastave dalje, prema Šamarici. Dio oficira koji je bio na spavanju u Ivanjskom Boku nije se probudio na vrijeme, uslijed iscrpljenosti od višednevnog nespavanja i marširanja, pa su dva bataljona zakasnila na zbornom mjesto u šumi između Strmena i Slovinaca. To je, zapravo, bila srećna okolnost jer su bataljoni koji su okasnilo pristigli u šumu Ilijina greda upravo u vrijeme kada su se druga dva bataljona našla u okruženju njemačke vojske. Naime, njemačka strana je doznala da u bočanskim selima konače slavonski partizani. Imali su namjeru da partizane iznenade na spavanju. Međutim, njemačka vojska je bila iznenađena prisustvom partizana u šumi južno od Strmena, misleći da je riječ o cjelokupnim partizanskim snagama koje su prethodnog dana prešle Savu. Dolazak ostala dva partizanska bataljona iznenadio je protivnika. Partizani su njemačkoj vojsci nanijeli ozbiljne gubitke — više desetina poginulih i zarobljenih vojnika. Dio njemačkih vojnika zarobili su mještani bočanskih sela. Čini se da je određen broj zarobljenika strijeljan u Strmenu ili Crkvenom Boku te da su strijeljani zarobljenici zakopani u zajedničkoj grobnici. Sela nisu pretrpjela reperkusije zbog toga što je u njihovom ataru stradao velik broj njemačkih vojnika. Takav odnos njemačke vojske prema nenaklonjenom stanovništvu, pogotovo prema stanovništvu za koje se sumnja da pomaže partizane, bio je prava rijetkost u okupiranoj Jugoslaviji. Prema tvrdnjama jednog partizanskog pisca koji je nedugo potom posjetio Crkveni Bok, mještani su uspjeli uvjeriti njemačke oficire da nisu imali ništa sa stradanjem zarobljenih njemačkih vojnika. U selima je vladala solidarnost i zavjera ćutanja, tako da Nijemci nisu uspjeli doznati ništa što bi teretilo mještane.¹³

Narod bočanskih sela je dočekaio mnoge partizanske putnike tokom 1943. i 1944. Neki od njih su poslije rata objavili sjećanja, osvrnuvši se i na boravak u bočanskim selima, pišući vrlo naklonjeno o mještanima. Jedan od njih bio je Božo Prpić, dugogodišnji rudar u Kanadi, rodom iz Lovinca. On je kao dobrovoljac došao u partizane iz Kanade, u okviru

12 Ivan Šibl, n. d., str. 287–288.

13 Ivan Šibl, n. d., str. 288–291; Zdravko Cvetković, n. d., str. 85; Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, str. 325.

britanske vojne misije. Prpić je posjetio bočanska sela 12. juna 1943, na putu za Slavoniju. Partizanski namjernici su lako mogli da uoče da se bočanska sela znatno razlikuju od sela na partizanskoj teritoriji, prvenstveno po odsustvu gladi.

Zaustavili smo se pred kućom Petra Goge, najimućnijeg u Ivanjskom Boku. Iz kuće je izašao čovjek srednjih godina i zaželio nam dobrodošlicu. Imao je obitelj od 19 članova. Četiri odrasla muškarca nalazila su se u partizanima. U selu se našao i jedan bataljon partizana kojima Goga nije dopustio da se raspoređuju po kućama na ručak i večeru, već je sam pristao da svima osigura hranu, pa makar ostali i pet dana u selu. Vojnicima nije manjkalo svinjetine (suhe i svježe), govedine, sira, vrhnja, kruha, duhana i rakije (onoliko koliko su oficiri dopuštali da se pije). „Vi ste svi moji dragi gosti, bez obzira koliko ćete ostati. Jedite, pijte i uživajte“, govorio im je Goga.¹⁴

Grupa partizana u kojoj se nalazio Prpić, nakon odmora u Ivanjskom Boku tokom dana, uveče je prešla Savu. Prpić je, na svoje veliko oduševljenje, prepoznao dvojicu čamdžija koji su ih trebali prevesti preko rijeke. Nažalost, naveo je samo njihova imena, ne i prezimena.

Kad smo se primakli bliže prepoznao sam nekadašnje kanadske rudare iz Norande — Stojana i Miću... Poznavali smo se dobro jer smo se vrlo često susretali u rudniku na 1000 m pod zemljom. Oni su se u Jugoslaviju vratili uoči rata. Nisam se iznenadio što sam ih sreo. Obavljali su koristan posao; prevozili su preko Save borce, političke radnike i materijal.¹⁵

Kroz Strmen i Crkveni Bok je početkom septembra 1943. prošao jedan znamenit putnik. Bio je to Milovan Đilas, delegat Vrhovnog štaba NOVJ, koji je bio na putu za Papuk, gdje je namjeravao da posjeti štab 6. slavonskog korpusa. Đilas je tokom prethodne dvije godine pješice i na konju prešao pola Jugoslavije, ali još nije bio u nekom partizanskom selu na obali Save, niti je boravio kod partizana sjeverno od Save. Iz Đilasovog zapisa, vrlo naklonjenog mjesnom stanovništvu („Crkveni Bok je ostao nezaboravan“), nije moguće razabrati u kom bočanskom selu je bio smješten. Pretpostavljam da je i on bio smješten u kući odbornika Pere Goge u Ivanjskom Boku.

Bilo se već obdaniilo kada smo kroz izmaglice s njiva i livada stigli u Crkveni Bok, na samu obalu Save: selo grupisano, s prostranim

14 Božo Prpić, *Preko Atlantika u partizane*, Zagreb, 1965, str. 164.

15 Isto, str. 165.

kućama na sprat, očito vodoplavno i bogato. Seoski odbor nas je dočekao s uhodanom organizovanošću. Ali, obaznavši da smo glavari, počastvovani smo — mi glavari — smeštajem u ponajlepšu kuću. Selo je blizu cesta i preporučili su nam da spavamo u odelima — u dobrim i čistim posteljama. A gde bismo pobegli? — pitali smo, a predsednik nam je objašnjavao. Mi vidimo prašinu sa ceste, ako naiđu kamioni. A okolo su čobančad koja dadnu znak ako naiđe neprijatelj. A sklonili biste se kroz kukuruz — niz Savu u močvare... Seljaci iz Crkvenog Boka, kao i iz drugih sela u Slavoniji nadohvat ustašama, bili su prekršteni u katolike. Kada smo ih, u šali, prekorevali zbog „preveravanja“, oni su se smeškali, postišeno: spasavanje glava, a držali su se i dalje svojih slava i pravoslavnih obreda i slali decu u slavenske partizane... Crkveni Bok je ostao nezaboravan — snalažljivošću i samosvešću o svojoj nacionalnoj sudbini: pretrajali su, mada su ustaše, kasnije, spalile njihovo selo... Kada se smračilo, čamdžije iz Crkvenog Boka su izvukli čamce, koje su preko dana potapali. Čutke smo sišli na muljevitu obalu i čutke prebrodili nepomičnu reku. Čutke nas je prihvatila desetina mesnih partizana, iskusna u poznavanju tla, prelaza pruge i neprijateljskih patrola.¹⁶

Sve ono što Đilas opisuje — bogato selo, prostrane kuće na kat, čisto i kvalitetno pokućstvo — pretvoreno je u pepeo u ljeto 1944. Iz jedne Đilasove polurečenice — one koja spominje „samosvest o svojoj nacionalnoj sudbini“ — naziremo više o razmišljanju lokalnog stanovništva o sopstvenom mjestu u ratnoj stravi, koja ga je prenela 1941, nego iz bilo kog sačuvanog arhivskog dokumenta.

2. PALJENJE CRKVENOG BOKA 14–15. OKTOBRA 1943.

Tokom većeg dijela 1943, sve do sredine oktobra, u selima općine Crkveni Bok nisu bili zabilježeni masovni zločini nad mještanima. Naime, tokom većeg dijela godine jasenovačke ustaše nisu bili u mogućnosti da sprovede prepade u posavskim selima. Naredni zločin nad mještanima ipak nisu počinili ustaše, već pripadnici Waffen-SS.

U jesen 1943. partizani su pojačali aktivnosti u selima Trokuta i Sunjskog polja, uključujući i bočanska sela. Jedan od razloga za učestalije prisustvo partizana u ravničarskim dijelovima Banije, koji nisu bili pod kontrolom partizana, ticao se popune jedinica. Naime, početkom septembra 1943. na Baniju su se vratile tri brigade 7. banijske divizije koje su sedam mjeseci bile odsutne, ratujući po Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. Sve tri brigade vratile su se desetkovane. Osim toga, dvije partizanske brigade koje su formirane na Baniji sredinom 1943. takođe su zahtijevale popunu novim borcima. Pokušaj dobrovoljne mobilizacije u redove 7. banijske divizije u bočanskim selima nije bio uspješan onoliko koliko se očekivalo. Zbog toga su partizani pristupili prinudnoj mobilizaciji.

Skoro 50% nije se dobrovoljno odazvalo pozivu, nego se moralo pristupiti prisilnoj mobilizaciji tj. moralo ih se stražarno dovesti. Od ovih je pak jedan manji broj dezertirao. U samoj općini Crkveni Bok dezertiralo je 25 od ukupno 90. Koji su mobilisani pozivima nije se nijedan odazvao. U selu Strmen kad je proglašena mobilizacija priređene su demonstracije i u tim demonstracijama učestvovali su dezerteri. Demonstracije su bile praćene igrankom i pjevanjem podrugljivih pjesama, kao na primjer: „Druže Tito, ti si naša dika / Od Srbina ti nemaš vojnika.“¹⁷

Isti izvor navodi da su pojedini dezerteri i nevoljno mobilisani mještani iz srpskih sela u istočnom dijelu Banije pobjegli iz partizana u „neprijateljska uporišta“ u Sunji i Kostajnici, „ili preko svojih četničkih veza u Zemun i Beograd“.¹⁸ Izvještaj koji konstatuje ove pojave odnosio se na septembar 1943. Samozaštitna brigada Banija formirana je narednog mjeseca.

Glavni razlog za neuspjeh dobrovoljne mobilizacije u selima općine Crkveni Bok počivao je u strahu od ponovnog odlaska brigada u Bosnu i ponavljanja katastrofe koja je zadesila 7. banijsku diviziju u proljeće 1943. Činjenica da se skoro niko od tridesetak bočanskih mladića, koji su kao pripadnici divizije krajem januara 1943. prešli u Bosnu, nije vratio na Baniju djelovala je vrlo obeshrabrujuće po lokalno stanovništvo i potencijalne dobrovoljce.

Pripadnici 11. SS divizije „Nordland“ su od 14. do 18. oktobra 1943. izvršili prepade u nekoliko srpskih sela u Trokutu i Sunjskom polju.

17 HR-HDA, 1491, OZNA, 711, Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra (POC) za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju Političkom obavještajnom odsjeku (POO) Glavnog štaba (GŠ) Hrvatske, 2. 10. 1943, Predmet: Politički izvještaj za mjesec rujan.

18 Isto.

Riječ je o selima u koja nisu bila pod kontrolom partizana, ali su aktivno pomagala partizanski pokret. To su bogata ravničarska srpska sela koja, za razliku od sela smještenih bliže Šamarici, dotad nisu paljena i uništavana. Jedanaesta SS divizija „Nordland“, sastavljena od pronacističkih dobrovoljaca iz Skandinavije, boravila je na Baniji u jesen 1943, u cilju suzbijanja partizanskog pokreta.¹⁹

Prvog dana napada, njemačka vojska je palila domaćinstva u Crkvenom Boku i Živaji. Sutradan, 15. oktobra, zapaljeni su dijelovi Strmena, Ivanjskog Boka i Cerovljana, a narednih dana dijelovi Brđana i Krčeva.²⁰ Većina kuća u popaljenim selima bila je od drveta, tako da su kuće koje je zahvatio požar bile sasvim uništene. Esesovci su u Crkvenom Boku 14. i 15. oktobra 1943. ubili petoro stanovnika — tri muškarca i dvije žene. Među žrtvama su bili Đuro Beč (1880) i njegova kćerka Ana (1922), koji su izgorjeli u zapaljenoj porodičnoj kući.²¹

Prema tvrdnjama Petra Turajlića iz Crkvenog Boka, zabilježenim četiri mjeseca nakon paljenja sela, upadu njemačke vojske u bočanska sela prethodilo je intenzivno granatiranje sva tri sela.

Na putu iz Sunje prema Crkvenom Boku zaustavila se na jednom mjestu udaljenom od prilike jedan i po km od Crkvenog Boka, postavila svoja artiljerijska oruđa i bez ikakvog razloga otvorila vatru na selo iz topova, bacača granata i teških mitraljeza. Prva salva pogodila je toranj crkve Sv. Preobraženja... Paljba se nastavila i trajala je tri četvrtine časa u vidu kanonade bez prekida... Od artiljerijske vatre poginulo je oko 15 ljudi... Ostalo stanovništvo pobjeglo je kroz kukuruze u šumu udaljenu od sela oko 500 metara... Mi smo iz šume gledali kako je paljevina počela. Sve kuće u jednom kraju sela zapaljene su najedared... U selu Crkveni Bok ostalo je nepopaljeno svega 30 zgrada u sredini sela. U ovim zgradama nalazio se štab trupa koje su paljevinu izvršile. Sve ostale zgrade spaljene su tako brižljivo da se više ne poznaju čak ni međe između pojedinih kuća... U toku paljevine u svojim

19 Tomislav Dulić, „Danish Waffen-SS units in Yugoslavia: The fighting at Hrastovica and Glina, Autumn 1943“, *Journal of the Danish Commission for Military History*, Odense, vol. 2016, str. 63–94.

20 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.1.1, Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju POO GŠ Hrvatske, 3. 11. 1943, Predmet: Mjesečni političko obavještajni izvještaj za oktobar 1943; *Zbornik NOR-a*, V/20, Zagreb, 1957, dok. 221, str. 768: Izvještaj Glavnog stožera Domobranstva od 19. 10. 1943.

21 Vidjeti tablicu 8 u Spiskovima.

kućama živi su izgoreli: Stevo Đuričić i Kata Kotur, žena Pere Kotura [oboje] iz Crkvenog Boka... Ja sam posle paljevine video delove njihovih ugljenisanih leševa... Paljevina je obustavljena posle izvršenog uništavanja Crkvenog Boka i u toku uništavanja Strmena i Ivanjskog Boka. U Strmenu izgorelo je oko 40 zgrada, a u Ivanjskom Boku oko 20.²²

Njemačke trupe su napustile Crkveni Bok ubrzo nakon paljenja sela. Poslije njihovog odlaska, mještani su se iz šume vratili na zgarišta ili u domove koji iz nepoznatog razloga nisu zapaljeni. „Oni koji su izgubili svoje domove nastanili su se u preostalim čitavim zgradama Ivanjskog Boka i Strmena, gdje se i sada [februara 1944] nalaze.“ Dio mještana odveo je djecu kod rođaka u srpska sela između Sunje i Dubice.²³ Lokalna komunistička organizacija, kako tvrde neki njeni pripadnici, učestvovala je u pomoći pogorjalcima, naročito kada je riječ o smještaju ljudi koji su postali beskućnici.²⁴

Nije poznato zašto esesovci u Strmenu u Ivanjskom Boku nisu postupili istovjetno kao i u Crkvenom Boku — odnosno zašto nisu u potpunosti spalili sva tri sela. Moguće je da je Strmen pošteđen većeg uništenja zbog saznanja predstavnika njemačke obavještajne službe da u tome selu postoji grupa mještana koja nije naklonjena partizanima. Formiranje kolaboracionističke milicije u Strmenu, koje je do kraja 1943. sprovedeno pod nadzorom njemačke obavještajne službe, čini realnom jednu takvu pretpostavku. Međutim, nije jasno zašto je 15. oktobra 1943. u Ivanjskom Boku bilo zapaljeno 20 od oko stotinu kuća, koliko je bilo u tom selu, iako su i mještani toga sela bili propartizanski opredijeljeni — ništa manje nego Crkveni Bok. Sva tri sela podržavala su partizane, a ne samo selo koje je najviše postradalo.

Jedan od rijetkih sačuvanih dokumenata Općinskog poglavarstva Crkveni Bok, koje je kao organ lokalne vlasti legalno djelovalo tokom većeg dijela rata (iako bez ikakve realne vlasti), kazuje o dimenzijama uništenja bočanskih sela, ali i pljačke koju su izvršili pripadnici 11. SS

22 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka.

23 Isto.

24 HR-DASK, 556, Općinski odbor SUBNOR-a Sisak, k. 32, Molba Općinskom odboru SUBNOR-a Sisak upućena od strane Marije Gazivode učiteljice iz Zagreba, 25. 3. 1977. Marija Gazivoda rođena je 1929. u Crkvenom Boku kao Marija Turajlić.

divizije „Nordland“. Izvor navodi da je 15. oktobra 1943. „spaljeno oko 230 stambenih kuća sa gospodarskim zgradama, te sa svim pokretnim predmetima u tim zgradama. Nadalje je otjerano iz sela upravne občine Crkveni Bok oko 1.200 komada rogata stoke, 1.300 svinja i oko 2.000 komada peradi.“²⁵ Logično je pretpostaviti da je pljačka obuhvatila ne samo domaćinstva koja su poslije pljačke spaljena već i domaćinstva u Strmenu i Ivanjskom Boku koja nisu bila izložena uništenju. Obilan plijen potvrđuje pretpostavku da je upad esesovaca u sela općine Crkveni Bok umnogome bio motivisan pljačkom. Bočanska sela su vjerovatno bila jedina srpska sela na Baniji s tako bogatim stočnim fondom.

Ako uzmemo u obzir to da je prema crkvenom popisu iz 1936–1937. u Crkvenom Boku bilo 214 kuća, te ako pretpostavimo da je 1943. broj kuća bio neznatno manji, onda se nameće zaključak da je u Crkvenom Boku spaljeno 170–180 kuća (Petar Turajlić u citiranom svjedočenju navodi da njemačka vojska nije spalila oko 40 kuća). Od nešto više od 220 kuća u Strmenu spaljeno je manje od 40, a od stotinak kuća u Ivanjskom Boku zapaljeno je, kao što sam napomenuo, oko 20.²⁶

Zašto je njemačka vojska sredinom oktobra 1943. zapalila sedam sela u okolini Sunje? Smatram da su prepadi u tim selima izvršeni ponajprije u cilju pritiska na lokalno stanovništvo da pristupi novoformiranoj kolaboracionističkoj miliciji (Samozaštitna brigada Banija). Mještanima popaljenih i opljačkanih sela poslana je poruka da im se isto može ponoviti ukoliko ne budu saradivali s njemačkom silom. Pljačka sela u kojima je očuvan stočni fond dodatno je motivisala njemačku vojsku da izvrši prepade. Nisam uspio naći izvore koji bi potvrdili ili opovrgli pretpostavku da je njemačka strana bila obaviještena o ulozi Bočana u zaplijeni stoke na farmi Šašna greda 27. avgusta 1943. Moguće je da su pljačka i paljenje Crkvenog Boka bili odmazda za učešće Bočana u toj akciji. Međutim, esesovci su u istom navratu spalili i Cerovljane, Živaju, Brđane i Krčevo, čije stanovništvo nije učestvovalo u akciji u Šašnoj gredi. Ni u jednom od sedam sela nije zabilježen oružani otpor seoskih straža ili lokalnih partizana prilikom prepada njemačke divizije. Njemačka obavještajna služba je

25 HR-HDA, 223, MUP NDH, k. 304, Dopis Obćinskog poglavarstva Crkveni Bok Kotarskoj oblasti Kostajnica, 10. 11. 1943.

26 Prema crkvenom popisu iz 1936–1937, u selima općine Crkveni Bok bile su 544 srpske kuće. Taj broj se do 1940. smanjio za osam, tako da je te godine u selima bočanske općine bilo 536 srpskih kuća (vidjeti tablicu 14 i ondje navedene izvore). Popis iz 1940, za razliku od popisa iz 1936–1937, ne navodi broj kuća po selima, već samo ukupan broj kuća u parohiji.

svakako imala informacije da u tim selima ne borave partizanske jedinice te da malobrojni naoružani mještani ne predstavljaju ozbiljnu prijetnju.

Crkveni Bok je do kraja rata velikim dijelom bio nenaseljen. Strmen i Ivanjski Bok su tokom 1944. bili pod uticajem različitih ideologija i pokreta. U Strmenu je krajem 1943. formirana četnička milicija koja je bila dio Samozaštitne brigade Banija. Uprkos tome, dio mještana ostao je odan partizanskom pokretu, ali u Strmenu partizani do kraja rata nisu imali stalno uporište. U Ivanjskom Boku, partizanski pokret je naoružao seosku miliciju koja je tokom 1944. često dolazila u sukobe s četnicima iz Strmena i ustašama iz Puske, saradjujući s partizanskim simpatizerima iz Lonje. U Ivanjskom Boku su partizani imali gotovo apsolutnu podršku seljana jer su ih mještani smatrali zaštitnicima od ustaša, naročito zbog toga što je Ivanjski Bok bio najisturenije bočansko selo prema Puskoj i Jasenovcu. Mještani Crkvenog Boka su većim dijelom bili partizanski simpatizeri iako su i u tome selu četnici imali pristalice. Ivanjski Bok je znatnim dijelom bio zapaljen od strane 1. kozačke divizije Wehrmachta, 7. februara 1944, a Crkveni Bok i Strmen, odnosno preostale kuće i ekonomske zgrade u ta dva sela, konačno su pretvoreni u pepeo krajem avgusta i početkom septembra 1944. od strane Ustaškog obrambenog zdruza iz Jasenovca.

↑

Joka Cikota iz Ivanjskog Boka na ruševini njene kuće koju su 14-15. oktobra 1943. spalili pripadnici 11. SS divizije „Nordland“. Snimio Božo Turajlić iz Crkvenog Boka krajem 1943. (via Ilija Ranić).

3. SAMOZAŠTITNA BRIGADA BANIJA

Tokom 1944. godine, na Baniji su djelovale dvije četničke jedinice: Unski četnički odred i Samozaštitna brigada Banija. Obje jedinice organizovala je njemačka obavještajna služba. Nijedna nije uspjela da mobiliše veći broj banijskih Srba. Prva jedinica je djelovala na području kotara Dvor, dok je druga djelovala na području kotara Petrinja i Kostajnica.

Unski četnički odred, za razliku od Samozaštitne brigade Banija, bio je povezan s vojno-političkim pokretom generala Dragoljuba Mihailovića (Jugoslovenska vojska u otadžbini). Odred je osnovan početkom 1944. odvajanjem dijela ljudstva 2. bosanskog korpusa Dinarske četničke oblasti i vrbovanjem partizanskih dezertera s područja Dvora na Uni. Momčilo Đujić, zapovjednik Dinarske četničke oblasti, 17. januara 1944. obavijestio je radio-depešom Dražu Mihailovića:

Kapetana Marka Crljenicu po Vašem naređenju uputio sam na rad u Bosanski Novi i Dvor na Uni. Sa njima sam uputio i potrebnu ekipu ljudi boraca i stručnjake za obaveštajnu službu, službu veze, organizaciju i propagandu.²⁷

Đujićeva depeša jasno ukazuje na to da je general Mihailović znao da Đujić namjerava da ustupi dio ljudstva njemačkom okupatoru i, štaviše, da je Mihailović izdao naređenje za to. Unski četnički odred, pod zapovjedništvom kapetana Crljenice, sve vrijeme postojanja boravio je u Dvoru na Uni. U tome gradiću su se u isto vrijeme nalazile njemačke i hrvatske trupe. Sačuvane su „izkaznice“ („Ausweis“) nekoliko pripadnika Unskog četničkog odreda, nastale februara 1944. Iskaznice su štampane na njemačkom i hrvatskom jeziku i snabdjevene su pečatima nadležnih njemačkih i četničkih štabova.²⁸ Sačuvan je solidan korpus izvora koji ukazuju na to da je Unski četnički odred sve vrijeme postojanja bio naoružavan, opreman, taktički usmjeren i komandno potčinjen njemačkoj oružanoj sili te da je bio u tolerantnim i savezničkim odnosima s oružanim snagama NDH. Kapetan Crljenica je izvršio samoubistvo jula 1945. na Kozari, nakon ranjavanja u sukobu s jugoslavenskim snagama koje su opkolile grupu odmetnika pod njegovim zapovjedništvom.²⁹

27 *Zbornik NOR-a*, XIV/4, Beograd, 1983, dok. 67, str. 294.

28 HR-HDA, 421, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, k. 120, Javno tužilaštvo NR Hrvatske, Istražno odjeljenje, br. 146/1948, Predmet: Četnici iz Sunje.

29 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 21, GUZ/2362, Predmet: Crljenica Marko, [1945.]

Samozaštitna brigada Banija (ili kolokvijalno Samozaštita) osnovana je u jesen 1943. Isprva se sastojala iz dva bataljona — prvog, koji je bio smješten u Sunji, i drugog, smještenog u Kostajnici. Osim toga, brigada je obuhvatala i antipartizansku miliciju u srpskim selima Strmen, Četvrtkovac i Živaja. Seoska milicija nije bila mobilna, za razliku od dva bataljona Samozaštite.

Drugi bataljon Samozaštite, koji je bio privremena jedinica, formiran je početkom 1944. u Kostajnici. Zapovjednik bataljona bio je Stevan Sanković iz Bjelovca. On je 1942. izbjegao u Beograd. Navodno se u Beogradu i Zemunu bavio prebacivanjem Srba iz NDH u Srbiju, „za dobru naplatu“. Septembra 1943. pojavio se u Kostajnici i potom započeo s organizovanjem četničke grupe. Njegov dolazak u Kostajnicu ne može se objasniti drugačije nego saradnjom s njemačkom obavještajnom službom. Sanković je tokom 1944. ponovo prešao u Beograd. Nakon oslobođenja Jugoslavije, saznajući da se za njim traga, tajno se vratio na Baniju. Krajem 1945. skrivao se na Šamarici.³⁰

Sankovićev bataljon nije imao uporišta u selima kostajničkog kotara, za razliku od bataljona Samozaštite smještenog u Sunji. Izvori oružništva NDH navode da se

od početka siječnja 1944. njemačkim vojnim vlastima u Hrv. Kostajnici prijavilo 280 stanovnika pravoslavne vjere u dobi od 18 do 47 godina. Ovi seljaci su iz sela Kukuruzara, Velešnje, Babinje Rieke, Bjelovca, Prevršca, Mečenčana, Hrastovca, Utolice, Papića i Meminske... Ovi seljaci navodno su bili kod svojih kuća i uvijek [su] bili protiv partizana, a krili se od naše i njemačke vojske i partizana te da su sada odlučili da se sa njemačkom vojskom bore protiv partizana. Ovi pravoslavci sada su smješteni kod Njemaca u barakama u Hrv. Kostajnici i do sada ih je naoružano 150, a [tvrdi se] i drugi da će biti naoružani. Za sada su u građanskom odijelu i hrane se od svojih kuća dok ne dobiju odoru i hranu od njemačke vojske.³¹

U vrijeme boravka četnika u Kostajnici, u gradu je bila stacionirana 12. bojna Ustaške vojnice te ljudstvo 15. satnije 12. pješačke pukovnije Domo-branstva. Odnos Sankovićeve grupe s oružanim snagama NDH bio je saveznički. Sankovićeva jedinica je rasformirana 15. februara 1944. navodno

30 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 21, GUZ/2362, Predmet: Sanković Stevan, [1945.]

31 HR-HDA, 223, MUP NDH, k. 18, Izvještaj Zapovjedništva 1. oružničke pukovnije iz Siska Predsjedništvu Vlade NDH u Zagrebu, 12. 2. 1944.

„zato što su vršili iznude nad golorukim narodom“. Razoručani četnici „odpraćeni su pod jakom pratnjom u Sunju, gdje su utrpani u vagone“ i upućeni za Zagreb.³² Dio evakuisanih četnika vratio se na Baniju narednog mjeseca, dok je dio bio mobilisan u njemačku SS-policiju ili je optirao za rad u Njemačkoj.³³ Tokom narednih mjeseci, kako je izvijestila partizanska obavještajna služba, „oni četnici koji su otišli iz Kostajnice i bili obučeni u SS-policiju dolaze svojim kućama i prijavljuju se našim vojnim vlastima, a također neki dolaze iz Njemačke sa rada ili iz vojske“.³⁴

Nakon ukidanja drugog bataljona, prvi bataljon Samozaštite je nastavio djelovati na području Sunje i Trokuta pod prethodnim nazivom objedinjene jedinice: Samozaštitna brigada Banija (Selbstschutz brigade Banija).³⁵ Lokalno stanovništvo, bez obzira na to da li su bili njihovi simpatizeri ili protivnici, pripadnike Samozaštite kolokvijalno je nazivalo četnicima.

Ideju o osnivanju kolaboracionističke milicije koja bi bila popunjena iz redova srpskog stanovništva Trokuta i Sunjskog polja, kako se navodi u literaturi, osmislio je krajem ljeta 1943. njemački obavještajni kapetan, kasnije major, Otto May. Kapetan May je bio obavještajac sektora njemačke vojnobavještajne službe zaduženog za diverzije i sabotaže u neprijateljskoj pozadini (*Abwehr II*). Prethodno iskustvo u stvaranju kolaboracionističkih milicija kapetan May imao je na Krimu i Kavkazu. Dolaskom u NDH postavljen je za zapovjednika trupa (*Frontaufklärungsgruppe*) FAK 216, sa sjedištem u Zagrebu (u prvoj polovini 1944. sjedište FAK 216 premješteno je u Sisak). Kapetan May je za svoju ideju uspio

32 HR-HDA, 1549, ZIG NDH, I-62/207, Izvještaj Odsjeka II Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost Predsjedništvu Vlade NDH, Zagreb, 19. 2. 1944; HR-HDA, 223, MUP NDH, k. 18, Izvještaj Zapovjedništva 1. oružničke pukovnije iz Siska Predsjedništvu Vlade NDH u Zagrebu, 26. 2. 1944.

33 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.1.1, Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju POO GŠ Hrvatske, 3. 3. 1944, Predmet: Političko obavještajni izvještaj za mjesec februar 1944.

34 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.4.1, Mjesečni i tjedni izvještaji Regionalnog obavještajnog centra Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: ROC Kostajnica OZNA-i Banije, Mjesečni obavještajni izvještaj za kolovoz 1944, 28. 8. 1944.

35 Sačuvane su „izkaznice“ („Ausweis“) nekoliko pripadnika Samozaštite, nastale februara 1944. Iskaznice su štampane na njemačkom i hrvatskom jeziku i snabdjevene su pečatom brigade. Na pečatu je naveden službeni naziv jedinice (HR-HDA, 421, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, k. 120, Istrazno odjeljenje Javnog tužilaštva NR Hrvatske, Predmet: Četnici iz Sunje).

dobiti podršku generala Horstenaua i štaba 15. armijskog korpusa Wehrmachta. Time je otklonjena mogućnost prigovora vlasti NDH povodom ideje da njemačka vojska osnuje i naoruža jedinicu sastavljenu od Srba na području koje je prethodnih godina bilo obilježeno ustaškim terorom i dotad nepoznatim distanciranjem između hrvatskog i srpskog stanovništva.³⁶ Kapetan May je angažovao Austrijanca Karla Gruscha, suvlasnika tvornice kože „Suzana“ u Sunji, saradnika njemačke obavještajne službe. Posredstvom Gruscha i obavještajnog odjeljenja 11. SS divizije „Nordland“, kapetan May i FAK 216 došli su u kontakt s grupom partizanskih dezertera, s Dušanom Nijemčevićem (rodom iz Drljača kod Sunje) na čelu, koji su se početkom oktobra 1943. predali vlastima NDH. Za zapovjednika Samozaštite postavljen je Joco Begović, rodom iz sela Begovići kod Petrinje, koji se uoči osnivanja jedinice nalazio u sabirnom logoru u Sisku, kao zarobljeni partizan. Begović i Nijemčević su nakon instrukcija koje su dobili u Zagrebu poslani na teren u okolini Sunje. Riječ je o srpskim selima na teritoriji pod kontrolom antipartizanskih snaga ili pod povremenom kontrolom partizana. Grusch, Nijemčević i Begović su u tim selima započeli mobilizaciju ljudstva na dobrovoljnoj bazi.³⁷ Velik broj partizanskih izvora, napose onih obavještajne prirode, ukazuje na ozbiljne poteškoće koje je četnička organizacija nanijela partizanskom pokretu u srpskim

- 36 Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Uprava državne bezbednosti — III odeljenje, *Nemačka obavještajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, V, Ustaška NDH, Beograd, 1958, str. 669.
 „Nakon uspostavljanja postaje i na traženje obavještajnog odjeljenja SS divizije Nordland, Nijemac po imenu Klusch (sic!), nastanjen u Sunji, u saradnji s SS divizijom i višom upravom, vjerovatno zagrebačkim ogrankom, oformio je na području divizije četničke grupe... Ustaško rukovodstvo u oblasti je upoznato, i veoma je uznemireno zbog formiranja takozvanih četničkih jedinica. Ustaško rukovodstvo smatra da će hrvatsko stanovništvo, kad bude upoznato, smatrati ovo za izdaju i neće ćutke preći preko toga. Obavještajni oficir SS divizije, SS-oberšturmfirer Faltz namjerava da se s ovim četničkim jedinicama u formiranju bori protiv banditskih jedinica koje se nalaze na području divizije. SS-oberšturmfirer Faltz vjeruje da uticaj na hrvatsko stanovništvo nije od velikog značaja“ (National archive Washington (NAW), T-314, r. 560, f. 392: Dopis područne komande Službe bezbjednosti Petrinja komandantu SiPo i SD Banja Luka, 9. 11. 1943).
- 37 NAW, T-314, r. 560, f. 392: Dopis područne komande Službe bezbjednosti Petrinja komandantu SiPo i SD Banja Luka, 9. 11. 1943; HR-HDA, 223, MUP NDH, k. 303, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Vrlo tajno: Politički pregled br. 13, od 1. 8. do 15. 8. [1944], Elaborat „Srbi“, Zagreb, 4. 8. 1944; HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 014.5, UDB-a FNRJ: Zapisnik o saslušanju Begović Mile o radu i djelatnosti četničkog dobrovoljačkog odreda „Samozaštita“, Beograd, 11. 2. 1950; *Nemačka obavještajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, V, str. 670.

selima između Kostajnice i Petrinje i u selima Trokuta. Tek zahvaljujući plimi partizanskog pokreta na Baniji, u drugoj polovini 1944, partizani su uspješno otklonili navedene poteškoće.

Kapetan May se obavezao da će pripadnicima Samozaštite... omogućiti da nabavljaju životne namirnice, petrolej, so i drugo. Isto tako je svaki pripadnik „Samozaštite“ stupanjem u tu formaciju automatski sticao zaštitu Wehrmachta i garanciju za svoj život, bez obzira na to šta je ranije bio, a takođe i pravo na nošenje oružja. Pripadnici „Samozaštite“ dobiće odeću i municiju, a u slučaju ranjavanja imali bi pravo na besplatnu lekarsku pomoć. Sem toga im je stavljeno u izgled i izvesno nagrađivanje. Za uzvrat, „Samozaštita“ je imala da brani partizanima ulazak u svoja sela i da se na svome području bori protiv njih.³⁸

Sjedište jedinice bilo je smješteno u dijelu sela Četvrtkovca, poznatom kao Lađevčani, neposredno pokraj Sunje. Četničko uporište u Lađevčanima štitilo je Sunju sa zapadne strane, to jest sa strane koja je bila najbliža obroncima Šamarice i najizloženija potencijalnim upadima partizana. Sunja je bila najvažnije željezničko čvorište na Baniji. Početkom 1944. u Sunji se nalazilo 155 domobrana 2. i 4. posadne satnije 10. željezničke stražarske bojne i više stotina kozaka, pripadnika 1. donskog puka 1. kozačke divizije Wehrmachta, te nepoznat broj, vjerovatno nekoliko desetina, pripadnika lokalne ustaške milicije. U selima istočno i južno od Sunje, u bunkerima uz željezničku prugu, bili su stacionirani dijelovi 12. bojne Ustaške vojnice, koja je imala sjedište u Kostajnici.³⁹ „U Sunju se moglo

38 *Nemačka obavještajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, V, str. 670. Da pripadnicima Samozaštite nije bilo uskraćivano pravo na liječenje u vojnim bolnicama pod kontrolom Oružanih snaga NDH potvrđuje jedan dokument iz Glavne vojne bolnice u Zagrebu: HR-HDA, 421, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, k. 120, Javno tužilaštvo NR Hrvatske, Istražno odjeljenje, br. 146/1948, Predmet: Četnici iz Sunje, Glavna vojna bolnica, Odjel za unutarnje bolesti: Odpusnica za Nikolu Herakovića — Zaštitna brigada Sunja, Zagreb, 11. 7. 1944.

39 HR-HDA, 1491, OZNA, 71.1, Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju POO GŠ Hrvatske, 1. 4. 1944, Predmet: Političko obavještajni izvještaj za mjesec mart; HR-HDA, 1491, OZNA, 71.1, Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju POO GŠ Hrvatske, 3. 3. 1944, Predmet: Političko obavještajni izvještaj za mjesec februar; Константин Черкасов, *Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку)*, II, Мюнхен, 1965, стр. 25–30.

ići kada je neko hteo nešto da kupi, ali je tada morao navući nemačku uniformu radi ustaša, pošto se mi sa njima nismo trpili.“⁴⁰

Prema riječima Mile Begovića, bivšeg pripadnika Samozaštite, glavni organizatori jedinice su „propagirali da treba stupiti u odred da bi se sačuvale kuće i ognjišta, da se treba boriti protiv partizana, a ne stupati u partizane jer se tamo puno gine“. U izvještajima s početka 1944, partizanska obavještajna služba je ukazala na retoriku četničkih mobilizatora: „Pod parolom srpstva i srpske zaštite, koja bi trebala da brani Srbe od partizana i paljenja [srpskih sela] od okupatora, a koje paljenje i pljačka prema njihovom dolazi radi [aktivnosti] partizana, četnici su uspjeli pridobiti jedan dio naroda.“⁴¹

Njemačkoj obavještajnoj službi bio je poznat nezavidan položaj stanovnika srpskih sela smještenih uz željezničku prugu Sisak — Sunja — Dubica, koja su konstantno bila izložena pritisku, povremeno i nasilju ustaških posada u tim selima, te Srba u selima općine Crkveni Bok, s obzirom na činjenicu da su se tri srpska sela na Savi našla na strateški i životno važnoj komunikaciji između Banije i Slavonije koju su koristili partizani, ponekad čitave partizanske brigade. Osim toga, dodatni pritisak na lokalno stanovništvo izvršio je njemački okupator sredinom oktobra, kada je izvršio paljenje sedam sela na tom području.

Partizanska obavještajna služba je registrovala grupisanje „četničkih elemenata“ u Strmenu i Crkvenom Boku neposredno nakon što su dijelovi 11. SS divizije „Nordland“ izvršili paljenje ta dva sela.

Poznati četnički elementat Ljuban Jelisavac iz Strmena svaki dan prolazi kroz Crkveni Bok i Ivanjski Bok, a 31. 10. sjedio je pod cestom između Strmena i Crkvenog Boka sa Ljubanom Zlokopom i Perom Kolarom u razgovoru, a kada su vidjeli druga N. Đuričića, digli su se i otišli u sokak u Crkvenom Boku (sumnja se da bi to mogao biti sastanak četničke trojke)... U Strmenu kada nailazi neprijateljska vojska i narod počne bježati, tada dezerteri trče kroz selo i govore narodu da ne bježi, da mu Njemci neće ništa, i stvarno ih njemačka vojska ne dira. Po tome se

40 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 014.5, UDB-a FNRJ: Zapisnik o saslušanju Begović Mile o radu i djelatnosti četničkog dobrovoljačkog odreda „Samozaštita“, Beograd, 11. 2. 1950.

41 SR-VAS, NOVJ, k. 114, f. 3, d. 34, Glavni obavještajni centar Hrvatske Glavnom štabu Hrvatske i Centralnom komitetu KPH, 9. 2. 1944; HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 014.5, UDB-a FNRJ: Zapisnik o saslušanju Begović Mile o radu i djelatnosti četničkog dobrovoljačkog odreda „Samozaštita“, Beograd, 11. 2. 1950.

zaključuje da četnički elementi u Strmenu imaju vezu sa njemačkom komandom u Sunji.⁴²

Dijelu lokalnog stanovništva se učinila privlačnom i spasonosnom ponuda okupatora za formiranjem Samozaštite, jer su povjerovali da će im to garantovati sigurnost života i imovine. Kada se 1944. pokazalo da je u pitanju lažna garancija, za mnoge koji su pristupili Samozaštiti bilo je kasno za odstupnicu. Moguće je pretpostaviti da su se pojedini mještani Strmena priključili Samozaštiti jer su bili ogorčeni nekim postupcima partizana. Ubistvo Jove Garića (1895) i njegovog sina Mile (1920), koje su 6. januara 1944. počinili partizani, najdrastičniji je primjer partizanskog terora nad mještanima u vrijeme formiranja Samozaštite u Strmenu.⁴³ To ubistvo svakako je distanciralo dio mještana od partizana. Isto tako, dio imućnijih seljaka podržao je ideju stvaranja kolaboracionističke milicije nadajući se da će otklanjanjem partizanskog prisustva imati više mogućnosti da sačuvaju imanje. To se takođe pokazalo iluzornim očekivanjem s obzirom na to da Wehrmacht i Samozaštita nisu učinili mnogo da otklone opasnost od upada jasenovačkog zdruga u bočanska sela, a kada bi dolazilo do tih upada, kozaci i četnici nisu se upuštali u borbu protiv ustaša.

Četnička „brigada“ u Lađevčanima je, sve dok je postojala, bila malobrojna jedinica slabe borbene vrijednosti, uprkos činjenici da ju je njemačka vojska solidno naoružala. „Isprva je bilo prilično dobrovoljaca, ali je kasnije išlo teže, tako da se prešlo na prisilno mobilisanje. Samozaštita je mogla brojati najviše 150–200 ljudi, ali nikada nije moglo biti stalnog broja jer su seljaci uvek bježali“, navodi se u izjavi Mile Begovića. U broj od 150–200 pripadnika nisu bili uračunati dijelovi Samozaštitne brigade Banija van Lađevčana. Međutim, osim u Strmenu i Živaji, gdje su lokalne četničke milicije brojale po stotinak pripadnika, u drugim selima oko Sunje i Kostajnice Samozaštita nije uspjela stvoriti stalne baze upravo zbog slabog odziva među mještanima. Zbog toga je odlučeno da u Lađevčanima budu grupisani svi četnici s područja petrinskog i kostajničkog kotara osim četnika iz Strmena i Živaje. Većina pripadnika Samozaštite

42 HR-HDA, 1491, OZNA, 71.1, Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju POO GŠ Hrvatske, 15. 11. 1943, Predmet: Tjedni obavještajni izvještaj od 6. 11. 1943. do 14. 11. 1943.

Ljuban Jelisavac i Pero Kolar su ubijeni u logoru Jasenovac u jesen 1944, nakon povratka iz Srbije, kamo su privremeno izbjegli septembra 1944. Prilikom povratka iz Srbije, skinuti su s vlaka u Novskoj s grupom od tridesetak bivših pripadnika Samozaštite i potom odvedeni u Jasenovac, gdje su pobijeni

43 Маја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 124.

koji su bili smješteni u Lađevčanima bili su stanovnici Četvrtkovca, Drljača i Hrastovca. U nerazjašnjenim okolnostima, krajem 1943. „poginuo je od Čerkeza“ zapovjednik Samozaštite Joco Begović, što bi značilo da su ga navodno ubili kozaci. Na mjestu zapovjednika naslijedio ga je Dušan Nijemčević, ali on je u prvoj polovini naredne godine poginuo nesrećnim slučajem u eksploziji prilikom isprobavanja minobacača.⁴⁴ Njegovu suprugu i troje djece ubili su ustaše u logoru Jasenovac 1945.⁴⁵ „Njegov nasljednik Marko Košutić poginuo je u vlaku koji su diverzanti 2. diverzantskog bataljona [NOV i PO Hrvatske] porušili minom 3. juna 1944. na željezničkoj pruzi Sunja–Dubica, između sela Živaje i Šaša“, navodi se u propartizanskoj literaturi. Za novog zapovjednika Samozaštite postavljen je Nikola Begović, rodom iz Begovića kod Petrinje, koji je decembra 1943. pobjegao iz partizanskog zatvora. Begović je u partizanima navodno imao čin poručnika. Prije postavljanja za zapovjednika Samozaštite rukovodio je njenom diverzantskom grupom, a u proljeće 1944. je zapovijedao četnicima u Strmenu.⁴⁶ Iako su najveći porazi i rasulo „brigade“ nastupili u vrijeme kada je on bio njen zapovjednik, Nikola Begović je jedini komandant Samozaštite koji je preživio rat. Povukao se s njemačkom vojskom za Njemačku. Nakon rata, živio je u Americi.

Odlaskom 11. SS divizije „Nordland“ s područja Banije krajem 1943. i njenom zamjenom od strane dijelova 1. kozačke divizije Wehrmachta, pripadnicima lokalne četničke milicije u okolini Sunje ponuđen je dodatan argument za kolaboraciju. Lokalni četnici su od tada bili „pod zaštitom

- 44 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 014.5, UDB-a FNRJ: Zapisnik o saslušanju Begović Mile o radu i djelatnosti četničkog dobrovoljačkog odreda „Samozaštita“, Beograd, 2. 3. 1950.
- 45 HR-HDA, 306, k. 33, Popis žrtava lišenih života: mjesto Drljače, 21. 9. 1946. Jedan poslijeratni izvor navodi: „Njegova familija uništena je sva od strane ustaša.“ Pritom je imanje Dušana Nijemčevića u Drljačama zapaljeno od strane ustaša (HR-HDA, 421, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, k. 120, Javno tužilaštvo NR Hrvatske, Istražno odjeljenje, br. 146/1948, Predmet: Četnici iz Sunje). Stradanje porodica i bliskih rodaka četnika iz Drljača u logoru Jasenovac tokom 1945. identično je sa stradanjem porodica i rodaka četnika iz Živaje i Strmena u logoru Jasenovac krajem ljeta 1944. osim što predstavlja još jedan primjer pogrešne procjene da će kolaboracija spasiti život lokalnim Srbima.
- 46 HR-HDA, 421, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, k. 120, UDB-a za NR Hrvatsku Istražnom odjeljenju Javnog tužilaštva NR Hrvatske, Predmet: Begović Nikola, Zagreb, 4. 8. 1948; Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 1941–1945*, Beograd, 1988, str. 317. U dokumentu UDB-e za NR Hrvatsku navodi se da je diverzantska grupa s Nikolom Begovićem na čelu ubila Miloša Munića, „političkog radnika za općinu Blinja“, Stevu Peškira, poručnika NOVJ te Petra Runjajića iz Vukoševca. Za prvu dvojicu navodi se da su ubijeni „na zvjerski način“.

kozačkih postrojbi“, kako navodi jedan ustaški dokument.⁴⁷ Kozaci su zaista onemogućavali ustaše da napadaju jedinice Samozaštite — sve do 20. avgusta 1944, kada je Ustaški obrambeni zdrug izvršio prepad u Živaji. Međutim, kozaci nisu spriječavali ustaše da napadaju propartizanska srpska sela u istočnom dijelu Banije koja nisu bila dio partizanske teritorije. Kozaci i četnici uspostavili su saveznički odnos na osnovu vjerske solidarnosti i ideološkog razumijevanja. Čini se da je tome pridonio Stanko Dragosavljević, nezvanični politički lider Samozaštite, koji je krajem 1943. u organizaciji njemačke obavještajne službe prebačen iz Beograda u Dvor na Uni da bi tokom 1944. prešao u Sunju. Dragosavljević je bio rodom iz Gornje Pastuše kod Petrinje. Prije rata je bio profesor gimnazije u Sisku i poslanik za kotar Petrinja desničarske Jugoslovenske radikalne zajednice u Skupštini Kraljevine Jugoslavije.⁴⁸ Manji broj stanovnika Strmena, koji su prethodno bili izbjegli u Srbiju, nakon čega su se vratili u zavičaj, bio je u kontaktu s Dragosavljevićem, vjerovatno još iz Beograda.⁴⁹

Najbrojnija jedinica Samozaštitne brigade Banija van Sunje bila je četnička milicija u Strmenu. Sredinom 1944. brojala je 115 pripadnika.⁵⁰ Glavni organizator četničke milicije u općini bio je Ljuban Torbica (1913) iz Crkvenog Boka. On je u prvoj polovini 1944. bio zamjenik zapovjednika četničkog odreda u Strmenu. Zapovjednik odreda u Strmenu u tom razdoblju bio je Nikola Begović, koji je juna 1944. postao zapovjednik Samozaštitne brigade Banija. Pored Ljubana Torbice, u organizovanju antipartizanske milicije u Strmenu istakli su se Ljuban Jelisavac (1914) i Petar Kordić iz Strmena te Ostoja Todorović (1897), Prokop Kotur i Nikola Torbica (1906)

- 47 HR-HDA, 223, MUP NDH, k. 303, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Vrlo tajno: Politički pregled br. 13, od 1. 8. do 15. 8. [1944], Elaborat „Srbi“, Zagreb, 4. 8. 1944.
- 48 HR-HDA, 223, MUP NDH, k. 303, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Vrlo tajno: Politički pregled br. 13, od 1. 8. do 15. 8. [1944], Elaborat „Srbi“, Zagreb, 4. 8. 1944; HR-HDA, 223, MUP NDH, k. 301, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Vrlo tajno: Politički pregled br. 19, od 1. 11. do 15. 11. [1944], Elaborat „Srbi“, Zagreb, 18. 12. 1944; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 21, GUZ/2362, Predmet: Podatci za četničke komandante u kotaru Sunja, [1945.]; *Nemačka obavještajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, V, str. 673.
- 49 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.4.4, Izvještaji Kotarskog organa OZNA-e za Kostajnicu od 4. 12. 1944. do 19. 1. 1945: Povjerenik OZNA-e za kotar Kostajnica OZNA-i Banije, Tjedni obavještajni izvještaj, 4. 12. 1944; Маја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 119.
- 50 HR-HDA, 1821, Kotarski komiteti Komunističke partije Hrvatske, k. 18, KP-185/680, Izvještaj partizanskog informatora iz Crkvenog Boka Kotarskom komitetu KPH Kostajnica, 6. 6. 1944.

iz Crkvenog Boka.⁵¹ Od njih šestorice rat su preživjeli Kordić, Todorović i Kotur, pri čemu je Todorović nakon rata osuđen na dugogodišnju robiju. Dvojica Torbica i Jelisavac su ubijeni u logoru Jasenovac septembra 1944, zajedno s grupom bivših pripadnika Samozaštite, koji su uhvaćeni prilikom povratka iz Beograda. Većina pripadnika Samozaštite u općini Crkveni Bok bili su muškarci stari između 30 i 40 godina, ponekad i stariji. S druge strane, većinu pripadnika partizanskog pokreta u općini činili su mladići i muškarci stari između 20 i 30 godina, nerijetko i mlađi. Unutarsrpski sukob u bočanskim selima bio je, između ostalog, i generacijski sukob. Mlađi muškarci i mladići su se lakše odlučivali da odu u partizane, daleko od zavičaja, iako je većina njih takođe bila oženjena. S druge strane, lokalni pripadnici Samozaštite nerijetko su bili stubovi mnogočlanih i imućnijih porodica. U jednom izvještaju partizanske obavještajne službe iz prve polovine 1944. navodi se da su simpatizeri četnika „samo njihove familije, rodbina i vrlo mali broj četničko nastrojenih — u većini slučajeva [su to] kulaci koji pristupaju četništvu radi toga što četnici propagiraju borbu protiv komunizma“.⁵²

Četničkoj miliciji u Strmenu pridružili su se i pojedini aktivisti Općinskog NOO Crkveni Bok, uključujući i Ostoju Todorovića, predsjednika Općinskog NOO. Osim njega, četnicima je pristupio i Matija Cikota, član Mjesnog NOO Ivanjski Bok, dok je Mile Požar, član Mjesnog NOO Strmen, zbog sukoba s lokalnim komunistima maja 1943. pobjegao u Beograd. Glavni uzrok sukoba unutar općinskog i mjesnih narodnih odbora ticao se dvojbe povodom odlaska mještana u partizane. Mlađi aktivisti i odbornici bili su zagovornici odlaska u partizane, dok su pojedini nešto stariji odbornici bili protivnici odlaska i mobilizacije mještana u partizane. Ostoja Todorović se udaljio od lokalnih odbornika i aktivista upravo po tom pitanju. Kada je njemačka vojska sredinom oktobra 1943. zapalila Crkveni Bok, Todorovića su Nijemci uhapsili i sproveli u Sisak, gdje ga je saslušalo obavještajno odjeljenje 11. SS divizije. U poslijeratnoj istrazi tvrdio je da su Nijemci od njega „iznudili razne podatke o partizanima i njihovim saradnicima u selu“, nakon čega je pušten kući. Todorović je

51 HR-DASK, 765, Sudski predmeti političkih procesa Sisak–Petrinja, k. 10, 31/46, Dosije Todorović Ostoja, Zapisnik od 14. 12. 1945. o saslušanju svjedoka Goga Pere iz Ivanjskog Boka.

52 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.1.1, Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju POO GŠ Hrvatske, 30. 4. 1944, Predmet: Političko obavještajni izvještaj za mjesec april 1944.

takođe priznao da je „stajao u vezi“ s njemačkim obavještajcem iz Sunje Karlom Gruschom.

Kada sam došao kući vidio sam da je izgorjelo mnogo kuća u mom selu, ali moju nisu zapalili. Tada sam počeo raditi seljacima oko obnove tih kuća kao stolar, ali pošto sam svoj rad naplaćivao, to me je narod osudio i bio je protiv mene revoltiran.⁵³

U Živaji, najmnogoljudnijem srpskom selu na Baniji, smještenom uz cestu Sunja–Dubica, neposredno uz željezničku prugu Sisak–Sunja–Jasenovac, krajem 1943. ili početkom 1944, vjerovatno istovremeno kada i u Strmenu, formirana je četnička milicija koja je bila podređena Samozaštitnoj brigadi Banija. Glavni organizatori milicije u Živaji bili su Bogdan Dželalija i Gligo Tomić Sakara. Živajski četnici aktivno su saradivali sa ustaško-domobranskom posadom smještenom u bunkerima na željezničkoj pruzi pokraj sela, kojom je zapovjedao ustaški satnik Zlatko Gavez.⁵⁴

Nedugo po uspostavljanju uporišta Samozaštite u Strmenu, 25. januara 1944. godine, uslijedio je napad 8. satnije 2. bojne Ustaškog obrambenog združenja na Crkveni Bok. Ta jedinica je nedugo prije toga uspostavila uporište u Puskovj i za sebe vezala lokalnu ustašku miliciju. Bio je to prvi od desetak napada 8. satnije i milicije iz Puske na stanovništvo općine Crkveni Bok tokom 1944. Svaki napad je podrazumijevao stradanje bočanskog stanovništva. Zapravo, riječ je o prvom napadu ustaša na bočanska sela nakon 13. oktobra 1942. „25. 1. [1944] išla je ustaška banda iz Krapja i Puske u pljačku u selo Crkveni Bok u kojoj pljački su sudjelovali i seljaci iz Krapja i Puske. Otjerali su 120 komada goveda, svinje, mast, slanine i sve što su sa sobom mogli ponijeti.“⁵⁵ U izvaji Petra Turajlića iz Crkvenog Boka, zabilježenoj mjesec dana nakon upada ustaša u selo, navodi se da su napadači ubili pet osoba:

Ubijeni su Milja Cikota i njen sin Milan, dečak, oboje iz Crkvenog Boka; ujedno su ubili još jednog dečaka. Njih su sve pobili iz pušaka. Odmah zatim obesili su još dva stanovnika sela, koji su morali najpre preterivati popljačkanu stoku preko Save. Posle

53 HR-DASK, 765, Sudski predmeti političkih procesa Sisak–Petrinja, k. 10, 31/46, Dosije Todorović Ostoja, Javni tužilac Banije, Petrinja: Zapisnik o preslušanju osumnjičenog Todorović Ostoje iz Crkvenog Boka, 20. 1. 1946.

54 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 457, Zh/35787–35793, KKRZ Kostajnica: Izjava Jove Bašića iz Živaje, 15. 6. 1946; Savo Skrobo, n. d., str. 111–112.

55 HR-HDA, 1491, OZNA, 3.1.2, Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, Predmet: Izvještaj za siječanj 1944.

izvršenog posla svukli su ih gole da bi popljačkali odelo i onda su ih u Puski obesili o dva duda. Jedan od obešenih zvao se Milan Vujković, iz Crkvenog Boka. Ime drugog nije mi poznato.⁵⁶

Četnička milicija iz Strmena nije reagovala prilikom upada ustaša u Ivanjski Bok i Crkveni Bok 25. januara 1944, niti su ustaše toga dana napale Strmen. „Na te upade ustaša ta, na veliko isticana i propagirana 'Srpska zaštita', uopće nije reagirala. Nije bilo ni pokušaja da se suprotstave ustašama i da zaštite svoj narod“, navodi Savo Skrobo, stanovnik Ivanjskog Boka, savremenik i svjedok tih događaja.⁵⁷ Upad ustaša iz Puske bio je presudan za formiranje naoružane grupe partizana u Ivanjskom Boku, koja je sredinom 1944. imala oko 60 pripadnika, uglavnom mještana Ivanjskog Boka i Crkvenog Boka.

Ivanjski Bok je 7. februara 1944. bio poprište višesatne žestoke borbe između partizana i snaga pod njemačkom komandom. Toga dana, pripadnici Čehoslovačke brigade „Jan Žiška“ 12. slavonske divizije, u pratnji 3. bataljona 1. banijske brigade 7. banijske divizije, namjeravali su da iz Ivanjskog Boka pređu na lijevu obalu Save, na lokaciji između Lonje i Trebeža. Partizani su sa sobom vozili 30 zaprežnih kola natovarenih oružjem i municijom, zaplijenjenih u Hrvatskom primorju u vrijeme kapitulacije Italije. Plijevanje je bio namijenjen jedinicama 6. (slavonskog) korpusa. Partizani su najprije bili napadnuti od strane njemačke avijacije, da bi potom iz pravca Sunje uslijedio napad dijelova 1. kozačke divizije Wehrmachta i Samozaštitne brigade Banija. U borbi su učestvovala dva nepotpuna bataljona Čehoslovačke brigade (treći bataljon već je bio prešao Savu) i 3. bataljon 1. banijske brigade, ukupno ne mnogo više od 500 partizana, te sličan ili nešto veći broj kozaka. Napadači su raspolagali jednim tenkom, trojim bornim kolima, desetkom kamiona i kozačkom konjicom. Partizani su bili potisnuti prema okuci Save u Ivanjskom Boku naspram ušća Lonje u Savu, koja se naziva Pakrački bok. Ta okuka je jednako udaljena od Ivanjskog Boka i od Puske. Iako su se našli u bezizlaznoj situaciji, opkoljeni rijekom i kozacima, partizani su se uspješno odbranili tako što su iznenadnim napadom odbacili protivničke snage. Napadači su se potom povukli prema Strmenu, što je partizanima omogućilo da prebace ljudstvo, oružje i municiju na slavonsku obalu. Partizanski i NDH izvori navode da su kozaci imali 20 poginulih. Izvori NDH navode da su

56 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.95, Zapisnik od 21. 2. 1944. sastavljen u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu: Izjava Petra Turajlića iz Crkvenog Boka. Petar Turajlić je izbjegao u Beograd u prvoj polovini februara 1944.

57 Savo Skrobo, n. d., str. 118.

partizani imali 40 poginulih, što su uveličani podaci. Prema partizanskim izvorima, banijski partizani su imali petoricu poginulih i isto toliko ranjenih, a Češka brigada — dvojicu poginulih i 13 ranjenih. Banijski partizani su među poginulim napadačima prepoznali jednog pripadnika Samozaštite iz Velike Graduse.⁵⁸

Kozaci su tokom boravka u bočanskim selima toga dana izvršili paljenje imanja u sva tri sela. Može se pretpostaviti da su palili imanja partizanskih simpatizera. Prethodno su njemački avioni gađali Ivanjski Bok zapaljivim bombama. Savo Skrobo iz Ivanjskog Boka navodi da je tada izgorio veći broj štala i da je mitraljiranjem iz aviona pobijeno mnogo stoke. Prilikom bombardovanja Ivanjskog Boka, ubijena su dvojica muškaraca u selu. Pero Turajlić iz Crkvenog Boka navodi da je „njemačka vojska“, nakon što su se partizani povukli, „stala po navedenim selima paliti te je u Ivanjskom Boku zapalila 25 kuća i 32 štale“. Svjedok navodi da su napadači vršili paljenje imanja i u druga dva sela, ali ne navodi broj spaljenih zgrada. Nakon njihovog odlaska, pronađena su tijela šestorice ubijenih mještana: dvojice iz Ivanjskog Boka i četvorice iz Crkvenog Boka. Dvojica od te šestorice ubijena su prilikom bombardovanja. Popis iz 1964. bilježi i ime jedne žene iz Ivanjskog Boka koja je ubijena toga dana.⁵⁹ Postupci pripadnika Wehrmachta u Ivanjskom i Crkvenom Boku još jednom su demantovali propagandnu tezu o „Nijemcima“ kao navodnim zaštitnicima srpskog stanovništva u selima općine Crkveni Bok. Osim toga, navedeni postupci su škodili ugledu četničke milicije jer je bilo očigledno da uspostavljanje kolaboracionističke milicije nije bilo garancija prestanka terora njemačke okupacione sile nad lokalnim stanovništvom. U tom smislu, strmenska milicija i njihovi saveznici iz Wehrmachta postupali su s lokalnim stanovništvom jednako kao i sve kolaboracionističke milicije i njemačke okupacione snage širom Jugoslavije.

Partizanski izvori navode da su četnici odnijeli prevagu u općini Crkveni Bok početkom februara 1944. te da je „stanje vrlo kritično“ po partizanski pokret na području Trokuta i Crkvenog Boka. Kritičnu situaciju partizanski izvori ilustruju primjerom da je glavni aktivista Ujedinjenog saveza antifašističke omladine za općinu Crkveni Bok, Adam Danilović

58 HR-HDA, 223, MUP NDH, k. 18, Izvještaj Zapovjedništva 1. oružničke pukovnije iz Siska Predsjedništvu Vlade NDH u Zagrebu, 26. 2. 1944; *Zbornik NOR-a*, V/24, Beograd, 1960, dok. 35, str. 158–160; Izvještaj štaba 1. banijske brigade štabu 7. banijske divizije NOVJ, 9. 2. 1944; *Zbornik NOR-a*, V/24, Beograd, 1960, dok. 50, str. 248–253; Izvještaj štaba Čehoslovačke brigade štabu 6. korpusa NOVJ; Savo Skrobo, str. 98–100.

59 Vidjeti tablicu 9 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

iz Strmena — „otišao u četnike“. Četnička mobilizacija je dodatno napredovala u Strmenu. Iz tog sela su 15. februara 1944. 23 četnika otišla u Lađevčane kod Sunje, kako bi pojačali tamošnje uporište Samozaštite. Istovremeno, u Živaji i Šašu zabilježen je odlazak dijela mladića srpske nacionalnosti u domobrane. Riječ je o selima u kojima je takođe djelovala Samozaštitna brigada Banija, dok su u neposrednoj blizini tih sela, u bunkerima na željezničkoj pruzi, bili smješteni pripadnici oružanih snaga NDH. Isti izvor govori o saradnji četnika iz Strmena i iz srpskih sela u Trokutu s Perom Krznarićem, tabornikom iz Staze:

Taj odlazak u četnike i domobrane pospješuje zajednička saradnja četnika i HSS-a Krznarića iz Staze, koji govore [lokalnim Srbima]: „Trebalo spašavati glavu i svoju kuću, a spasićeš je odlaskom u četnike i domobrane.“ Tu parolu najprije ubace, pa ako ona kao parola nema značajnijeg dejstva, onda naruče ustaše koji dođu i počnu sa svojim uobičajenim terorom (slučaj na općini Crkveni Bok). Poslije čijeg dolaska narod traži oružje da se brani od ustaša, a to četnici koriste jer nema tamo našeg političkog djelovanja... Šverc, pečenje rakije, odlazak na neprijateljsko tržište, to je svakodnevna pojava, šta više, jedan veći dio [lokalnih Srba] i sudjeluje u piću sa četnicima i Krznarićem u Stazi.⁶⁰

Ipak, ubrzo potom, partizanska obavještajna služba na Baniji tokom proljeća 1944. izvještavala je o slabljenju uticaja Samozaštitne brigade Banija među srpskim seljacima u kostajničkom i petrinskom kotaru. Kao prvi razlog četničke oseke navodi se činjenica da se „četnici nisu pokazali pred narodom onakovi kako su oni to tumačili“, odnosno kao zaštitnici srpskog stanovništva. Kao drugi važan razlog navode se postupci pripadnika četničke milicije prema seljacima: pljačke, premlaćivanja, hapšenja i predaja uhapšenika Nijemcima.

[O]ni su sebe nazivali zaštitnicima Srba i srpske imovine, a u stvari su pomagali pljačku okupatora, zatim hvatali Srbe i predavali [ih] Nijemcima koji su ih otpremali u Njemačku na prisilni rad, također su tukli neke drugarice po selima, pa čak i silovali, i time se raskrinkali pred narodom.⁶¹

Pripadnici četničke milicije su, nakon upada kozaka, privremeno preuzeli kontrolu nad Crkvenim Bokom i Ivanjskim Bokom. U Ivanjskom

60 HR-HDA, 1227, Okružni komitet SKOJ-a Banija, SKOJ-21/2357, Kotarski komitet SKOJ-a Kostajnica Okružnom komitetu SKOJ-a Banija, 17. 2. 1944.

61 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.1.1, Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za →

Boku, četnici su sproveli potrage za mjesnim partizanima i propartizanskim aktivistima za koje su sumnjali da se nalaze skriveni u zemunica-ma. Zbog toga je dio stanovnika Ivanjskog Boka potražio utočište kod partizanskih simpatizera u Lonji. „Narod je u selu Lonji jako uplašen od četnika koji se nalaze u Crkvenom Boku preko Save i koji se prijete da će jednog dana doći i poklati sve Lonjance radi toga što ovi primaju pravoslavce koji bježe od njih.“⁶²

Reputaciju četničke milicije iz Strmena među lokalnim Srbima dodatno je narušio tolerantan odnos strmenske milicije prema ustašama. Partizanska obavještajna služba za kotar Novska raspolagala je podacima o neformalnim pregovorima između strmenske milicije i 8. satnije 2. bojne Ustaškog obrambenog združenja iz Puske i Krapja, navodno održanim početkom aprila 1944.

Ovih dana krapjanske ustaše i neki ustaški oficiri iz Jasenovca zvali su na pregovore neke četničke prvake iz Crkvenog Boka te im poručili da ustaše više neće pucati na njih i njihovu stranu, da više nije potrebno da oni [četnici] sa njihove strane drže kakovu stražu. Četnici su im na to odgovorili da oni ni u kom slučaju neće na ustaše pucati jer su od njih dobili oružje.⁶³

Ovo je jedini izvor koji navodi podatak da je strmenska milicija bila naoružavana od strane ustaša. Budući da taj podatak nije potvrđen u drugim izvorima, nije ga moguće prihvatiti. S druge strane, podatak o dogovoru o nenapadanju između strmenske milicije i ustaša iz Puske potvrđen je u drugim izvorima.⁶⁴ Taj dogovor došao je do izražaja 5. juna 1944. prilikom napada ustaša na Ivanjski Bok i Crkveni Bok, o čemu će biti riječi u nastavku.

Lokalni partizani su tokom marta 1944. ponovo preuzeli kontrolu nad Ivanjskim Bokom. Odnos između strmenskih četnika i bočanskih partizana sve do kraja aprila 1944. nije prerastao u potpuno neprijateljstvo.

→ Baniju POO GŠ Hrvatske, 1. 4. 1944, Predmet: Političko obavještajni izvještaj za mjesec mart 1944.

62 HR-HDA, 1491, OZNA, 3.1.2, Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, 23. 2. 1944, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme od 12. 2. do 19. 2. 1944.

63 HR-HDA, 1491, OZNA, 3.1.2, Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, str. 854, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, 17. 4. 1944, Predmet: Četrnaestodnevni izvještaj za vrijeme od 26. 3. do 9. 4. 1944.

64 HR-HDA, 1491, OZNA, 3.1.2, Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, str. 854, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, 17. 4. 1944, Predmet: Četrnaestodnevni izvještaj za vrijeme od 26. 3. do 9. 4. 1944.

U nekoliko zabilježenih slučajeva, u proljeće 1944, partizani iz Ivanjskog Boka zarobljavali su četnike iz Strmena i potom ih puštali na slobodu, dok su četnici iz Strmena zarobljavali partizane iz Ivanjskog Boka i takođe ih puštali na slobodu.

Krajem februara 1944. godine, partizani iz Ivanjskog Boka su u Crkvenom Boku zarobili 12 četnika iz Strmena. Zarobljenici su prebačeni preko Save u šumu Savišće. Šuma se nalazi između okuke Pakrački bok, koju Sava čini kod Ivanjskog Boka, i ušća Trebeža u Savu, i udaljena je dva kilometra od Ivanjskog Boka. Bočanski partizani su odabrali šumu Savišće kao privremenu bazu jer je Sava štitila partizane od mogućeg ponovnog upada kozaka u Ivanjski Bok. Pojedini lokalni partizani, napose Pero Goga, sekretar Općinskog komiteta KPH Crkveni Bok, pokušali su da nametnu ideju strijeljanja zarobljenika. Četnike, ili makar dio njih, spaslo je prisustvo Dragana Mitića, sekretara Kotarskog komiteta KPH Kostajnica. On se suprotstavio ideji strijeljanja zarobljenika i založio se za to da zarobljeni četnici budu pušteni kućama, smatrajući da će korektno postupanje pokolebati zarobljenike i druge četnike u njihovom neprijateljstvu prema partizanima. Savo Skrobo iz Ivanjskog Boka, svjedok tog događaja, piše da se dio zarobljenika ubrzo po povratku kućama ponovo priključio četnicima. Ipak, većina zarobljenih četnika se pasivizirala, a jedan se sutradan vratio u Savišće i pridružio partizanima.⁶⁵

Međutim, ubrzo je odnos lokalnih partizana i četnika postao nepomirljiv. Na području općine Crkveni Bok početkom aprila 1944. nastala je „udarna četa“, koja je postala dio partizanske Protivčetničke čete za Banijski trokut. „Udarna četa“ je osnovana na inicijativu bočanskih partizana. O formiranju „udarne čete“ svjedočio je njen pripadnik Savo Skrobo iz Ivanjskog Boka. Četa je formirana u Suvoju, hrvatskom selu smještenom na lijevoj obali Save, nedaleko od Strmena, zbog toga što u njemu nije bilo neprijateljskog uporišta. Četa je u vrijeme osnivanja imala oko 60 boraca, koji su svi bili stanovnici općine Crkveni Bok. „Udarna četa“ je obuhvatila sve naoružane pripadnike partizanskog pokreta iz Ivanjskog Boka i one stanovnike Crkvenog Boka koji su boravili kod rođaka u Ivanjskom Boku. Njeno prisustvo u Ivanjskom Boku omogućilo je mještanima određenu sigurnost od upada ustaša iz Puske.⁶⁶ Za komandira čete postavljen je Đuro Dragosavljević (1923) iz

65 Savo Skrobo, n. d., str. 125.

66 Savo Skrobo, n. d., str. 132.

Crkvenog Boka. On je ubrzo nakon toga poginuo u rodnom selu — već 9. maja 1944.⁶⁷

Pripadnici 1. donskog puka 1. kozačke divizije Wehrmachta 20. aprila 1944. napali su pripadnike bočanske partizanske „udarne čete“. Taj napad je bio neuspješan i najvjerovatnije nije podrazumijevao partizanske gubitke. Partizanski obavještajni izvor navodi da su strmenski četnici tom prilikom bili „vodiči Čerkeza i Nijemaca“.⁶⁸

Bočanski partizani nisu dugo oklijevali da izvrše napad na četničko uporište u Strmenu. Napad je uslijedio već 29. aprila 1944.⁶⁹ Većina strmenskih četnika uspjela je da se povuče u Sunju. Partizani su zarobili 11 četnika, a jedan četnik je poginuo prilikom napada.⁷⁰ Savo Skrobo, neposredni učesnik tog događaja, piše da su zarobljenici odvedeni u Suvoj, gdje je formiran neformalni partizanski vojni sud koji je trojicu od jedanaestorice zarobljenika osudio na smrt. Ostali zarobljenici su nakon nekoliko dana sprovedeni na Baniju i uključeni u jedinice 7. banijske divizije. Skrobo nije imenovao strijeljane pripadnike Samozaštite, ali je naveo da su dvojica od trojice strijeljanih prethodno bili u partizanima, odakle su dezertirali.⁷¹ Očigledno je da partizani nisu željeli da oprostite bivšim saborcima napuštanje zajedničke borbe i prelazak na stranu protivnika. Nikola Turajlić je ustanovio identitete ubijenih zarobljenika. On u svojoj knjizi navodi da zarobljenici nisu strijeljani, već da su bili masakrirani (ubijeni i unakaženi hladnim oružjem). Ubijeni su Nikola Jelisavac (1906) i Đuro Đuričić (1926) iz Strmena, te Nikola Pralica (1915) iz Crkvenog Boka.⁷²

67 SR-AJ, 179, SKPŽR, k. 2584, Savezna popisna komisija — popis žrtava rata za mjesto Crkveni Bok (popisao Milan Popović iz Crkvenog Boka, ovjereno 3. 12. 1964). Korišćeni izvori ne bilježe okolnosti pogibije Đure Dragosavljevića, tako da ne znamo da li je poginuo u sukobu sa četnicima ili sa ustašama.

68 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.1.1, Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju POO GŠ Hrvatske, 7. 5. 1944, Predmet: Tjedni izvještaj od 28. 4. do 6. 5. 1944.

69 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.1.1, Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju POO GŠ Hrvatske, 15. 5. 1944, Predmet: Tjedni izvještaj od 7. 5. do 14. 5. 1944.

70 HR-HDA, 1227, Okružni komitet SKOJ-a Banija, SKOJ-21/2392, Kotarski komitet SKOJ-a Kostajnica Okružnom komitetu SKOJ-a Banija, 8. 5. 1944.

71 Savo Skrobo, n. d., str. 135.

72 Маја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 116–117, 125–127.

Sutradan nakon napada partizana na strmensku miliciju, to jest istog dana kada su partizani strijeljali trojicu zarobljenih pripadnika Samozaštite, četnici su ubili Iliju Lađevića (1906), partizanskog saradnika iz Strmena. Sačuvana su dva partizanska izvora iz 1944. koja imenuju počiniocima Lađevićevog ubistva. Izvor iz maja 1944. navodi da su ubistvo izvršili Dušan Tomić, zamjenik komandanta Samozaštitne brigade Banija, koji nije bio mještanim, i Miloš Arbutina, četnik iz Strmena. Izvor iz novembra 1944. navodi da su počinioci ubistva bili strmenski četnici Miloš Arbutina, Stevo Drakulić i Ljuban Maljak.⁷³ Desetak dana pošto su se povukli u Sunju, četnici su ponovo uspostavili uporište u Strmenu.

Nekolicina četnika iz Strmena, koje su partizani zaroblili i pustili 29. aprila 1944, ponovo je prišla Samozaštiti. O tome je početkom maja 1944. partizansku obavještajnu službu izvijestio Pero Goga iz Ivanjskog Boka.

Čakširaš Pero iz Crkvenog Boka i Radojević Stevo [isto iz Crkvenog Boka] bili su zarobljeni kao četnici od novoformirane udarne čete te nakon razoružavanja pušteni na slobodu. Imenovani su odmah otišli natrag u četnike i Radojević je ponovo učestvovao u borbi protiv čete koja ga je već razoružala, kada se je četa prebacivala preko Save. Četnici Dobrić Nikola i Radojević Stevo bili su vodiči Čerkeza (kozaka, *nap. aut.*) i Nijemaca 20. 4. kada su vršili akciju na tu udarnu četnu.⁷⁴

Iako su znali da su Dobrić i Radojević činili uslugu kozacima koji su nedugo prije njihovog zarobljavanja napali Ivanjski Bok, lokalni partizani odlučili su da ih puste na slobodu. Radojević je ubrzo iznevjerio dobru volju onih koji su ga poštjedeli. S druge strane, prema trojici zarobljenih četnika koji su ubijeni u Suvoju, a koji su prethodno bili partizani, njihovi bivši saborci nisu imali milosti. Četnici Čakširaš, Radojević i Dobrić su preživjeli rat. Moguće je da su i oni kasnije pristupili partizanima.

73 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.1.1, Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju POO GŠ Hrvatske, 15. 5. 1944, Predmet: Tjedni izvještaj od 7. 5. do 14. 5. 1944; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 152, Štab 1. brigade 7. banijske divizije: Izjava Teše Cikote iz Crkvenog Boka, 2. 11. 1944.

74 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.1.1, Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944: POC za Baniju POO GŠ Hrvatske, 7. 5. 1944, Predmet: Tjedni izvještaj od 28. 4. do 6. 5. 1944.

4. ZLOČINI USTAŠKOG OBRAMBENOG ZDRUGA NAD STANOVNIŠTVOM OPĆINE CRKVENI BOK JUNA 1944.

Sredinom 1944. godine, Crkveni Bok i Ivanjski Bok bili su pod kontrolom seoske partizanske milicije, dok je Strmen kontrolisala seoska četnička milicija. Četnici iz Strmena održavali su kontakte sa ustaškom milicijom iz Bobovca i Lonje, a od početka aprila 1944. i sa 8. satnijom 2. bojne 1. Ustaškog obrambenog zdruga čiji dijelovi su bili razmješteni u Krapju i Puskoj, zatim u novoizgrađenom velikom bunkeru u Trebežu, te povremeno u Lonji.⁷⁵

Juna 1944. godine, ljudstvo 8. satnije i ustaška milicija iz Puske u nekoliko navrata su vršili upade u Ivanjski Bok i Crkveni Bok, zarad pljačke, hvatanja i ubijanja partizanskih saradnika i drugih mještana. Izvori bilježe da su četnici iz Strmena pomagali ustašama iz Puske u privremenom zauzimanju Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka te u hvatanju partizanskih aktivista u ta dva sela.

Najbolje dokumentovan zločin dogodio se 5. juna 1944. Toga dana, stotinak ustaša iz Puske, među kojima je bilo 25 pripadnika 8. satnije i 75 pripadnika seoske ustaške milicije, prešlo je Savu i preko šume Riboštak upalo u Ivanjski Bok i Crkveni Bok (Riboštak je šuma nedaleko od desne obale Save, omeđena Savom sa sjevera i istoka te rijekom Sunjom s juga). Istovremeno, četnici iz Strmena i ustaška milicija iz Bobovca blokirali su Crkveni Bok iz pravca Strmena. Potom su ustaše i četnici sinhronizovano napali dva sela. „Koliko se zna, cilj bande je bio prvo pljačka, a onda mobilizacija za četnike“, navodi se u izvještaju nepoznatog saradnika partizanske obavještajne službe iz Crkvenog Boka. Prilikom upada, napadači su ubili četvoro mještana Ivanjskog Boka, među kojima jednu staricu, te dva stanovnika Crkvenog Boka. „Većina ubijenih je nastradala od četnika.“ Ustaše iz Puske opljačkali su veći broj konja i gusaka u Ivanjskom Boku, ali i neke četničke kuće u Crkvenom Boku, uprkos saradnji sa četnicima.

Narod je uglavnom na vrijeme izbjegao i još više ogorčio svoju mržnju protiv četnika koje je zajedno vidio sa ustašama kako ubijaju i pljačkaju ova sela. Uglavnom, u svemu su presudnu riječ odigrali četnici koji su metnuli čak i ustaške znakove i postali ustaški vodiči. Od četnika koji su metnuli ustaške znakove zapazili su se Ljuban Jelisavac, Pero Toljaga i [Đuka] Bijelac, a

75 HR-HDA, 1491, OZNA, 3.1.2. Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, str. 854, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, 17. 4. 1944, Predmet: Četnaestodnevni izvještaj za vrijeme od 26. 3. do 9. 4. 1944.

vjerovatno ih je bilo i više. Dobar dio naroda je bio tučen od četnika, a osim toga im je prijetilo da će ih sve uništiti ako ne odu u četnike... Sav narod u šumi spreman je ići u akciju ako dođu partizani... Četnika pod oružjem ima oko 115 koji su po danu u Strmenu, većinom po svojim kućama, dok u prvi sumrak idu u njihve između Strmena i Bobovca, gdje spavaju sa isturenom stražom.⁷⁶

Isti izvor navodi da četnici iz Strmena saraduju sa ustaškom posadom iz Lonje, tako što povremeno prelaze na lijevu obalu Save i zajedno sa ustašama iz Lonje pljačkaju hrvatska sela u Posavini.

Savo Skrobo, partizan iz Ivanjskog Boka, ostavio je kraći zapis o stradanju nekolicine mještana Ivanjskog Boka 5. juna 1944:

Četvorica aktivista iz Ivanjskog Boka su počeli bježati na konjima u pravcu Strmena. Njima u susret naišli su četnici. Nije im preostalo drugo nego da natjeraju konje u Savu i da pokušaju na konjima preplivati rijeku. Od njih četvorice samo je jedan, Dragan Skrobo, uspio preplivati na lijevu obalu i skloniti se kod kuće Jozе Grgića, Hrvata iz Lonje. Ostala trojica su se morala vratiti jer su konji pod njima počeli tonuti. Skrivali su se u vrbaku pored Save. Ustaše su naišli na to mjesto, pronašli jednog od njih, Stojana Janjića, rodом iz Ivanjskog Boka, starog 50 godina, i na mjestu ga zaklali.⁷⁷

Skrobin zapis, osim što dopunjuje štire podatke o događajima u crkvenobočkoj općini toga dana, potvrđuje saradnju između strmenskih četnika i puščanskih ustaša.

Prema svjedočenju Mladena Goge iz Ivanjskog Boka, prilikom upada pripadnika 8. satnije u Ivanjski Bok, nepoznatog dana juna 1944, vjerovatno upravo 5. juna 1944, „sa istima došli su i četnici“. Među četnicima svjedok je prepoznao Ljubana Jelisavca iz Strmena. Draginja Ivanišević, stanovnica Crkvenog Boka, svjedočila je poslije rata da su u istom navratu lokalni četnici, među kojima je prepoznala Ostoju Todorovića i Stojana Todorovića iz Crkvenog Boka, „isto bili oboružani sa puškama i sa ustašama su narod hvatali“. Božo Vučenović, stanovnik Ivanjskog Boka, svjedočio je o istom događaju. Prema njegovim riječima, nakon što su ustaše iz Puske upali u Ivanjski Bok, u selo je pristigla grupa četnika

76 HR-HDA, 1821, Kotarski komiteti Komunističke partije Hrvatske, k. 18, KP-185/680, Izvještaj partizanskog informatora iz Crkvenog Boka Kotarskom komitetu KPH Kostajnica, 6. 6. 1944.

77 Savo Skrobo, n. d., str. 118.

iz Strmena, među kojima je prepoznao Ljubana Jelisavca, Iliju Kljajića, Nikolu Lađevića, Đuku Bijelca, Božu Štrpca iz Strmena, te Stojana Pralicu iz Crkvenog Boka.

Čim su ovi četnici došli, odmah su se stali rukovati sa ustašama. Prije nego su se četnici sastali sa ustašama isti su pucali da narod zastraše i tako narod nije mogao pobjeći, ali kod ovoga pucanja nisu nikoga ubili već jedino što su četnici sa svojim pucanjem spriječili da narod nije mogao pravovremeno prije dolaska ustaša pobjeći.⁷⁸

Na osnovu svega navedenog, moguće je zaključiti da je četnička milicija iz Strmena bila unaprijed obaviještena o pokretu ustaša iz Puske preko Save, te da su četnici namjeravali iskoristiti prepad ustaša iz Puske kako bi u toj situaciji, kritičnoj po stanovništvo Ivanjskog i Crkvenog Boka, izvršili prinudnu mobilizaciju mještana. Ovakvi zaključci daju za pravo navodima iz citiranog izvještaja od 6. juna 1944. u kome se kaže da je „zajednička akcija“ ustaša iz Puske i Bobovca te četnika iz Strmena bila rezultat prethodnog dogovora između ustaša i četnika koji je postignut 4. juna. „Dva dana prije akcije došlo je do sporazuma između četnika, ustaša iz Puske i ustaša iz Bobovca. Ove podatke smo dobili od zarobljenih ustaša.“⁷⁹ Nereagovanje četnika na napad ustaša i, štaviše, očigledna saradnja između četnika iz Strmena i ustaša iz Puske bili su ključni za definitivnu kompromitaciju četničke milicije u očima lokalnog stanovništva. Samozaštitna brigada Banija na području općine Crkveni Bok ni prije 5. juna 1944. nije povećavala brojno stanje, a nakon toga datuma mještani su se još više vezali za partizanski pokret.⁸⁰ Gubitak povjerenja u Samozaštitu kod lokalnog srpskog stanovništva dodatno su pospješili naredni upadi ustaša iz Puske u Ivanjski i Crkveni Bok.

Prepad koji se dogodio 5. juna 1944. nije bio jedini napad 8. satnije i ustaške milicije iz Puske na bočanska sela tokom juna 1944. Savo

78 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh/37847, KKRZ Sunja: Izjava Mladena Goge iz Ivanjskog Boka, 21. 6. 1946; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh/37847, KKRZ Sunja: Izjava Draginje Ivanišević iz Crkvenog Boka, 21. 6. 1946; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh/37847, KKRZ Sunja: Izjava Bože Vučenovića iz Ivanjskog Boka, 22. 6. 1946.

79 HR-HDA, 1821, Kotarski komiteti Komunističke partije Hrvatske, k. 18, KP-185/680, Izvještaj partizanskog informatora iz Crkvenog Boka Kotarskom komitetu KPH Kostajnica, 6. 6. 1944.

80 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.1.1, Mjesečni, tjedni i dnevni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Baniju za period od 6. 7. 1943. do 12. 6. 1944; POC za Baniju GOC Hrvatske, 12. 6. 1944, Predmet: Političko obavještajni izvještaj za mjesec maj 1944; Savo Skrobo, n. d., str. 119.

Skrobo opisuje jednu borbu u Crkvenom Boku, ne navodeći datum. Riječ je o najintenzivnijoj borbi lokalnih partizana i jasenovačkih ustaša tokom 1944. Tom prilikom, ustaše su uspjele prodrijeti u Crkveni Bok i spaliti dio kuća u selu koje nisu bile spaljene 15. oktobra 1943. ili su u međuvremenu bile dijelom obnovljene. Prema Skrobinim tvrdnjama, toga dana je ubijen daleko veći broj mještana nego 5. juna 1944.⁸¹ Taj događaj se vjerovatno zbio sredinom ili u drugoj polovini juna 1944. Drugi korišćeni izvori ne navode taj događaj, ali spiskovi žrtava navode veći broj mještana ubijenih od strane ustaša tokom juna 1944.

Prema svjedočenju savremenika i očevidaca, stanovnika Ivanjskog Boka i Crkvenog Boka, pripadnici 8. satnije i ustaška milicija iz Puske su, u nekoliko navrata tokom juna 1944, u ta dva sela ubili 34 osobe. Među žrtvama je bilo 22 stanovnika Crkvenog Boka i 12 stanovnika Ivanjskog Boka, odnosno 16 muškaraca, 13 žena i petoro djece.⁸²

TABLICA 28: Broj mještana Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka koji su juna 1944. ubijeni od strane ustaške milicije iz Puske i 8. satnije 2. bojne Ustaškog obrambenog zdruga.

MJESTO	MUŠKARCI	ŽENE	DJECA	UKUPNO
Crkveni Bok	10	7	5	22
Ivanjski Bok	6	6	0	12
UKUPNO	16	13	5	34

Za šest žrtava iz Crkvenog Boka (tri žene i tri djevojčice), koje su ubijene juna 1944, u spiskovima žrtava iz 1946. i 1964. navodi se da su ubijene u Puskoj. Antun Vaistina, gostioničar iz Puske, tvrdio je 1946. da su ustaški milicionari iz Puske i pripadnici jasenovačkog zdruga stacionirani u Puskoj dovodili mještane bočanskih sela, zatvarali ih u njegovu gostionicu, gdje su ih mučili, da bi ih potom odvodili do obale Save u selu, gdje su ih ubijali.

Momčad ove satnije uvijek kada bi se iz akcije iz tih [bočanskih] sela povratila znali su se međusobno razgovarati i hvaliti kako su u tim selima palili kuće, klali i ubijali narod tih sela, a više puta sam vidio kada su dotjerali ljude, žene i djecu iz tih sela te su ih iz početka sve odpremali u Jasenovac, a kasnije su ih u mojoj kući tukli tako da su svi krvavi bili, i po noći su ih odpremali na Savu,

81 Savo Skrobo, n. d., str. 150–151.

82 Vidjeti tablicu 10 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

poubijali i u Savu bacali. Jednom zgodom sam vidio kada su po danu žene u Savu bacali.⁸³

Među stanovnicima Crkvenog Boka, za koje se navodi da su juna 1944. ubijeni u Puskoj, bile su Ljubica Đuričić (1906) i njene kćerke Jelena (1930) i Bosiljka (1934). Ljubičin muž i Jelenin i Bosiljkin otac Dušan Đuričić preživio je rat.

Stanovnici općine Crkveni Bok u poslijeratnim svjedočenjima naveli su imena dvadesetak pripadnika ustaške milicije iz Puske koji su tokom juna 1944. s pripadnicima 8. satnije 2. bojne Ustaškog obrambenog zdruge, učestvovali u pljačkanju i ubijanju stanovništva općine. Među njima je bila nekolicina stanovnika banijskih sela Timarci i Slovinci koji su imali prebivalište u Puskoj, nakon što su zbog partizana napustili sela u kojima su prethodno živjeli.⁸⁴

Nakon nekoliko uzastopnih napada na partizansku miliciju u Ivanjskom Boku, koje su tokom juna 1944. samostalno ili zajedno vršili pripadnici četničke milicije iz Strmena i ustaške milicije i jasenovačkog zdruge iz Puske, stanovnici Ivanjskog Boka su se razbjegli — dio ih je izbjegao u srpska sela u Trokutu, a dio je našao utočište kod rođaka u Strmenu. Izvještaj partizanske obavještajne službe s kraja juna 1944. navodi da „u Ivanjskom Boku nema sada žive duše“. Isti izvor govori da su četnici vršili pritisak na muškarce iz Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka da prihvate mobilizaciju u redove Samozaštite, „i ako to ne učine sve će ih potući i selo spaliti“. „Na taj način uspjeli su dobiti nekoliko ljudi iz Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka, a drugi se narod razbježao.“⁸⁵

Još jedan partizanski izvještaj iz istog razdoblja govori o prilika-
ma u bočanskim selima krajem juna 1944:

Četnička banda, uz pomoć ustaša, drži kontrolu na općini Crkveni Bok. Ustaški teror prisilio je priličan broj naroda da potraži utočište u četničkom uporištu Strmenu. Zadnjih dana su četnici dolazili u Crkveni Bok i Ivanjski Bok i hapsili ljude, tukli ih i opet puštali. Dana 26. 6. 44. došli su četnici sa narodom u Crkveni Bok

83 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh/37847, KKRZ Sunja: Izjava Antuna Vaistine iz Puske, 22. 6. 1946.

84 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh/37847, KKRZ Sunja: Izjava Mladena Goge iz Ivanjskog Boka, 21. 6. 1946.

85 HR-HDA, 1491, OZNA, 71.2, Mjesečni i tjedni izvještaji i elaborati OZNA-e za Baniju o djelovanju četnika i ustaša 2. 6. 1944. — 30. 8. 1945: OZNA Banije OZNA-i Hrvatske, 28. 6. 1944, Predmet: Političko-obavještajni izvještaj za mjesec jun 1944.

i Ivanjski Bok i držali osiguranje da narod kopa kuruze. Pravili su paniku da nailaze ustaše i slobodili narod da se ne plaši, prikazujući se tako kao zaštitnici naroda. Upisalo se u četnike oko 40 ljudi.⁸⁶

Sve navedeno je, zapravo, slabilo uticaj i poziciju Samozaštite među lokalnim stanovništvom. Do sredine avgusta 1944. godine, dio stanovnika Ivanjskog Boka vratio se u selo.

5. PORAZ I KRAJ SAMOZAŠTITNE BRIGADE BANIJA U LJETO 1944.

Druga banijska brigada 7. banijske divizije NOVJ izvršila je 1. jula 1944. napad na strmensku miliciju. Napad je u potpunosti uspio zbog faktora iznenađenja i velike premoći partizana u ljudstvu. Partizani su pri povratku ušli i u Bobovac. Izvor NDH o upadu partizana u Strmen i Bobovac navodi:

Iz Bobovca odvezli su 4 kosilice, oko 40 kom. rogate stoke, 7 konja, 1 kola i remenje vršaćeg stroja, te 10 mladića odveli, a iz Strmena i Crkvenog Boka otjerali su do 200 goveđi, te oko 100 ljudi razne starosti. Samozaštita koja se je tamo nalazila, povukla se je, jer je bila slaba za borbu.⁸⁷

Bio je to dotad najozbiljniji poraz strmenske četničke milicije. Zapravo, partizani su početkom jula 1944. dva puta napali četničku miliciju u Strmenu i oba puta su zarobljavali četnike. Drugi napad se dogodio 5. jula 1944. Jedan partijski izvor, nastao šest dana nakon prvog partizanskog napada i dva dana nakon drugog napada na četničku miliciju u Strmenu, navodi da je prilikom prvog napada na Strmen zarobljeno oko 90 četnika, a prilikom drugog napada oko 50. „Iz Sunje ih je [partizanima] prebjeglo 20, iz Siska ih je došlo [na partizansku teritoriju] 8, i tako dalje.“ Isti izvor govori da su „skoro svi zarobljeni mobilizirani u NOV, dok ih je manji

86 HR-HDA, 1223, OK KPH za Baniju, k. 5, Izvještaj KK KPH Kostajnica Agitpropu OK KPH za Baniju, 29. 6. 1944.

87 *Grada za povijest Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941.–1945.*, X, Zagreb, 1989, dok. 99, str. 508: Izvještaj Zapovjedništva 1. oružničke pukovnije od 26. lipnja do 12. srpnja 1944.

broj likvidiran“.⁸⁸ Jedan partizanski izvor iz sredine jula 1944. rezimira oba napada i govori o promjeni raspoloženja stanovništva Strmena prema partizanima. Opadanje antipartizanskog raspoloženja među Strmenjani- ma bilo je uslovljeno korektnim odnosom partizana prema zarobljenim četnicima.

Akcija na četnike u Strmenu vođena je dva puta i sada je uhvaće- no oko 135 ljudi, od čega je bilo oko 40 četnika koji su bili naoru- žani. Svi sposobni [zarobljenici] ostali su u [2. banijskoj] brigadi, dok su nesposobni pušteni kućama. Kad je prvi puta brigada bila u Strmenu (1. jula 1944, *nap. aut.*), narod Strmena bio je veoma neraspoložen, tim više što je onda bilo pohvatano 125 ljudi. No, kad smo drugi put došli, narod se osvjedočio da oni [zarobljeni] ljudi nisu pobijeni, već da su oni ostali u partizanima i mnogo bolje su gledali na partizane nego prvi put. Dana 6. 7. 1944. odr- žan je u Strmenu masovni sastanak na kome je prisustvovalo oko 230 ljudi. Na sastanku je govorio drug [Rade Grmuša] Rara, komandant 2. brigade, drug Mića Božić i ja [Branko Drezga]. Govoreno je o ciljevima NOP, o položaju Srba u Hrvatskoj, o izdaji četnika i izbjegličke vlade na čelu sa kraljem i o odlukama II zasjedanja AVNOJ-a i III zasjedanja ZAVNOH-a. Narod je sa interesovanjem pratio naše govore... U narodu se osjeća bojazan da će stradati od ustaša kad nema zaštite u selu... Narod Crkve- nog i Ivanjskog Boka boji se kad odlaze partizani, a zadovoljan je likvidacijom četnika u Strmenu. Jako dobro odjeknula je akcija na ustaše u Puskoj, kao i to što su partizani otjerali iz Puske oko 185 komada blaga i 90 komada svinja. Dana 7. 7. 1944. održan je u Crkvenom Boku masovni sastanak na kome je držao govor drug komesar brigade [Savo Matijašević] i ja [Branko Drezga]... Narod je dobro saslušao [govore], a najviše se zapaža interesovanje šta će biti sa izdajicama, sa Puskom i tamošnjim ustašama.⁸⁹

Jedan drugi partizanski izvor konstatuje da je u Strmenu „zarobljeno oko 150 četnika“, što je donekle uvećan broj u odnosu na realan (135–140). „Veći dio zavedenih su razmješteni po našim jedinicama, a vode su

88 HR-HDA, 1223, Okružni komitet KPH za Baniju, k. 6, KP-183/539, Izvještaj Agitpropa Okružnog komiteta KPH Banija Agitpropu Centralnog komiteta KPH, 7. 7. 1944.

89 HR-HDA, 1223, Okružni komitet KPH za Baniju, k. 6, KP-183/546, Izvještaj Kotarskog komiteta KPH za Baniju Agitpropu OK KPH Banije, 14. 7. 1944.

streljani.⁹⁰ Broj zarobljenih nije se odnosio samo na pripadnike strmenske milicije već, manjim dijelom, i na četnike iz srpskih sela s područja Sunje koji su boravili u Strmenu kao ispomoć strmenškoj miliciji. Dio strmenskih četnika, najmanje trećina ukupnog broja, izbjegao je zarobljavanje i pobjegao u Sunju, pod zaštitu Nijemaca.

U zavičajnoj literaturi koja nije naklonjena partizanima ne navode se podaci o poginulim i ubijenim pripadnicima strmenske milicije u napadu 2. banijske brigade na Strmen.⁹¹ Moguće je izvesti zaključak da prilikom partizanskog prepada u Strmenu nije bilo ozbiljne borbe te da su se četnici vrlo brzo predali. Pritom niko od partizana i četnika nije poginuo, niti postoje dokazi da je neko od zarobljenih četnika strijeljan u Strmenu. Moguće je pretpostaviti da je manji broj zarobljenih milicionara strijeljan nakon isleđivanja od strane OZNA-e u partizanskim bazama na Šamarici, iako ta pretpostavka nije u potpunosti izgledna. Naime, možda se podatak iz partijskog izvora o manjem broju likvidiranih zarobljenika ne odnosi na strmenske četnike, već na neke druge zarobljene pripadnike Samozaštite. Nisu poznati identiteti strijeljanih tom prilikom, za razliku od nekih narednih primjera strijeljanja zarobljenih strmenskih četnika.

Prethodno citiran partijski izvor navodi da su uspjesi partizana na području Trokuta početkom ljeta 1944. doveli do pojave pomirljivosti kod četnika iz Živaje.

Nekoliko desetaka četnika ima u selu Živaji. Ovi se odnose prema nama pomirljivo, spremni su s nama u svaku akciju protiv ustaša (tako bar izvještavaju). Došlo je do nezdrave pojave da su na mitingu u Živaji igrali četnici i partizani zajedno. Ovdje naši „taktiziraju“ s njima.⁹²

Stanje strmenske milicije nakon poraza 1. jula 1944. opisuje partizanski obavještajni izvještaj s početka septembra 1944.

Oni koji su skrivili priključili su se ostalim četnicima u Sunji ili su pak otišli za Srbiju, a oni koji su manje krivi ili nekompro

90 HR-HDA, 1223, Okružni komitet KPH za Baniju, k. 6, KP-183/540, Izvještaj Okružnog NOO za Baniju Agitpropu OK KPH Banije, 8. 7. 1944.

91 Usporediti: Maја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 119.

92 HR-HDA, 1223, Okružni komitet KPH za Baniju, k. 6, KP-183/539, Izvještaj Agitpropa Okružnog komiteta KPH Banija Agitpropu Centralnog komiteta KPH, 7. 7. 1944.

mitovani povratili su se svojim kućama i većim dijelom prešli u NOV [Narodnooslobodilačku vojsku].⁹³

Podatak iz NDH izvora o prebacivanju stotinak mještana Strmena „razne starosti“ na partizansku teritoriju na Baniji nije se odnosio samo na zarobljene četnike, a moguće je da se uopšte nije odnosio na njih, već isključivo na evakuisane civile. Ostaje nepoznato zašto tada nije evakuisan veći broj civila, to jest svi mještani. Moguće je pretpostaviti da jedan dio mještana nije želio da napusti selo vjerujući i dalje u zaštitu okupacione vojske. Partizanski izvori s kraja avgusta 1944, koji govore o zločinima Ustaškog obrambenog zdruga nad mještanima Strmena 22. avgusta 1944, navode da su ustaše tada ubijali i članove porodica iz kojih su poticali pripadnici Samozaštite, pri čemu su neki mještani naivno pokušali ukazati ustašama da su pripadnici ili rođaci pripadnika Samozaštite, nadajući se da im ustaše neće nauditi.⁹⁴

Nakon 5. jula 1944. godine, četnička milicija više nije kontrolisala Strmen. Pripadnici 1. banijske brigade 7. banijske divizije su 5. avgusta 1944. izvršili prepad na bazu Samozaštite u Lađevčanima. Napad je bio iznenađan i munjevit. Prema partizanskim izvorima, u napadu je navodno „ubijeno 65–70 četnika“. Broj zaplijenjenih dugih cijevi (22) dovodi u sumnju ovaj navod. Uveličani podaci o broju poginulih protivničkih vojnika nisu bili rijetkost u partizanskim izvještajima, dok su podaci o zaplijenjenom naoružanju bili mnogo pouzdaniji. Ostatak pripadnika „brigade“, navodno njih oko 60, te noći je boravio van Četvrtkovca.⁹⁵ Moguće je da je među četnicima ubijenim te noći bilo i stanovnika Strmena. Prema podacima iz literature, partizani su u Četvrtkovcu zarobili Stevu Novakovića i Stevu Pralicu iz Strmena, koji su potom sprovedeni u zarobljenički logor na Šamarici, gdje im se gubi trag.⁹⁶

Banijski partizani su u nekoliko navrata u ljeto 1944. štampali i dijelili letke namijenjene četnicima u Sunji, s pozivom na predaju i uz

93 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.1.2, Mjesečni i tjedni izvještaji i elaborati OZNA-e za Baniju o djelovanju četnika i ustaša 2. 6. 1944. — 30. 8. 1945: OZNA Banije OZNA-i Hrvatske, 5. 9. 1944.

94 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.4.1, Mjesečni i tjedni izvještaji Regionalnog obavještajnog centra Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: Komanda mjesta Borojevići Prop-odjelu [Agitpropu] Okružnog NOO Banije, 27. 8. 1944.

95 *Zbornik NOR-a*, V/31, Beograd, 1964, dok. 22, str. 112–114: Izvještaj štaba 1. banijske brigade štabu 7. banijske divizije NOVJ, 5. 8. 1944.

96 Maја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 126.

jamčenje abolcije.⁹⁷ U letku štampanom 11. avgusta 1944, pod naslovom „Zavedenim Srbima Banije“, navodi se:

Zato odmah i bez odlaganja napuštajte Švabe i četničke bandite koji vas vode. Prelazite na oslobođenu teritoriju. Javlajte se našim komandama, štabovima i narodnim vlastima. Prelazite u partizane da spasite život i čast i da si osigurate budućnost. Napuštajte brod koji tone da ne potonete zajedno s njime.⁹⁸

Pripadnici Ustaškog obrambenog zdruga i ustaška milicija s područja Dubice 20. avgusta 1944. izvršili su opkoljavanje Živaje, gdje je, kao u Strmenu, djelovala četnička milicija. Dva dana nakon toga, ista ustaška formacija izvršila je prepad u općini Crkveni Bok. Po opkoljavanju Živaje izvršeno je hapšenje mještana, za čime je uslijedilo odvajanje muškaraca starijih od 15 godina, koji su istoga dana internirani u logor Jasenovac. Razlozi koje je Vjekoslav Maks Luburić naveo u izvještaju⁹⁹ ministru Mladenu Lorkoviću o napadu na Živaju i interniranju mještana u potpunosti su lažni: navodno učešće četnika iz Živaje u napadu na ustaško uporište Baćin (napad su izvršili pripadnici 1. bataljona Kozarskog partizanskog odreda),¹⁰⁰ izmišljeni napad četnika iz Živaje na Dubicu te neistina o učešću četnika iz Živaje i mještana toga sela u prebacivanju „partizanskog žita“ iz Slavonije na Baniju (transport žita je iz Crkvenog Boka i Strmena krenuo prema Papićima tek nakon što su ustaše napali Živaju).¹⁰¹ Partizanski izvor nastao nekoliko dana nakon upada jasenovačkog zdruga u Živaju navodi da su ustaše

97 Jedan takav letak štampan je na ćirilici 1. 7. 1944, uoči napada partizana na Strmen: HR-HDA, 1458, Okružni Narodnooslobodilački odbor za Baniju, k. 1, NV-123/184, Letak „Četnicima u Sunji i Dvoru“.

98 HR-HDA, 1458, Okružni Narodnooslobodilački odbor za Baniju, k. 1, NV-123/193, Letak „Zavedenim Srbima Banije“.

99 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. SDS1-301595, Dosije Luburić Maks Vjekoslav, str. 17: Izvještaj Vjekoslava Maksa Luburića ministru unutarnjih poslova Mladenu Lorkoviću, [23. 8. 1944.]

100 *Zbornik NOR-a*, IV/28, Beograd, 1967, dok. 43, str. 222: Izvještaj štaba 4. divizije NOVJ od 10. 8. 1944. štabu 5. korpusa NOVJ; *Zbornik NOR-a*, IV/28, Beograd, 1967, dok. 116, str. 462: Izvještaj štaba Kozarskog NOP odreda od 30. 8. 1944. štabu Kozarske grupe odreda NOVJ. Pripadnici Kozarskog partizanskog odreda, prilikom napada na ustaško uporište u Baćinu, spalili su 60 od 77 kuća u tom selu (HDA, 1491, OZNA, 7.4.1. Mjesečni i tjedni izvještaji Regionalnog obavještajnog centra Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: ROC Kostajnica OZNA-i Banije: Mjesečni obavještajni izvještaj za kolovoz 1944, 28. 8. 1944).

101 *Zbornik NOR-a*, V/31, Beograd, 1964, dok. 100, str. 540: Izvještaj štaba 6. korpusa NOVJ Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske o dejstvima u avgustu 1944; Zdravko B. Cvetković, *Sedamnaesta slavonska NOU brigada*, Beograd, 1978, str. 180–181.

došli ujutro prije zore u selo Živaju, opkolili isto i pohvatali sav narod kao i tamošnje četnike, koje su razoružali, te otpremili narod sa razoružanim četnicima na stanicu Živaju od kuda su pustili žene i djecu mušku ispod 12 godina, dok su muškarce preko 12 godina, starce i razoružane četnike otpremili sa vlakom u Jasenovac, za čiju se sudbinu ne zna. Među otjeranim nalazilo se oko 90 četnika, a oko 75 ostalih muškaraca koji nisu bili u četnicima. Bilo je mogućnosti da većina naroda izbjegne, ali nije htio bježati nadajući se da će biti zaštićen od strane četnika, ustaških saveznika, kako im je to obećao satnik Gavez Zlatko (ustaša) kada su četnici od njega primili oružje, obećavajući im da to oružje primaju da štite svoja sela.¹⁰²

Izvor, dakle, navodi da je 20. avgusta 1944. u logor Jasenovac internirano 165 mještana. Broj od 165 interniranih mještana čini se realnim. Naime, jedan izvor partijskog porijekla, iz istog razdoblja, navodi da su ustaše u logor „otjerali 164 duše“ iz Živaje.¹⁰³ Dokumentacija ZKRZ iz 1946. navodi da su ustaše 20. avgusta 1944. internirali muškarce iz Živaje starije od 15 godina, a ne od 12, kako kazuje partizanski izvor iz 1944. Niko od mještana Živaje, uključujući i naoružane četnike, nije pružio otpor tokom hapšenja, o čemu govori i Luburić u izvještaju Lorkoviću. Ustaše su prilikom hapšenja ubili četiri žene i jednu dvomjesečnu bebu.¹⁰⁴ Staricu Anđeliju Dotlić, prema tvrdnji očevidaca, zaklao je dvadesetogodišnji

- 102 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.4.1, Mjesečni i tjedni izvještaji ROC-a [Regionalnog obavještajnog centra] Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: Komanda mjesta Borojevići Prop-odjelu [Agitpropu] Okružnog NOO Banije, 27. 8. 1944; Milan Radanović, „Vaša pobjeda, naša osveta: Stradanje stanovništva općine Crkveni Bok 1943. i 1944.“, *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, III, 2, Zagreb, 2020, str. 101–102.
- 103 HR-HDA, 1223, Okružni komitet KPH za Baniju, k. 6, KP-183/567, Kotarski komitet KPH Kostajnica Agitpropu Okružnog komiteta KPH Banija, 29. 8. 1944. Broj od 165 interniranih Živajaca potvrđuje i jedan izvor partizanske obavještajne službe s početka septembra 1944: HR-HDA, 1491, OZNA, 7.1.2, Mjesečni i tjedni izvještaji i elaborati OZNA-e za Baniju o djelovanju četnika i ustaša 2. 6. 1944. — 30. 8. 1945: OZNA Banije OZNA-i Hrvatske, 5. 9. 1944.
- 104 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 468, Zh/36902–36965, KKRZ Kostajnica: Izjava Ljubice Bašić iz Živaje, 27. 6. 1946. Žrtve: Anđelija Dotlić (1874), Nada Radišić (VI 1944), Ana Radišić (1909), Draga Radišić (1919), Đuja Cvetković (1899).

ustaša Špoljarić, rodom iz Šaša, „koji se poslije klanja hvalio da je njezina krv vruća i da je [žrtva] tvrda za klanje“.¹⁰⁵

Partizanska obavještajna služba krajem avgusta izvijestila je o stanju u redovima Samozaštite:

Njihovo vojničko brojno stanje iz dana u dan opada jer se svi zavedeni i manje krivi vraćaju svojim kućama i u većini slučajeva prelaze na stranu NOV. Dakle, u njihovim vojničkim redovima, može se reći, vlada rasulo, a oni koji osjećaju svoje krivice prema narodu odlaze u Srbiju.¹⁰⁶

Ostatak strmenskih i bočanskih četnika i manji broj civila, odnosno članova porodica pojedinih četnika, izbjegao je u Beograd avgusta 1944, u dva navrata. Prva grupa je prispjela u Beograd 7. avgusta. U toj grupi su bile 52 izbjeglice, stanovnici sva tri bočanska sela, od kojih su najmanje 22 osobe bile civili, a ostali su bili pripadnici Samozaštite.¹⁰⁷ Druga grupa je krenula za Beograd 17. avgusta. U toj grupi su bile 34 izbjeglice, od kojih su četiri bile žene, a ostali su bili pripadnici Samozaštite.¹⁰⁸ Njihov odlazak u Beograd je nesumnjivo odobren od strane njemačkih obavještajaca u Sunji ili Sisku. Bez tog odobrenja, koje je ujedno bilo i garancija prolaska vlakom kroz Jasenovac i druga mjesta pod kontrolom ustaša, put željeznicom za Zemun i prelazak iz Zemuna u Beograd bili su nezamislivi. Bivši pripadnik Samozaštite Ostoja Todorović je u poslijeratnoj istrazi priznao da je druga grupa, u kojoj se i on nalazio, dobila dozvolu za put u Beograd od njegovog poznanika iz Sunje, „njemačkog feldžandara Franca“. Jednu grupu na putu za Beograd, u cilju zaštite od ustaša, pratila je grupa kozaka te jedan „njemački policajac“.¹⁰⁹

Dio pripadnika strmenske milicije, nakon kratkog boravka u Beogradu u nedovoljno razjašnjenim okolnostima, uoči oslobođenja Beograda,

105 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 468, Zh/36902–36965, KKRZ Kostajnica: Izjava Boje Vranešević iz Živaje, 27. 6. 1946.

106 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.4.1, Mjesečni i tjedni izvještaji Regionalnog obavještajnog centra Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: ROC Kostajnica OZNA-i Banije: Mjesečni obavještajni izvještaj za kolovoz 1944, 28. 8. 1944.

107 Savo Skrobo, n. d., str. 103; Маја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 119.

108 HR-DASK, 765, Sudski predmeti političkih procesa Sisak–Petrinja, k. 10, 31/46, Dosije Todorović Ostoja, Zapisnik od 31. 1. 1946. sastavljen kod javnog tužioca Banije o preslušanju Todorović Ostoje.

109 HR-DASK, 765, Sudski predmeti političkih procesa Sisak–Petrinja, k. 10, 31/46, Dosije Todorović Ostoja, Javni tužilac Banije, Petrinja: Zapisnik o preslušanju osumnjičenog Todorović Ostoje iz Crkvenog Voka, 20. 1. 1946; Ана Пожар, →

pokušao je da se vrati na Baniju. Nije poznato kog datuma su krenuli iz Beograda. Jedino se zna da se to dogodilo septembra 1944. Pretpostavljam da se to zbilo već početkom septembra, odnosno ubrzo pošto su izbjegli pripadnici strmenske milicije doznali da su ustaše 22. avgusta 1944. dijelom pobili, a dijelom internirali njihove ukućane i najbliže rođake. Smatram da je njihov povratak na Baniju bio motivisan očajem i zebnjom za rođake koji su odvedeni u Jasenovac. Očaj i briga za najbliže potisnuli su vrlo realnu opasnost puta preko teritorije pod kontrolom Luburićevog zdruga. Povratnici su, u nepoznatim okolnostima, zaustavljeni u Novskoj, lišeni slobode i sprovedeni u logor Jasenovac, gdje su, vjerovatno ubrzo, pobijeni. O tome su njihove rođake obavijestila dvojica pripadnika Samozaštite iz Živaje, takođe povratnici iz Beograda, koji su uspjeli da se sakriju u vlaku prilikom hapšenja na željezničkoj stanici Novska.¹¹⁰ Stradanje te grupe Bočana, povratnika iz Beograda, u logoru Jasenovac spominju isključivo autori koji su porijeklom s područja Crkvenog Boka.¹¹¹ Smatram da ne treba sumnjati u vjerodostojnost tvrdnji o njihovom kraju i mjestu stradanja.

U Jasenovcu je ubijen 31 pripadnik Samozaštite (20 iz Strmena, devet iz Crkvenog Boka i dvojica iz Ivanjskog Boka).¹¹² Nije dokraja jasno da li su svi oni bili povratnici iz Beograda, ali nema sumnje da je velika većina to doista bila. Među njima su se nalazila trojica sinova Nikole Turajlića iz Strmena: Dušan (1909), Milan (1914) i Jovan (1918).

Dio pripadnika Samozaštite, sa članovima porodica, krajem 1944. otišao je u Njemačku. O razlozima njihovog odlaska, načinu na koji su otišli te o boravku u Njemačkoj korišćeni izvori ne govore skoro ništa. Pretpostavljam da je riječ uglavnom o stanovnicima Strmena, koji su se preko Nijemaca iz Sunje prijavili za rad u Njemačkoj, smatrajući da će tako izbjeći stradanje. Diana Budisavljević, zagrebačka humanitarka koja je učestvovala u spasavanju više hiljada srpske djece iz ustaških logora, u jednoj od posljednjih ratnih bilježaka u znamenitom dnevniku, pisanoj 22. decembra 1944, navodi da se grupa Srba iz Crkvenog Boka nalazi u neimenovanom

→ „Страдање мјештана села Стрмена, Црквеног и Ивањског Бока од усташа у тзв. НДХ“, *Јасеновац, Зборник радова Четврте међународне конференције о Јасеновцу*, Бања Лука — Доња Градина, 30–31. мај 2007, (ур. Здравко Антонић), Бања Лука, 2007, стр. 362.

110 Ана Пожар, „Страдање мјештана села Стрмена, Црквеног и Ивањског Бока од усташа у тзв. НДХ“, стр. 362.

111 Ана Пожар, „Страдање мјештана села Стрмена, Црквеног и Ивањског Бока од усташа у тзв. НДХ“, стр. 362; Savo Skrobo, n. d., str. 103, 143–144; Маја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 119–122.

112 Vidjeti tablicu 17 u Spiskovima.

„njemačkom radnom logoru“. Vjerovatno je riječ o njemačkom logoru na Kanalu u Zagrebu. Budisavljević ne navodi broj Bočana u logoru.

Pobjegli su pred pokoljima ustaša u susjednim selima i stavili se pod zaštitu najbliže njemačke komande. Sada trebaju biti transportirani u Njemačku. Ima mnogo djece. Obučena su samo najnužnije jer su morala naglo pobjeći.¹¹³

Dio Bočana koji su se prijavili za rad u Njemačkoj završio je u radnim logorima u Austriji i Njemačkoj, uključujući dva podlogora koncentracionog logora Mauthausen (Linz III, Leibniz). Savezni popis žrtava rata iz 1964. evidentirao je 15 stanovnika Strmena (šest muškaraca, pet žena i dvoje djece) i sedam stanovnika Ivanjskog Boka (četiri muškarca, jedna žena i dvoje djece) koji su od kraja decembra 1944. do kraja rata bili zatočeni u njemačkim logorima. To najvjerovatnije nije konačan broj stanovnika općine Crkveni Bok koji su decembra 1944. završili u njemačkim logorima. U logorima u Njemačkoj i Austriji u prvoj polovini 1945. smrtno je stradalo pet stanovnika Strmena i jedan stanovnik Ivanjskog Boka. Među žrtvama su bila tri muškarca, dvije žene i jedno dijete.¹¹⁴

Izvori ne govore o etnički motivisanim zločinima pripadnika Samozaštite, makar ne o masovnim zločinima koji su imali etnički karakter. Ako je bilo takvih zločina, oni su bili pojedinačni. Pripadnici Samozaštite su, u vremenu njenog rasula, koristili oružje radi pljačke hrvatskog stanovništva oko Sunje, van vojnih aktivnosti. Jedna grupa četnika, u kojoj se navodno nalazio i bivši zapovjednik Samozaštite Nikola Begović, 1. decembra 1944. ubila je troje i ranila isto toliko Hrvata u Bobovcu. Motiv zločina je vjerovatno bila pljačka. Begovićevoj grupi je, kako navodi jedan partizanski izvor, vodič bio Đuka Bijelac, četnik iz Strmena.

Dana 1. 12. o. g. četnici iz Sunje ubili su noću u Bobovcu Čičić Marka (65), njegovu snahu Anu (39), sina Jožu (30), ranili unuka Miju (12) te ranili još dvije žene, a od Rak Milje iz Strmena opljačkali 80.000 kuna, te u Bistraču opljačkali Ćuk Ivana. Četnici su se iskazivali da su partizani iz Moslavine.¹¹⁵

113 „Dnevnik Diane Budisavljević 1941. — 1945.“, *Fontes — izvori za hrvatsku povijest*, 8, Zagreb, 2002, str. 165.

114 Vidjeti tablicu 20 u Spiskovima.

115 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.4.4, Izvještaji Kotarskog organa OZNA-e za Kostajnicu od 4. 12. 1944. do 19. 1. 1945; Povjerenik OZNA-e za kotar Kostajnica OZNA-i Banije, Tjedni obavještajni izvještaj, 4. 12. 1944; HR-HDA, 1491, OZNA, 7.4.4, Izvještaji Kotarskog organa OZNA-e za Kostajnicu od 4. 12. 1944. do 19. 1. 1945; Povjerenik OZNA-e za kotar Kostajnica OZNA-i Banije, Tjedni obavještajni izvještaj, 17. 12. 1944. →

Prema podacima partizanske obavještajne službe, na području općine Crkveni Bok u jesen 1944. djelovala je jedna pljačkaška grupa sastavljena od bivših pripadnika Samozaštite iz Strmena. Zapovjednik ove osmočlane grupe bio je Stevo [Turajlić] Škara, „koji je došao iz Srbije zajedno sa profesorom Stankom Dragosavljevićem“ u ljeto 1944.

Ova grupa kolje blago i svinje od izbjeglog [srpskog] stanovništva, te pljačka stvari i novac u Bobovcu, a pljačke vrši izmjenično sa partizanskim i ustaškim kapama. Četnici ove grupe odlaze u Sunju kamo odvoze meso i mast od zaklanog blaga i mnogo se druže sa Matom Majdančićem, ustaškim tabornikom, inače poznatim gestapovcem. Njihova baza je većinom u Žremenu, Bobovcu, a i u šumi nedaleko od Strmena. Na istom sektoru nalazi se i jedna grupa [partizanskih] dezertera, bez oružja, pod vodstvom četnika Milana Grubića, koja se bavi također pljačkom blaga i meda od izbjeglog stanovništva, ali se ne veže sa neprijateljem. Njihova baza se nalazi u Crkvenom Boku u kući Paje Šabana i u šumi Miškovača.¹¹⁶

Pripadnici 4. (trokućanskog) bataljona Prvog partizanskog odreda Banije 3. decembra 1944. uhvatili su Stevu Turajlića Škaru i Milu Arbutinu, pripadnika Škarine sedmočlane grupe.¹¹⁷ Njih dvojica se ne navode u spiskovima pripadnika strmenske milicije koje su strijeljali partizani, što znači da su najvjerojatnije preživjeli rat.¹¹⁸

Prema podacima iz zavičajne literature, partizani su tokom 1944. ubili šestoricu zarobljenih pripadnika Samozaštite iz Strmena i jednog iz Crkvenog Boka. Iste godine, partizani su ubili i četvoricu muškaraca iz Strmena koji su bili civili. Naredne godine, nakon oslobođenja, pripadnici OZNA-e, među kojima su bili i neki Bočani, ubili su bez suđenja petoricu

→ Ovu grupu pljačkaša kasnije je predvodio Stanko Begović, koji je učestvovao u pljački i ubijanju porodice Čičić u Bobovcu. Grupa je pohvatana avgusta 1945, negdje na Baniji. Prilikom hvatanja ubijena su dvojica pripadnika grupe, a trojica su uhvaćena, izvedena na sud i osuđena na smrt (Zdenko Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945. — 1950.*, Zagreb, 2002, str. 455).

116 HR-HDA, 1491, OZNA, 71.2, Mjesečni i tjedni izvještaji i elaborati OZNA-e za Baniju o djelovanju četnika i ustaša 2. 6. 1944. — 30. 8. 1945: OZNA Banije OZNA-i Hrvatske, 30. 11. 1944; Milan Radanović, „Vaša pobjeda, naša osveta.“ Stradanje stanovništva općine Crkveni Bok 1943. i 1944.“, str. 104.

117 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.4.4, Izvještaji Kotarskog organa OZNA-e za Kostajnicu od 4. 12. 1944. do 19. 1. 1945: Povjerenik OZNA-e za kotar Kostajnica OZNA-i Banije, Tjedni obavještajni izvještaj, 4. 12. 1944.

118 Uporediti: Maja Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 128–129.

bivših pripadnika Samozaštite, koji su se vratili iz Njemačke, kamo su otišli krajem 1944, nakon rasula Samozaštite.¹¹⁹

6. RACIJA USTAŠKOG OBRAMBENOG ZDRUGA U OPĆINI CRKVENI BOK 22. AVGUSTA 1944.

Nakon što je 27. jula 1944. u istočnom dijelu Banije formiran 2. partizanski odred Banije, stanovnici općine Crkveni Bok popunili su njegov 1. bataljon. Riječ je o malobrojnoj i relativno slabo naoružanoj partizanskoj jedinici.¹²⁰ Oko 200 pripadnika 1. donskog puka 1. kozačke divizije Wehrmachta iz Sunje 18. avgusta 1944. izvršilo je prepad na pripadnike 1. bataljona 2. partizanskog odreda koji su bili razmješteni u Strmenu. Nakon kraće borbe, partizani su bili primorani da se povuku u Ivanjski Bok. Prema partizanskim izvorima, partizani su imali deset ranjenih, dok su kozaci navodno imali osam poginulih i dva ranjena. Prema izvorima NDH, partizani su imali navodno šest poginulih i deset ranjenih.¹²¹ Budući da izvori NDH navode da su kozaci zaplijenili samo jednu pušku i jedan puškomitraljez, realno je pretpostaviti da su partizanski izvori pouzdaniji kada je riječ o gubicima partizana. U napadu na partizane u Strmenu 18. avgusta 1944. učestvovao je i manji broj četnika, uključujući i pojedine četnike iz Strmena.¹²²

119 Maја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 123–129.

120 Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 1941–1945*, Beograd, 1988, str. 315–318. Drugi partizanski odred Banije 26. 8. 1944. imao je 324 pripadnika. Odred u tom razdoblju nije imao teškog naoružanja. Može se pretpostaviti da je odred popunjen nakon prepada Ustaškog obrambenog zdruga u bočanska sela, odnosno da je neposredno nakon osnivanja imao između 200 i 300 pripadnika, pri čemu je 1. bataljon imao oko polovine toga broja. Ovo je važna napomena zbog činjenice da su snage jasenovačkog zdruga koje su izvršile prepad bile pet do šest puta brojnije od 1. bataljona 2. partizanskog odreda Banije. Osim toga, oklopna-mehanizovana jedinica Ustaškog obrambenog zdruga, poznata kao „Brzi sklop“, bila je mobilna jedinica opremljena tenkovima, bornim kolima i teškim mitraljezima.

121 *Zbornik NOR-a, V/31*, Beograd, 1964, dok. 129, str. 677, fus. 4: Depeša štaba 4. korpusa NOVJ Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske od 19. avgusta 1944; *Zbornik NOR-a, V/31*, Beograd, 1964, dok. 129, str. 677: Izvještaj zapovjedništva Glavnog stožera Domobranstva od 23. avgusta 1944.

122 HR-DASK, 765, Sudski predmeti političkih procesa Sisak–Petrinja, k. 1, 74/45, Dosije Kljajić Ilija, Zapisnik o glavnoj raspravi održanoj 21. 12. 1945. pred Okružnim sudom u Petrinji protiv tuženog Kljajić Ilije. Ilija Kljajić (1900) iz Strmena učestvovao je u napadu na partizane u Strmenu 18. 8. 1944, zajedno →

Kozaci se nisu zadržali u Strmenu i Crkvenom Boku, odakle su privremeno protjerali partizane. Ubrzo nakon toga, lokalni partizani su ponovo kontrolisali ta dva sela. Dvadesetog avgusta 1944. započeo je partizanski transport žita iz Slavonije za Baniju. Bio je to drugi veliki transport žita tokom ljeta 1944. iz Slavonije za Baniju, i dalje ka partizanskoj teritoriji na Kordunu, Lici i u Gorskom Kotaru. Avgustovski transport predstavlja dotad najambiciozniji poduhvat te vrste koji su snage NOVJ sprovele u cijeloj Jugoslaviji. Transport od 143 kola natovarena slavonskim žitom krenuo je iz Novog Grabovca kod Novske, gdje je pretходно prikupljeno žito. Transport je osiguravala 17. slavonska brigada. Ta jedinica je u noći između 19. i 20. avgusta napala minobacačima ustaški bunker u selu Trebežu, na lijevoj obali Save, između Lonje i Puske, u kome se nalazila posada iz sastava 8. satnije Ustaškog obrambenog zdruga. Iako posada u bunkeru nije uništena, zbog dobre konstrukcije utvrđenja, napad je omogućio nesmetan prevoz žita do Lonje, odakle je žito čamcima i skelom prebačeno do Strmena, a potom dalje za Baniju. U obezbjeđivanju transporta od Bobovca prema partizanskoj teritoriji u brdskom dijelu Banije učestvovala je 1. brigada 7. banijske divizije. U prevoženju žita čamcima preko Save učestvovalo je stanovništvo općine Crkveni Bok. Ljudstvo 1. brigade je u potpunosti bilo angažovano u osiguranju transporta prema Šamarici 21. i 22. avgusta. Na istom zadatku bila su angažovana i dva bataljona 17. slavonske brigade, dok ostatak brigade nije prelazio Savu. U istom razdoblju, 2. brigada 7. banijske divizije nalazila se u Cazinskoj krajini.¹²³

Snage Ustaškog obrambenog zdruga, predvođene zapovjednikom pukovnikom Markom Pavlovićem, u rano jutro 22. avgusta 1944. izvršile su prepad u Strmenu, Crkvenom Boku i Ivanjskom Boku. Bio je to nakon 1942. najzamašniji i najambicioznije osmišljen prepad jasenovačkog zdruga

→ s kozacima. Tom prilikom je ranjen. Nakon tromjesečnog liječenja u bolnici u Sisku, s porodicom je prešao u Njemačku, gdje su on i njegova porodica radili na jednom poljoprivrednom gazdinstvu. Poslije rata se vratio u Jugoslaviju, ali je osuđen na čak 20 godina zatvora. Bila je to vrlo neodmjerena kazna budući da Kljajić nije počinio ratni zločin.

123 *Zbornik NOR-a*, V/31, Beograd, 1964, dok. 100, str. 540: Izvještaj štaba 6. korpusa NOVJ Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske o dejstvima u avgustu 1944; Zdravko B. Cvetković, *Sedamnaesta slavonska NOU brigada*, Beograd, 1978, str. 180–181; Savo Skrobo, n. d., str. 153–154.

u nekom srpskom selu u Posavini.¹²⁴ Prvi bataljon 2. partizanskog odreda Banije, koji je bio stacioniran u bočanskim selima, u trenutku prepada imao je između 100 i 200 pripadnika. Bataljon, kao ni čitav odred, nije raspolagao teškim naoružanjem.¹²⁵ Jačina bataljona bila je nedovoljna da zaustavi napadače. Izvori ne kazuju o tome kada se bataljon povukao iz bočanskih sela. Iako sam konsultovao obiman korpus izvora o prošlosti Crkvenog Boka tokom Drugog svjetskog rata, nisam otkrio nijedan koji govori o tome da li je bataljon u trenutku početka prepada bio razmješten u bočanskim selima, da li se suprotstavio napadačima ukoliko je bio u Crkvenom Boku, kako je tekla evakuacija mještana iz napadnutih sela. U svakom slučaju, većina mještana je uspjela umaći napadačima, što vjerovatno ukazuje na zaštitu partizana. Nije poznato koliko su bočanska sela imala stanovnika uoči napada. Prema mojoj procjeni, taj broj je iznosio između 2.000 i 2.300.

Vjekoslav Maks Luburić, zapovjednik Ustaške obrane, pod čijom ingerencijom se nalazio Ustaški obrambeni zdrug, u pismu ministru unutarnjih poslova Mladenu Lorkoviću od 23. avgusta 1944. naveo je navodne razloge za napad jasenovačkog zdruga na sela općine Crkveni Bok.

Pred nekoliko dana sama kozačka divizija nas je obavijestila da ide 130 kola partizana sa hranom te da se prebacuju preko Crkvenog Boka i Strmena, da idu za Baniju odnosno Šamaricu. Vojnim zapovjednicima već je tri godine poznat taj put koji vodi preko ta tri sela te preko pruge i preko četničko-partizanskih sela Živaje i Šaša, prema trokutu Dubica — Sunja — Kostajnica i dalje za Šamaricu. Zaista napadnuti su naši postavi na Trebežu te je samo jedan bunker dobio punih 56 pogodaka bacačem.¹²⁶

124 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 472, Zh/37338–37379, KKRZ Sunja: Izjava Nikole Sekulića iz Crkvenog Boka, 20. 8. 1946; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 472, Zh/37338–37379, KKRZ Sunja: Izjava Petra Lončarevića iz Strmena, 20. 8.

125 Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 1941–1945*, Beograd, 1988, str. 315–318.

126 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. SDS1-301595, Dosije Luburić Maks Vjekoslav, str. 17: Izvještaj Vjekoslava Maksa Luburića ministru unutarnjih poslova Mladenu Lorkoviću, [23. 8. 1944.]; Milan Radanović, „Vaša pobjeda, naša osveta.’ Stradanje stanovništva općine Crkveni Bok 1943. i 1944.“, str. 124. Luburićev izvještaj ministru Lorkoviću nije datiran, ali iz analize izvora jasno proizlazi da je dokument nastao upravo 23. 8. 1944. Izvještaj je slabo korišćen u historiografiji i prije mog članka iz 2020. nije bilo pokušaja njegovog datiranja. Zanimljivo je da je samo sedam dana nakon ovog izvještaja Luburić bio jedan od organizatora hapšenja ministra Lorkovića.

Razlozi koje navodi Luburić bili su samo izgovor za napad na sela i internaciju mještana, s obzirom na to da je 20. avgusta napadnuta susjedna Živaja iako četnička milicija u Živaji nije ugrožavala strateške interese Oružanih snaga NDH niti se protivila vlastima NDH. Osim toga, Luburić namjerno iznosi neistinu kada kaže da je veza između Crkvenog Boka i Šamarice išla preko Živaje — čime je još jednom opravdao prepad u Živaji i internaciju mještana toga sela. Prepad na Živaju planiran je prije nego što su ustaše i Luburić uopšte znali da partizani pripremaju transport žita preko Strmena i Crkvenog Boka.

Luburić u izvještaju Lorkoviću navodi zapovjedni lanac koji je navodno naredio prepade u Živaji i Crkvenom Boku.

Na osnovu dokaza naredio je g. glavni ravnatelj [Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost], ustaški dopukovnik dr [Milutin] Juričić, bojniku [Jakovu] Džalu, zapovjedniku logora, da provede izvide, da u duhu postojećih zakona ove države i ratnog prava pokupi obitelji odmetnika u logor, te da razoruža i uhiti svakoga tko se ogriješio o probitke države Hrvatske. Isti je nakon savjesno vođene istrage, nakon bezbroj dokaza postupio prema postojećim propisima, te prema posebnim pismenim uputama datim od g. glavnog ravnatelja, pa je u selima Živaji i Šašu izvjestan broj pripadnika četničko-partizanske bande razoružao i odveo u Jasenovac, a sela Crkveni Bok, Strmen i Ivanjski Bok radi pružanja otpora i nanesenih nam gubitaka, a prema ratnim zakonima, savnio sa zemljom. Prepoznati su ubojice hrvatskih seljaka, prepoznato opljačkano blago, pronađen kompromitirajući partizanski materijal, nađene sakrivene troroge kape sa crvenim zvjezdama. Postupilo se korektno i striktno prema zakonima i posebnim pismenim uputama.¹²⁷

Nema sumnje da je Luburić izmislio tvrdnju o nekakvom utvrđivanju činjenica o nelojalnosti četničke milicije u Živaji, što je navodno prethodilo prepadu. Za takvo nešto jednostavno nije bilo vremena, a ni potrebe, budući da je odluku o napadu na Živaju donijelo zapovjedništvo Ustaške obrane, vjerovatno Luburić lično. Njegove tvrdnje o ubijanju i pljački „hrvatskih seljaka“ od strane mještana Živaje, Šaša i Crkvenog Boka takođe su iznesene bez ikakvih dokaza.

Racija Ustaškog obrambenog zdruga sprovedena 22. avgusta 1944. u općini Crkveni Bok imala je za posljedicu najmasovnije stradanje

lokalnog stanovništva tokom Drugog svjetskog rata. Ta stradanja su po masovnosti nadmašila stradanja tokom Akcije Crkveni Bok i nakon nje. Isto tako, dimenzija uništavanja triju bočanskih sela bila je daleko izraženija tokom i neposredno nakon 22. avgusta 1944. nego tokom Akcije Crkveni Bok. U tom i narednom prepadu, koji se dogodio 2. septembra 1942, uništene su sve zgrade u sva tri sela. Nigdje na Baniji uništenje srpskih sela nije bilo izraženo kao u Strmenu, Crkvenom Boku i Ivanjskom Boku.

Luburić u citiranom izvještaju namjerno izostavlja podatke o ubijanju i internaciji stanovništva općine Crkveni Bok, kao što namjerno izostavlja podatke o internaciji civila iz Živaje (spominje samo internaciju živajskih četnika). Partizanski obavještajni izvori donose procjenu snaga napadača i prve podatke o broju žrtava u bočanskim selima. U najstarijem izvoru, nastalom 27. avgusta 1942, navodi se:

Dana 22. 8. došlo je oko 800 ustaša iz Puske, Krapja i Jasenovca i spalili [su] sela Strmen, Crkveni i Ivanjski Bok i prilikom paljenja su izvodili svoja uobičajena zvjerstva, klanja i ubijanja te bacanje u vatru žena i djece. Od stanovništva su prema neutvrđenim vijestima poklali i pobili oko 50 duša dok su oko 70 odveli sobom, za čiju se sudbinu ne zna.¹²⁸

Naredni izvještaj partizanske obavještajne službe, nastao dan kasnije, navodi drugačije podatke o broju žrtava.

Jače ustaške akcije izvedene su na cijelom sektoru općine Crkveni Bok, gdje su ustaše iz Jasenovca, Puske i Krapja spalili sva tri sela ove općine, a narod koji su uhvatili, bez razlike na spol i godine starosti, ubijali su, klali i žive bacali u vatru. U toj akciji ustaše su spalili oko 800 kuća sa gospodarskim zgradama dok su što poubijali, poklali na licu mjesta, a što odveli u logor oko 250 osoba.¹²⁹

Dakle, prvi izvor navodi da je 22. avgusta 1944. pobijeno 50 i internirano 70 mještana, dok drugi izvor navodi da je pobijeno i internirano ukupno oko 250 mještana. Treći savremeni partizanski izvor, nastao početkom

128 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.4.1, Mjesečni i tjedni izvještaji Regionalnog obavještajnog centra Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: Komanda mjesta Borojevići Prop-odjelu [Agitpropu] Okružnog NOO Banije, 27. 8. 1944; Milan Radanović, „Vaša pobjeda, naša osveta.” Stradanje stanovništva općine Crkveni Bok 1943. i 1944.“, str. 125.

129 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.4.1, Mjesečni i tjedni izvještaji Regionalnog obavještajnog centra Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: ROC Kostajnica OZNA-i Banije: Mjesečni obavještajni izvještaj za kolovoz 1944, 28. 8. 1944; Milan Radanović, „Vaša pobjeda, naša osveta.” Stradanje stanovništva općine Crkveni Bok 1943. i 1944.“, str. 126.

septembra 1944, navodi da su ustaše u bočanskim selima ubili i internirali ukupno oko 280 osoba.¹³⁰ Četvrti partizanski izvor, takođe nastao početkom septembra 1944, navodi da su ustaše ubili i internirali oko 300 mještana bočanskih sela.¹³¹ Postoji još jedan partizanski izvor, nastao krajem avgusta 1944, objavljen 1987, koji govori o bilansu racije u Crkvenom Boku. Taj izvor je nepouzdan jer navodi uveličane brojeve ubijenih i interniranih Bočana: 70 ubijenih i hiljadu interniranih.¹³² Antun Vaistina, gostioničar iz Puske, koji je svjedočio internaciji Bočana 22. avgusta 1944, gledajući kako ustaše sprovode Bočane kroz Pusku, tvrdio je 1946. da je u Jasenovac odvedeno 300 Bočana.¹³³ Prema tvrdnjama dvojice mještana iz 1946, koji su bili očevici hvatanja, ubijanja i internacije njihovih susjeda, ustaše su u selima općine Crkveni Bok toga dana „poklali i žive u vatru bacili 27 ljudi, žena i djece, a 219 ljudi, žena i djece su sa sobom odveli u logor Jasenovac, gdje su ih poubijali“.¹³⁴

Najstariji partizanski izvor, iako navodi znatno umanjen broj stradalih, navodi najviše detalja o zločinu.

Također su se i ovdje [kao i u Živaji] ustaše lijepo zahvalili svojim saveznicima četnicima jer su među ostalim ženu, mater i dijete četnika Uroša Kačara, koji su izašli pred ustaše i rekli im da im je muž u „Zaštiti“, zatvorili u staju koju su tada zapalili. Vilu Iliju koji ima sina u četnicima također su živa zapalili na

- 130 HR-HDA, 1491, OZNA, 71.2, Mjesečni i tjedni izvještaji i elaborati OZNA-e za Baniju o djelovanju četnika i ustaša 2. 6. 1944. — 30. 8. 1945: OZNA Banije OZNA-i Hrvatske, 5. 9. 1944.
- 131 HR-HDA, 1223, Okružni komitet KPH za Baniju, k. 6, KP-183/573, Agitprop Okružnog komiteta KPH Banija Okružnom komitetu KPH Banija, 3. 9. 1944.
- 132 Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945, Dokumenti*, Knjiga II, Beograd–Jasenovac, 1986, dok. 336, str. 749: Telefonska depeša OZNA-e Hrvatske od 27. 7. 1944. Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske. U naslovu izvora došlo je do omaške u datiranju. Izvor je nastao 27. 8. 1944. U depeši OZNA-e za Hrvatsku navodi se neistina o tome da su četnici učestvovali u spaljivanju bočanskih sela. Savremeni i poslijeratni izvori demantuju tu tvrdnju. Očigledno je da je OZNA za Hrvatsku 27. 8. 1944. raspolagala oskudnim i pogrešnim informacijama o upadu ustaša u tri bočanska sela. Potpuniji i objektivniji izvještaj partizanska obavještajna služba uputila je OZNA-i za Baniju već sutradan.
- 133 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh/37847, KKRZ Sunja: Izjava Antuna Vaistine iz Puske, 22. 6. 1946.
- 134 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 472, Zh/37338–37379, KKRZ Sunja: Izjava Nikole Sekulića iz Crkvenog Boka, 20. 8. 1946; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 472, Zh/37338–37379, KKRZ Sunja: Izjava Petra Lončarevića iz Strmena, 20. 8. 1946. Sekulić i Lončarević su se uspjeli sakriti u njihovim selima prilikom prepada ustaša, čime su izbjegli hapšenje. Lončarević navodi da se „nalazio sakriven na jednom mjestu u selu od kuda sam sve dobro mogao vidjeti i ustaše prepoznavati“.

stogu sijena. Četniku Teši Đuričiću zaklali su mater i oca, Milošu Arbutini mater, a Tešu Lončarevića su svezali za glavoč nedaleko stanja koje je gorjelo te se tako živ ispekao, dok je četnik Mladen Radovanović iznio pred ustaše četničku traku kao dokaz saveza sa ustašama, ustaše su ga izmlatili da je bio sav krvav, a zatim sa ostalima otjerali sobom.

Isti izvor, nastao 27. avgusta 1944, govori da su četnici i kozaci („čerkezi“) bili između Strmena i Bobovca u trenutku kada su pripadnici Ustaškog obrambenog zdruga izvršili prepad u bočanskim selima, uključujući i Strmen.

Za vrijeme dok su ustaše palili, klali i ubijali četničke žene, roditelje i djecu, četnici su sa čerkezima bili na osiguranju između Bobovca i Strmena i čim su ustaše izašli iz sela odmah su došli četnici sa čerkezima. Četnici su tada počeli popisivati narod koji je sposoban za rad da treba ići na rad u Njemačku dok nesposobni da će navodno dobiti hranu od ustaša u Sunji. Iz gornjeg se vidi koliko duboko su sada četnici zagazili. Čak i sada kada je rat na svršetku guraju narod na ropski rad u Njemačku, u času kada im neprijatelj pali domove i kolje najmilije oni ga i tom prilikom još pomažu, umjesto da se osvete okrećući oružje i time nam najbolje dokazuju kako su oni slijepe sluge Hitlera, koji će ga slijediti i u sam grob.¹³⁵

Drugi savremeni partizanski izvor dopunjava podatke o spasavanju preživjelih mještana bočanskih sela.

Poslije paljenja sela, narod četničkih porodica u većini otišao je u neprijateljsko uporište, dok je jedan dio naroda prešao na oslobođeni teritorij da se skloni od ponovnih naleta neprijatelja, a većina naroda ostala je na svojim garištima... [P]oslije paljenja sela općine Crkveni Bok četnici [ondje] nisu zalazili osim onaj dan poslije paleža, kada su svoje porodice ispremali u neprijateljsko uporište Sunju, a također su taj put verbovali narod za rad u Njemačku, tako sada na sektoru ovog centra ne postoji nijedna četnička oružana grupa, a manji broj četnika, koji su sa ovog

135 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.4.1, Mjesečni i tjedni izvještaji Regionalnog obavještajnog centra Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: Komanda mjesta Borojevići Prop-odjelu [Agitpropu] Okružnog NOO Banije, 27. 8. 1944; Milan Radanović, „Vaša pobjeda, naša osveta.“ Stradanje stanovništva općine Crkveni Bok 1943. i 1944., str. 129–130.

sektora, nalaze se u Sunji zajedno sa četnicima kotara Petrinje.¹³⁶ Trojica pripadnika ustaške milicije iz Puske zaklana su u Crkvenom Boku 22. avgusta 1944. Navodno su zaostali za glavinom ustaša jer su se bili napili.¹³⁷ Njih su, po svemu sudeći, ubili strmenski četnici nakon što su s kozacima ušli u selo.

Dva dana nakon racije u bočanskim selima, Općinski komitet KPH Crkveni Bok „dobio je direktivu“ od Kotarskog komiteta KPH Kostajnica da organizuje evakuaciju stanovništva koje je izbjeglo internaciju. Najveći dio stanovništva evakuisan je na Baniju. Postojeći izvori ne kazuju ništa konkretno o toku evakuacije. Kako je evakuacija izgledala možemo naslutiti na osnovu jedne rečenice jednog od odbornika Mjesnog NOO Strmen: „Ja sam kao odbornik dobio zadatak da pokupimo sve starce, žene i djecu i da na čelu grupa noću prelazimo [prugu] i putujemo na Baniju.“¹³⁸ Po svemu sudeći, sve grupe koje su iz Crkvenog Boka krenule na Baniju — sretno su stigle na odredište iako je evakuacija bila rizična zbog prelaska dvije dobro čuvane pruge.

Partizanska obavještajna služba je početkom septembra 1944. izvijestila da su nakon prepada „četničke familije otišle u neprijateljska uporišta, familije naših [partizanskih] simpatizera na oslobođeni teritorij, a većina je ostala na svojim garištima“.¹³⁹ Većina onih koji su „ostali na svojim garištima“ ubrzo je pronašla utočište u hrvatskim selima Bobovac i Bistrač, dok je dio preostalih odlučio da i dalje boravi u zapaljenim selima. Manji dio mještana spasao se tako što je prešao na lijevu, slavonsku obalu Save pa se potom domogao partizanske teritorije na Novljanskom trokutu. To su uglavnom bili stanovnici Ivanjskog Boka.

- 136 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.4.1, Mjesečni i tjedni izvještaji Regionalnog obavještajnog centra Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: ROC Kostajnica OZNA-i Banije: Mjesečni obavještajni izvještaj za kolovoz 1944, 28. 8. 1944.
- 137 Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., 785–789. Pripadnici ustaške milicije iz Puske ubijeni 22. 8. 1944. u Crkvenom Boku: Ivan Gmazel (1898), Vinko Kirin (1891) Stipa Tomičić (1912). Autori su navedene ustaše svrstali u „žrtve komunizma“, što sugerirše da su ih ubili partizani. Međutim, najvjerovatnije su ih pobili četnici, zatekavši ih u selu, ubrzo pošto su ustaše pobili i internirali dio mještana, uključujući i najbliže rođake pojedinih strmenskih četnika. Trojica ustaških milicionara iz Puske bili su pripadnici jedinice koja je izvršila stravičan zločin.
- 138 HR-DASK, 556, Općinski odbor SUBNOR-a Sisak, k. 33, Prokop Rakić iz Strmena Općinskom odboru SUBNOR-a Sisak, 22. 7. 1977.
- 139 HR-HDA, 1491, OZNA, 71.2, Mjesečni i tjedni izvještaji i elaborati OZNA-e za Baniju o djelovanju četnika i ustaša 2. 6. 1944. — 30. 8. 1945: OZNA Banije OZNA-i Hrvatske, 5. 9. 1944.

Neki od njih evakuisani su januara 1945. iz Slavonije, preko Mađarske, u Bačku.¹⁴⁰ Najmanji broj mještana evakuisao se na Kozaru (oko 30), dok broj evakuisanih na Baniju i u Slavoniju nije poznat.¹⁴¹

Općinski NOO Crkveni Bok pokušavao je da utiče na bočanske porodice koje su se sklonile u Sunju, Bobovac i Bistrač da se prebace na partizansku teritoriju, ali je u tome imao polovičnog uspjeha.

Napominje se naslovu što nismo obuhvatili u izvještaju da narod koji se razbjegao po hrvatskim selima, neprijatelji i pojedini četnički elementi nastoje nagovoriti da idu na rad u Njemačku ili u Srbiju — po tome smo konkretno zadužili Općinski NOO da otkidaju narod ispod takvog uticaja i prebacuju ga k nama, kao što je jedan veći dio naroda već prebačen, koji su ovdje po selima smješteni.¹⁴²

Prepadi Ustaškog obrambenog zdruga u Živaji i općini Crkveni Bok, ubijanje i interniranje mještana, izazvali su uznemirenost u redovima komande 1. donskog puka 1. kozačke divizije Wehrmachta. Uznemirenost je nastala zbog činjenice da su kozaci održavali savezničke i tutorske odnose prema četnicima iz Živaje i Strmena. Kozaci su tim povodom uputili ultimatum ustašama u Jasenovcu, zahtijevajući hitno puštanje interniranih Srba. Zaprijetili su da će u protivnom napasti na Jasenovac. O tome piše Luburić u izvještaju Lorkoviću.

Bez obzira na dokazni materijal, predstavnici Kozačke divizije u Sunji i okolici bezodvlačno su tražili izravno i preko Zagreba izručenje svih uhićenika, bez obzira što su i kakva su djela počinili, te da se povrati oružje i još kazne krivci za ova djela. Poglavnik NDH odredio je da se naše jedinice smjesta povuku iz zaposjednutih sela, što je smjesta učinjeno... Zapovjednik zdruga [Pavlović] je izvršio odredbu svog Poglavnika i teška srca napustio postav. Kozačkim zapovjednicima nije bilo dosta što su jedinice povučene te što su tako od uništenja očuvane četničko-partizanske bande, nego su ultimativnog karaktera zahtjev postavili da se do danas tj. do 23. u jutro u 8 sati imaju bezuslovno izručiti

140 Savo Skrobo, n. d., str. 172.

141 HR-DASK, 556, Općinski odbor SUBNOR-a Sisak, k. 33, Stojana Kačar iz Strmena Općinskom odboru SUBNOR-a Sisak, Predmet: molba za priznavanje statusa borca, 1. 8. 1977; HR-DASK, 556, Općinski odbor SUBNOR-a Sisak, k. 33, Nikola Dokman iz Strmena Općinskom odboru SUBNOR-a Sisak, 1. 8. 1977.

142 HR-HDA, 1458, Okružni Narodnooslobodilački odbor za Baniju, k. 2, NV-123/198, Pismo Kotarskog NOO Kostajnica Okružnom NOO za Baniju, 29. 8. 1944.

svi uhićenici i njihovo oružje. Javljeno je samo da se čeka na naš odgovor, i da će pojačani kozački bataljon sa teškim oružjem i tenkovima navaliti na Jasenovac, uništiti naše jedinice i osloboditi zatvorenike. Motivacija za sve, da su to pravoslavni građani, koji stoje pod sigurnom zaštitom kozačkih jedinica, bez obzira da li su partizani ili četnici. Zapovjednik zdruga odlučno je i načelno odbio svaki razgovor pod ovim prilikama, i odbio ultimatum. Na to je došao i oklopni vlak sa pancerima i sa novom zapovjedi da se u osam sati počima navala podpomognuta i od pancera i oklopnjaka. Zapovjednik zdruga odbio je i taj zahtjev tražeći da dođe jedno mješovito njemačko-hrvatsko povjerenstvo koje će prema dokaznom materijalu postupiti te izreći svoj pravorijek kojemu ćemo se pokoriti.¹⁴³

Korišćeni izvori ne govore o realizaciji kozačke prijetnje niti ukazuju na bilo kakav sukob između kozaka i Luburićevih ustaša. Dalja istraživanja će pružiti više podataka o tome kako je razriješen taj spor i zašto nije prerastao u oružani sukob. To nije prvi niti posljednji put da kozaci nisu oružano intervenisali protiv pripadnika Ustaškog obrambenog zdruga kada su oni, u neposrednoj blizini kozaka, napadali i ubijali srpske civile. Slični zločini ponovili su se već početkom oktobra 1944. u selima između Sunje i Dubice.

7. BILANS RACIJE I INTERNACIJE 22. AVGUSTA 1944. I PRIMJERI STRADANJA STANOVNIŠTVA

U prethodnom poglavlju sam citirao četiri izvora iz 1944. i dva izvora iz 1946. koji govore o broju ubijenih i interniranih mještana triju bočanskih sela 22. avgusta 1944. Nijedan od šest izvora nije približan realnom broju žrtava. Metodom poimenične identifikacije utvrdio sam da je 22. avgusta ubijeno 37 i internirano 318 mještana, što zajedno iznosi 355 žrtava racije. Za većinu žrtava identitet je utvrđen na osnovu nekoliko različitih izvora, napose na osnovu nekoliko popisa žrtava rata u općini Crkveni Bok. Prvi takav popis organizovala je decembra 1944. neformalna Komisija za

143 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. SDS1-301595, Dosije Luburić Maks Vjekoslav, str. 17: Izvještaj Vjekoslava Maksa Luburića ministru unutarnjih poslova Mladenu Lorkoviću, [23. 8. 1944.]; Milan Radanović, „Vaša pobjeda, naša osveta.” Stradanje stanovništva općine Crkveni Bok 1943. i 1944.“, str. 134.

ispitivanje ratnih zločina općine Crkveni Bok, koja je kratko djelovala u Glini. Zahvaljujući njenom postojanju, samo četiri mjeseca nakon racije bilo je moguće popisati polovinu žrtava. Ta komisija je, primjera radi, popisala 32 od 37 žrtava koje su ubijene u bočanskim selima tokom racije. S druge strane, ista komisija je popisala manje od polovine mještana koji su internirani u Jasenovac (153 od 318 ili 48%). Komisija je naročito podbacila u popisivanju interniranih mještana Strmena (59 od 163 ili 36%), dok je broj popisanih interniranih mještana Crkvenog Boka iznosio manje od dvije trećine (75 od 120 ili 62,5%). Istovremeno, komisija je popisala tek polovinu interniranih mještana Ivanjskog Boka (19 od 38). Dakle, komisija koja je krajem 1944. popisivala žrtve racije popisala je tek 50,6% žrtava masakra i internacije 22. avgusta 1944.

Srećom, lokalni organi vlasti su 1946. izvršili dva popisa žrtava racije 22. avgusta 1944. Oba popisa su sačuvana u dokumentaciji Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača NR Hrvatske: jedan popis je načinio NOO Crkveni Bok (označio sam ga kao ZKRZ1946/1), a drugi — Kotarska komisija za utvrđivanje zločina u Sunji (označio sam ga kao ZKRZ1946/2). Oba popisa su nepotpuna, ali oba donose neka imena koja se ne navode u popisu iz 1944. Popis ZKRZ1946/1 navodi 26 od 37 žrtava masakra 22. avgusta 1944, a popis ZKRZ1946/2 tek 17 od 37 žrtava masakra. Popis ZKRZ1946/2 kao žrtve masakra i internacije 22. avgusta 1944. navodi nekoliko žrtava koje su, zapravo, ubijene juna ili septembra 1944. Te greške je bilo moguće ustanoviti na osnovu pažljive kritičke analize svih izvora, naročito spiskova žrtava. Popis ZKRZ1946/1 je potpuniji i kada je riječ o ukupnom broju žrtava racije (ubijeni po selima i internirani u Jasenovac) jer navodi 250 od 325 identiteta žrtava (77,6%), dok popis ZKRZ1946/2 navodi tek 170 od 325 (52%), ne računajući još tridesetak žrtava koje navodi popis ZKRZ1946/2, koje nisu stradale avgusta 1944. Savezni popis žrtava rata, sproveden 1964, evidentirao je 30 od 37 žrtava masakra i 207 od 325 žrtava internacije 22. avgusta 1944, odnosno 237 od 355 žrtava racije ili 65,8% ukupnog broja žrtava.¹⁴⁴

Najpotpuniji popis žrtava racije obrađen je od strane Mjesnog NOO 1946, zatim od strane anketara Savezne popisne komisije 1964. Najmanji broj žrtava popisan je prilikom prvog popisa, s kraja 1944, što na prvi pogled može izgledati paradoksalno. Međutim, komisija koja je u Glini decembra 1944. popisivala žrtve avgustovske racije mogla se osloniti na saznanja manjeg broja mještana nego potonje komisije. Osim toga, tada se još uvijek nije moglo sa sigurnošću utvrditi ko je sve uhvaćen i interniran.

Od 355 žrtava racije, 37 je ubijeno 22. avgusta 1944. u selima bočanske općine. Među njima je bilo najviše žena (22), zatim muškaraca (11), ubijeno je i četvoro djece.

TABLICA 29: Broj stanovnika općine Crkveni Bok koji su 22. avgusta 1944. ubijeni od strane ustaške milicije iz Puske i 8. satnije 2. bojne Ustaškog obrambenog združenja.

MJESTO	MUŠKARCI	ŽENE	DJECA	UKUPNO
Strmen	8	9	1	18
Crkveni Bok	2	11	2	15
Ivanjski Bok	1	2	1	4
UKUPNO	11	22	4	37

Istog dana, 318 Bočana je internirano u jasenovački logor. Niko od njih nije preživio. Među njima je najviše bilo stanovnika Strmena (163), zatim Crkvenog Boka (117) i, potom, Ivanjskog Boka (38). Kada je riječ o polnoj i starosnoj strukturi interniranih, najviše je bilo žena (193), dok je djece (62) i muškaraca (62) bilo jednako.

TABLICA 30: Broj stanovnika općine Crkveni Bok koji su 22. avgusta 1944. internirani u logor Jasenovac, gdje su ubijeni.

MJESTO	MUŠKARCI	ŽENE	DJECA	UKUPNO
Strmen	35	101	27	163
Crkveni Bok	21	69	27	117
Ivanjski Bok	6	24	8	38
UKUPNO	62	193	62	318

Čak 80% žrtava racije odnosi se na žene i djecu, dok se preko polovine žrtava među muškarcima odnosi na starce. Struktura žrtava sugerira da je racija u selima općine Crkveni Bok 22. avgusta 1944. sastavni dio genocida nad Srbima u NDH. Za razliku od Živaje, gdje je tokom racije 20. avgusta 1944. ubijeno nekoliko puta manje mještana i gdje nisu internirane žene i maloljetnici mlađi od 15 godina, u Crkvenom Boku je izvršen masakr, sličan onom od 13. avgusta 1942, a u logor su otjerani svi koji su pohvatani, uključujući djecu, žene i starce. Zašto Luburić i ustaše nisu imali nikakve milosti prema Bočanima? O tome možemo samo nagađati, ali smatram da nećemo pogriješiti ako pretpostavimo da Luburić nije zaboravio da je mimo njegove volje Bočanima bio poklonjen život oktobra 1942. Znao je da se Strmen nalazi pod nominalnom

zaštitom kozaka, zbog čega je pojavu partizanskog konvoja u bočanskim selima iskoristio kao opravdanje za raciju. Naredni prepadi, masakri i internacije Bočana, septembra i decembra 1944, potvrđuju riješenost Luburića i zapovjedništva Ustaškog obrambenog zdruge da pobiju što više stanovnika Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka.

Luburić je u pismu ministru Lorkoviću pokušao da opravda prepad u bočanskim selima i internaciju mještana navodnim zločinima tamošnjih partizana nad stanovništvom okolnih hrvatskih sela.

Pred kratko vrijeme u po biela dana ubijen je u Lonji tabornik i dvojica ustaša. U Puski i okolo nje palo je jako mnogo seljaka, koje su jednostavno po pašnjacima lovili kao zečeve i poklali. Naši postavi na Trebežu napadani su nekoliko puta iako su ta mjesta hermetički zatvorena od hrvatskih i njemačkih oružanih snaga, te je podpuno izključena mogućnost da neka strana partizanska jedinica vrši te napade. Nemoguće je zamisliti da kraj tolikih bunkera, osiguranja pruge i naših zapornih linija da se provuku u po biela dana neprimjetno jedinice i da poslie pokolja nestanu kao eter. Dok je naše stanovništvo podpuno opljačkano, okolna četničko partizanska sela su bogatija i puna blaga te seljak koji je imao dva vola i dva konja ima sada tri puta više.¹⁴⁵

Kao ni prethodno citirane Luburićeve tvrdnje, ni ovi navodi ne odgovaraju istini. Ustaški tabornik u Lonji Ivan Šipuš preživio je Drugi svjetski rat. Partizani tokom 1944. nisu ubili nijednog stanovnika Puske.¹⁴⁶ Neistine koje Luburić navodi osmišljene su u cilju pravdanja zločina — koji je, po svemu sudeći, upravo on naredio. Stanovnici općine Crkveni Bok tokom Drugog svjetskog rata nisu izvršili nijedan zločin nad civilnim stanovništvom susjednih hrvatskih sela Bobovac, Lonja i Puska.

Kao što sam napomenuo, niko od 318 mještana bočanskih sela, interniranih 22. avgusta 1944, nije preživio boravak u logoru Jasenovac. Mnogi od njih bili su internirani i tokom Akcije Crkveni Bok, 13. oktobra 1942. Nije poznato kada su oni pobijeni. S obzirom na to da preživjeli logoraši ne spominju da su u logoru u jesen 1944. vidjeli veću grupu zatočenika iz Crkvenog Boka, nameće se pretpostavka da su Bočani kratko vrijeme boravili u logoru, možda samo nekoliko dana, nakon čega su pobijeni. Ukoliko su Bočani pobijeni ubrzo po dovođenju u logor, to nije moglo biti

145 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, dos. br. SDS1-301595, Dosije Luburić Maks Vjekoslav, str. 17: Izvještaj Vjekoslava Maksa Luburića ministru unutarnjih poslova Mladenu Lorkoviću, [23. 8. 1944.]

146 Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., 785–790, 997.

slučajno. Odluku da njihova likvidacija uslijedi ubrzo nakon internacije mogao je donijeti najprije Vjekoslav Luburić. Realno je pretpostaviti da on nije želio da mu neko ponovo naredi da oslobodi Bočane iz logora.

S druge strane, mještani Živaje, internirani 20. avgusta 1944, boravili su u logoru prije nego što su likvidirani, prema različitim podacima, najmanje nekoliko nedjelja, a možda i nekoliko mjeseci. Sjećanja preživjelih logoraša govore da su Živajci likvidirani septembra, odnosno sredinom novembra 1944. Iz nepoznatog razloga, internirci iz Živaje držani su u zatočeništvu najmanje nekoliko nedjelja, bez izvođenja na rad, iako je uprava logora svakako ranije donijela odluku da svi oni budu pobijeni. Logoraš Adolf Friedrich se sjećao da su ustaše mještane Živaje nakon dolaska u logor „sve okovali u lance i ostavili tako osam dana bez hrane“.¹⁴⁷ Logoraš Jovan Živković tvrdio je poslije rata: „Za ove iz Živaje znam da su bili u okovima cijelo vrijeme, dok ih nisu likvidirali.“¹⁴⁸ Najpotpunije sjećanje na zatočnike iz Živaje ostavio je logoraš Risto Stjepanović:

Oni su odmah metnuti u okove i smješteni u jednu baraku gdje su svakodnevno saslušavani. Za vrijeme jedne jake oluje se je ta baraka srušila i ubila trojicu njih i više lakše i teže ranila. Oni su premješteni u drugu baraku. Jednog dana došao je pred tu baraku [Ante] Zrinušić s Latifom i naredio da moraju svi izaći. Kada su svi izašli i postrojili se on im je održao govor u kome je rekao da se po nalogu poglavnika imaju vratiti svojim kućama. Seljaci su mu radosno viknuli živio, ali po njegovom naređenju su u okovima ukrcani na lađu. Kasnije su nam pričali lađari da su odvedeni do nekog sela gdje su iskrcani a s njima odred ustaša na čelu sa Zrinušićem, [Silvesterom] Primorcem i [Markom] Mihaljevićem. Koliko znam, od tih nisu vraćeni čak ni okovi. Čim smo znali ko ih je odveo, znao je čitav logor da će biti svi pobijeni.¹⁴⁹

147 „Sjećanja Adolfa Fridriha“, u: *Sjećanja Jevreja na logor Jasenovac*, (ur. Dušan Sindik), Beograd, 1972, str. 49.

148 Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, III, Beograd, 1987, dok. 223, str. 491: Izjava Jovana Živkovića od 18. 5. 1945.

149 HR-HDA, 421, Javno tužilaštvo SR Hrvatske k. 123, Optužnica protiv Ante Pavelića — Zapisnici svjedoka, Zapisnik sastavljen dne 5. 7. 1945. pred ZKRZ u Sarajevu: Izjava Riste Stjepanovića.

Logoraš Karl Weiss potvrdio je da su Živajci „lađom noću odvedeni i poklani“.¹⁵⁰ Prema tvrdnjama logoraša Arse Aleksića, ustaše su Živajce „oterali u mjesecu rujnu na lađu i odvezli u Jablanac u šumu i tamo ih poklali. Izvršitelji ovoga pokolja bili su ustaški poručnik Kolarić [Zlatko], Zrinušić Ante i Mihaljević Marko.“¹⁵¹ Jablanac je srpsko selo na Savi, nizvodno od Jasenovca, prema Staroj Gradiški, okruženo gustim šumama i močvarama, u kome se nalazila jedna od ekonomija logora Stara Gradiška.

Poimenična identifikacija žrtava, korišćenje nekoliko spiskova žrtava u kojima su, nekad precizno, a nekad vrlo uopšteno, navedeni vrijeme i okolnosti stradanja žrtava, zatim konsultovanje matičnih knjiga (napose domovnih protokola), utvrđivanje rodbinskih odnosa među žrtvama — omogućili su uvid u obim stradanja pojedinih bočanskih porodica koje su znatno stradale tokom racije 22. avgusta 1944. i nakon nje, ali i tokom drugih zločina nad mještanima. Najprije ću se osvrnuti na porodice i pojedince koji su bili žrtve masakra, a potom na porodice i pojedince koji su bili žrtve internacije 22. avgusta 1944.

Izvjestaj OZNA-e o raciji u Strmenu 22. avgusta 1944, citiran u prethodnom poglavlju, navodi da su ustaše žive spalili majku, suprugu i dijete Uroša Kačara (1922), četnika iz Strmena.¹⁵² Uroševa majka zvala se Jovanka (1891).¹⁵³ Uroševa supruga Ljuba rođena je 1922. u porodici Dragosavljević u Crkvenom Boku. Njih dvoje je vjenčao župnik August Kralj 28. februara 1942. Njihov sin Milan (kršten kao Marcel) rođen je 1. januara 1942.¹⁵⁴ Uroš Kačar je, nakon rasula Samozaštite, početkom avgusta 1944. izbjegao u Beograd s više desetina dotadašnjih pripadnika Samozaštite. Dio njih se septembra 1944. zaputio vlakom iz Beograda za

- 150 Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni: Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Jasenovac–Zagreb, 2015, str. 465: Izjava Karla Weissa Sreskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Bosanska Gradiška, 2. 5. 1945.
- 151 HR-HDA, 306. ZKRZ, k. 7, GUZ 1768/45, Zapisnik od 16. 6. 1945. spisani u ime Okružne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača [za okrug Daruvar] u Donjim Bogičevcima: Izjava Arse Aleksića iz Donjih Bogičevaca.
- 152 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.4.1, Mjesečni i tjedni izvještaji Regionalnog obavještajnog centra Kostajnica za period od 13. 1. 1943. do 19. 11. 1944: Komanda mjesta Borojevići Prop-odjelu [Agitpropu] Okružnog NOO Banije, 27. 8. 1944.
- 153 HR-DASK, 719, Zbirka matičnih knjiga, Domovni protokol Strmen, k. br. 63.
- 154 HR-HDA, 1448, ZMMK, Matična knjiga rođenih župe Crkveni Bok 1941–1942; HR-HDA, 1448, ZMMK, Matična knjiga vjenčanih župe Crkveni Bok 1941–1942.

Baniju, ali pohvatani su na željezničkoj stanici u Novskoj i odvedeni u logor Jasenovac, gdje su pobijeni. Među njima je bio i Uroš Kačar.

Supružnici Petar (1879) i Marija Savurdić (1879) zaklani su i spaljeni u Strmenu 22. avgusta 1944. Njihov sin Stevan (1906) interniran je istog dana u Jasenovac, gdje je ubijen. Mlađi sin Milan (1921) poginuo je 1943, najvjerojatnije na Sutjesci, kao pripadnik 7. banijske divizije. Stevanov sin Savo (1927) poginuo je kao partizan 27. aprila 1945, u okolini Našica.¹⁵⁵

Ljubica Cikota imala je 67 godina kada je 22. avgusta 1944. ubijena u Strmenu. Ona je kao udovica sama živjela, nije imala potomaka, i njenom smrću njena kuća je opustjela (Ljubičin suprug Petar umro je 1939).¹⁵⁶

Stojan Radojević (1901–1958) iz Crkvenog Boka u ratu je izgubio četiri člana porodice. Uoči rata, u kući na broju 52 u Crkvenom Boku živjelo je pet članova porodice Radojević. Stojan je jedini preživio rat. Njegova majka Katica (1873) zaklana je 22. avgusta 1944. Istog dana otjerane su u Jasenovac Stojanova supruga Danica (1910) i kćerke Sofija (1932) i Jelena (1935).

Roditelji četnika Teodora Teše Đuričića, Đorđe (1876) i Ruža (1878), zaklani su 22. avgusta 1944. u Strmenu.¹⁵⁷ Teodor Đuričić je, nakon racije u bočanskim selima i ubistva roditelja, sa suprugom i dvoje maloljetne djece otišao u Njemačku. Vratio se u Jugoslaviju s porodicom ubrzo nakon rata. Ubijen je u Kostajnici od strane OZNA-e.¹⁵⁸

Ustaše su 22. avgusta 1944. uhvatili i internirali supruge i djecu dvojice braće partizana: Milana i Sime Zlokape.¹⁵⁹ Niko od njihovih ukućana nije preživio logor. Stradanje porodice Zlokapa paradigma je stradanja Bočana u Drugom svjetskom ratu, ali i više od toga budući da je partizanski veteran Simo Zlokapa ubijen zbog etničke pripadnosti septembra 1991. u Sisku, u gradu u kome je zasnovao novu porodicu nakon Drugog svjetskog rata.¹⁶⁰ Milan i Simo su rođeni u porodičnoj zadruzi u kući na broju 26 u Crkvenom Boku. Zadrudni *pater familias* bio je njihov djed Nikola (Simeona) Zlokapa (1864–1939). Nikola je imao

155 Vidjeti tablice 11, 12, 15 i 24 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

156 HR-DASK, 719, Zbirka matičnih knjiga, Domovni protokol Strmen, k. br. 87.

157 HR-DASK, 719, Zbirka matičnih knjiga, Domovni protokol Strmen, k. br. 101.

158 Maја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 125. Autori navode pogrešan podatak da je Danica (Dušana) Vila (1942) ubijena 1944.

159 Simo je bio borac 4. banijske brigade NOVJ, a za Milana nisam uspio ustanoviti kojoj jedinici je pripadao. Vidjeti: *Četvrta (Druga) banijska NO udarna brigada. Zbornik sjećanja*, (ur. Dušan Smoljenović), Beograd, 1976, str. 426.

160 Maја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 222.

dvojicu sinova: Ljubomira (1885–1915) i Đorđa (1896–1942) — Milanovog i Siminog oca. Ljubomir je poginuo u Prvom svjetskom ratu, na frontu kod Stanislavova (Ivano-Frankovsk). On je imao dvojicu sinova: Nikolu (1904–1944) i Iliju (1906–1980). Nakon smrti Nikole (Simeona) Zlokape, porodična zadruga se 1939. podijelila na dva dijela. U porodičnoj kući na broju 26 ostali su da žive Đorđe i njegovi sinovi Milan (1917–?) i Simo (1920–1991), dok se Đorđev sinovac Nikola Zlokapa (1904–1944) preselio s porodicom u kuću na broju 90 u Crkvenom Boku.¹⁶¹ Nikolin mlađi brat Ilija se nakon vjenčanja 1926. iselio u Kanadu, gdje je proživio ostatak života (sahranjen je u mjestu Kirkland Lake, Ontario).¹⁶² Đorđevi sinovi Milan i Simo oženili su se vrlo mladi — najprije Milan, koji se 1934. vjenčao s Milicom Maslovarom (1916–1944) iz Strmena, a potom Simo, koji se 1939. vjenčao s Ljubicom Turajlić (1921–1944), takođe iz Strmena.¹⁶³ Milan je imao kćerku Stoju (1934) i sina Đorđa (1937), dok je Simo imao sina Savu (1939). U ratu je najprije stradao Milanov i Simin otac Đorđe. Njega su zaklali pripadnici Ustaškog obrambenog zdruge 14. oktobra 1942, negdje između Trebeža i Puske, na putu prema Jasenovcu. Đorđevu suprugu, Milanovu i Siminu majku Sofiju (1892–1944) uhvatili su pripadnici Ustaškog obrambenog zdruge početkom septembra 1944. u Bobovcu, odakle je odvedena u jasenovački logor, gdje je ubijena. U istom razdoblju, pripadnici 8. satnije 2. bojne Ustaškog obrambenog zdruge u Trebežu ubili su Milanovog i Siminog bratića Nikolu. Milanova i Simina uža porodica (supruga i djeca) ubijena je u jasenovačkom logoru, u koji je internirana 22. avgusta 1944.

Partizan Petar Vila (1919) iz Strmena jedini je iz svoje porodice preživio rat. Roditelji su mu umrli prije rata, nije imao braće ni sestara. Ustaše su 22. avgusta 1944. internirali Petrovu suprugu Jelenu (rođenu Đuričić, 1919), kćerku Milicu (1938) i sina Đuru (1942). U Jasenovcu su

161 HR-DASK, 719, Zbirka matičnih knjiga, Domovni protokol Crkveni Bok, k. br. 26.

162 Ilija Zlokapa se 1926. oženio Milicom Bižić (1909–1987) iz Crkvenog Boka (HR-DASK, 719, Zbirka matičnih knjiga, Domovni protokol Crkveni Bok, k. br. 26). Podatke o mjestu i godinama smrti Ilije i Milice Zlokape našao sam na internet stranici: <https://www.findagrave.com/memorial/124494848/ilija-zlokapa>.

163 HR-HDA, 1448, ZMMK, Matična knjiga vjenčanih parohije Crkveni Bok 1930–1935; Matična knjiga vjenčanih parohije Crkveni Bok 1936–1941; HR-HDA, 675, Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški, serija Ini spisi, k. 40, Odobrenje episkopa Maksimilijana za brak između Milana Zlokape i Milice Maslovara, Plaški, 4. 7. 1934. (Milan Zlokapa je imao „bračnu smetnju“ zbog „nedovoljnog broja godina za brak“.)

krajem ljeta 1944. ubijene i Jelenine mlađe sestre Anka (1926) i Marija (1931), kćerke Ilije Đuričića iz Strmena.¹⁶⁴

Supruga i dvoje djece Matije Garića (1903–1950) iz Strmena ubijeni su u logoru Jasenovac. U logor su 22. avgusta internirani Matijina supruga Ljubica (1900), kćerka Milica (1932) i sin Đorđe (1942). Matija i Ljubica su nekoliko godina uoči rata sahranili dvije odrasle kćerke. To nisu jedine žrtve porodice Garić iz Strmena 51. U Jasenovcu su 1944. ubijeni i Matijin stric Đorđe (1875), Đorđeva supruga i Matijina strina Ružica (1877), a druga Matijina strina Marija (1887), supruga strica Stojana, ubijena je decembra 1944. od strane ustaša, na putu za logor Jasenovac. Od osmoro ukućana, preživjeli su samo Matija i njegov stric Stojan (1886). Matija je umro nedugo nakon rata.

Mihailo Mile Umljenović (1912–1944) iz Crkvenog Boka je krajem ljeta 1944. u logoru Jasenovac izgubio majku Mariju (1881), suprugu Jovanku (1911) i kćerku Stoju (1939). Mihailo je ubijen decembra 1944. u Bobovcu. Uoči rata, Mihailo i Jovanka su sahranili dvojicu malih sinova. Iz zadruge Umljenovića u Crkvenom Boku 64 rat su preživjeli Mihailov brat Stojan, njegova supruga i kćerka.¹⁶⁵

8. ZLOČIN USTAŠKOG OBRAMBENOG ZDRUGA U CRKVENOM BOKU 2. SEPTEMBRA 1944.

Početkom septembra 1944. godine, pripadnici 8. satnije 2. bojne Ustaškog obrambenog zdruga i ustaška milicija iz Puske, sa satnikom Nikolom Sulićem na čelu, ponovo su prešli Savu i upali u sela općine Crkveni Bok te u susjedno hrvatsko selo Bobovac, u kome su se krile bočanske izbjeglice. Nije jasno da li je riječ o jednom događaju, odnosno da li se upad u Crkveni Bok i Strmen dogodio istog dana kada i upad u Bobovac.

Sačuvana su dva izvora koja govore o upadu Sulićeve satnije u Crkveni Bok i Strmen 2. septembra 1944. Oba izvora su koncizna. Oba spominju da su pripadnici Sulićeve satnije toga dana minirali pravoslavne crkve u Crkvenom Boku i Strmenu te da je prilikom miniranja crkve u Crkvenom Boku ubijeno nekoliko mještana. Prvi izvor je nastao nekoliko dana nakon zločina. Taj izvor datira zločin.

164 HR-DASK, 719, Zbirka matičnih knjiga, Domovni protokol Strmen, k. br. 34 (Đuričić) i 211 (Vila). Vidjeti tablicu 12 i ondje navedene izvore.

165 HR-DASK, 719, Zbirka matičnih knjiga, Domovni protokol Crkveni Bok, k. br. 64. Vidjeti tablice 13 i 19 u Spiskovima.

2. 9. na općini Staza sada je ubijeno već pet ljudi, dok na općini Crkveni Bok, tamo banda sakupila šest duša i uterala u crkvu Prijobraženja i podminala crkvu tako da su izginuli. Tako je [minirana] i [crkva] Sveta Ana, samo bez naroda. Do sada na općini Crkveni Bok fali naroda 260 duša, narod dok ko dođe kući banda ga vata. Banda pljačka svuda kuda god ide, krmke i ostalo.¹⁶⁶

Drugi izvor je nastao sredinom septembra. Taj izvor potvrđuje miniranje obje crkve i ubijanje nekoliko mještana prilikom miniranja parohijske crkve u Crkvenom Boku, ali navodi da je tom prilikom ubijeno osam uhvaćenih mještana.

Neprijatelj je ponovno naletio na teritoriju općine Crkveni Bok i pohvatao oko 20 duša od kojih je osam metnuo u crkvu u Crkvenom Boku i minirao ih tako da je crkva srušena i narod potučen. Tako su isto srušili i crkvu u Strmenu tj. minirali, i na ruševini napisali „Vaša pobjeda, naša osveta“. Ova su zvjerstva počinili ustaše iz Puske.¹⁶⁷

Izvor je nedorečen kada je riječ o sudbini svih pohvatanih stanovnika, tako da ostaje nejasno što se dogodilo s pohvatanim stanovnicima koji nisu ubijeni u crkvi, iako se može pretpostaviti da su i oni pobijeni ili odvedeni u logor Jasenovac. Izvor ne pruža poimenične podatke o žrtvama. Popisi žrtava iz 1946. i 1964. omogućavaju identifikaciju šest žrtava ubijenih prilikom miniranja parohijske crkve. Među njima su bili troje stanovnika Crkvenog Boka, dvije stanovnice Strmena i jedna stanovnica Ivanjskog Boka, odnosno četiri žene i dva muškarca. Najmlađa žrtva imala je 60, a najstarija 80 godina.¹⁶⁸

Rušenje pravoslavnih crkava u tome razdoblju bila je rijetkost budući da je plansko rušenje pravoslavnih crkava širom NDH okončano

166 HR-HDA, 1227, Okružni komitet SKOJ-a Banija, SKOJ-21/2441, Kotarski komitet SKOJ-a Kostajnica Okružnom komitetu SKOJ-a Banija, 6. 9. 1944.

167 HR-HDA, 1223, Okružni komitet KPH za Baniju, k. 6, KP-183/576, Izvještaj Kotarskog komiteta KPH Kostajnica Agitpropu Okružnog komiteta KPH za Baniju, 15. 9. 1944; Milan Radanović, „Vaša pobjeda, naša osveta.“ Stradanje stanovništva općine Crkveni Bok 1943. i 1944.“, str. 135.
Miniranje crkava u Strmenu i Crkvenom Boku potvrđuje svjedočenje Nikole Sekulića iz Crkvenog Boka iz 1946. Međutim, taj svjedok je pomiješao događaje s početka septembra 1944, kada su minirane crkve, s događajem od 22. 8. 1944, kada su ustaše izvršili internaciju preko 200 stanovnika općine. „Koliko su taj puta naroda u navedene crkve zatvorili i sa crkvom minirali, to se nije moglo ustanoviti jer su žrtve od mina bile sve rastrgane i sa kamenjem zatrpane“ (HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 472, Zh 37338–37379, KKRZ Sunja: Izjava Nikole Sekulića iz Crkvenog Boka, 20. 8. 1946).

168 Vidjeti tablicu 15 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

do sredine 1942. Nakon toga, primjeri namjernog uništavanja pravoslavnih crkava na područjima pod kontrolom ustaša znatno su rjeđi nego do sredine 1942. Miniranje obadvije crkve u istom danu, ubijanje staraca u jednoj od miniranih crkava te parola ispisana na preostalom zidu jedne crkve ukazuju na prirodu zločina. Riječ je o nastavku istrebljenja lokalnog stanovništva zbog njihove etničke pripadnosti. Razaranje crkava pokazuje da u imaginaciji ustaša istrebljenje Srba nije bilo potpuno ukoliko se ne unište simboli njihovog identiteta i istorijskog prisustva.

Zločini nad stanovništvom općine Crkveni Bok od 22. avgusta 1944. do kraja 1944. dogodili su se u vrijeme kada je ustašama bilo jasno da gube rat, o čemu svjedoči i poruka na zidu strmenske crkve: „Vaša pobjeda, naša osveta“. O tome da su pripadnici Ustaškog obrambenog zdruge svjesno, u uslovima neminovnog poraza, sve do kraja rata kontinuirano činili zločine nad zatočenicima u logoru Jasenovac i stanovnicima okolnih naselja svjedoči obiman korpus izvora.¹⁶⁹ Možda najbolju ilustraciju svijesti o neminovnosti vojnog poraza i istrajne odanosti politici istrebljenja Srba te drugih kategorija stanovništva kojima je ustaška politika namijenila uništenje predstavljaju riječi pukovnika Marka Pavlovića, zapovjednika Ustaškog obrambenog zdruge, upućene logorašima krajem septembra 1944, koje je na osnovu pripovijedanja preživjelih logoraša zabilježio logoraš Đorđe Miliša (koji tada nije bio u logoru): „Znajte, kad bude Staljin došao pred prvi logorski zid, mi imamo još uvijek vremena da vas povješamo. I mi ćemo visiti, ali vi to nećete vidjeti.“¹⁷⁰ Bilo je to vrijeme prodora Crvene armije na Balkan, što ustaše nije moglo ostaviti ravnodušnima, pogotovo uslijed saznanja o partizanskim uspjesima u Bosanskoj Krajini i Slavoniji septembra 1944.¹⁷¹ Partizani, kao ogorčeni protivnici ustaša, ne samo što nisu bili vojno poraženi u dotadašnjem toku rata već su kontinuirano snažili da bi uoči prodora Crvene armije na

169 Vidjeti, na primjer, spiskove od nekoliko stotina stanovnika kotara Novska (Srba, Hrvata i drugih) koji su od jeseni 1944. do proljeća 1945. internirani i ubijeni u logoru Jasenovac: Alojz Buljan, Franjo Horvat, *Prešućivane žrtve Drugoga svjetskog rata i porača na području bivšeg kotara/općine Novska*, 3. dopunjeno i ispravljeno izdanje, Novska, 2011. O zločinima u logoru Jasenovac tokom 1945, naročito tokom posljednjih dana postojanja logora, vidjeti: Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni: Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Jasenovac–Zagreb, 2015; Ivo Goldstein, *Jasenovac*, Zagreb–Jasenovac, 2018, str. 723–742.

170 Đorđe Miliša, *U mučilištu-paklu Jasenovac*, Zagreb, 1945, str. 239.

171 Tokom septembra 1944, snage 5. korpusa NOVJ zauzele su Prijedor, Ljubiju, Sanski Most i Ključ te izvršile dotad najozbiljniji napad na Banjaluku, zauzevši skoro cijeli grad. Tokom istog mjeseca, snage 6. korpusa NOVJ zauzele su Požegu, Pakrac, Lipik, Daruvar i Slatinu.

Balkan bilježili sve veće uspjehe širom Jugoslavije. Njima je bila namijenjena poruka na zidu strmenske crkve. O tome da su ustaše bili svjesni da neće pobijediti u ratu kazuje jedan partizanski izvještaj s početka avgusta 1944, u kome se navodi da pripadnici ustaške milicije u etnički mješovitom selu Utolica (općina Majur, kotar Kostajnica) govore „da će partizani pobijediti, ali da neće oni [ustaše] odustati od svoje zakletve i da će i oni ići u šumu kao partizani i voditi borbe protiv partizana“.¹⁷²

Iako 1941. nije bio pripadnik ustaške elite (nije boravio u emigraciji, štaviše — bio je oficir Jugoslovenske vojske prije rata), Marko Pavlović je prihvatio ustašku ideologiju i politiku istrebljenja. Domobranski oficir Ivan Kalebić, koji je od kraja juna 1943. do kraja novembra 1943. bio zapovjednik protuzračne odbrane Jasenovcu, tvrdio je u poslijeratnoj istrazi da Pavlović i njegovi oficiri nisu imali dilemu povodom sudbine zatočenika logora Jasenovac u slučaju poraza NDH:

Ja sam jednog dana poslije kapitulacije [Italije] bio prisutan kada je komandant logora [Pavlović] razgovarao sa svojim nižim oficirima i svi su jednoglasno počeli među sobom govoriti da ako bi oni iz Jasenovca morali bježati, da moraju dva dana prije pobjeći sve logoraše...¹⁷³

Izvori navode sličan primjer ostavljanja pisane poruke na mjestu zločina, na istom području, u istom razdoblju. Ustaše jasenovačkog zdruga su 6. oktobra 1944. u Timarcima, selu u općini Staza, udaljenom 10–11 kilometara od Crkvenog Boka, objesili mještanina Nikolu Ivankovića. Dok je još bio živ, zabili su mu u glavu ekser na kome je bila ceduljica sa ispisanom porukom: „Druže komandante evo ti stražara.“¹⁷⁴

172 HR-HDA, 1227, Okružni komitet SKOJ-a Banija, SKOJ-21/2438, Kotarski komitet SKOJ-a Kostajnica Okružnom komitetu SKOJ-a Banija, 14. 8. 1944.

173 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 302, Zh/18227, OZNA Zagreb: Izjava Ivana Kalebića, 2. 6. 1945.

174 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 472, Zh/37338–37379, KKRZ Sunja: Zapisnik od 14. 10. 1946, Izjava Mije Ivezića iz Šaša. Mijo Ivezić je bio očevidac ubistva Nikole Ivankovića. Ivezić je zločin posmatrao skriven u neposrednoj blizini. Mijo Ivezić je bio partizan hrvatske nacionalnosti, koji se od potjere ustaša sklonio iz Šaša u Timarce.

9. PREPAD USTAŠKOG OBRAMBENOG ZDRUGA NA BOČANSKE IZBJEGLICE U BOBOVCU SEPTEMBRA 1944.

Mještani hrvatskog sela Bobovac 22. avgusta 1944. prihvatili su dio izbjeglih stanovnika bočanskih sela, koje su poznavali prije rata i s kojima su bili u dobrosusjedskim odnosima. Već sam spomenuo da izvori kazuju da su se Bobovčani maja 1941. usprotivili namjeri ustaša iz Sunje da u Bobovcu ubiju određen broj bočanskih muškaraca. Skrivanje mještana bočanskih sela kod njihovih hrvatskih susjeda u Bobovcu nakon 22. avgusta 1944. jedna je od mnogih epizoda lokalne istorije Drugog svjetskog rata koje nisu istražene i koje će ostati nedovoljno istražene. O primjerima solidarnosti izvori svjedoče vrlo sporadično i fragmentarno. Arhivski izvori ne kazuju koliko se Bočana sklonilo u Bobovac, vrlo rijetko govore koje hrvatske porodice su primile srpske izbjeglice, i samo u nekoliko primjera pružaju narativnija svjedočenja iz perspektive bočanskih izbjeglica i njihovih bobovačkih susjeda. I na ovom primjeru dolazi do izražaja odsustvo prikupljanja oralnih izvora.

Nepoznatog dana u septembru 1944, možda upravo 2. septembra 1944, kada su minirane crkve u Crkvenom Boku i Strmenu, ustaše su izvršili prepad na bočanske izbjeglice u Bobovcu. Moguće je da su ustaše iz Puske i Jasenovca upadali u Bobovac u potrazi za izbjeglim Bočanima više od jednom tokom septembra 1944. Namjera ustaša bila je da u Bobovcu pohvataju mještane bočanskih sela koji su izbjegli hvatanje 22. avgusta 1944. te da pohvatane izbjeglice sprovedu u jasenovački logor, gdje bi bile pobijene kao njihovi rođaci i komšije. Kao i u slučaju prepada u Strmenu i Crkvenom Boku početkom septembra 1944. godine, racija u Bobovcu predstavlja dokaz da je ustaško zapovjedništvo u Jasenovcu namjeravalo da uništi što više mještana bočanskih sela, bez obzira na pol i dob. Isključivi razlog za tu istrajnost počivao je u mržnji prema Srbima i svjesnoj namjeri da lokalni Srbi budu istrebljeni.

Izvori ne govore o tome odakle su ustaše pristigli u Bobovac niti kazuju kako je tekao prepad. Izvori navode podatak da je u Bobovcu uhvaćeno 40 mještana bočanskih sela. Tom prilikom uhvaćena su i šestorica partizanskih saradnika iz Bobovca te petočlana romska porodica Ferenc. Za manji dio pohvatanih Srba tvrdi se da su ubijeni u Bobovcu, dok su ostali uhapšenici, uključujući uhvaćene Hrvate i Rome, internirani u jasenovački logor.¹⁷⁵ Svi oni su, zapravo, žrtve jasenovačkog logora, iako

su neki od njih pobijeni na putu za logor. Zbog toga ime svake žrtve uhvaćene u raciji u Bobovcu treba uvrstiti u spisak žrtava logora Jasenovac.

Sudski proces protiv Juraja Čičića iz Bobovca i prethodni istražni postupak, sprovedeni 1946. godine, proizveli su nekoliko dokumenata koji pružaju dragocjene podatke o učešću mještana Bobovca u skrivanju i pomaganju izbjeglica iz općine Crkveni Bok. Juraj Čičić je tokom rata bio pripadnik ustaške milicije u Bobovcu te pripadnik Hrvatskog domobranstva, ali je surađivao s pojedinim istaknutim banijskim partizanima, a održavao je dobre odnose i sa strmenskim četnicima.¹⁷⁶ Nakon racije u bočanskim selima 22. avgusta 1944. godine, Čičić je sakrio 12 izbjeglih Srba iz Strmena u svom domu. Izbjegllice su boravile u Čičićevom domaćinstvu i tokom septembarske racije u Bobovcu.

Tom prilikom su jasenovačke ustaše htjele da vrše pretraživanje pravoslavaca u njegovoj kući, on kao vojnik [domobran] jamčio je da u njegovoj kući nema nikoga, i tako pregled nije vršen jer su vjerovali njemu kao vojniku. Te iste godine, kada su došle jasenovačke ustaše te sam pukovnik [Marko] Pavlović, koji je došao tenkom, da pretražuju pravoslavce u našem selu, isti Čičić je došao kući Martina Dorosulića, gdje je našao devet pravoslavaca i saopćio im da iz donjega kraja sela ide ustaški tenk i da [ustaše] traže pravoslavni narod, i zajedno sa tim Martinom Dorosulićem sprovede taj narod kroz kukuruze, u polje i šumu.¹⁷⁷

Čičić u jednom dokumentu iz 1947. navodi da je nakon ustaške racije u bočanskim selima 22. avgusta 1944. pomogao Đuri Dokmanu iz Strmena da sačuva život tako što ga je sakrio u kući svoje sestre Kate Dorosulić u Bobovcu.

Isto u ljetu 1944. kada je ustaška milicija iz sela Krapja uhapsila Nikolu Pećanca iz Crkvenog Boka i htjela ga odvesti, ja sam ga iz njihovih ruku uspio spasiti, te istom zgodom spasio sam i tri konja sestre Ljubana Lončarevića iz Crkvenog Boka, koje je navedena milicija htjela odvesti.¹⁷⁸

176 HR-DASK, 765, Sudski predmeti političkih procesa Sisak–Petrinja, k. 5, 40/46, Dosije Čičić Juraj.

177 HR-DASK, 765, Sudski predmeti političkih procesa Sisak–Petrinja, k. 5, 40/46, Dosije Čičić Juraj, Mjesni narodni odbor Bobovac Okružnom narodnom odboru Sisak, Predmet: Čičić Đuro, 22. 5. 1946. Dokument su potpisala četvorica članova Mjesnog narodnog odbora u Bobovcu.

178 HR-DASK, 765, Sudski predmeti političkih procesa Sisak–Petrinja, k. 5, 40/46, Dosije Čičić Juraj, Zatvorenik Čičić Juraj upravi Kazneno-popravnog doma Stara Gradiška, 10. 6. 1947.

Paradigmu solidarnosti stanovnika Bobovca s mještanima bočanskih sela 1944. godine predstavlja slučaj Mande Klarić (1904). Ona i njen suprug su sačuvali srpske susjede uprkos tome što im je taj gest donosio nevolje. O tome je Manda Klarić svjedočila 1977.

I pored toga što je u mom selu povremeno bilo mnogo neprijateljske vojske nisam dozvolila da ovom narodu ne pomognem. Znala sam da je to za mene kao i moju porodicu u to vrijeme bilo veoma opasno, ali sam reskirala i činila sve od sebe da spasim mnoge živote naših susjeda, nedužnog naroda. Kako je tko od njih dolazio ja sam ih oko svoje kuće sakrivala, po cijele dane i noći bdila da vidim gdje se kreće neprijatelj, i njih o tome obavještavala. U mom selu bilo je i takovih ljudi koji su u to vrijeme namjerno neprijatelju prijavljivali da se kod mene kriju mještani iz Crkvenog Boka, kao i dosta puta partizani. Imala sam pripremljeno skrovište za njih, pa se nisam plašila da će ih tako lako da pronađu. Mene i mog muža mučili su na sve moguće načine da bi odali bar jednu osobu sakrivenu kod nas, ali sve do kraja rata do kada je trebala pomoć našim susjedima, nismo nikoga odali, pružili smo sve što je u to vrijeme bilo potrebno. Moga su muža mučili, pa čak i odvodili, a mene su jednom prilikom čak htjeli da objese kada su saznali da se kod mene nalazila jedna bolesna partizanka — Dragosavljević Jela iz Crkvenog Boka, koja je bila u to vrijeme sa titovkom na glavi, dva karabina i bombe. Nakon njezinog kratkog oporavka provela sam je poprijekim putem do njezinog odreda jer sam i o tome vodila računa, gdje se oni nalaze. Jedno vrijeme sam skrivala i potpomagala cijelu porodicu Grubić Miljke, također iz Crkvenog Boka, kao i još mnogo drugih mještana iz tih sela.¹⁷⁹

Iskaz Mande Klarić potvrdila je Miljka Grubić (1920) iz Crkvenog Boka, svjedočeći da je Manda Klarić pomagala susjedima iz bočanskih sela još 1943, bez navođenja konteksta. To se vjerovatno odnosi na bježanje mještana bočanskih sela u Bobovac prilikom paljenja Crkvenog Boka i Strmena od strane njemačke vojske 14–15. oktobra 1943. U njenom svjedočenju se miješaju narativi iz 1943. i 1944, a prethodno citirano svjedočenje Mande Klarić govori o događajima iz druge polovine 1944.

179

HR-DASK, 556, Općinski odbor SUBNOR-a Sisak, k. 33, Manda Klarić iz Bobovca Općinskom odboru SUBNOR-a Sisak, Predmet: Molba za priznavanje statusa borca NOR-a, 2. 6. 1977.

Nismo znali gdje bježimo, ali nije prošlo dugo nakon ulaska u selo Bobovac, naišla sam sa još tri moje rođakinje na Klarić Mandu koja je spasila mnogo života naših mještana. Sakrivala nas danima kod svoje kuće, hranila, obavještavala nas o kretanju neprijatelja. Svako kretanje neprijatelja pratila je reskirajući život, nama davala na razne načine znakove gdje se nalaze i nije nas odala. Mogu reći i to da je naše skrivanje u kući Klarić Mande ponavljano nekoliko puta odnosno kad god je naše selo bilo okupirano od strane neprijatelja. Poznato mi je i to da je ista Klarić Manda spasila još mnogo ljudi, žena i djece, ne misleći šta će se s njom dogoditi. Nikada ne mogu zaboraviti riječi Klarić Mande: „Samo budite strpljivi, pravda će pobijedit, nemojte se bojati, ništa vam se ne smije dogoditi.“ Uvijek je govorila, dobro se sjećam: „Ako ginete vi, neka ginem i ja.“¹⁸⁰

O raciji u Bobovcu svjedočile su dvije stanovnice Crkvenog Boka koje su uspjele pobjeći nakon hvatanja. Svjedočenje jedne od njih govori o jednom primjeru nečovječnosti prema izbjeglicama od strane jedne mještanke Bobovca. Svjedokinje su navele da je u Bobovac upalo oko 250 ustaša, među kojima su, pored pripadnika 8. satnije, bili i ustaški milicionari iz Puske. Svjedokinje su prepoznale satnika Sulića, koji je učestvovao u oduzimanju novca i drugih pokretnosti od uhapšenika kod crkve u Bobovcu, gdje su ustaše sabrali pohvatane izbjeglice. „Kada smo praćeni od ustaša prema crkvi, prolazeći kraj kuće Maček Jagice (50) ista je zaustavila jednog ustašu i nešto mu šapnula našto je ovaj unišao u njezinu kuću te iz kuće izveo Danilović Milju koja se u kući bila sakrila.“¹⁸¹ Milja Danilović (1905) iz Strmena ubijena je u logoru Jasenovac. Druga svjedokinja koja je uspjela pobjeći sjećala se da su prilikom sprovođenja uhapšenici bili fizički maltretirani: „Ustaše su nas tukli prilikom sprovađanja i to puškama, nogama i rukama i ja sam taj puta prepoznala ustašu Babić Đuku iz Lonje. Taj ustaša je tukao narod, to sam dobro vidjela... Uspjela sam pobjeći dok su ustaše od naroda novac oduzimali.“¹⁸² Ustaša Đuka Babić (rođen oko 1916) bio je, zapravo, stanovnik strmenskog zaseoka Kozarački Bok. Moguće je da se tokom rata preselio u Lonju. Ponekad se navodi da

180 HR-DASK, 556, Općinski odbor SUBNOR-a Sisak, k. 33, Izjava svjedoka Grubić Miljke iz Crkvenog Boka, 2. 6. 1977.

181 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh/37847, KKRZ Sunja: Izjava Soke Todorović iz Crkvenog Boka, 21. 6. 1946.

182 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh/37847, KKRZ Sunja: Izjava Mare Ivanišević iz Crkvenog Boka, 21. 6. 1946.

je bio stanovnik Suvoja. On je jedini poznati ustaša iz Strmena.

U dokumentaciji Kotarske komisije za utvrđivanje zločina Sunja iz 1946. ističe se da je u Bobovcu uhvaćeno 40 stanovnika Strmena i Crkvenog Boka.¹⁸³ Moje istraživanje je utvrdilo identitete 36 stanovnika općine koji su septembra 1944. uhvaćeni u Bobovcu. Manji dio uhapšenika je ubijen u Bobovcu ili na putu za Jasenovac, a većina je sprovedena u logor, gdje je pobijena. S obzirom na to da se dolazak te grupe interniraca ne spominje u svjedočenjima preživjelih logoraša, moguće je pretpostaviti da su ubijeni ubrzo po dovođenju u logor. Među pohvatanim Bočanima bio je najmanje 21 stanovnik Crkvenog Boka i najmanje 15 stanovnika Strmena, odnosno 22 žene, devet muškaraca i petoro djece.¹⁸⁴

TABLICA 31: Broj stanovnika općine Crkveni Bok koji su septembra 1944. uhvaćeni u Bobovcu, manjim dijelom pobijeni u Bobovcu i na putu za Jasenovac, a većim dijelom pobijeni u logoru Jasenovac.

MJESTO	MUŠKARCI	ŽENE	DJECA	UKUPNO
Strmen	6	6	3	15
Crkveni Bok	3	16	2	21
UKUPNO	9	22	5	36

Među uhvaćenima u Bobovcu bili su Petar Grubić (1888) i njegova supruga Božica (1899), Stevan Konjević (1886) i njegova supruga Milja (1893), Ana Konjević (1910) i njena kćerka Milica (1937), Ruža Pralica (1896) i njena kćerka Ana (1924), Milja Todorović (1911) i njena kćerka Stoja (1937). Supruga Milje Todorović, Cviju Todorovića (1910), ubile su Suličeve ustaše juna 1944.

U Bobovac je iz Strmena pobjegla porodica Dušana Kačara (1912), koji se nalazio u njemačkom zarobljeništvu kao zarobljeni pripadnik Jugoslavenske vojske. Njegova majka Indija (1881) internirana je u logor Jasenovac 22. avgusta 1944. Indijin suprug, odnosno Dušanov otac Mile (1876), zatim Dušanova supruga Ruža (1912) i Dušanovi i Ružini sinovi Savo (1934) i Nikola (1936) uhvaćeni su septembra 1944. u Bobovcu, gdje su se skrivali kod nepoznate hrvatske porodice. Oni su odvedeni u logor Jasenovac, gdje su pobijeni. Dušanova braća Mladen (1907) i Jovo (1920) poginula su kao partizani 1943, odnosno 1944. godine. Četvrti brat Milan

183 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh/37847, KKRZ Sunja: Izjava Soke Todorović iz Crkvenog Boka, 21. 6. 1946.

184 Vidjeti tablicu 16 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

(1914) preživio je rat. Dušan je nakon rata zasnovao novu porodicu.¹⁸⁵

U spisku žrtava septembarske racije u Bobovcu, koji je 1946. načinila Kotarska komisija za utvrđivanje zločina iz Sunje, uz imena stanovnika općine Crkveni Bok navode se i podaci za pet članova romske porodice Ferenc, to jest podaci za Đuku Ferencu, njegovu suprugu i njihovo troje male djece, koji su uhvaćeni u Bobovcu istoga dana kada i Bočani i potom ubijeni u Jasenovcu.¹⁸⁶ U izvoru nije naznačeno mjesto prebivanja porodice Ferenc niti bilo koji drugi podatak koji bi umanjio nepoznanicu o boravku te romske porodice u Bobovcu. Jedino je sigurno da porodica Ferenc nije živjela u selima općine Crkveni Bok. Na osnovu raspoloživih izvora nije moguće odgovoriti na pitanje kako je porodica Ferenc izgledala da bude internirana u Jasenovac tokom 1942. godine, kada je u tome logoru ubijena znatna većina Roma iz Hrvatske, uključujući i skoro sve Rome s područja Sunje, Petrinje i Siska.

Bobovac je selo koje je imalo najviše stradalih mladića — pripadnika oružanih snaga NDH u odnosu na sva ostala hrvatska sela u okolini Sunje. U Sloveniji je maja 1945. od strane partizana zarobljeno i strijeljano, ili je, manjim dijelom, poginulo u borbama protiv partizana, 70 seoskih mladića.¹⁸⁷ Oni su oktobra 1944. prinudno mobilisani u Ustašku vojnici. Tada je u Bobovcu mobilisano oko 130 mladića.¹⁸⁸ Njihova mobilizacija je uslijedila iz bojazni vlasti NDH da će mladiće mobilisati partizani. Dobrovoljni odziv bobovačkih mladića u partizane bio je simboličan. Uz nepovjerenje prema ciljevima i karakteru partizanskog pokreta, glavni razlog za slab odziv u partizane bio je strah za porodice. Naime, ustaška vlast je vrlo često izlagala represiji članove porodica Hrvata koji su se priključili partizanima. Takvi primjeri su zabilježeni i u Bobovcu. Osim toga, lokalna organizacija HSS-a nastojala je da osujeti odlazak seoskih mladića u partizane, u čemu je uspijevala. Na kraju je to pogodovalo vlastima NDH, ali ne i mještanima, jer bi potencijalni odlazak u partizane većini mladića sačuvao život. Oni nisu bili žrtve samo slijepe partizanske osvete, već i

185 HR-DASK, 719, Zbirka matičnih knjiga, Domovni protokol Strmen, k. br. 160; Маја Кљајић-Вејновић, Никола Д. Турајлић, н. д., стр. 107. Vidjeti tablice 16 i 24 u Spiskovima i ondje navedene izvore.

186 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Spisak žrtava (oštećenika), [1946.] Žrtve: Đuka Ferenc (1896), Bara Ferenc (1899), Josip Ferenc (1941), Petar Ferenc (1942), N. Ferenc (1943).

187 Adam Zahirović, *Sisački žrtvoslov*, Sisak, 2006, str. 150–159.

188 HR-HDA, 1223, Okružni komitet KPH za Baniju, k. 6, KP-183/593, Izvještaj Agitpropa Okružnog komiteta KPH Banija, 3. 11. 1944.

vlastitog oportunitizma. Izbjegavanje odlaska u partizane bilo je karakteristično za skoro sva hrvatska sela na Baniji, iako su dolazak Crvene armije, oslobođenje Beograda te dodatni uzlet NOVJ jasno nagovijestili ishod rata. Krajem 1944. godine, to se donekle promijenilo.

10. ZLOČINI USTAŠKOG OBRAMBENOG ZDRUGA NAD STANOVNIŠTVOM OPĆINE CRKVENI BOK U JESEN 1944.

Nakon prepada u Bobovcu septembra 1944. godine, dio bočanskih izbjeglica je izbjegao u susjedna hrvatska sela Bistrač i Žreme, nedaleko od Sunje. Zapravo, u ta sela se dio Bočana sklonio još nakon 22. avgusta, budući da su Bočani odranije imali dobre odnose sa stanovnicima obaju sela. Ipak, dio izbjeglica je ostao u Bobovcu sve do kraja oktobra, kada su u to selo pridošle ustaše iz Dubice kako bi izvršili mobilizaciju mještana. „Zaposjeli su isto Bobovac, tako da je naš narod iz Bobovca otišao u Žreme da se skloni ispred njih.“¹⁸⁹

Oskudni izvori ne omogućavaju valjanu rekonstrukciju tih događaja — ne postoje sačuvana svjedočanstva o prihvatu i boravku izbjeglica u Žremenu i Bistraču, niti znamo koje hrvatske porodice su prihvatile izbjegle Srbe. Takođe, nije poznato koliko se izbjeglica sklonilo u ta dva sela. Vjerovatno je riječ o preko stotinu izbjeglica. Realno je pretpostaviti da su prihvati izbjeglica organizovali seoski „narodni odbori“, odnosno lokalna propartizanska organizacija koja je djelovala ilegalno. Najaktivniji organizator propartizanskog pokreta u Bistraču bila je seoska učiteljica Katarina Čeak. Ona je bila rodbinski povezana s obitelji Košković, koja je aktivno učestvovala u partizanskom pokretu. Katarina Čeak je krajem 1944. uhvaćena od strane ustaša i internirana u logor Jasenovac, gdje je ubijena.¹⁹⁰ Pretpostavljam da je uhapšena i internirana, između ostalog, zbog pomaganja izbjeglicama iz općine Crkveni Bok.

Oktobra 1944. godine, Ustaški obrambeni zdrug je uspostavio uporišta u Stazi i Sunji. Jasenovački zdrug je od kraja oktobra 1944. uhvatio i na nekoliko lokacija likvidirao najmanje 80 bočanskih izbjeglica koje

189 HR-HDA, 1223, Okružni komitet KPH za Baniju, k. 6, KP-183/596, Kotarski komitet KPH Kostajnica Agitpropu Okružnog komiteta KPH Banija, 16. 11. 1944.

190 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 33, Popis žrtava lišenih života: mjesto Bistrač, 20. 9. 1946; HR-DASK, 556, Općinski odbor SUBNOR-a Sisak, k. 31, Izjava Mije Čeaka iz Bistrača, 24. 11. 1976.

su boravile na području općina Staza i Sunja. Bilo je to posljednje veliko stradanje naroda općine Crkveni Bok. Korišćeni izvori ne omogućavaju utvrđivanje hronologije stradanja. Jedino je s preciznošću moguće konstatovati da su pripadnici jasenovačkog zdruga 10. decembra 1944. u Žremenu i Bistraču uhvatili najmanje 53 bočanske izbjeglice, koje su potom likvidirane na više mjesta, uključujući i logor Jasenovac. U jesen 1944. godine, pripadnici jasenovačkog zdruga su uhvatili tridesetak Bočana u Sunji i Stazi i ubili ih u ta dva mjesta. Dio Bočana uhvaćenih u Sunji ubijen je u selu Gradusa Posavska, nedaleko od Sunje, na obali Save. Bočani koji su uhvaćeni u Stazi najvjerovatnije su ubijeni decembra 1944, dok za Bočane uhvaćene u Sunji nije moguće odrediti preciznije vrijeme stradanja. Dvojica mladića iz Strmena, Milan Maslovara i Stojan Arbutina, uspjeli su pobjeći iz ustaškog zatvora u Stazi. Tom prilikom su ranili nekoliko ustaša. Obojica su se priključila partizanima.¹⁹¹

Među Bočanima koji su ubijeni u Stazi bilo je troje mještana koji nisu bili srpske nacionalnosti. Francika Savurdić (1893) ubijena je u Stazi zajedno sa sinom Aleksom (1922). Ona je bila supruga strmenskog mlinara i povratnika iz Amerike Uroša Savurdića, koji je ubijen 1941. Francika je bila Poljakinja po nacionalnosti. Rođena je u Poljskoj i u Ameriku je došla kao useljenica. Ona i njen suprug vjenčali su se u Americi, gdje im se rodio sin Aleksa. Anka Pintar je bila učiteljica u Strmenu, Hrvatica po nacionalnosti. Navodno je ubijena jer je njen sin Šandor iz njemačke vojske prešao u partizane. U Stazi je ubijen i općinski bilježnik Gavrić, kome nije upamćeno ime. On je takođe bio Hrvat po nacionalnosti i isto nije bio Bočanin po rođenju.¹⁹²

Žreme i Bistrač nisu bili van vidokruga Ustaškog obrambenog zdruga, budući da je 8. satnija iz Puske preko Mužilovčice i Bobovca ili direktno iz Kratečkog mogla da upadne u Bistrač. Selo Stazu, u kojem je krajem 1944. bila smještena 16. satnija 4. bojne Ustaškog obrambenog zdruga, od Žremena je dijelila lako prohodna ravničarska šuma. Bilo je pitanje vremena kada će jasenovački zdруг izvršiti racije i u ta dva sela.

191 O likvidaciji Bočana uhvaćenih na području Sunje pisala je Ana Požar, pozivajući se na svjedočenje Ljubana Vujaklije iz Strmena: Ана Пожар, „Страдање мјештана села Стрмена, Црквеног и Ивањског Бока од усташа у тзв. НДХ“, *Јасеновац. Зборник радова Четврте међународне конференције о Јасеновцу*, Бања Лука — Доња Градина, 30–31. мај 2007, (ур. Здравко Антонић), Бања Лука, 2007, стр. 360–361.

192 Ана Пожар, „Страдање мјештана села Стрмена, Црквеног и Ивањског Бока од усташа у тзв. НДХ“, 360–361; Savo Skrobo, n. d., str. 83.

U dvije sinhronizovane akcije 10. decembra 1944, pripadnici Ustaškog obrambenog zdruga izvršili su prepad u Bistraču i Žremenu. Sinhroniziranost ukazuje na unaprijed osmišljen plan da se uhvati što veći broj izbjeglica i izvrši njihova likvidacija. Izbjeglice smještene u Žremenu i Bistraču nisu predstavljale opasnost po vitalne interese napadača ili ustaške vlasti. Prilikom te dvije akcije, pripadnici 8. satnije iskazali su veću brutalnost u postupanju prema pohvatanim izbjeglicama nego pripadnici 16. satnije, što još jednom ukazuje na zločinački karakter te jedinice i njenog zapovjednika Nikole Sulića.

Pripadnici 16. satnije, pod komandom satnika Josipa Bišofa (sje-dište satnije nalazilo se u Stazi), i ljudstvo nepoznate kozačke jedinice iz sastava 1. donskog puka 1. kozačke divizije Wehrmachta¹⁹³ upali su 10. decembra 1944. u selo Žreme. Ustaše su nakon upada u selo uhapsili 23 izbjeglice srpske nacionalnosti i četvoricu Hrvata (trojicu iz Bobovca i jednog iz Žremena). „Kod ovoga hapšenja kozaci nisu učestvovali već su oni samo prošli kroz selo Žreme.“ Uhapšeni su internirani u logor Jasenovac, gdje su Hrvati odvojeni od Srba. Četvorica Hrvata iz Bobovca i Žremena, 16. februara 1945. godine, deportovana su sa oko 200 logoraša hrvatske nacionalnosti na prinudi rad u Njemačku. Nijedno lice srpske nacionalnosti koje je uhapšeno 10. decembra 1944. nije preživjelo boravak u logoru Jasenovac. Među interniranim i ubijenim Srbima bilo je pet stanovnika Ivanjskog Boka, šest stanovnika Crkvenog Boka i 12 stanovnika Strmena, odnosno deset muškaraca, osam žena i petoro djece.¹⁹⁴ Činjenica da niko od interniranih Srba nije preživio boravak u Jasenovcu ukazuje na zaključak da su ubijeni zajedno, u grupi, te da je njihova likvidacija izvršena, najvjerojatnije, ubrzo nakon internacije. Sjećanja većeg broja preživjelih zatočenika govore da su se u tome razdoblju likvidacije logoraša obavljale na stratištu Granik na obali Save zbog nemogućnosti prevoženja logoraša preko Save, u Donju Gradinu. U hvatanju Bočana u Žremenu učestvovao je i Đuka Babić, jedini ustaša iz Strmena. Očevici

193 Pristvo 1. donskog puka 1. kozačke divizije Wehrmachta na području Sunje u jesen 1944. zabilježeno je u sljedećim izvorima: *Zbornik NOR-a*, V/34, Beograd, 1966, str. 640, fus. 3: Depeša štaba 4. korpusa NOVJ Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, 7. 10. 1944; Константин Черкасов, *Генерал Кононов (Ответ перед историей за одну попытку)*, II, Мюнхен, 1965, стр. 25–30. Konstantin Čerkasov je bio oficir 1. donskog puka.

194 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh/37847, KKRZ Sunja: Izjava Ivana Amića iz Bobovca, 21. 6. 1946. Ivan Amić je jedan od četvorice Hrvata koje su ustaše 10. 12. 1944. uhvatili u Žremenu i internirali u logor Jasenovac. Satnik Josip Bišof, zapovjednik 16. satnije, bio je rodom iz Đulovca kod Daruvara.

su među pripadnicima 16. satnije prepoznali nekoliko ustaša iz Staze, Bobovca, Slovinaca, Timaraca i Cerovljana.¹⁹⁵

Istog dana kada su pripadnici 16. satnije upali u Žreme, pripadnici 8. satnije upali su u Bistrač. U hvatanju izbjeglica u Bistraču učestvovali su i pripadnici ustaške milicije iz Bobovca. Prema jednom savremenom izvoru, u Bistraču je uhvaćeno oko 30 izbjeglica koje su otjerane prema Jasenovcu. Ustaše su usput ubili 13 uhapšenika, a ostali su internirani u jasenovački logor, gdje su ubijeni nepoznatog datuma:

Toga puta oterali su u Jasenovac oko 30 duša, a nekoje od njih su putem pobili kao Peulić Dušana (47), Stojana Radovanovića (67), Milu Umljenovića (32), Rak Stojana (60), Rak Mirka ranili su i ranjenog odveli u Jasenovac, Kovačević Nikolu (60), kome su ustaše provukli žicu kroz nos, svezali ga tako za kola i ubili, Garić Petra (37), Garić Milju (37), Knežević Milju (40), Garić Maru (56) i druge. Svega su ubili 13 duša, a ostale su oterali u Jasenovac.¹⁹⁶

Isti izvor navodi da su u hvatanju žrtava u Bistraču učestvovali Alojz Gučanac i njegov sin Nikola, pripadnici ustaške milicije iz Bobovca. Alojz Gučanac je bio ustaški tabornik u Bobovcu. Njega su uhvatili i likvidirali partizani početkom 1945.¹⁹⁷

U svjedočenju Petra Lončarevića iz Strmena, koje je zabilježio 1946, navodi se da su pripadnici 8. satnije u Bistraču uhvatili oko 20 izbjeglih Bočana

... te su u selu Bistraču ubili odnosno zaklali sedam ljudi, žena i djece. Beč Ljubu bacili su u Savu, a 13 ljudi, žena i djece su nekamo sa sobom odveli te se za njihovu sudbinu više ne zna jer su ih ustaše sigurno poubijali i u Savu bacili.¹⁹⁸

Prema poimeničnim podacima iz 1946, ustaše su toga dana u Bistraču zaklali šest stanovnika Crkvenog Boka (četiri žene, jednog muškarca i jedno dijete) i jednu stanovnicu Ivanjskog Boka. Isti izvor navodi identitete 12 od 13 osoba za koje se tvrdi da su toga dana uhvaćene u Bistraču i

195 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh/37847, KKRZ Sunja: Izjava Ivana Amića iz Bobovca, 21. 6. 1946; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh/37847, KKRZ Sunja: Izjava Mare Pralice iz Ivanjskog Boka, 22. 6. 1946.

196 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.4.4, Izvještaji Kotarskog organa OZNA-e za Kostajnicu od 4. 12. 1944. do 19. 1. 1945: Povjerenik OZNA-e za kotar Kostajnica OZNA-i Banije, Tjedni obavještajni izvještaj, 17. 12. 1944.

197 Adam Zahirović, n. d., str.153.

198 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh/37847, KKRZ Sunja: Izjava Petra Lončarevića iz Strmena, 21. 6. 1946.

ubijene na putu za Jasenovac. Među njima je bilo deset stanovnika Strmena (šest žena, troje djece i jedan muškarac) i dvoje stanovnika Crkvenog Boka (jedna žena i jedan muškarac).¹⁹⁹ Budući da se u spisku žrtava iz 1946. navodi samo jedno ime (Dušan Peulić) koje se navodi u citiranom izvještaju OZNA-e od 17. decembra 1944. nameće se zaključak da je broj uhvaćenih izbjeglica u Bistraču zaista iznosio oko 30. U tom slučaju, broj poimence poznatih žrtava koje su uhvaćene 10. decembra 1944. u Bistraču i, najvjerojatnije, sve ubijene istoga dana iznosi 28.

U dva spiska žrtava iz 1946, koja su nastala nezavisno jedan od drugog i nisu identična (ZKRZ1946/1 i ZKRZ1946/2), u popisu iz 1964, kao i u izvještaju OZNA-e s kraja 1944. te u radu Ane Požar iz 2007, navode se identiteti 80 stanovnika općine Crkveni Bok koji su ubijeni od strane ustaša u jesen 1944. Među njima je bilo najviše stanovnika Strmena (43), potom Crkvenog Boka (31) i, zatim, Ivanjskog Boka (6). Najviše je stradalo žena (35), potom muškaraca (29) i, zatim, djece (16). Trećina stradalih muškaraca bila je starija od 60 godina.

TABLICA 32: Broj stanovnika općine Crkveni Bok koji su u jesen 1944. uhvaćeni od strane Ustaškog obrambenog zdruga, internirani u logor Jasenovac, gdje su pobijeni, ili su ubijeni na području Sunje (Staza, Gradusa na Savi, Sunja).

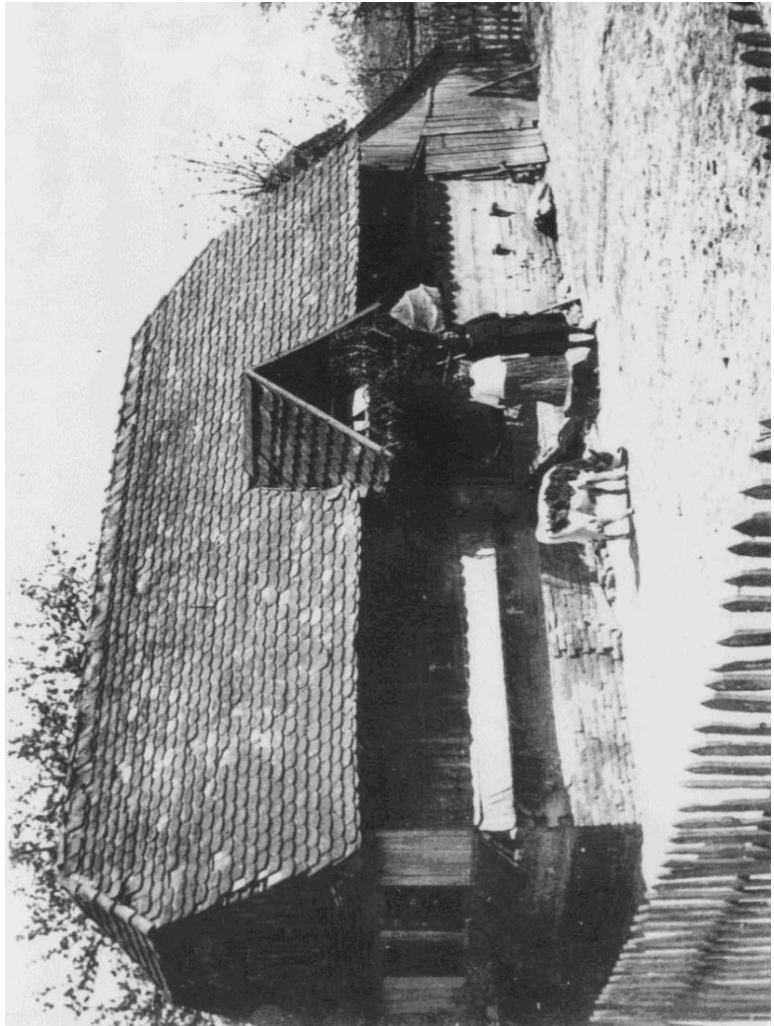
MJESTO	MUŠKARCI	ŽENE	DJECA	UKUPNO
Strmen	16	19	8	43
Crkveni Bok	10	15	6	31
Ivanjski Bok	3	1	2	6
UKUPNO	29	35	16	80

Porodica Ljubomira Radovanovića (1909) živjela je u Strmenu 168. Najstarija iz te porodice, Ljubomirova baka Marija (1866), ubijena je 13. oktobra 1942, prilikom prve racije jasenovačkih ustaša. Marijino jedno dijete — sin Jovan (1888), otac Ljubomira Radovanovića — iselilo je u Kanadu. Jovan je u braku s Milicom (1887, nisam uspio ustanoviti njeno djevojačko prezime) imao kćerku Zorku (1908) i sina Ljubomira (1909). Zorka se 1926. udala za Stevana Savurdića iz Strmena, koji je 22. avgusta 1944. interniran u Jasenovac, gdje je ubijen. Ljubomir se 1928. oženio Janjom Kljajić (1908) iz Strmena, s kojom je imao dvojicu sinova: Manu (1929) i Milana (1931). Ljubomir, njegova majka, supruga i dvojica sinova uhvaćeni su krajem 1944. godine. Ljubomir, Mane i Milan su, prema istraživanju Nikole

199 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh/37847, KKRZ Sunja: Spisak žrtava (oštećenika), [1946.]

Turajlića, uhvaćeni vjerovatno krajem oktobra ili tokom novembra 1944, na strmenskom groblju u Glavancu (livadski predio u blizini starog toka rijeke Sunje, u ataru sela Bobovac), gdje su se skrivali nakon 22. avgusta. Napominjem da se u spisku ZKRZ1946/2 navodi da su Ljubomir i njegovi sinovi uhvaćeni u Žremenu 10. decembra. O mjestu hvatanja Ljubomirove supruge i majke nema nedoumica — one su uhvaćene u Žremenu 10. decembra. Izvori navode različite lokacije njihovog stradanja. Ono što je sigurno jeste da su ubijeni ili na putu za logor ili u logoru Jasenovac.

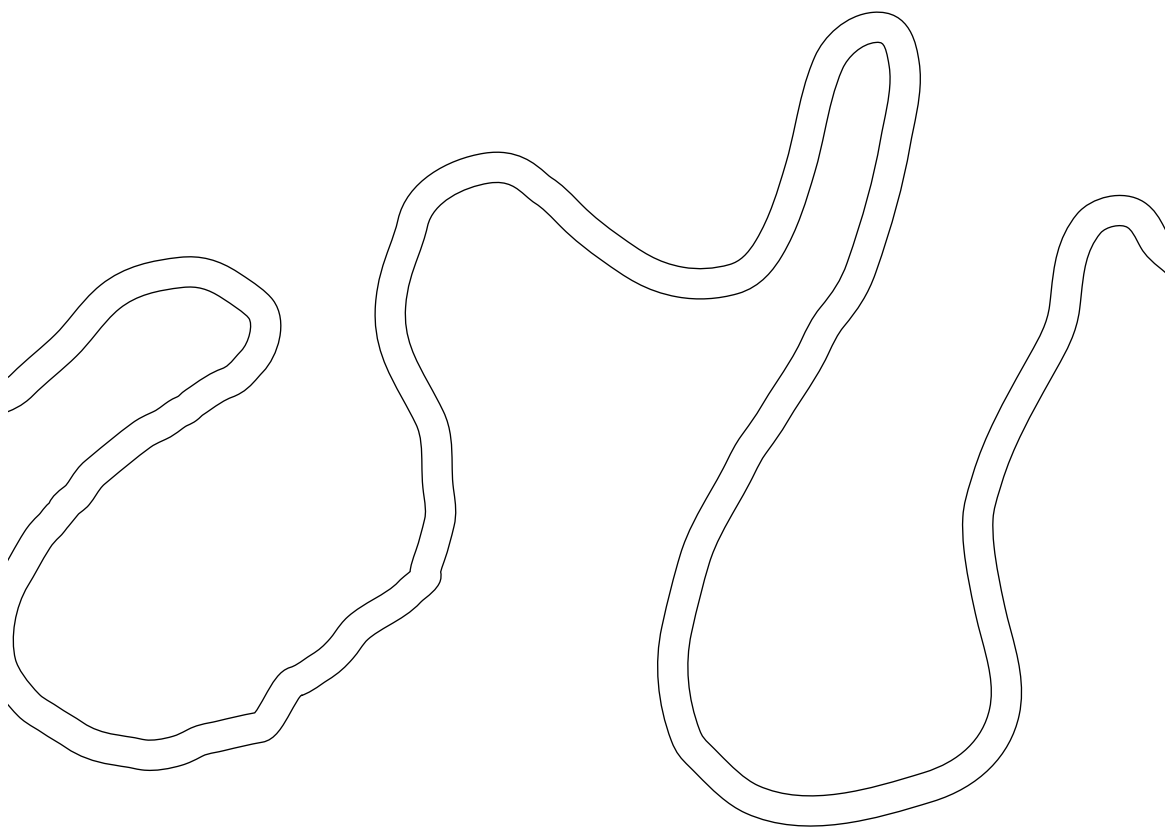
Dušanu Vili (1914), pripadniku Samozaštite iz Strmena, ustaše su ubili osmoro ukućana: oca, majku, tetku, suprugu i četvoro djece. Sudbina njegove porodice jedna je od najtragičnijih među bočanskim porodicama. Od desetoro ukućana u domaćinstvu porodice Vila u Strmenu 97, preživjeli su samo Dušan i njegova snaha Ljubica. Dušan se 1934. vjenčao s Anom Karan (1918) iz Crkvenog Boka. Imali su četvoro djece, od kojih je dvoje rođeno u ratu. Najprije je stradala Dušanova i Anina petomjesečna kćerka Danica (rođena 6. maja 1942), koja je ubijena 13. oktobra 1942, tokom Akcije Crkveni Bok. Zatim je 22. avgusta 1944. u Strmenu živ spaljen Dušanov otac Ilija (1882). Dušanova tetka Katarina (1890), sestra njegovog oca Ilije, nije se udavala i živjela je u porodičnoj kući u Strmenu. Ona je ubijena u Jasenovcu nakon 22. avgusta 1944. Ostalih petoro članova porodice uhvaćeno je u selu Bistrač 10. decembra 1944. Prilikom sprovođenja za Jasenovac, na skeli između Strmena i Lonje, ustaše su bacili u Savu Dušanovu suprugu Anu i njihovo troje djece: Milana (1937), Jelenu (1939) i Bogdana (1943). Prema istraživanju Strmenjanina Nikole Turajlića, Ana Vila je bila u drugom stanju kada je ubijena. Nije poznato da li je tada ubijena i Dušanova majka Marija, ili je ubijena u logoru Jasenovac. Kao što sam napomenuo, rat je najvjerovatnije preživjela Dušanova snaha Ljubica (1903). Naime, u spiskovima žrtava nema njenog imena. Ljubica je bila udovica. Njen suprug Mihailo, Dušanov brat, umro je 1940. u gradu Noronda u Kanadi, gdje je radio kao rudar. Ljubica i Mihailo nisu imali djece.

↑

Ljuba Karan (1928) i njena majka Milja Karan (1908) ispred njihove porodične kuće u Crkvenom Boku. Fotografiju je snimio Božo Turajlić iz Crkvenog Boka, 15. juna 1944. Ljuba i Milja su ubijene od strane jasenovačkih ustaša u ljeto 1944, kada je spaljena i njihova kuća. Fotografiju je sačuvao Ljubin otac i Miljin muž Mile. Kćerka i supruga su mu, kao ratnom zarobljeniku koji je boravio u logoru u Njemačkoj, nedugo prije njihove smrti poslale pismo u kome se nalazila i ova fotografija. Fotografiju su otkrili Maja Kljajić Vejnović i Nikola Turajlić. Oni su utvrdili identitete osoba sa slike, datum nastanka slike, ime njenog autora, a takođe su istražili stradanje Ljube i Milje Karan (www.jadovno.com).

VI BILANS STRADANJA

1. ZLOČINI NAD SRBIMA NA BANIJI OD JESENI 1944. DO PROLJEĆA 1945.

Genocid nad Srbima na Baniji nije prestajao sve do kraja rata, o čemu svjedoče primjeri masovnih zločina nad stanovništvom tridesetak sela u kotarima Dvor na Uni, Kostajnica i Petrinja od septembra 1944. do maja 1945. U tom razdoblju, prema nepotpunim poimeničnim podacima, ubijeno je preko 940 osoba srpske nacionalnosti iz tridesetak banijskih sela u tri banijska kotara. Realno je pretpostaviti da su ustaše u tom razdoblju ubili preko hiljadu banijskih Srba. Ti zločini su vrlo rijetko spominjani u literaturi i ostali su historiografski neistraženi. Većinu zločina počinili su pripadnici Ustaškog obrambenog zdruza iz uporišta u Jasenovcu, Hrvatskoj Dubici i Stazi. Tokom te kampanje zločina nad Srbima na Baniji dogodili su se i zločini nad stanovništvom općine Crkveni Bok, koji su opisani u prethodnom poglavlju. U jesen 1944. ubijeno je 80 poimenično poznatih stanovnika Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka.

Ni u jednom drugom dijelu NDH, od početka jeseni 1944. do početka proljeća 1945, nije pobijeno više srpskih civila nego na Baniji, iako ustaških zločina nad Srbima u tom razdoblju nije manjkalo ni u slavonskoj Posavini, Gorskom Kotaru, Lici i drugdje. Budući da većina zločina nad srpskim stanovništvom Banije u tom periodu nije kontekstualizovana, hronološki određena, a da neki od zločina nisu uopšte mapirani, ukratko ću spomenuti najmasovnije zločine, hronološkim redom.

Septembra 1944, ustaše su uhvatili i ubili 16 mještana Malih Kostreša i 37 mještana Jasenovčana. Najmanje 26 stanovnika ta dva sela ubijeno je u Dubičkim krečanama, jednom od stratišta logora Jasenovac, koje je bilo najaktivnije u drugoj polovini 1944. i početkom 1945.¹

Posljednjeg dana septembra 1944, ustaše su u Šašu zaklali 16 mještana. Svjedokinja Kata Ajduković je skrivena posmatrala ubistvo osamnaestogodišnje Ane Jelčić. „Pošto nije mogla pobjeći, oni su je odveli njezinoj kući, nije mi poznato šta su unutra radili s njom, samo znam kada su je izveli iz kuće izvadili su noževe, skinuli joj cipele i sasjekli je na mjestu. To sam sve gledala svojim očima.“² Zločin u Šašu su počinili pripadnici Ustaškog obrambenog zdruza iz Jasenovca i Dubice. Među

1 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 33, Popis žrtava lišenih života: mjesto Mali Kostreši, 28. 9. 1946; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 33, Popis žrtava lišenih života: mjesto Jasenovčani, 28. 9. 1946.

2 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 364, Zh/26474-26481, KKRZ Kostajnica: Izjava Kate Ajduković iz Šaša, 2. 5. 1946.

njima je bio i Marko Žarko, zapovjednik posade u Dubičkim krečanama. Među žrtvama su bile i tri male kćerke mještana Miška Glavaša.³

Šestog i sedmog oktobra 1944. godine, pripadnici Ustaškog obrambenog zdruga izvršili su prepade u desetak srpskih sela u Trokutu. Riječ je o selima u općini Staza koja su dotad uglavnom bila pošteđena masovnijeg nasilja. Jedan partizanski izvor navodi da su u ta dva dana „jasenovački ustaše do temelja spalili 11 sela i pobili prema dobivenim podacima 759 duša“.⁴ Jedan naredni izvještaj istog porijekla osporava prethodno naveden broj.

Slučaj kostajničkog kotara, gdje je prilikom upada neprijatelja... do temelja popaljeno 11 sela, još nije jasan u pogledu broja žrtava. Sama cifra od 759 ne može se uzeti kao tačna. Još ima naroda koji se sakriva u šumicama na tom kotaru, dok se 1.000–1.500 [stanovnika banijskih srpskih sela] nalazi na Kozari. Ostali dio naroda, njih preko 4.000, razmješten je na kostajničkom, petrinjskom i glinskom kotaru. Organizacije na terenu povodom dolaska navedenih izbjeglica nisu se snašle tako da je prvih dana bilo slučajeva da je narod bio prepušten sam sebi. Prijem Trokućana bio je kod naroda dvojak: dok su ih nekoji primili vrlo lijepo drugi su ih odbacivali i prebacivali im da su četnici — neka idu onima kod kojih su do sada bili. Ovo se stanje donekle ublažilo i poduzimaju se mjere kako bi se ovaj nesklad otklonio.⁵

Tokom ta dva dana, pripadnici Ustaškog obrambenog zdruga palili su i ubijali u Pobrđanima, Papićima, Jasenovčanima, Kostrešima, Čapljanima, Timarcima, Slovincima i Donjem Hrastovcu u općini Staza, Gornjem Hrastovcu u općini Majur te u Gornjim Cerovljanima i Donjim Cerovljanima u općini Hrvatska Dubica. U svim navedenim selima većina stanovnika je uspjela izmaći napadačima.

U etnički mješovitim Cerovljanima 6. oktobra je uhapšeno najmanje trideset četvoro mještana srpske nacionalnosti koji su potom pobijeni u Dubičkim krečanama. Hapšenje su izvršili pripadnici 4. bojne Ustaškog obrambenog zdruga iz uporišta u Hrvatskoj Dubici, koji su bili pod

3 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 364, Zh/26474-26481, KKRZ Kostajnica: Izjave Steve Aleksića, Nikole Vukolića i Stojana Radenovića iz Šaša, 2. 5. 1946.

4 HR-HDA, 1223, Okružni komitet KPH za Baniju, k. 6, KP-183/589, Agitprop Okružnog NOO Banije Agitpropu Okružnog komiteta KPH za Baniju, 21. 10. 1944.

5 HR-HDA, 1223, Okružni komitet KPH za Baniju, k. 6, KP-183/594, Agitprop Okružnog komiteta KPH Banija Agitpropu KPH, 6. 11. 1944.

komandom Josipa Sudara.⁶ Istog dana i sutradan, ustaše su u osam sela općine Staza ubili najmanje 121 osobu i spalili nekoliko stotina kuća. Prema nepotpunim poimeničnim podacima iz 1946, u Slovincima je ubijeno 60 mještana, u Pobrđanima 14, u Kostrešima takođe 14, u Papićima 11, u Čapljanima deset, u Timarcima devet, u Jasenovčanima tri. Većina žrtava su bile žene.⁷ Svjedoci zločina ističu da bi broj žrtava bio znatno veći da većina mještana nije uspjela pobjeći iz sela. Svjedoci navode da su pojedine žrtve ubijene na svirep način. Nikolu Ivankovića, partizanskog simpatizera hrvatske nacionalnosti, ubili su tako što su mu zabili ekser u glavu, nakon čega su ga objesili. Prema svjedočenju, Sofiju Uzelac su masakrirali.⁸

Za razliku od mještana Pobrđana, Čapljana, Jasenovčana, Papića, Kostreša i Timaraca, koji su u znatnoj većini uspjeli da pobjegnu iz svojih sela prilikom prepada jasenovačkih ustaša, mještani Slovincina su u mnogo većem broju bili izloženi stradanju, iako je i većina stanovnika tog sela umakla ustašama.

Najmasovnije stradanje u jednom prepadu koji su pripadnici jasenovačkog zdruga izvršili 6–7. oktobra 1944. u selima općine Staza iskusili su mještani Donjeg Hrastovca. Prema nepotpunim poimeničnim podacima Mjesnog NOO Donji Hrastovac iz 1946, tokom 1944. i 1945. ustaše su ubili 174 stanovnika toga sela. Budući da tokom 1944. nisu poznati masovni zločini nad stanovništvom Donjeg Hrastovca koji su se dogodili prije 6. oktobra 1944. (jer su mještani bili pod zaštitom tabornika Krznarića i kozaka), realno je pretpostaviti da su sve žrtve za koje se tvrdi da su pobijene tokom te godine zapravo pobijene oktobra 1944. Za devetoro mještana se navodi da su ubijeni u Donjem Hrastovcu 1944. Oni su najvjerojatnije ubijeni upravo 6. oktobra 1944, prilikom prepada jasenovačkog zdruga. Za 82 žrtve se kao mjesto stradanja navodi Dubica, što upućuje na zaključak da su žrtve najvjerojatnije pobijene u Dubičkim krećanama. Za 31 žrtvu se navodi da je ubijena u Stazi. Taj podatak se nadovezuje na podatak o ubijanju najmanje 19 mještana Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka u Stazi u jesen 1944. Nakon što je jasenovački zdrug

6 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 33, Popis žrtava lišenih života: mjesto Cerovljani, 21. 9. 1946; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 468.

7 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 33, Popis žrtava lišenih života: mjesta Čapljani, Kostreši, Jasenovčani, Papići, Pobrđani, Timarci; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 472, Zh/37338–37379, KKRZ Sunja: Zapisnik od 14. 10. 1946, Izjave Petra Kolarevića iz Timaraca, Bosiljke Jelić iz Jasenovčana, Kate Grabić iz Jasenovčana, Ane Papić iz Papića i Milana Obradovića iz Pobrđana.

8 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 472, Zh/37338–37379, KKRZ Sunja: Zapisnik od 14. 10. 1946, Izjava Mije Ivezića iz Šaša.

oktobra 1944. uspostavio uporište u Stazi, to mjesto je postalo stratište Srba iz okolnih sela. Isti izvor navodi da je 28 mještana Donjeg Hrastovca 1944. ubijeno u logoru Jasenovac. Ostali mještani koji su ubijeni od 6. oktobra 1944. do kraja rata stradali su u jesen 1944. u okolnim selima, uključujući Sunju, još jedno mjesto u Trokutu u kome je Ustaški obrambeni zdruk u jesen 1944. uspostavio uporište pretvorivši ga u stratište lokalnih Srba.⁹

Prema podacima iz poimeničnog popisa žrtava Gornjeg Hrastovca iz 1973, ustaše su tokom 1944. i 1945. ubili 59 mještana toga sela.¹⁰ Realno je pretpostaviti da je preko polovine tog broja ubijeno u selu prilikom ustaškog prepada 6. i 7. oktobra 1944. Ustaše su nedugo prije toga, početkom oktobra 1944, ubili deset mještana, dok je 15 mještana odvedeno u nepoznatom pravcu.¹¹ Tokom 1944. nisu zabilježeni drugi masovni zločini u tom selu jer je i to selo bilo pod zaštitom tabornika Krznarića i kozaka, a dio mještana je participirao u Samozaštitnoj brigadi Banija.

Oktobra 1944. stradali su i stanovnici tri sela u općini Majur. Stradanje Srba u općini Majur uslijedilo je nekoliko dana nakon prepada u selima općine Staza i trajalo je do kraja oktobra. Tokom tog mjeseca ubijeno je 37 mještana Meminske. Oni su ubijeni u dva navrata tog mjeseca. Prvi zločin se dogodio 10. oktobra, a naredni 18. oktobra. Prvi zločin se dogodio u selu, a drugi na brdu Lopinac, između Meminske i Selišta Kostajničkog.¹² U istom razdoblju ubijeno je 13 srpskih stanovnika etnički mješovitog sela Mračaj.¹³ U selu Rausovac, u istoj općini, 22–23. oktobra 1944. ubijeno je deset srpskih stanovnika.¹⁴

- 9 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 33, Popis žrtava lišenih života: mjesto Donji Hrastovac.
- 10 Javna ustanova Spomen područje Jasenovac (dalje: HR-JUSPJ), Zbirka dokumenata, Skupština općine Kostajnica, Radna grupa za prikupljanje i obradu podataka o palim borcima i žrtvama fašističkog terora: Spisak ŽFT Gornji Hrastovac, 29. 4. 1973.
- 11 HR-HDA, 1491, OZNA, 7.1.2, Mjesečni i tjedni izvještaji i elaborati OZNA-e za Baniju o djelovanju četnika i ustaša 2. 6. 1944. — 30. 8. 1945: OZNA Banije OZNA-i Hrvatske, 5. 9. 1944.
- 12 HR-JUSPJ, Zbirka dokumenata, Skupština općine Kostajnica, Radna grupa za prikupljanje i obradu podataka o palim borcima i žrtvama fašističkog terora: Spisak ŽFT Meminska, 7. 4. 1973.
- 13 HR-JUSPJ, Zbirka dokumenata, Skupština općine Kostajnica, Radna grupa za prikupljanje i obradu podataka o palim borcima i žrtvama fašističkog terora: Spisak ŽFT Mračaj, 8. 4. 1973.
- 14 HR-JUSPJ, Zbirka dokumenata, Skupština općine Kostajnica, Radna grupa za prikupljanje i obradu podataka o palim borcima i žrtvama fašističkog terora: Spisak ŽFT Rausovac, 13. 5. 1973.

Stradanje mještana Čapljana nastavilo se i narednih mjeseci. Prema nepotpunim poimeničnim podacima, od 27. novembra 1944. do 19. januara 1945. ubijeno je 29 stanovnika tog sela. Dio je pobijen u Bosanskoj Dubici i na mostu na Uni između dvije Dubice, krajem novembra i početkom decembra 1944. U Svinici je 19. januara 1945. ubijeno četvero izbjeglica iz Čapljana. Od 43 žrtve sela Čapljeni, koje je popisao Mjesni NOO Čapljeni, za 39 se navodi da su ubijene od strane ustaša od 6. oktobra 1944. do 19. januara 1945.¹⁵ Jesen 1944. i zima 1944–1945. najstradalnije su razdoblje i za mještane tog sela.

Početkom 1945. stradalo je najmanje devet stanovnika sela Brđani (općina Gradusa, kotar Petrinja), smještenog uz strateški važnu cestu Sunja–Sisak, koja je bila pod kontrolom ustaša. Troje žrtava je 26. januara 1945. odvedeno u Jasenovac, gdje su pobijeni.¹⁶

U selu Gornja Velešnja (općina Mečenčani, kotar Kostajnica) ustaše su 4. januara 1945. ubili pedeset troje mještana. Među njima je bilo desetak izbjeglica iz sela Čukur (općina Majur, kotar Kostajnica).¹⁷ Ubrzo potom, 10. januara, ustaše su u Malom Krčevu (općina Majur, kotar Kostajnica) ubili trideset troje mještana. Najstariji podaci o ta dva zločina potiču iz jednog izvještaja partizanskih vlasti, koji je nastao nekoliko dana pošto su se dogodili zločini.

Upali su i opkolili selo Velešnju gdje su popalili 25 do 30 kuća... i poklali 53 duše. U istom selu bilo je bolesnih od epidemije oko 40 koji nisu mogli izbjeci te za jedan broj od tih se ne zna da li su pogorjeli u kućama i šta su s njima učinili. Drugi slučaj ustaškog upada u Malo Krčevo prije tri dana prema dosadanjim podacima poklali su 33 duše. Isto tako na dvorskom kotaru upali su u selo Javornik, ali je narod opazio te izbjegao, već su uhvatili samo jednog starca od 70 godina kome su rezali nos, uši i ostale djelove tijela nakon čega su ga zaklali. Uхватili su i jednu djevojčicu od 12 godina te su je silovali. Isti su slučajevi bili u Velešnji i Krčevu, jer to dokazuje jedna drugarica koja je klana, zaboden joj je nož sprijeda vrata, a izašao pozadi, ista se nalazi u bolnici Glina i

15 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 33, Popis žrtava lišenih života: mjesto Čapljeni, 13. 8. 1946.

16 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 33, Popis žrtava lišenih života: mjesto Brđani Cesta, 27. 9. 1946.

17 HR-JUSPJ, Zbirka dokumenata, Skupština općine Kostajnica, Radna grupa za prikupljanje i obradu podataka o palim borcima i žrtvama fašističkog terora: Spisak ŽFT Čukur, 1973.

može da govori te priča da su u tom selu klale ženske i mučile na razne načine od kojih kaže da je bila neka poznata iz Kostajnice.¹⁸ Ustaše su 10–11. januara 1945. ubili najmanje 18 mještana Petrinjaca (općina Sunja, kotar Petrinja).¹⁹ U selima Bestрма i Staro Selo (općina Gradusa, kotar Petrinja), koja su mnogo stradala 1942, ustaše su 3. februara 1945. ubili 18 mještana. U Čakalima, zaselku Starog Sela, ubijeni su četiri žene i četvero djece. Ustaše koji su izvršili taj zločin bili su pripadnici Ustaškog obrambenog zdruga iz baze u Sunji, pod zapovjedništvom dopukovnika Stjepana Deskovića.²⁰ Početkom 1945. ubijeno je najmanje 30 stanovnika Drljača (općina Sunja, kotar Petrinja). Najveći broj mještana Drljača (najmanje 22) ubijen je te godine u logoru Jasenovac. Ostali su ubijeni u Drljačama i okolnim selima u kojima su pokušali da se sklone od terora. Bilo je to najmasovnije stradanje mještana toga sela tokom rata. Naime, od 72 žrtve sela Drljače, koje je popisao Mjesni NOO Drljače, za 30 se navodi da su ubijene od strane ustaša tokom 1945. U istom razdoblju ubijeno je 14 mještana susjedne Male Paukove (općina Gradusa, kotar Petrinja). Dio mještana toga sela ubijen je nepoznatog datuma 1945. u Drljačama. Oni su vjerovatno ubijeni u istom navratu kada i mještani Drljača.²¹

U selu Donji Javoranj (općina Javoranj, kotar Dvor) ustaše su oko 10. februara 1945. ubili oko 30 mještana.

U dvorskom kotaru prije par dana izvršili su noćni upad u selo Donji Javoranj, gdje su pobili i poklali oko 30 duša i odveli sa sobom u Dvor 7 duša među kojima je bila jedna omladinka od 15 godina, koju su odvojili u drugu sobu te su je silovali njih šest redom, ostali koji su s njome bili čuli su od iste omladinke pomaganje, nakon toga pozvao ih je banditski pukovnik te ih saslušao i pitao da li će ostati u uporištu ili će se vratiti svojim kućama, a na to su isti izjavili da bi se želili povratiti svojim kućama i pušteni su.²²

18 HR-HDA, 1458, ONOO Banije, k. 2, NV-123/220, Izvještaj Okružnog NOO Banija ZAVNOH-u, 13. 1. 1945.

19 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 33, Popis žrtava lišenih života: mjesto Petrinjci, 21. 9. 1946.

20 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 472, KKRZ Sunja: Izjave Save Cvijanovića iz Bestrme i Ilije Bojčetića, Vladimira Bojčetića i Stojana Vlajnića iz Starog Sela, 20. 9. 1946.

21 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 33, Popis žrtava lišenih života: mjesto Drljače, 21. 9. 1946; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 33, Popis žrtava lišenih života: mjesto Mala Paukova, 21. 9. 1946.

22 HR-HDA, 1458, ONOO Banije, k. 2, NV-123/221, Izvještaj Okružnog NOO Banija ZAVNOH-u, 12. 2. 1945.

U selu Svinica (općina Gradusa, kotar Petrinja), smještenom nedaleko od pruge Sunja–Kostajnica, ustaše su 28. marta 1945. uhvatili sedamdeset troje mještana, od kojih su 55 ubili u selu, a ostale su odveli prema Jasenovcu. Niko od odvedenih mještana nije se vratio u selo nakon rata. Budući da je lokacija njihovog stradanja ostala nepoznata, nametnula se pretpostavka da su pobijeni u Jasenovcu.²³ Bilo je to najmasovnije stradanje mještana Svinice u Drugom svjetskom ratu.

Posljednji masovni zločin nad banijskim Srbima dogodio se u Gradusi Posavskoj kod Sunje, u noći između 17. i 18. aprila 1945, kada su pripadnici Ustaškog obrambenog združenja ubili 40 Srba i sedam Jevreja. Žrtve su poticale iz Siska, Sunje te iz sela u okolini Sunje.²⁴

2. USTAŠKI OBRAMBENI ZDRUG — GLAVNI AGENSI GENOCIDA NAD STANOVNIŠTVOM OPĆINE CRKVENI BOK

Ustaški obrambeni zdrug osnovan je u proljeće 1942. kao vojno-policajska formacija Ustaške obrane, odnosno Ureda III Ustaške nadzorne službe. Ustaška nadzorna služba predstavljala je političku policiju ustaškog režima. Na čelu Ustaške obrane nalazio se Vjekoslav Maks Luburić, ličnost od najvećeg povjerenja Eugena Dide Kvaternika, šefa Ustaške nadzorne službe i Ravnateljstva za javni red i sigurnost. Ustaška obrana je bila zadužena za kontrolu nad logorima NDH. Njen zadatak je bio da organizuje izolaciju, smještaj, prinudni rad i likvidaciju logoraša. Nadležnost Ustaškog obrambenog združenja odnosila se na neposredno osiguranje logora pod kontrolom Ustaške obrane i šireg područja oko logora, a od maja 1942. do oktobra iste godine zdrug je bio nadležan i za područje brdskog dijela Slavonije. Zdrug je imao uporišta u nekoliko mjesta u pakračkom kotaru iz kojih je vršio prepade u srpskim selima pakračkog, daruvarskog, novljanskog i požeškog kotara. Prepadi su rezultirali masakrima na terenu i internacijama lokalnih Srba u logore Jasenovac i Stara Gradiška.

Zdrug je ustrojen 1. maja 1942. Za zapovjednika združenja imenovan je satnik Vjekoslav Luburić. Zdrug je neposredno bio podređen „ustaškom

23 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 690, Općinska komisija za ratne zločine Gradusa, Izjava Mirka Travorića iz Svinice, 16. 7. 1945.

24 Jovan Byford, „Spasavanje savskih žrtava od zaborava i negiranja: Historija i sećanje na poslednje ustaške zločine u Sisku“, *Tragovi — Časopis za srpske i hrvatske teme*, 2/2023, Zagreb, 2023, str. 7–44.

nadzornom zapovjedniku“, odnosno Eugenu Kvaterniku.²⁵ Zapovjedništvo zdruga se od osnivanja do jeseni 1942. nalazilo u Lipiku jer je dio jedinica zdruga u tom razdoblju bio angažovan u suzbijanju partizanskog pokreta na području Psunja i pobrđa između Psunja i Papuka te u ubijanju, hvatanju i internaciji tamošnjeg srpskog stanovništva. Dijelovi zdruga u ljeto 1942. djelovali su u okviru Operacije „Zapadna Bosna“, tokom anti-partizanske ofanzive na Kozari. U jesen 1942. sjedište zdruga premješteno je u Jasenovac, a početkom 1943. za zapovjednika zdruga postavljen je domobranski pješački satnik Marko Pavlović.

Vjekoslav Luburić je kao zapovjednik Ustaškog obrambenog zdruga bio najodgovorniji za masakr u selima općine Crkveni Bok i uz Eugena Kvaternika najodgovorniji za internaciju Bočana 13. oktobra 1942. Budući da je 1944 — nakon što je u jesen 1943. ponovo aktiviran u represivnom aparatu NDH — imao pod neposrednom kontrolom ljudstvo Ustaškog obrambenog zdruga, Luburić je uz Marka Pavlovića najodgovorniji za zločine zdruga nad stanovništvom Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka tokom 1944. Sve potvrđuje pretpostavku da je upravo Luburić donio odluku da 22. avgusta 1944. bude izvršen prepad u bočanskim selima i da pohvatani mještani budu internirani i pobijeni u jasenovačkom logoru. Pošto je Luburićev angažman u NDH prepoznat u historiografiji te pošto je nemoguće u kratkim crtama ukazati na najvažnije detalje njegovog angažmana, usredotočiću se na ličnost Marka Pavlovića. Pavlović je kao zapovjednik Ustaškog obrambenog zdruga bio prisutan 20. avgusta 1944. prilikom hvatanja i interniranja mještana Živaje,²⁶ kao što je 22. avgusta 1944. bio prisutan prilikom hvatanja i interniranja mještana Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka. Isto tako, Pavlović je 2. septembra 1944. učestvovao u raciji u Bobovcu, kada su pripadnici jasenovačkog zdruga hvatali izbjeglice iz bočanskih sela. Dakle, Marko Pavlović je uz Vjekoslava Luburića ličnost najodgovornija za stradanje mještana bočanskih sela u Drugom svjetskom ratu.

Marko Pavlović do postavljenja za zapovjednika Ustaškog obrambenog zdruga nije imao značajno mjesto u ustaškom pokretu, pogotovo

25 HR-HDA, 254, Velika župa Posavje, k. 4, Zapovjedništvo ustaškog obrambenog zdruga Velikoj župi Posavje, Predmet: Ustrojavanje ustaškog obrambenog zdruga, Lipik, 1. 5. 1942.

26 Luburić je krajem 1944. predložio Pavlovića za odlikovanje, između ostalog, jer je „oslobodio Živaje od četnika“ (HR-HDA, 1549, ZIG NDH, II-93/394, Priedlog za odlikovanja, Marko Pavlović, 29. 11. 1944).

nije pripadao vojnom vrhu tog pokreta. Rođen je 1900. u Kompolju kod Otočca. Završio je podoficirsku školu u Zagrebu i 1920. je stupio u vojnu službu Kraljevine SHS. Imao je čin kapetana druge klase u Jugoslovenskoj vojsci kada je 1941. uspostavljena NDH. U Hrvatsko domobranstvo je stupio 10. maja 1941. u Mostaru. U ocjeni sposobnosti pješačkog satnika Pavlovića, koju je krajem 1941. potpisao general Mihajlo Lukić, stoji da je „sposoban samo za uredsku službu“. Do maja 1942, kada je postavljen za zapovjednika 2. bojne 5. pješačke pukovnije Hrvatskog domobranstva, nije bio angažovan u operativnim jedinicama. U ljeto 1942. bio je angažovan u „kozaračkoj operaciji“. Početkom jula 1942. boravio je u Bosanskoj Dubici. Tu je mogao upoznati Vjekoslava Luburića. Za zapovjednika Ustaškog obrambenog zdruga postavljen je 16. januara 1943. u činu satnika. U čin nadsatnika promovisan je juna 1943, a već u jesen 1943. imao je čin bojnika.²⁷ Naredne godine postao je pukovnik. Preživjeli logoraši su Pavlovića upamtili kao „krvoloka i krvnika“, koji je sporovodio „drastične kazne u logoru“.²⁸ O Pavlovićevim nasilnim postupcima 1945. je svjedočio i jasenovački župnik Juraj Paršić.

Pavlović je postupao bezobzirno prema zatočenicima i često je i ustaše stražare kažnjavao smrću zbog propusta. Pavlović bi također često ubio na mjestu i mještane iz Jasenovca, tako je ljeti 1944. ubio činovnika iz općine Jasenovac zbog pričanja da su Rusi prešli Dravu i da će brzo u Bosnu.²⁹

Nakon povratka ljudstva Ustaškog obrambenog zdruga koje je u zimu 1942–1943. bilo angažovano u operativnim jedinicama u Bosni i Hercegovini, izvršena je reorganizacija jasenovačkog zdruga pod rukovodstvom zapovjednika Pavlovića.³⁰ Ubrzo pošto se Luburić u jesen 1943. vratio u Jasenovac, poslije skoro jednogodišnjeg prinudnog odsustva, jasenovački

27 HR-HDA, 487, MINORS, Matični list Marka Pavlovića.

28 Ivo Goldstein, n. d., str. 441–442.

29 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 260, Zh 13371, Zapisnik od 19. 6. 1945. sastavljen pred ZKRZ u Zagrebu — povjerenstvo na licu mjesta u pritvoru u Savskoj cesti: Izjava župnika Juraja Paršića.

30 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, k. 55, 013.2.30, Elaborat Ljube Miloša, „O radu Ureda III Ustaške obrane, organizacije i stanja u ustaškim logorima (Jasenovac i drugi)“, str. 96; Mato Rupić, „Pavlović Marko“, *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941.–1945.*, (ur. Zdravko Dizdar i dr.), Zagreb, 1997, str. 314; Ivo Goldstein, n. d., str. 441–442; Milan Radanović, „'Vaša pobjeda, naša osveta.' Stradanje stanovništva općine Crkveni Bok 1943. i 1944.“, str. 106–107.

zdrug je intenzivirao teror i zločine nad logorašima u Jasenovcu, Staroj Gradiški i stanovnicima okolnih naselja.³¹

Osim Luburića i Pavlovića, važnu ulogu u stradanju mještana bočanskih sela imao je Dominik Piccilli, koji je 1944. bio zamjenik zapovjednika Ustaškog obrambenog zdruga u činu dopukovnika. Piccilli je, uz to, u internaciji Bočana i pljački bočanskih sela oktobra 1942. imao udjela kao nadstojnik radnog odjela Ustaškog obrambenog zdruga. Piccilli je rođen 1900. u Slavonskoj Požegi. Bio je mašinski inženjer po zanimanju.³²

Tokom 1943. obrazovana je vojna struktura Ustaškog obrambenog zdruga kakvu je ta formacija, uz određene dopune, zadržala do kraja rata. Zdrug su 1943. činile tri bojne, a naredne godine formirana je i 4. bojna. Bojna je u vojnoj terminologiji oružanih snaga NDH podrazumijevala ojačani bataljon, koji je brojno u prosjeku bio dvostruko veći od standardnog partizanskog bataljona. Svaka bojna sastojala se od četiri satnije — osim 4. bojne, koja se sastojala iz šest satnija. Satnija je u prosjeku imala između 150 i 250 pripadnika, iako su pojedine satnije imale i preko 300 pripadnika. Prva bojna bila je dijelom raspoređena u Jasenovcu, uključujući i logor Jasenovac, a dijelom na području kotara Novska. Druga bojna je najvećim dijelom bila raspoređena u Jasenovcu, uključujući kako logor tako i selo Jasenovac, osim 8. satnije, koja je najvećim dijelom bila raspoređena u naseljima na lijevoj obali Save. Treća bojna bila je raspoređena na području Stare Gradiške, uključujući i logor Stara Gradiška. Četvrta ili „novačka“ bojna je bila stacionirana u Uštici, Hrvatskoj Dubici, Drenovom Boku i Staroj Gradiški. Ta bojna bila je sastavljena uglavnom od mobiliziranog ljudstva iz hrvatskih sela koja gravitiraju Jasenovcu i Staroj Gradiški. Prve tri bojne bile su sastavljene od dobrovoljaca iz različitih dijelova NDH, napose iz Hercegovine, u manjoj mjeri iz Like i Dalmatinske Zagore te manjeg broja iz Bosanske Krajine, slavonske Posavine i drugih dijelova NDH.³³

31 Opširnije o razlozima i pozadini Luburićeve smjene: Ivo Goldstein, n. d., str. 389, 596–598. Za dio primjera zločina Ustaškog obrambenog zdruga neposredno nakon povratka Luburića vidjeti: Milan Radanović, „Zločini 3. bojne 1. ustaškog obrambenog zdruga na području Stare Gradiške i Bosanske Gradiške krajem 1943. i početkom 1944.“, *Tragovi — Časopis za srpske i hrvatske teme*, 1/2019, Zagreb, 2019, str. 123–196.

32 HR-HDA, 1549, ZIG NDH, II-93/402, Zapovjedništvo 1. UOZ: Priedlog za odlikovanja, Pičili ing. Dominik, 29. 11. 1944.

33 Milan Radanović, „'Vaša pobjeda, naša osveta.' Stradanje stanovništva općine Crkveni Bok 1943. i 1944.“, str. 106–107.

Najveći broj zločina nad stanovnicima općine Crkveni Bok tokom 1944. počinili su pripadnici 8. satnije 2. bojne Ustaškog obrambenog zdruga, koja je imala sjedište u Puskoj. Ta jedinica je obuhvatila i ustašku miliciju iz Puske. Izvori omogućavaju opsežniju rekonstrukciju strukture i aktivnosti 8. satnije nego većine satnija zdruga. Izuzetak predstavljaju pojedine satnije 1. bojne, koje su najvećim dijelom bile smještene u logoru Jasenovac, o čijoj su komandnoj i personalnoj strukturi svjedočili preživjeli logoraši.

Osma satnija bila je polumobilna jedinica koja je sredinom 1944. imala 340 pripadnika. Zapovjednik satnije tokom 1944. bio je poručnik Nikola Sulić (1909), predratni žandar, rodom iz mjesta Ševaš Njive kod Čapljine. Nije poznato kada je Sulić došao u Jasenovac. Jedan ustaški izvor navodi da je septembra 1942. boravio u Čapljini.³⁴ Moguće je da je Sulić postao pripadnik Ustaškog obrambenog zdruga nakon što je Pavlović započeo s njegovom reorganizacijom. Sulić je krajem 1943. zamijenio Antu Urbana, dotadašnjeg zapovjednika 8. satnije.³⁵

Zapovjednik 2. bojne, pod čijom komandom se nalazila 8. satnija, u tom razdoblju bio je natporučnik Mate Madvidović, rodom od Imotskog. Satnija je u prvoj polovini 1944. bila raspoređena u jasenovačkoj Posavini, od Puske do Mlake. U prvoj polovini 1944. raspored jedinice bio je sljedeći: u Puskoj, Krapju, Drenovom Boku i Mlaci bilo je razmješteno po 30 pripadnika satnije; u Košutarici, selu između Jasenovca i Mlake, nalazilo se 20 pripadnika satnije. U Jasenovcu i Donjoj Gradini bilo je razmješteno po 50 pripadnika 8. satnije. U mjestu Jasenovac pripadnici 8. satnije bili su raspoređeni na kolodvoru, u Kožari (logor Jasenovac IV), u sjedištu 1. UOZ te na skeli prema Donjoj Gradini.³⁶ Nije poznat razmještaj 50 pripadnika 8. satnije u Donjoj Gradini, ali može se pretpostaviti da su bili raspoređeni u bunkerima južno od naselja. Izvor koji pruža podatke

- 34 HR-HDA, 1549, ZIG NDH, II-93/451, Zapovjedništvo 1. UOZ: Priedlog za odlikovanje, Sulić Nikola, 1. 2. 1944. Prijedlog za Sulićevo odlikovanje podnio je zapovjednik zdruga Marko Pavlović. U prijedlogu se ističe da je Sulić „neobično hrabar i odvažan borac“. Za godinu i mjesto Sulićevog rođenja vidjeti: *Stradanja Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, (pr. Ivica Puljić i dr.), Zagreb, 2001, str. 195. U publikaciji se navodi da je Sulić ubijen "pred kraj rata" u Hrvatskom Zagorju od strane jednog vojnika pod njegovom komandom.
- 35 HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.18, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Vrbana Ante zvanog Podgorski sastavljen u prostorijama Udbe za NR Hrvatsku u Zagrebu dne 12. 5. 1948.
- 36 SR-VAS, NOVJ, k 479, f. 2, d. 34: Izvještaj Logorskog komiteta KPH Centralnom komitetu KPH, Jasenovac, jun 1944; HR-HDA, 1491, OZNA, 2.32, Izvještaj Logorskog komiteta KPH Centralnom komitetu KPH, Jasenovac, jun 1944.

o teritorijalnom rasporedu 8. satnije govori da je 40 pripadnika te satnije bilo raspoređeno u Dubičkim krećanama. Na toj lokaciji, smještenoj pokraj ceste koja spaja Hrvatsku Dubicu i Baćin, pripadnici Ustaškog obrambenog zdruga tokom rata sprovodili su likvidaciju srpskog stanovništva Banije i Potkozarja. Zapovjednik posade u Dubičkim krećanama tokom 1944. bio je poručnik Marko Žarko, rodom navodno od Bosanskog Grahova (vjerovatnije je da je bio rodom iz okoline Livna).³⁷ Sredinom 1944. dijelovi 8. satnije razmješteni su u Lonju i Suvoj, sela na krajnjem zapadu kotara Novska, smještena uz Savu.

Antun Vaistina, gostioničar iz Puske, u čijoj kući su se nastanili pripadnici 8. satnije, u svjedočenju nakon rata imenovao je podoficire 8. satnije koji su, pored poručnika Nikole Sulića, bili najodgovorniji za zločine te jedinice. „Zastavnik Abramović Josip (35), Ličanin priženit u selu Bučje kod Pleternice. Zastavnik Budak Ivan (32), rodom iz Like. Zastavnik Pervan Stipe (24), Hercegovac. Zastavnik Šantić Josip (30), oženjen iz Orahove, kotar Bosanska Gradiška. Zastavnik Mili Ivan (25), Hercegovac. Rojnik Jurković Mato (28), Hercegovac. Zastavnik Fazlija ? (38), iz Bihaća, po zanimanju stolar.“³⁸ Ivan Budak je rođen 1911. u Kučištima Cesaričkim kod Karlobaga. Stupio je u Ustašku obranu 20. jula 1941.³⁹

Osmoj satniji 2. bojne povremeno se pružala pomoć drugih jedinica jasenovačkog zdruga. Kako bilježe oskudni izvori, čini se da je 4. satnija 1. bojne najviše učestvovala u pružanju pomoći 8. satniji. Četvrta (ili strojnička) satnija bila je smještena u logoru Jasenovac i „upotrebljava se za obranu Jasenovca i okolice u slučaju napada“. Zapovjednik 4. satnije bio je natporučnik Križa Ostojić, rodom vjerovatno od Čitluka, koji je sredinom 1944. bio ujedno i zapovjednik 1. bojne Ustaškog obrambenog zdruga. Satnija je sredinom 1944. imala 160 pripadnika, među kojima 144 Hercegovca, deset Bosanaca, pet Slavonaca i jednog Dalmatinca. Logorski komitet KPH je u jednom pismu CK KPH naveo da su pripadnici 4. satnije „većinom koljači“, zbog učešća u masovnim likvidacijama logoraša. Satnija je u tom razdoblju bila naoružana s četiri teška i dva laka

37 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 364, Zh 26479, KKRZ Kostajnica: Izjava Jelke Jelčić iz Šaša, 2. 2. 1946; HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 364, Zh 26479, KKRZ Kostajnica: Izjava Nikole Vukolića iz Šaša, 2. 2. 1946.

38 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Izjava Antuna Vaistine iz Puske, 22. 6. 1946. Izjavu Antuna Vaistine potvrdili su Nikola Subić i Đuro Bogdanović iz Puske. Prezime zastavnika Mili Ivana tako je navedeno u izvoru. Moguće je da je njegovo prezime bilo Milić.

39 HR-HDA, 1549, ZIG NDH, II-93/256, Zapovjedništvo 1. UOZ: Priedlog za odlikovanje, Ivan Budak, Jasenovac, 14. 2. 1944.

minobacača te s osam teških i pet lakih mitraljeza, što je bila izuzetno dobra naoružanost za jedinicu te veličine. Sredinom 1944. godine, satnija se nalazila u Puskoj „na košenju livada i u zasjedama“.⁴⁰ Antun Vaistina, gostioničar iz Puske, u izjavi iz 1946. potvrdio je da je 4. satnija „više puta“ bila u ispomoći „8. satniji kada bi ova potonja akciju vršila“.⁴¹ Svjedok navodi da je poznavao zapovjednika 4. satnije, natporučnika Ostojića, što ukazuje na to da je Ostojić povremeno dolazio u Pusku. Budući da svjedok u prethodnom dijelu izjave govori o akcijama 8. satnije protiv stanovništva općine Crkveni Bok, te da nisu poznate vojne akcije puščanskih ustaša protiv nekih drugih naselja, logično je pretpostaviti da su i pripadnici 4. satnije povremeno učestvovali u napadima na ta sela.

Osmo satnija, kao relativno malobrojna i teritorijalno raštrkana jedinica, ne bi bila kadra da samostalno izvodi vojne akcije, napose upade u sela općine Crkveni Bok, da nije imala pomoć seoske ustaške milicije u naseljima općina Krapje i Lonja (Suvoj, Lonja, Puska, Krapje i Drenov Bok). Najmasovnije i najznačajnije podršku zdruhu pružale su ustaške milicije iz Puske i Krapja. Hrvatsko stanovništvo Lonje (u istoimenoj općini) i, naročito, Plesma (u općini Krapje) pružalo je otpor jasenovačkim ustašama, zbog čega je bilo izloženo represiji i zločinima.

Antun Vaistina iz Puske je, u svjedočenju iz 1946. godine, naveo imena najistaknutijih ustaša iz sela:

U Puskoj je postojala tzv. ustaška milicija kojoj je bio zapovjednik ustaški tabornik Vaistina Mijo, star oko 49 godina, sada se nalazi u zatvoru; i njegovi najbliži saradnici Jambrek Ivan, star oko 50 godina, uhapšen, nalazi se u zatvoru; Jambrek Antun, star oko 30 godina, sada nepoznata boravišta; Ivanković Milan, star oko 30 godina, sada nepoznata boravišta; Alar Mato, star oko 40 godina, iz Timaraca, priženjen u Puskoj, sada se nalazi kod kuće; Bobeta Stevo, star oko 50 godina, iz Šaša, sada se nalazi kod kuće [u Puskoj]. Ustaška milicija iz Puske je morala uvijek ići sa 8. satnijom u akcije u sela općine Crkveni Bok, ali su naprijed navedeni ustaški funkcioneri pod zapovjedništvom tabornika Vaistine Mije vršili razne zločine, palili, ubijali i narod u logore odvodili, dočim za ostale milicionere ja to potvrditi ne mogu,

40 SR-VAS, NOVJ, k 479, f. 2, d. 34: Izvještaj Logorskog komiteta KPH Centralnom komitetu KPH, Jasenovac, jun 1944; HR-HDA, 1491, OZNA, 2.32, Izvještaj Logorskog komiteta KPH Centralnom komitetu KPH, Jasenovac, jun 1944.

41 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Izjava Antuna Vaistine iz Puske, 22. 6. 1946.

ali naprijed navedeni su u svakoj akciji bili i dobrovoljno su se uvijek javljali da idu u akcije sa 8. satnijom i mogu reći da su ovi milicioneri pravi zločinci.⁴²

Tabornik Mijo Vaistina zvan Ribarić te ustaše Ivan Jambrek, Antun Jambrek i Milan Ivanković strijeljani su od strane partizana 1945.⁴³

Partizanski obavještajci izvijestili su krajem decembra 1943. o vješanju Josipa Đajića (45), kovača iz Kraljeve Velike, rodnom iz Lonje, koji je bio sekretar Općinskog komiteta KPH Lipovljani. Vješanje je obavljeno 17. decembra u Lonji. „Drug sekretar Općinskog komiteta Lipovljani utekao je od bande iz sela Kraljeve Velike u Lonju. Međutim, tamo ga je banda uhvatila i objesila. Kada su došli na mjesto gdje je bio obješen povikao je: 'Dolje krvnici i izdajice naroda! Živio drug Staljin!'“⁴⁴ Đajić je uhvaćen prethodnog dana u polju između Trebeža i Puske tokom napada ustaša na grupu partizanskih saradnika. Tom prilikom ubijeni su dvije stanovnice Trebeža i dvoje stanovnika Puske.⁴⁵ Naredni zločin 8. satnije u Lonji izvršen je 22. decembra 1943. Toga dana, ustaše predvođeni Vrbanom izvršili su hapšenje većeg broja mještana, počinili najmanje jedno ubistvo u selu i internirali najmanje 15 mještana. Među 15 poimence poznatih mještana koji su internirani toga dana bilo je osam žena i sedam muškaraca. Navedeni broj je najvjerovatnije nepotpun.⁴⁶ Bila je to dotad najmasovnija internacija u logor Jasenovac osoba hrvatske nacionalnosti od strane ustaša na području kotara Novska. Po sprovođenju u logor, žene

42 HR-HDA, 306, ZKRZ, k. 476, Zh 37847, KKRZ Sunja: Izjava Antuna Vaistine iz Puske, 22. 6. 1946.

43 Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., str. 785–790.

44 HR-HDA, 1491, OZNA, 3.1.2, Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju Glavnom obavještajnom centru (GOC) Hrvatske, 9. 1. 1944, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 25–31. 12. 1943.

45 Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., str. 794, 851, 856; HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, 013.2.18, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Vrban Ante zvanog Podgorski sastavljen u prostorijama Udbe za NR Hrvatsku u Zagrebu dne 12. 5. 1948.

46 SR-AJ, 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (DKRZ), k. 447, s. 469, Spisak žrtava sela Lonje; SR-AJ, 110, DKRZ, k. 447, s. 467, Zapisnik od 29. 4. 1946. spisan u ime Mjesne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Lonji: Izjava Ivana Gabora iz Lonje; HR-HDA, 1561, SDS RSUP SRH, k. 53, 013.2.18, Zapisnik o saslušanju okrivljenog Vrban Ante zvanog Podgorski sastavljen u prostorijama Udbe za NR Hrvatsku u Zagrebu dne 12. 5. 1948; *Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, X, Slavonski Brod, 1984, dok. 136, str. 443; Pismo saradnika NOP-a iz Brezovca Propagandnom odjelu Oblasnog NOO za Slavoniju, 31. 1. 1944; Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., str. 1005–1006.

su razdvojene od muškaraca; potom su „muškarci upućeni u domobrane, otkud su svi pobjegli u partizane, a žene su sve osim Marije Kušan, u logoru Jasenovac poubijane“.⁴⁷

Uporište 8. satnije u Puskoj uspostavljeno je najkasnije sredinom januara 1944, kada i u Drenovom Boku. Istovremeno, u Puskoj je oko 50 mještana naoružano od strane zdruge, čime je formirana seoska ustaška milicija.⁴⁸ U Krapju, selu između Puske i Drenovog Boka, koje je bilo sjedište općine, 8. satnija je imala uporište još u prvoj polovini 1943. Glavni zagovornici uspostavljanja ustaške milicije među mještanima Lonje bili su aktivisti Hrvatske seljačke stranke, koji su, uprkos tome što su djelovali u nekoj vrsti ilegalnosti, zagovarali uspostavljanje seoske milicije jer su bili antipartizanski i antikomunistički nastrojeni.⁴⁹ Oni su „htjeli da narod iz sela Lonje primi oružje, ali se sa time nije slagala većina naroda, govoreći da njima nije potrebno oružje i da ga neće primiti. Kada im to nije uspjelo počeli su s prijetnjom da će iz Jasenovca dovesti nekoliko ustaša koji će narod natjerati da silom prime oružje, ali do sada [proljeće 1944] u tom pogledu nisu ništa učinili.“⁵⁰ Od svih navedenih sela, partizanski pokret je krajem 1943. najmanje pristalica imao u Krapju: „Za Krapje može se općenito reći da su svi skupa banda. To selo surađuje sa bandom, idu s njima u pljačku i vesele se kada neko naše selo strada.“⁵¹

Sredinom aprila 1944. godine, ustaška milicija u Puskoj bila je u potpunosti organizovana kao pomoćna milicija jasenovačkog zdruge.

47 Alojz Buljan, Franjo Horvat, n. d., str. 1005–1006.

48 HR-HDA, 1491, OZNA, 3.1.2, Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, Predmet: Obavještajni izvještaj za mjesec siječanj 1944; HR-HDA, 1491, OZNA, 3.1.2, Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, Predmet: Izvještaj za siječanj 1944.

49 HR-HDA, 1491, OZNA, 3.1.2, Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, Predmet: Obavještajni izvještaj za mjesec siječanj 1944.

50 HR-HDA, 1491, OZNA, 3.1.2, Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, 17. 4. 1944, Predmet: Četrnaestodnevni izvještaj za vrijeme od 26. 3. do 9. 4. 1944.

51 HR-HDA, 1491, OZNA, 3.1.2, Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, 22. 12. 1943, Predmet: Sedmodnevni izvještaj za vrijeme 11–18. 12. 1943. Jedan drugi izvor iz istog razdoblja potvrđuje ocjenu kakvu su partizani imali o stanovnicima ovoga sela: „Selo Krapje je skroz na skroz banditski raspoloženo prema NOB-i“ (HR-HDA, 1809, Oblasni komitet KPH za Slavoniju, k. 1, KP-108/87, Izvještaj iz Slavonije za mjesec prosinac 1943).

U selu Puskoj ima banda svoje uporište i to od 18 ustaša [pripadnika 8. satnije] iz Jasenovca i 52 naoružana civila koji su razdijeljeni u tri roja. Komandant jednoga roja je neki Ribarić, drugoga roja Jambrek, a trećega roja je komandant neki Petranić. Ta banda stalno daje patrole po selu i u neposrednoj blizini sela.⁵²

Krajem maja 1944. godine, narastao je broj pripadnika 8. satnije i ustaških milicionara u Krapju. Tada je u tome selu bilo smješteno 25 pripadnika 8. satnije i oko 75 pripadnika seoske ustaške milicije. U istom razdoblju u Lonji se nalazilo između 15 i 25 pripadnika 8. satnije te nepoznat broj pripadnika seoske ustaške milicije, dok se u Bobovcu nalazilo između 50 i 60 pripadnika seoske ustaške milicije.⁵³ Bobovačka milicija, osim nekoliko pojedinaca, nije iskazivala nepomirljivo neprijateljstvo prema stanovnicima općine Crkveni Bok, kako su to činile milicije iz Puske i Krapja.

3. LJUDSKI GUBICI OPĆINE CRKVENI BOK U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Moje istraživanje je od početka podrazumijevalo da je ljudske gubitke općine Crkveni Bok u Drugom svjetskom ratu moguće utvrditi isključivo metodom poimenične identifikacije na osnovu pronalaženja dosad nepoznatih i nekorištenih izvora te na osnovu provjere i verifikacije podataka u objavljenim spiskovima žrtava.

Dosad su objavljena tri spiska žrtava općine Crkveni Bok 1941–1945. Sva tri spiska se zasnivaju na rezultatima popisa žrtava rata koji je 1964. sprovedla Savezna popisna komisija. Prvi spisak je objavljen u višetomnoj publikaciji koja je obuhvatila sve žrtve koje su na području Jugoslavije popisane u okviru saveznog popisa 1964. Publikaciju je priredio Savezni zavod za statistiku iz Beograda, a 1992. objavilo, tek u nekoliko primjeraka, Savezno izvršno veće Savezne Republike Jugoslavije.⁵⁴

52 HR-HDA, 1491, OZNA, 3.1.2, Mjesečni, polumjesečni i tjedni izvještaji Pomoćnog obavještajnog centra za Slavoniju, POC za Slavoniju GOC Hrvatske, 17. 4. 1944, Predmet: Četrnaestodnevni izvještaj za vrijeme od 26. 3. do 9. 4. 1944.

53 HR-HDA, 1821, Kotarski komiteti Komunističke partije Hrvatske, k. 18, KP-185/680, Izvještaj partizanskog informatora iz Crkvenog Boka Kotarskom komitetu KPH Kostajnica, 6. 6. 1944.

54 Savezno izvršno veće SR Jugoslavije, Žrtve rata 1941–1945. (rezultati popisa), Beograd, 1992. Jedan od kompleta 16 tomova publikacije dostupan je u Arhivu Jugoslavije u Beogradu.

Dva spiska žrtava općine Crkveni Bok, objavljena 1997. i 2017, najvećim dijelom se zasnivaju na podacima iz navedene publikacije iz 1992, dok se manjim dijelom oslanjaju na podatke dobijene od mještana bočanskih sela.⁵⁵ Ana Požar je koristila i dio dokumentacije fonda Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (jedan od tri spiska žrtava općine Crkveni Bok koja postoje u tom fondu). Dakle, popisi iz 1997. i 2017. predstavljaju dopunu popisa iz 1964. Popis iz 2017. potpuniji je u odnosu na prethodne popise, ali je pun nepreciznosti, pa i netačnih podataka.

Poznato je da je popis žrtava rata sproveden 1964. generalno nepotpun, što se ogleda i u spiskovima žrtava triju bočanskih sela. Dvojica popisivača koji su 1964. popisivali žrtve rata u tri bočanska sela popisali su tri četvrtine mještana koji su izgubili život tokom rata (nasilnom smrću ili od posljedica nasilja). Dokumentacija koja je nastala njihovim radom (anketni listovi žrtava) obiluje nepreciznostima i netačnostima (naročito kada je riječ o godištima te mjestu i vremenu smrti žrtava). Nepreciznosti i netačnosti su reprodukovane u publikaciji iz 1992, a potom su ih preuzeli autori spiskova objavljenih 1997. i 2017, kao i Javna ustanova Spomen područje Jasenovac (JUSPJ) i Muzej žrtava genocida iz Beograda (MŽG).⁵⁶ Priređivači publikacije iz 1992. su neke podatke dodatno uopštili (umjesto preciznog datuma stradanja, u publikaciji se navodi samo godina stradanja). Ana Požar te Nikola Turajlić i Maja Kljajić-Vejnović su ispravili dio nepreciznosti, dok su Nikola Turajlić i Maja Kljajić-Vejnović za dio žrtava navodili datum i okolnosti stradanja.

Dopunio sam postojeća saznanja o identitetima žrtava općine Crkveni Bok, bilo da je riječ o utvrđivanju dosad nepoznatih žrtava, bilo da je riječ o ispravljanju grešaka u prethodnim spiskovima i dopuni podataka za poznate žrtve. Ispravke se uglavnom odnose na korekciju godine rođenja, mjesta i okolnosti stradanja, a dopune na utvrđivanje imena oca žrtava i preciziranje datuma smrti i načina stradanja.

55 Ana Požar, „Stradanje mještana opštine Crkveni Bok od jasenovačkih ustaša“, *Jasenovac — sistem ustaških logora smrti*, Saopštenja sa okruglog stola održanog u Beogradu 23. 4. 1996, (ur. Miloš Hamović), Beograd, 1997, str. 118–136; Maja Kљајић-Вejновић, Никола Д. Турајлић, *У раљама геноцида: Страдања становништва Стрмена, Црквеног Бока и Ивањског Бока у XX вијеку*, Београд, 2017, стр. 146–189.

56 Jelka Smreka, Đorđe Mihovilović, *Poimenični popis žrtava koncentracionog logora Jasenovac 1941. — 1945.*, Jasenovac, 2007. Poimenični popis JUSPJ dostupan je na: www.jusp-jasenovac.hr

Ispravke i dopune omogućene su uvidom u druge izvore. Najprije treba spomenuti izvore koji su nastali tokom rata. Najznačajnije otkriće predstavlja dokument nastao 24. januara 1943. radom Općinskog poglavarstva u Crkvenom Boku. Riječ je o nepotpunom spisku žrtava Akcije Crkveni Bok. Spisak sadrži imena 102 stanovnika bočanskih sela stradala tokom i nakon Akcije Crkveni Bok (od 159 žrtava Akcije). Među 102 imena navedena u tom dokumentu validno je 100 imena, budući da je jedna osoba koja se navodi u spisku umrla prirodnom smrću septembra 1942,⁵⁷ a druga poginula u partizanima krajem novembra 1942.⁵⁸ Od 100 imena koja su zabilježena u dokumentu, 23 imena se spominju samo u tom izvoru. Uglavnom je riječ o najstarijim žrtvama. Dokument je donekadavno bio u privatnom vlasništvu, sada se nalazi u Arhivu Srba u Hrvatskoj u Zagrebu. Jedan vrlo važan izvor za utvrđivanje identiteta žrtava Akcije Crkveni Bok sačuvan je fragmentarno. Riječ je o Matičnoj knjizi umrlih župe Crkveni Bok iz 1942. Sačuvano je pet stranica Knjige umrlih za 1942. (knjiga umrlih za prethodnu godinu nije vođena). Na prve četiri stranice upisano je 20 mještana koji su umrli prirodnom smrću (kao uzroci smrti navedeni su uglavnom staračka iznemoglost i tuberkuloza), a na petoj stranici upisano je deset mještana koji su ubijeni 13. oktobra 1942, prilikom prepada jasenovačkih ustaša. Naredne stranice Matične knjige umrlih su istrgnute.⁵⁹ Imena i podatke o pokojnicima upisao je župnik August Kralj neposredno nakon Akcije Crkveni Bok. Čak i fragmentarno sačuvani podaci o žrtvama Akcije iz Matične knjige umrlih predstavljaju dragocjen izvor jer potvrđuju neke identitete žrtava koje jedino navodi spisak Općinskog poglavarstva Crkveni Bok iz 1943. Posebnu važnost tim izvorima pridaje to što su nastali djelatnošću službenika NDH.

Istraživanje matičnih knjiga (matične knjige rođenih, vjenčanih, krštenih i umrlih te domovni protokoli) pravoslavne parohije Crkveni Bok (1918–1941) i privremene rimokatoličke župe Crkveni Bok (1941–1942) omogućilo je brojne ispravke i dopune u prethodnim spiskovima, naročito kada je riječ o utvrđivanju tačnog godišta i imena oca. U prethodnim spiskovima je za više od polovine žrtava/stradalih bila navedena pogrešna

57 Riječ je o Indji Rakić (1852) iz Strmena, koja je umrla 9. 9. 1942. godine (HR-HDA, 1448, ZMMK, Matična knjiga umrlih župe Crkveni Bok 1942).

58 Riječ je o Stojanu (Đorđa) Čakširašu (1921) iz Crkvenog Boka, koji je poginuo kao partizan 2. 11. 1942. prilikom napada na Sunju (SR-AJ, 179, SKPŽR, k. 2584, Savezna popisna komisija — popis žrtava rata za mjesto Crkveni Bok (popisao Milan Popović iz Crkvenog Boka, ovjeren 3. 12. 1964).

59 HR-HDA, 1448, ZMMK, Matična knjiga umrlih župe Crkveni Bok 1942.

godina rođenja, dok ime oca nije bilo navedeno za četvrtinu žrtava. Godišta pojedinih žrtava/stradalih, navođena u prethodnim spiskovima, ponekad su vrlo neprecizna. Primjera radi, Dušan Vila iz Strmena, koji je 1964. pružio podatke za članove njegove porodice, koje je kao žrtve popisao Gojko Skrobo iz Ivanjskog Boka, u okviru saveznog popisa žrtava rata, naveo je pogrešna godišta za roditelje i suprugu, koji su stradali u ratu. Njegov otac Ilija nije rođen 1887, kako je Dušan naveo, već 1882. Njegova majka Mara nije rođena 1885, već 1879. Njegova supruga Ana nije rođena 1915, već 1918. Uvidom u Domovni protokol sela Strmena, ustanovio sam tačna godišta troje žrtava. Sličnih primjera pogrešnih podataka o godištima najbližih srodnika, koje su davali njihovi ukućani, ima još, a pogotovo su brojni pogrešni podaci o godištima žrtava/stradalih čiji izvor nisu bili najbliži srodnici. Greške u godištima zabilježene su i u drugim izvorima (spiskovi Zemaljske komisije iz 1944. i 1946).

Utvrдио sam tačnu godinu rođenja za najmanje 579 od 920 stanovnika općine Crkveni Bok koji su stradali u Drugom svjetskom ratu. Taj broj bi bio veći da sam imao uvid u Domovni protokol Ivanjskog Boka (koji se ne čuva u Državnom arhivu u Sisku, gdje se čuvaju domovni protokoli za Strmen i Crkveni Bok) i da su domovni protokoli (popisi parohijana po domaćinstvima) sačuvani u cijelosti (iz oba domovna protokola istrgnuto je oko trećine stranica). Godišta stradalih koja sam utvrдио na osnovu matičnih knjiga i domovnih protokola označio sam zvjezdicom u tablicama u Spiskovima žrtava u ovoj knjizi. Za ostatak stradalih navedena su godišta na osnovu drugih izvora (tri spiska Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz 1944. i 1946. i spisak Savezne popisne komisije iz 1964). Ta godišta mogu biti približna, ali nerijetko i tačna. Nema sumnje da je u spiskovima za preko 70% žrtava/stradalih navedeno tačno godište.

Utvrдио sam ime oca za 863 od 949 osoba koje su rođene ili su imale prebivalište u općini Crkveni Bok, a koje su stradale 1941–1945, što čini 90% stradalih. Utvrдио sam ime oca za 87 žrtava uz čije ime i prezime u prethodnim spiskovima nije bilo navedeno ime oca.

Otkrio sam identitete 99 žrtava koje su smrtno stradale krivicom NDH, čija imena se ne navode u prethodnoj literaturi — odnosno u spisku koji je Ana Požar priložila u svom radu iz 1997. i u spisku koji su Nikola Turajlić i Maja Kljajić-Vejnović priložili u svojoj knjizi iz 2017. Najveći broj otkrivenih identiteta odnosi se na žrtve Akcije Crkveni Bok (44) te na žrtve koje su internirane u logor Jasenovac 22. avgusta 1944, gdje su ubrzo potom ubijene (47). Ostatak se odnosi na dosad nepoznate žrtve masakra

22. avgusta 1944. To čini 13,4% od 734 žrtava koje su stradale krivicom NDH. Takođe, otkrio sam identitete 27 mještana sela Crkveni Bok koji su umrli u izbjeglištvu u više mjesta na Baniji, nakon 22. avgusta 1944.

Dakle, otkrio sam identitete 47 dosad nepoznatih žrtava logora Jasenovac iz tri sela općine Crkveni Bok. S druge strane, istraživanje je ustanovilo da dio žrtava/stradalih iz tri bočanska sela, za koje se u prethodnim spiskovima navodi da su ubijeni ili umrli u logoru Jasenovac, nije izgubio život u tom logoru.

Nepravilnosti i netačnosti u prethodnim spiskovima, prije svega, odnose se na mještane koji su umrli prirodnom smrću u zbjegu nakon 22. avgusta 1944; oni se u prethodnim spiskovima navode kao žrtve logora Jasenovac. Te greške nisu nastale krivicom Ane Požar, Nikole Turajlića i Maje Kljajić-Vejnović, niti krivicom saradnika JUSPJ i MŽG. Greške su posljedica nečije intervencije u dokumentaciji Savezne popisne komisije iz 1964. te nedovoljne stručnosti saradnika Saveznog zavoda za statistiku koji nisu znali da prepoznaju prethodne intervencije u rečenoj dokumentaciji kada su ispisivali podatke s anketnih listova u objedinjenu bazu podataka. Treba napomenuti da je prilikom popisivanja žrtava rata, u okviru saveznog popisa 1964, svakoj žrtvi dodijeljen jedan anketni list (koji ima lice i naličje namijenjeno utvrđivanju podataka o žrtvi). Neko nepoznat je prepravljao podatke u anketnim listovima pojedinih žrtava iz Strmena i Ivanjskog Boka. Prepravljanje podataka je podrazumijevalo precrtavanje prethodnog upisa o mjestu i načinu stradanja te dopisivanje proizvoljnih podataka o mjestu i načinu stradanja. Ta pojava nije uočena u anketnim listovima žrtava iz Crkvenog Boka, dok je u anketnim listovima žrtava iz Strmena i Ivanjskog Boka prisutna u manje od 10% primjera. Bez neposrednog uvida u 702 anketna lista žrtava iz Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka, koja su pohranjena u Arhivu Jugoslavije u Beogradu, ne bi bilo moguće uočiti te nepravilnosti.

Primjera radi, u anketnom listu žrtve rata Mihaila Mile (Teše) Vile (1870) iz Strmena navodi se da je žrtva umrla januara 1945. u Glini „od posljedica iz logora“. Naziv mjesta stradanja („Glina“) naknadno je precrtan i pored njega je dopisano: „Jasenovac“. Mihailo Vila jeste bio zatočen u logoru Jasenovac oktobra 1942, odakle je pušten kući. On nije smrtno stradao u logoru i nema dokaza da je umro od posljedica logora. Međutim, njegovo ime je uvršteno u spisak iz 2017, gdje se navodi da je „ubijen 1945. u Jasenovcu“. Takođe, njegovo ime je uvršteno u baze podataka JUSPJ i MŽG, kao ime žrtve koja je stradala u logoru Jasenovac. Ana Požar nije uvrstila Mihaila Vilu u svoj spisak, objavljen 1997.

Ili, na primjer, žrtva rata Janja (Stojana) Kačar (1875) iz Strmena uvrštena je u spiskove iz 1997. i 2017, kao i u baze podataka JUSPJ i MŽG, kao žrtva koja je navodno smrtno stradala u logoru Jasenovac 1945. Međutim, Janja Kačar je umrla januara 1945, negdje na Baniji, u izbjeglištvu. Ona jeste bila zatočena u logoru Jasenovac oktobra 1942, odakle je puštena kući. Međutim, i tu je neko izmijenio mjesto stradanja žrtve tako što je precrtao „Banija“ i dopisao „Jasenovac“.

Dvanaest stradalih iz Strmena, koji su umrli u izbjeglištvu na Baniji, od 22. avgusta 1944. do kraja rata, uvršteno je u spiskove iz 1997. i 2017, ili u baze podataka JUSPJ i MŽG (u bazi podataka JUSPJ, kao navodne žrtve logora Jasenovac, uvršteno je deset stanovnika Strmena koji su umrli na Baniji u izbjeglištvu) kao žrtve logora Jasenovac.⁶⁰ Osim toga, u pomenutim spiskovima i bazama podataka, kao žrtve logora Jasenovac, navodno smrtno stradale u logoru, navodi se i 11 žrtava iz Strmena koje su doista umrle od posljedica boravka u logoru (u bazi podataka JUSPJ uvršteno je pet od 11 žrtava).⁶¹ Međutim, niko od njih nije umro u logoru, već su umrli nakon puštanja iz logora (nakon Akcije Crkveni Bok) — neke žrtve poslije nekoliko dana ili nedjelja, a neke poslije nekoliko mjeseci. Te žrtve su nesumnjivo umrle od posljedica boravka u logoru. Većina tih žrtava bili su djeca i starci. Te žrtve su indirektno žrtve logora Jasenovac, iako nisu izgubile život u logoru, i nesumnjive su žrtve genocida.

Slično tome, 11 stradalih iz Ivanjskog Boka, koji su umrli u izbjeglištvu na Baniji nakon 22. avgusta 1944, uvršteno je u spiskove žrtava iz 1997. i 2017, ili u baze podataka JUSPJ i MŽG (osam od 11 stradalih uvršteno

60 U tablici 21 u Spiskovima navedeni su mjesto i vrijeme smrti, kao i izvor podataka o načinu stradanja, za svih deset žrtava. Ovdje navodim njihova imena: Ana (Stojan) Lončarević (1902), Mile (Tešo) Vila (1870), Obrad (Janko) Arbutina (1899), Janja (Stojan) Kačar (1875), Milica (Janko) Rak (1903), Janko (Petar) Rak (1882), Milja (Mičo) Dokman (1904) (u bazi podataka JUSPJ pogrešno navedena kao stanovnica Celestrine kod Maribora), Stojan (Đuro) Savurdić (1891), Stevo (Petar) Savurdić (1883), Ljuba (Gligo) Danilović (1881).

61 U tablici 5 u Spiskovima navedeni su mjesto i vrijeme smrti, kao i izvor podataka o načinu stradanja, za svih pet žrtava. Ovdje ću navesti imena onih mještana Strmena koji su umrli nakon puštanja iz logora (od posljedica boravka u logoru), navedena u bazi podataka JUSPJ kao žrtve stradale u logoru: Kata (Nikola) Dokman (1897); Mičo (Petar) Dokman (1902); Đuro (Jovan) Maslovara (1903); Ljuban (Stojan) Turajlić (1942); Milica (Stojan) Turajlić (1940). Osim toga, u bazi podataka JUSPJ naveden je Milan (Đuro) Radovanović (1942) iz Strmena kao žrtva iz Đakova ubijena u Jasenovcu. Milan Radovanović je zaklan u kolijevci 13. 10. 1942. u Strmenu od strane jasenovačkih ustaša.

je u bazu podataka JUSPJ).⁶² Isto tako, u pomenutim spiskovima i bazama podataka, kao žrtve logora Jasenovac, navodno stradale u logoru, navodi se i 14 žrtava iz Ivanjskog Boka koje su doista umrle od posljedica boravka u logoru (u bazi podataka JUSPJ uvršteno je 12 od 14 žrtava). Te žrtve su takođe umrle nakon puštanja iz logora, nakon Akcije Crkveni Bok.⁶³

U svakom slučaju, 17 od 35 žrtava iz Strmena i Ivanjskog Boka, koje su umrle od posljedica boravka u logoru, jesu žrtve genocida. Diskutabilno je da li njihova imena treba uvrstiti u spisak žrtava logora Jasenovac. Mještani ta dva sela, umrli u izbjeglištvu nakon 22. avgusta 1944, jesu žrtve rata, odnosno stradali. Međutim, pošto su umrli u izbjeglištvu, u koje su otišli da ne bi bili pobijeni ili internirani u logore, ti ljudi su nesumnjive žrtve politike NDH prema Srbima. Dakle, oni nisu samo žrtve rata, već su i indirektno žrtve genocida, pogotovo ako znamo da su uslovi života u izbjeglištvu mogli pogoršati njihovo zdravstveno stanje i ubrzati smrt.

Jedan od najznačajnijih rezultata mog istraživanja jeste utvrđivanje okolnosti (mjesto, vrijeme i kontekst) stradanja mještana. Prethodno sam nekoliko puta spomenuo da broj žrtava Akcije Crkveni Bok iznosi najmanje 159 (48 iz Strmena, 84 iz Crkvenog Boka i 27 iz Ivanjskog Boka). Te žrtve su stradale na nekoliko načina. Dio je ubijen u selima 13. i 14. oktobra 1942, dio je ubijen ili je umro u logorima, a najveći dio je umro do sredine 1943. od posljedica boravka u logorima. Naredno masovno stradanje vezano je za raciju i internaciju u bočanskim selima 22. avgusta 1944. Toga dana je u bočanskim selima ubijeno najmanje 37 mještana, a u logor Jasenovac je internirano 318 mještana. Svi internirani su pobijeni ubrzo nakon dovođenja u logor. To je najmasovniji zločin nad stanovnicima

62 U tablici 23 u Spiskovima navedeni su mjesto i vrijeme smrti, kao i izvor podataka o načinu stradanja, za svih osam žrtava. Ovdje navodim njihova imena: Draga (Vaso) Čorić (1878), Draga (Mihailo) Goga (1876), Milja (Gajo) Kuruzović (1891), Stevo (Stevan) Mataruga (1898), Milica Milja (Đuro) Rađenović (1885), Draga (Nikola) Skrobo (1935), Ljubomir (Đuro) Vučenović (1880), Vaso (Nikola) Vučenović (1900).

63 Njihova imena su navedena u tablici 7 u Spiskovima. Ovdje ću navesti imena onih mještana Ivanjskog Boka koji su umrli nakon puštanja iz logora (od posljedica boravka u logoru), navedena u bazi podataka JUSPJ kao žrtve stradale u logoru: Stojan (Božo) Cikota (1942), Petar (Mihailo) Čorić (1896), Jovo (Stevan) Mašala (1866), Julika (Janko) Miljković (1879) (žrtva rođena u Crkvenom Boku, što se navodi u bazi podataka JUSPJ, ali je bila stanovnica Ivanjskog Boka, gdje je živjela nakon udaje), Inđa (Gligo) Popović (1878), Jovo (Pajo) Popović (1865), Pantelija (Maksim) Popović (1858), Simo (Stevo) Popović (1877), Ljuba (Nikola) Skrobo (1862), Mihailo (Mičo) Skrobo (1862), Cvijeta (Tešo) Vladušić (1891), Stojica/Stoja (Savo) Vladušić (1939). Te žrtve su indirektno žrtve logora Jasenovac i nesumnjivo su žrtve genocida.

općine Crkveni Bok u Drugom svjetskom ratu, koji podrazumijeva likvidaciju. Masovniji zločin od tog zločina bila je internacija sprovedena 13. oktobra 1942. U jesen 1944. ubijeno je najmanje 80 mještana bočanskih sela, dijelom u logoru Jasenovac, a dijelom na području Sunje. Bilo je to najmasovnije stradanje Bočana nakon 22. avgusta 1944.

U Spiskovima stanovnika općine Crkveni Bok koji su izgubili život krivicom NDH i Trećeg Reicha, naveo sam imena osoba koje su bile stanovnici kotara Novska, ali su rođene u općini Crkveni Bok. Riječ je Bočanima koji su se između 1910. i 1930. iselili u sela novljanskog kotara Trebež, Puska, Jazavica, Voćarica i Roždanik, gdje su zasnovali porodice i gdje je živjelo stotinak članova njihovih porodica. Maja i jula 1942. u logor Jasenovac je internirano 11 osoba rođenih u općini Crkveni Bok koje su bile mještani Trebeža i Puske.⁶⁴ Dvadesetog septembra 1944. godine, pripadnici Ustaškog obrambenog zdruga su izvršili prepade u selima između Novske i Rajića, pohvatali i internirali nekoliko stotina tamošnjih Srba. Među njima je bilo i preko 40 članova porodica porijeklom iz bočanskih sela. U knjizi navodim imena 18 stanovnika Jazavice, Voćarice, Roždanika i Rajića, rođenih u nekom od bočanskih sela, koji su 20. septembra 1944. internirani u logor Jasenovac, gdje su pobijeni.⁶⁵ Preseljene bočanske porodice bile su žrtve genocida poput njihovih rođaka i nekadašnjih komšija iz starog zavičaja. Njihovo stradanje treba sagledavati u kontekstu stradanja Srba s područja kotara Novska krajem ljeta i početkom jeseni 1944. Uostalom, i stradanje stanovnika općine Crkveni Bok od 22. avgusta 1944. do kraja te godine dio je šireg konteksta stradanja srpskog stanovništva u okolini i relativnoj blizini logora Jasenovac i Stara Gradiška od druge polovine avgusta do kraja decembra 1944.

Prethodna istraživanja, napose istraživanje Save Skrobe iz Ivanjskog Boka, utvrdila su identitete većine poginulih pripadnika partizanskog pokreta iz Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka. Istraživanje Nikole Turajlića i Maje Kljajić-Vejnović otkrilo je identitete još četiri poginula bočanska partizana, koja se ne navode u Skrobinoj knjizi. Moje istraživanje je otkrilo identitete još devet poginulih bočanskih partizana. Ukupan broj poginulih partizana iz općine Crkveni Bok jeste 101 (37 iz Strmena, 48 iz Crkvenog Boka i 16 iz Ivanjskog Boka).⁶⁶

64 Vidjeti tablicu 4 u Spiskovima.

65 Vidjeti tablicu 18 u Spiskovima.

66 Vidjeti tablice 24, 25 i 26 u Spiskovima.

TABLICA 33: Broj stanovnika općine Crkveni Bok prema okolnostima stradanja.

KONTEKST I OKOLNOSTI STRADANJA	BROJ UBIJENIH/ UMRLIH/ POGINULIH
Stanovnici općine Crkveni Bok koji su kao pripadnici JV poginuli u Aprilskom ratu	3
Pripadnici JV, zarobljeni u Aprilskom ratu, umrli ili stradali u logorima u Njemačkoj kao ratni zarobljenici ili umrli tokom rata od posljedica logora	2
Stanovnici općine Crkveni Bok ubijeni 1941. kao civili	4
Stanovnici kotara Novska, zavičajni u općini Crkveni Bok, koji su maja i jula 1942. internirani u logor Jasenovac i ondje pobijeni	11
Stanovnici Strmena stradali tokom Akcije Crkveni Bok 13. oktobra 1942. ili od posljedica Akcije	48
Stanovnici Crkvenog Boka stradali tokom Akcije Crkveni Bok 13. oktobra 1942. ili od posljedica Akcije	84
Stanovnici Ivanjskog Boka stradali tokom Akcije Crkveni Bok 13. oktobra 1942. ili od posljedica Akcije	27
Stanovnici Crkvenog Boka ubijeni od strane 11. SS divizije Nordland 14–15. oktobra 1943.	5
Stanovnici općine Crkveni Bok ubijeni od strane 1. kozačke divizije Wehrmachta i njemačke avijacije 7. februara 1944.	7
Stanovnici Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka ubijeni od strane pripadnika UOZ iz Jasenovca i ustaške milicije iz Puske juna 1944.	34
Stanovnici općine Crkveni Bok ubijeni od strane pripadnika UOZ iz Jasenovca i ustaške milicije iz Puske 22. avgusta 1944.	37
Stanovnici Strmena koji su 22. avgusta 1944. internirani u logor Jasenovac i ondje pobijeni	163
Stanovnici Crkvenog Boka koji su 22. avgusta 1944. internirani u logor Jasenovac i ondje pobijeni	117
Stanovnici Ivanjskog Boka koji su 22. avgusta 1944. internirani u logor Jasenovac i ondje pobijeni	38
Stanovnici općine Crkveni Bok ubijeni u Strmenu i Crkvenom Boku od strane UOZ iz Jasenovca i ustaške milicije iz Puske 2. septembra 1944.	9
Stanovnici općine Crkveni Bok koji su početkom septembra 1944. uhvaćeni u Bobovcu te pobijeni u logoru Jasenovac ili, manjim dijelom, u Bobovcu i na putu u logor	36

Stanovnici općine Crkveni Bok, povratnici iz Srbije, mahom bivši pripadnici Samozaštite, koji su septembra 1944. uhvaćeni na željezničkoj stanici u Novskoj te odvedeni u Jasenovac, gdje su pobijeni	31
Stanovnici kotara Novska, zavičajni u općini Crkveni Bok, koji su 20. septembra 1944. internirani u logor Jasenovac i ondje pobijeni	18
Stanovnici općine Crkveni Bok koji su X–XII 1944. uhvaćeni u Žremenu, Bistraču i Strmenu od strane UOZ iz Jasenovca te pobijeni u Stazi, na putu za Jasenovac ili u logoru Jasenovac	80
Stanovnici općine Crkveni Bok koji su 1944. internirani u logore u Njemačkoj i ondje smrtno stradali	6
Stanovnici Strmena koji su umrli u izbjeglištvu na Baniji od 22. avgusta 1944. do okončanja rata	19
Stanovnici Crkvenog Boka koji su umrli u izbjeglištvu na Baniji od 22. avgusta 1944. do okončanja rata	35
Stanovnici Ivanjskog Boka koji su umrli u izbjeglištvu na Baniji od 22. avgusta 1944. do okončanja rata	11
Stanovnici Strmena koji su poginuli kao pripadnici NOVJ i JA (partizani)	37
Stanovnici Crkvenog Boka koji su poginuli kao pripadnici NOVJ i JA (partizani)	48
Stanovnici Ivanjskog Boka koji su poginuli kao pripadnici NOVJ i JA (partizani)	16
Stanovnici općine Crkveni Bok — pripadnici Samozaštite — ubijeni nakon zarobljavanja ili hapšenja od strane partizana i/ili OZNA-e tokom rata	24
Ukupan broj rođenih na tlu općine Crkveni Bok ubijenih / umrlih od posljedica rata / poginulih 1941–1945.	949
Ukupan broj stanovnika općine Crkveni Bok (bez lica zavičajnih u općini) ubijenih / umrlih od posljedica rata / poginulih 1941–1945.	920
Stanovnici općine Crkveni Bok (bez lica zavičajnih u općini) stradali krivicom UOZ iz Jasenovca	706
Ukupan broj rođenih na tlu općine Crkveni Bok stradalih krivicom UOZ iz Jasenovca	734

Najmasovniji primjer prisile nad lokalnim stanovništvom bilo je prisiljavanje da mještani promijene vjeroispovijest. Najmasovniji primjer nasilja nad lokalnim stanovništvom bila je internacija u logor Jasenovac između 1.000 i 1.300 mještana 13. oktobra 1942. Iako je većina preživjela

internaciju, budući da su njemački patroni natjerali vlasti NDH da puste internirane Bočane, iskustvo internacije, boravak u stravičnim uslovima, doživljaj masovne patnje i psihoze, pljačkanje interniranih — predstavljaju izloženost nasilju i zločinu. Ukoliko uzmemo u obzir to da je preko stotinu mještana bilo zarobljeno u Aprilskom ratu i potom internirano u njemačke logore za vojne zarobljenike, te da je u njemačkim radnim logorima krajem rata boravilo nekoliko desetina mještana, kao i činjenicu da dio mještana koji su internirani 1944. nije bio interniran tokom Akcije Crkveni Bok (jer su uspjeli pobjeći), može se iznijeti pretpostavka da je boravak u logorima iskusilo 50–60% stanovnika općine Crkveni Bok. Oko 400 mještana koji su bili internirani nije preživjelo internaciju u logorima NDH i Trećeg Reicha. Strmen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok su sela logoraša i izbjeglica. Iskustvo logora i zbjega ostavilo je trajan pečat na stanovnicima. Svaki stanovnik strahovao je za život tokom rata. Vrlo su rijetka domaćinstva koja nisu izgubila nekoga u ratu. Bilo ih je svega nekoliko. Sva bočanska domaćinstva su bila izložena pljački i uništenju prilikom više prepada ustaša i njemačkih vojnika. Nijedna kuća ni javna zgrada u Strmenu, Crkvenom Boku i Ivanjskom Boku nije preživjela rat. Svi mještani su postali beskućnici. Svima je opljačkana ili uništena imovina. Svakome je ubijen ili otet konj, krava ili pas. Boravak u logorima, život u zbjegu, tuga za stradalim ukućanima, rođacima, prijateljima i životinjama, strah od gubitka života ostavili su doživotnu traumu. Tu traumu su naslijedile i generacije rođene nakon rata.

Tridesetih godina prošlog vijeka, broj rođene djece u općini Crkveni Bok bio je između 30 i 40 po godini. Tokom 1941. i 1942. u bočanskim selima je rođeno oko 55 djece. Od 13. oktobra 1942. do kraja rata rođen je vrlo mali broj djece, vjerovatno tek desetak. Znatna većina djece rođene tokom rata nije preživjela. Mnoga su bila ubijena na vrlo surov način. Demografski gubici općine Crkveni Bok u Drugom svjetskom ratu podrazumijevaju preko stotinu djece koja nisu rođena zbog rata.

Metodom poimenične identifikacije utvrđeni su identiteti 920 stanovnika općine Crkveni Bok srpske nacionalnosti koji su izgubili život tokom Drugog svjetskog rata. Broj Srba u općini 1940. godine iznosio je 3.022. To znači da je tokom rata život izgubilo 30,4% mještana. Međutim, broj mještana koji su ubijeni, poginuli ili umrli u uslovima nametnutim nasiljem bio je veći od broja utvrđenih identiteta, a takođe i procent stradalih. Naime, ako uporedimo podatke o broju stanovnika Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka iz crkvenog popisa za 1936. (crkveni popis za 1940. ne navodi broj parohijana po selima, već broj parohijana

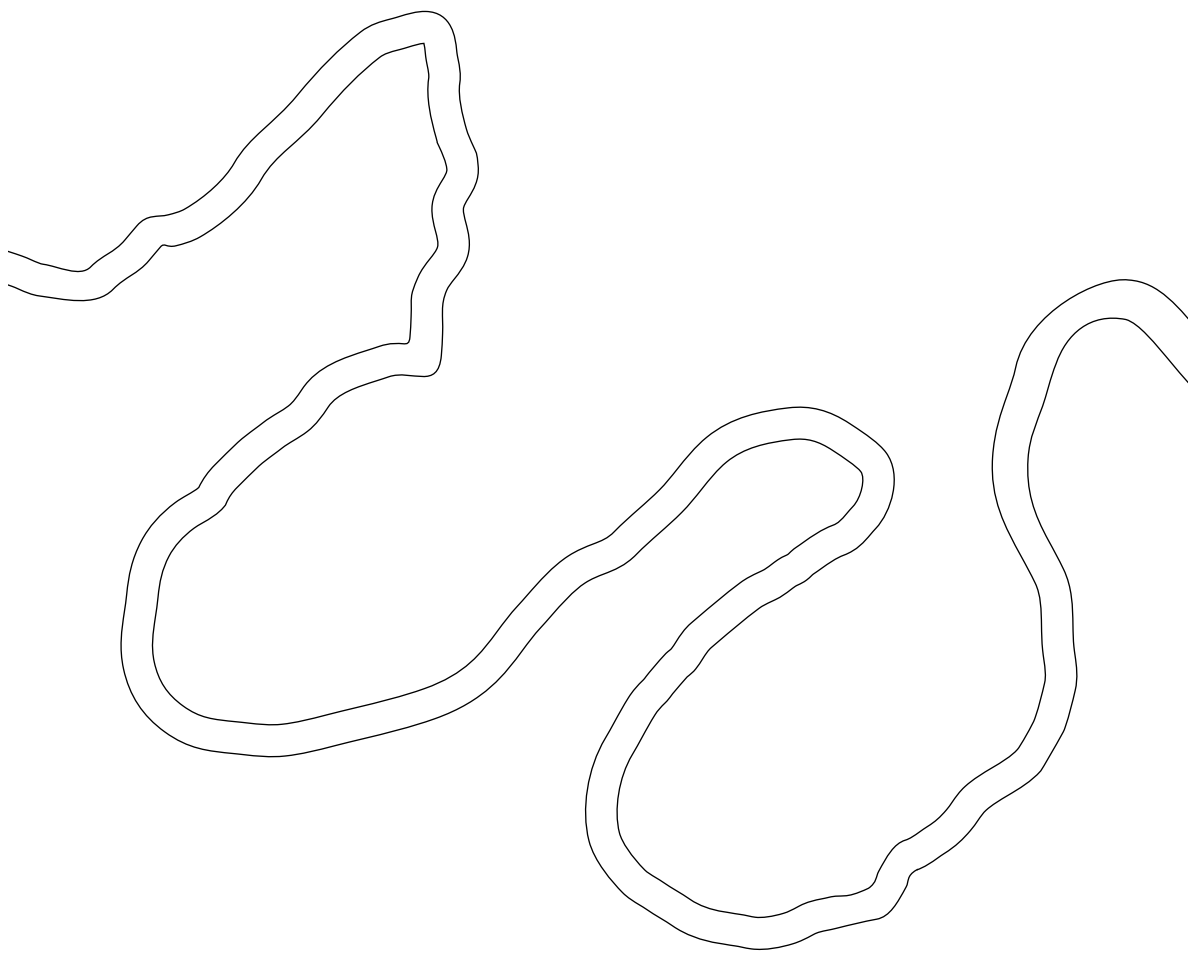
u parohiji, to jest općini) s podacima o broju stanovnika iz dva poslije-ratna državna popisa (za 1948. i 1953), dolazimo do zaključka da je broj stanovnika u Strmenu manji za otprilike 47%, u Crkvenom Boku za oko 43%, a u Ivanjskom Boku za otprilike 34%. Na nivou općine, to bi iznosilo 43–44% stanovnika manje nego 1936. Da li to nužno znači da je preko 40% stanovnika općine Crkveni Bok izgubilo život u Drugom svjetskom ratu? Ne mora da znači, ali ukazuje na realnu pretpostavku da rat nije preživjelo više od 30,4% mještana, možda za nekoliko procenata više. Dio mještana se nije vratio u sela nakon rata, ali nema sumnje da dio mještana koji su izgubili život tokom rata nije uvršten ni u jedan spisak žrtava koji sam koristio u istraživanju.

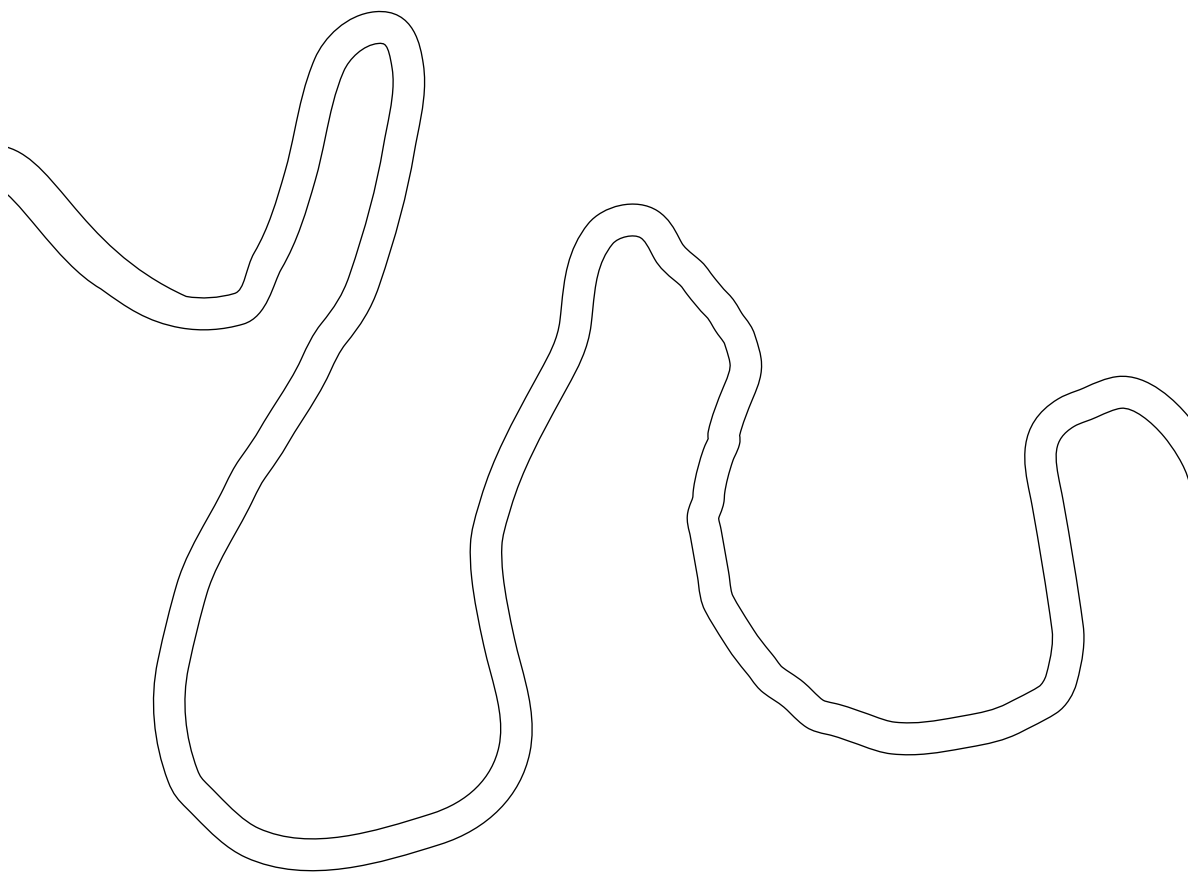
TABLICA 34: Komparacija podataka iz crkvenog popisa iz 1936. s podacima iz državnih popisa iz 1948. i 1953. za tri sela općine Crkveni Bok kako bi se utvrdili približni demografski gubici Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka u Drugom svjetskom ratu.

SELO	Strmen	Crkveni Bok	Ivanjski Bok	Općina
BROJ SRBA PREMA CRKVENOM POPISU 1936.	1.263	1.258	515	3.036
BROJ SRBA PREMA DRŽAVNOM POPISU 1948. ⁶⁷	~ 642	~ 694	~ 340	1.676
RAZLIKA	621	564	175	1.360
%	49,40	44,83	33,98	44,79
BROJ SRBA PREMA DRŽAVNOM POPISU 1953. ⁶⁸	687	750	327	1.764
RAZLIKA	576	508	188	1.272
%	45,60	40,38	36,50	41,89

67 *Stanovništvo 1857 — 1961. po naseljima i dijelovima naselja: Sisak*, (pr. Republički zavod za statistiku SRH), Zagreb, 1964, str. 80–84.

68 Isto.

VII SPISKOVI ŽRTAVA

NAPOMENA: zvjezdicom (*) su označena godišta koja su potvrđena u sačuvanim crkvenim matičnim knjigama.

1. IZVORI KORIŠĆENI ZA SASTAVLJANJE SPISKOVA ŽRTAVA

- AP1997 — rad Ane Požar iz 1997.
AP2007 — rad Ane Požar iz 2007.
BH2011 — knjiga Alojza Buljana i Franje Horvata iz 2011.
ČBB1976 — knjiga o Četvrtoj banijskoj brigadi iz 1976.
DPCB — Domovni protokol za selo Crkveni Bok, čuva se u Državnom arhivu u Sisku.
DPS — Domovni protokol za selo Strmen, čuva se u Državnom arhivu u Sisku.
KIP1944 — svjedočenje Mile Požara pred Komesarijatom za izbeglice i preseljenike u Beogradu (1943), čuva se u Državnom arhivu Srbije u Beogradu.
KIP1944 — svjedočenje Petra Turajlića pred Komesarijatom za izbeglice i preseljenike u Beogradu (1944), prepis se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.
MKRCB1941 — Matična knjiga rođenih župe Crkveni Bok (1941), čuva se u Mjesnom uredu Sunja (original) i Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (mikrofilmovana kopija).
MKRCB1942 — Matična knjiga rođenih župe Crkveni Bok (1942), čuva se u Mjesnom uredu Sunja (original) i Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (mikrofilmovana kopija).
MKUCB1942 — Matična knjiga umrlih župe Crkveni Bok (1942), čuva se u Mjesnom uredu Sunja (original) i Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (mikrofilmovana kopija).
OPCB1943 — Spisak žrtava Akcije Crkveni Bok koji je 25. januara 1943. načinilo Općinsko povjerenstvo u Crkvenom Boku, čuva se u Arhivu Srba u Hrvatskoj u Zagrebu.
OZNA1944 — izvještaji Odjeljenja za zaštitu naroda iz 1944, čuvaju se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.
SKPŽR1964 — dokumentacija Savezne komisije za popis žrtava rata (1964), čuva se u Arhivu Jugoslavije u Beogradu.
SS2012 — knjiga Save Skrobe iz 2012.
TV2017 — knjiga Nikole Turajlića i Maje Kljajić Vejnović iz 2017.
ZKRZ1944 — spisak žrtava Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka koji je 1944. načinila Općinska komisija za ratne zločine Crkveni Bok, čuva se u fondu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (kutija 186).
ZKRZ1946/1 — spisak žrtava Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka koji je 1946. načinio Mjesni narodnooslobodilački odbor Crkveni Bok, čuva se u fondu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (kutija 33).
ZKRZ1946/2 — spisak žrtava Strmena, Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka koji je 1946. načinila Kotarska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Sunja, čuva se u fondu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (kutija 476).
ZKRZ1946/N — spisak žrtava Voćarice koji je 1946. načinila Kotarska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Novska, čuva se u fondu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (kutija 45).
ZKRZ1946/O — spisak žrtava Jazavice koji je 1946. načinila Kotarska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Okučani, čuva se u fondu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (kutija 46).

2. SPISKOVI STANOVNIKA OPĆINE CRKVENI BOK KOJI SU IZGUBILI ŽIVOT KRIVICOM REŽIMA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE I TREĆEG REICHA

TABLICA 1: Stanovnici općine Crkveni Bok koji su kao pripadnici Jugoslovenske vojske poginuli u Aprilskom ratu 1941.

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	MJESTO ROĐENJA	MJESTO POGIBIJE	IZVORI
Boško (Mihailo) Pralica	1879.*	Strmen	Ribari (Šabac)	TV2017
Boško (Stevo) Zlokapa	1919.	Crkveni Bok	Sarajevo	SKPRŽ1964
Lazo (Petar) Zlokapa	1922.	Crkveni Bok	Sarajevo	SKPRŽ1964

TABLICA 2: Pripadnici Jugoslovenske vojske, zarobljeni u Aprilskom ratu, umrli ili stradali u logorima u Njemačkoj kao ratni zarobljenici ili umrli tokom rata od posljedica logora

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	MJESTO ROĐENJA	VRIJEME SMRTI	MJESTO SMRTI	IZVORI
Jovan (Petar) Dokman	1909.*	Strmen	1943.	Beograd	SKPRŽ1964
Stevo (Đorđe/Đuro) Radovanović	1914.	Strmen	14.4.1945.	Küstrin (Njemačka)	SKPRŽ1964

TABLICA 3: Stanovnici općine Crkveni Bok ubijeni 1941. kao civili

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	MJESTO ROĐENJA	VRIJEME SMRTI	MJESTO SMRTI	IZVORI
Mirko Janjić	/	Strmen	VII-VIII 1941.	Jadovno	KIP1944 AP1997 ZD2017
Jovan (Stojan) Pantelić	1911.*	Strmen	1941. I 1942.	Osijek / Stara Gradiška	SKPŽR1964 AP1997
Uroš (Stojan) Savurdić	1888.	Strmen	IX-X 1941.	Slovinci	KIP1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Petar (Đorđe) Turajlić	1904.*	Strmen	IX 1941.	Slovinci	DPS KIP1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964

TABLICA 4: Spisak stanovnika kotara Novska, zavičajnih u općini Crkveni Bok, koji su maja i jula 1942. internirani u logor Jasenovac i ondje pobijeni

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	MJESTO ROĐENJA	MJESTO PREBIVANJA	IZVORI
Janko (Stojan) Čakširaš	1875.*	Crkveni Bok	Puska	SKPŽR1964 BH2011

Milica Maljak	1874.	Strmen	Trebež	ZKRZ1946/N
Milja Mataruga (Obradović)	1895.	Ivanjski Bok	Trebež	BH2011
Draga Šerbedžija	1924.	Crkveni Bok	Trebež	BH2011
Pero Šerbedžija	1915.	Crkveni Bok	Trebež	BH2011
Stoja (Mile) Todorović	1885.	Ivanjski Bok	Puska	BH2011
Stojan (Janko) Todorović	1870.*	Crkveni Bok	Puska	ZKRZ1946/N SKPŽR1964 BH2011
Velimir/Mile (Stevan) Turajlić	1887.*	Crkveni Bok	Trebež	ZKRZ1946/N SKPŽR1964 BH2011
Sava (Velimir/Mile) Turajlić	1926.	Crkveni Bok	Trebež	BH2011
Petar (Stevan) Vila	1885.*	Strmen	Trebež	BH2011
Đorđe (Petar) Vukota	1900.	Ivanjski Bok	Trebež	ZKRZ1946/N BH2011

TABLICA 5: Spisak stanovnika Strmena stradalih tokom Akcije Crkveni Bok
13. oktobra 1942. ili od posljedica Akcije

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	DATUM STRADANJA	MJESTO SMRTI	NAČIN STRADANJA	IZVORI
Đuro (Stojan) Arbutina	1900.*	13.10.1942.	Strmen	ubijen	MKUCB1942 OPCB1943
Petra (Ilija) Arbutina	1867.*	13.10.1942.	Strmen	streljana	OPCB1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Stojan (Janko) Arbutina	1892.	1 1943.	Strmen	umro od posljedica logora	SKPŽR1964
Sofija (Ilija) Bijelac	1863.*	13.10.1942.	Strmen	streljana	OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Smilja Bijelac	/	13.10.1942.	Strmen	ubijena	KIP1943
Kata (Jefto) Cikota	1864.*	13.10.1942.	Strmen	zaklana	OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Stoja (Stojan) Danilović	1875.*	13.10.1942.	Strmen	zaklana	OPCB1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1

Kata (Gligo) Dokman	1881.*	13.10.1942.	Strmen	zaklana	OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Kata (Nikola) Dokman	1886.	XI — XII 1942.	Strmen	umrla od posljedica logora	OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Mičo (Petar) Dokman	1902.	XI — XII 1942.	Strmen	umro od posljedica logora	SKPŽR1964
Milica Dokman	1877.	13.10.1942.	Strmen	ubijena	ZKRZ1944 ZKRZ1946/1
Stevan Dokman	1879.*	13.10.1942.	Strmen	ubijen	OPCB1943
Stoja Dokman	1867.	13.10.1942.	Strmen	ubijena	ZKRZ1944 ZKRZ1946/1
Marija (Dmitar) Dražić	1863.*	13.10.1942.	Strmen	zaklana	OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Stojan (Stojan) Đuričić	1889.*	13.10.1942.	Strmen	streljan	DPS MKUCB1942 OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Ilija (Petar) Garić	1857.*	13. 10. 1942.	Strmen	bačen u Savu	MKUCB1942 OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Nikola (Stojan) Kačar	1894.*	13.10.1942.	Strmen	streljan	OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Janja (Stojan) Kordić	1892.*	13.10.1942.	Strmen	ubijena	DPS MKUCB1942 OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Antonija Kovačević	1857.*	13.10.1942.	Strmen	ubijena	MKUCB1942 OPCB1943

Ljubica Kovačević	1940.	XI–XII 1942.	Strmen	umrla od posljedica logora	SKPŽR1964
Jelena/Jela (Stevan) Lađević	1862.*	13.10.1942.	Strmen	ubijena	DPS MKUCB1942 OPCB1943 SKPŽR1964
Milja Lađević	1878.	XI 1942.	Strmen	umrla od posljedica logora	SKPŽR1964
Ana Maljak	1874.	I 1943.	Strmen	umrla od posljedica logora	OPCB1943
Đorđe (Jovan) Maslovara	1903.*	XII 1942.	Strmen	umro od posljedica logora	OPCB1943 SKPŽR1964
Stoja (Stojan) Maslovara	1906.*	13.12.1942.	Strmen	zaklana	DPS OPCB1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Ana Papić	1874.*	13.10.1942.	Strmen	ubijena	DPS MKUCB1942 OPCB1943
Indija (Petar) Radovanović	1888.*	13.10.1942.	Strmen	streljana	OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1
Marija (Mićo) Radovanović	1866.*	13. 10. 1942.	Strmen	streljana	OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1
Matija (Stevan) Radovanović	1890.	XI 1942.	Strmen	umro od posljedica logora	SKPŽR1964
Mihailo/ Mile (Petar) Radovanović	1868.*	13.10.1942.	Strmen	streljan	OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1944; ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Milan (Đuro) Radovanović	VI–IX 1942.	13.10.1942.	Strmen	zaklan u kolijevci	KIP1943 KIP1944 ZKRZ1944 SKPŽR1964
Boško (Stojan) Rak	1908.*	13.10.1942.	Strmen	zaklan	DPS OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964

Sofija/Soka (Đuro) Rak	1915.*	13.10.1942.	Strmen	zaklana	DPS OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Milica (Boško) Rak	6.12.1941.*	13.10.1942. X 1942.	Strmen / logor Jasenovac	zaklana / umrla u logoru	MKRCB1941 OPCB1943 SKPŽR1964
Jela (Damjan) Rakić	1927.	13. 10. 1942.	Strmen	živa nabijena na kolac	OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Kata (Stojan) Rakić	13. 1. 1851.*	XI–XII 1942.	Strmen	umrla od posljedica logora	OPCB1943 SKPŽR1964
Mirko (Milan) Rakić	29. 8. 1941.*	XI 1942.	Strmen	umro od posl- jedica logora	SKPŽR1964
Tešo (Đuro) Rakić	1878.	1943.	Strmen	umro od posl- jedica logora	SKPŽR1964
Matija (Gligo) Rušnov	1873.*	13.10.1942.	Strmen	streljan	DPS OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Stojan (Mile) Savurdić	1861.	X 1942.	logor Stara Gradiška	umro u logoru	OPCB1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Milica Smiljanić	1866.	do 24. 1. 1943.	/	/	OPCB1943
Kata (Simo) Turajlić	1867.*	XI 1942.	Strmen	umrla od posljedica logora	OPCB1943 SKPŽR1964
Ljubomir/ Ljuban (Stojan) Turajlić	19. 7. 1942.*	26.10.1942.	Strmen	umro od posljedica logora	MKRCB1942 MKUCB1942 OPCB1943 SKPŽR1964
Milica (Stojan) Turajlić	14. 1. 1941.*	XI–XII 1942.	Strmen	umrla od posljedica logora	MKUCB1942 OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1944 SKPŽR1964
Nikola (Milan) Turajlić	18. 3. 1942.*	13.10.1942.	Strmen	ubijen	MKRCB1942 OPCB1943 SKPŽR1964
Danica (Dušan) Vila	6. 5. 1942.*	13.10.1942.	Strmen	ubijena	MKRCB1942 OPCB1943 SKPŽR1964

Ljuba (Tešo) Vila	1883.*	13. 10. 1942.	Strmen	streljana	DPS MKUCB1942 OPCB1943 KIP1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Stevan (Jovan) Vujaklija	1867.*	XI 1942.	Strmen	umro od posljedica logora	OPCB1943 SKPŽR1964

TABLICA 6: Spisak stanovnika Crkvenog Boka stradalih tokom Akcije Crkveni Bok 13. oktobra 1942. ili od posljedica Akcije

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	DATUM STRADANJA	MJESTO SMRTI	NAČIN STRADANJA	IZVORI
Draga (Ilija) Beč	1919.*	VIII 1943.	Crkveni Bok	umrla od posljedica logora	SKPŽR1964
Milica (Jovo) Beč	VII 1942.	XI 1942.	Crkveni Bok	umrla od posljedica logora	ZKRZ1944 SKPŽR1964
Petar (Tešo) Beč	1884.*	13.10.1942.	Crkveni Bok	ubijen	ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Sofija Beč	1880.*	18.12.1942.	Crkveni Bok	umrla od posljedica logora	SKPŽR1964
Soka Beč	1942.	do 24.1.1943.	/	/	OPCB1943
Stojan (Nikola) Beč	1937.*	II 1943.	Crkveni Bok	umro od posljedica logora	SKPŽR1964
Ana Bižić	1887.	IV 1943.	Crkveni Bok	umrla od posljedica logora	SKPŽR1964
Ana (Stevan) Bižić	1920.	X 1942.	logor Jasenovac	ubijena	SKPŽR1964
Milja (Stevan) Bižić	1918.	X 1942.	logor Jasenovac	ubijena	SKPŽR1964
Stevo/Stjepan (Savo) Bižić	22.3.1942.*	26.12.1942.	Crkveni Bok	umro od posljedica logora	MKRCB1942 OPCB1943 SKPŽR1964
Ana (Rade) Čakširaš	1922.	do 24.1.1943.	/	/	OPCB1943
Marija (Tešo) Dobrić	1879.*	13.10.1942.	Crkveni Bok	zaklana	OPCB1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964

Milica/Milja (Jovan) Dokman	1906.*	13.10.1942.	Crkveni Bok	zaklana	KIP1944 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Anđa Dragosavljević	1866.*	13.10.1942.	Crkveni Bok	zaklana	OPCB1943 KIP1944 ZKRZ1944 SKPŽR1964
Ilija (Mihailo) Dragosavljević	1870.*	6.11.1942.	Crkveni Bok	umro od posljedica logora	DPCB OPCB1943
Ilija (Mile) Dragosavljević	III 1942.	X 1942.	logor Jasenovac	umrlo	ZKRZ1944
Janko (Ilija) Dragosavljević	1860.*	13.10.1942.	Crkveni Bok	zaklan	OPCB1943 KIP1943 KIP1944 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Ljuban (Miloš) Dragosavljević	1924.*	1943.	logor Jasenovac	/	ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Mara Dragosavljević	1909.*	16.12.1942.	Crkveni Bok	umrla od posljedica logora	DPCB OPCB1943
Milica/Mica Dragosavljević	1903.*	13.10.1942.	Crkveni Bok	ubijena	OPCB1943
Stevan (Ilija) Dragosavljević	1899.*	13.10.1942.	Crkveni Bok	ubijen	OPCB1943
Sava (Nikola) Dragosavljević	1919.*	13.10.1942.	Crkveni Bok	ubijena	OPCB1943
Đuro (Stojan) Đuričić	1923.*	1943.	logor Jasenovac	/	DPCB ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Ilija (Savo) Đuričić	1868.*	XI 1942.	Crkveni Bok	umro od posljedica logora	OPCB1943 SKPŽR1964
Jovan (Mile) Đuričić	1882.*	25.11.1942.	Crkveni Bok	umro od posljedica logora	OPCB1943 KIP1944 SKPŽR1964
Ljubica/Ljuba (Ljubomir) Đuričić	14.9.1940.*	do 24.1.1943.	/	/	OPCB1943
Mihailo (Jefto) Đuričić	1887.*	14.10.1942.	Puska	zaklan	OPCB1943 KIP1943 KIP1944 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964

Milan (Petar) Đuričić	15.9.1941.*	13.10.1942.	Crkveni Bok	ubijen	MKRCB1941 OPCB1943 SKPŽR1964
Milja Đuričić	1872.	13.10.1942.	Crkveni Bok	ubijena	SKPŽR1964
Prokop (Stevan) Đuričić	27.3.1940.*	13.10.1942.	Crkveni Bok	ubijen	OPCB1943 SKPŽR1964
Ruža/Ružica Đuričić	1883.*	do 24.1.1943.	/	/	OPCB1943
Stojan (Mirko) Đuričić	13.3.1942.*	15.11.1942.	Crkveni Bok	umro od posljedica logora	MKRCB1942 SKPŽR1964
Janja (Mladen) Grubić	1878.	X 1942.	logor Jasenovac	ubijena	AP1997
Milica (Jovan) Ivančević	1917.*	do 24. 1. 1943.	/	/	OPCB1943
Stoja (Stevan) Ivančević	1901.*	13.10.1942.	Crkveni Bok	zaklana, nabijena na kolac	OPCB1943 KIP1943 KIP1944 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Ana Ivanišević	1888.*	do 24.1.1943.	/	/	OPCB1943
Milka Karan	/	13.10.1942.	Crkveni Bok	ubijena	KIP 1943
Milja Katalina	1901.*	do 24.1.1943.	/	/	OPCB1943
Petar (Stevan) Katalina	1865.*	10.11.1942.	Crkveni Bok	umro od posljedica logora	OPCB1943 SKPŽR1964
Ljubica (Ilija) Kolar	2. 2. 1942.*	XI 1942.	Crkveni Bok	umrla od posljedica logora	MKRCB1942 OPCB1943 SKPŽR1964
Dragoljub (Petar) Konjević	1911.*	X 1942.	logor Jasenovac	ubijen	DPCB TV2017
Mara (Teodor) Konjević	1899.*	13.10.1942.	Crkveni Bok	ubijena	TV2017
Stoja (Matija) Konjević	1872.	X 1942.	logor Stara Gradiška	ubijena	DPCB AP1997
Milica (Stojan) Kotur	1909.*	X 1942.	logor Stara Gradiška	ubijena	AP1997
Ana (Milan) Kukavica	1936.*	VI 1943.	Crkveni Bok	umrla od posljedica logora	SKPŽR1964
Draginja/ Draga Kukavica	1910.*	do 24.1.1943.	/	/	OPCB1943
Jovanka Kukavica	1866.*	do 24.1.1943.	/	/	OPCB1943

Konstantin (Petar) Kukavica	1882.*	13.10.1942.	Crkveni Bok	ubijen	DPCB KIP1944
Mara (Tešo) Kukavica	1897.*	13.10.1942.	Crkveni Bok	zaklana	KIP1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1
Milan (Stevan) Kukavica	28. 10. 1939.*	do 24.1.1943.	Crkveni Bok	umro od posljedica logora	OPCB1943 TV2017
Trivun (Đuro) Kukavica	1871.*	X 1942.	logor Jasenovac	ubijen	DPCB AP1997
Stojan (Simeon) Marić	1910.	do 24.1.1943.	/	/	OPCB1943
Anđelija (Petar) Maslovara	1870.*	13.10.1942.	Crkveni Bok	zaklana	KIP1943 ZKRZ1944 SKPŽR1964
Janko Maslovara	1860.*	X 1942.	logor Jasenovac	ubijen	OPCB1943 KIP1944 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1
Jela (Đorđe) Mazalica	16.3.1942.*	13.10.1942.	Crkveni Bok	ubijena	MKRCB1942 OPCB1943 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Mladen (Mihailo) Nježić	1924.*	22.9.1944.	logor Jasenovac	/	ZKRZ1946/1 SKPŽR
Mladen (Đorđe) Peulić	1923.*	22.9.1944.	logor Jasenovac	/	DPCB ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Jovan/Jovica (Đuro) Peulić	1865.*	3.11.1942.	Crkveni Bok	umro od posljedica logora	OPCB1943 SKPŽR1964
Milja (Nikola) Peulić	1883.	V 1943.	Crkveni Bok	umrla od posljedica logora	SKPŽR1964
Marica (Ljuban/ Ljubomir) Peulić	1939.*	I 1943.	Crkveni Bok	umrla od posljedica logora	SKPŽR1964
Adam (Jovo) Pralica	1869.*	30. 10. 1942.	Crkveni Bok	umro od posljedica logora	OPCB1943 SKPŽR1964
Ana (Milan) Radovanović	18.3.1942.*	28.10.1942.	logor Sisak ili Crkveni Bok	umrla u logoru; umrla od posljedica logora	MKRCB1942 SKPŽR1964

Inda Radovanović	1872.*	IV 1943.	Crkveni Bok	umrla od posljedica logora	SKPŽR1964
Marija (Jovo) Radovanović	1894.	13. 10. 1942.	Strmen	ubijena	OPCB1943 SKPŽR1964
Milka/Milja (Mičo) Radovanović	1876.*	13. 10. 1942.	Crkveni Bok	zaklana	OPCB1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1
Savo (Petar) Radovanović	1900.	X 1942.	logor Jasenovac	ubijen	AP1997
Jelena/Jela (Gligo) Sekulić	1883.*	25.11.1942.	Crkveni Bok	umrla od posljedica logora	OPCB1943 SKPŽR1964
Nikola (Matija) Sekulić	1891.*	do 24.1.1943.	/	/	OPCB1943
Nikola (Veljko) Sekulić	3.1.1942.*	/	Crkveni Bok	umro od posljedica logora	MKRCB1942 TV2017
Dragan (Gojko) Todorović	28.10.1940*	do 24.1.1943	/	/	OPCB1943
Ljuba (Mičo) Todorović	1940.	30.10.1942.	Crkveni Bok	umrla od posljedica logora	OPCB1943 SKPŽR1964
Milica (Jovan) Todorović	1919.*	do 24.1.1943.	/	/	OPCB1943
Stojica (Bogdan) Todorović	1936.*	22.11.1942.	Crkveni Bok	umrla od posljedica logora	OPCB1943 SKPŽR1964
Stoja (Cvijo) Todorović	1937.*	do 24.1.1943.	Crkveni Bok	umrla od posljedica logora	OPCB1943 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Sofija Toljaga	1861.*	do 24.1.1943.	/	/	OPCB1943
Tanasija Toljaga	1864.*	5.12.1942.	Crkveni Bok	umro od posljedica logora	DPCB SKPŽR1964
Jula (Đuka) Turajlić	1908.*	do 24.1.1943.	/	/	OPCB1943 SKPŽR1964
Sofija Turajlić	1862.*	20.1.1943.	Crkveni Bok	umrla od posljedica logora	SKPŽR1964
Marica (Stevan) Vukmir	23.3.1942.*	21.10.1942.	logor Jasenovac ili logor Sisak	umrla u logoru	MKRCB1942 OPCB1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964

Bogdan (Boško) Vuruna	1925.*	III 1943.	Crkveni Bok	umro od posljedica logora	SKPŽR1964
Dušan (Mile) Vuruna	1903.*	X 1942.	logor Jasenovac	/	ZKRZ1946/1
Ana Zlokapa	/	13.10.1942.	Crkveni Bok	zaklana	KIP1943 KIP1944
Đorđe (Nikola) Zlokapa	1896.*	14.10.1942.	Puska	zaklan	OPCB1943 KIP1943 KIP1944 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Milja (Stevo) Zlokapa	1887.	13.10.1942.	Crkveni Bok	ubijena	OPCB1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964

TABLICA 7: Spisak stanovnika Ivanjskog Boka stradalih tokom Akcije Crkveni Bok ili od posljedica Akcije

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	DATUM STRADANJA	MJESTO SMRTI	NAČIN STRADANJA	IZVORI
Joka (Đuro) Balaban	1936.	X 1942.	logor Jasenovac	umrla	ZKRZ1946/1
Ruža (Petar) Balaban	1892.	do 24.1.1943.	/	/	OPCB1943 ZKRZ1946/1
Jula (Mičo) Baltić	1884.	X 1942.	/	stradala u logoru	OPCB1943 ZKRZ1946/1
Jelena (Đuro) Burazor	1936.	XII 1942.	Ivanjski Bok	umrla od posljedica logora	SKPŽR1964
Đuro (Mihailo) Cikota	1886.	X 1942.	logor Stara Gradiška	streljan	OPCB1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Sava (Trifun) Cikota	1857.	do 24.1.1943.	Ivanjski Bok	umrla od posljedica logora	OPCB1943 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Stojan (Božo) Cikota	8.5.1942.*	XI 1942.	Ivanjski Bok	umro od posljedica logora	MKRCB1942 OPCB1943 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Petar (Mihailo) Čorić	1896.	1943.	Ivanjski Bok	umro od posljedica logora	SKPŽR1964

Sofija (Janko) Kalinić	1880.	13.10.1942.	Ivanjski Bok	streljana	OPCB1943 ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Jovo (Stevan) Mašala	1866.	XI 1942.	Ivanjski Bok	umro od posljedica logora	OPCB1943; SKPŽR1964
Julika (Janko) Miljković	1879.	I 1943.	Ivanjski Bok	umrla od posljedica logora	OPCB1943 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Inđa (Gligo) Popović	1878.	XI 1942.	Ivanjski Bok	umrla od posljedica logora	OPCB1943 SKPŽR1964
Jovo (Pajo) Popović	1865.	IV 1943.	Ivanjski Bok	umro od posljedica logora	ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Pantelija (Maksim) Popović	1858.	III 1943.	Ivanjski Bok	umro od posljedica logora	SKPŽR1964
Simo (Stevo) Popović	1877.	VII 1943.	Ivanjski Bok	umro od posljedica logora	SKPŽR1964
Sofija (Velemir) Popović	1939.	XI 1942.	Ivanjski Bok	umrla od posljedica logora	OPCB1943 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Đuro Rađenović	/	do 24.1.1943.	/	/	OPCB1943
Milica (Petar) Rajšić	16.8.1941.*	do 24.1.1943.	/	/	MKRCB1941 OPCB1943
Ljuba (Nikola) Skrobo	1862.	VI 1943.	Ivanjski Bok	umrla od posljedica logora	ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Mihailo (Mićo) Skrobo	1862.	XI–XII 1942.	Ivanjski Bok	umro od posljedica logora	OPCB1943 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Cvijeta (Tešo) Vladušić	1891.	do 24.1.1943.	Ivanjski Bok	umrla od posljedica logora	OPCB1943 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Dušan (Savo) Vladušić	24. 8. 1941.*	13.10.1942.	Ivanjski Bok	ubijen	MKRCB1941 SKPŽR1964
Petar (Dušan) Vladušić	1940.	13.10.1942. X 1942.	Ivanjski Bok ili logor Sisak	ubijen u Ivanjskom Boku / otro- van u logoru	OPCB1943 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Stojica (Savo) Vladušić	1939.	13.10.1942. X 1942.	Ivanjski Bok ili logor Sisak	ubijena u Ivanjskom Boku; otrovana u logoru	OPCB1943 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964

Ljuba (Jovo) Vukota	1893.	V 1943.	Ivanjski Bok	umro od posljedica logora	SKPŽR1964
Stojan Vukota	1936.	X 1942.	logor Stara Gradiška	/	TV2017
Veselin Zlokapa	/	do 24.1.1943.	/	/	OPCB1943

TABLICA 8: Spisak stanovnika Crkvenog Boka ubijenih od strane 11. SS divizije Nordland 14–15. oktobra 1943.

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	NAČIN SMRTI	IZVORI
Ana (Đuro) Beč	1922.	smrtno ranjena	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Đuro (Jovo) Beč	1880.*	smrtno ranjen	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Stevo (Mičo) Đuričić	1896.	izgorio u kući	KIP1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Kata (Petar) Kotur	1892.	spaljena u kući	KIP1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Mičo Toljaga	1874.	ubijen na njivi	ZKRZ1946/1

TABLICA 9: Spisak stanovnika općine Crkveni Bok ubijenih od strane 1. kozačke divizije Wehrmachta i njemačke avijacije 7. februara 1944.

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	PREBIVALIŠTE	IZVORI
Ilija (Đuro) Burazor	1881.*	Crkveni Bok	DPCB; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Stojan (Jefto) Đuričić	1895.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Zorka (Stojan) Pralica	1885.	Crkveni Bok	SKPŽR1964
Jovo (Petar) Turajlić	1879.	Crkveni Bok	ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Stojan (Damjan) Turajlić	1884.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ilija (Pantelija) Popović	1899.	Ivanjski Bok	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Mile (Jovo) Rađenović	1907.	Ivanjski Bok	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964

TABLICA 10: Spisak stanovnika Crkvenog Boka i Ivanjskog Boka ubijenih od strane pripadnika Ustaškog obrambenog zdruza iz Jasenovca i ustaške milicije iz Puske juna 1944.

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	PREBIVALIŠTE	MJESTO STRADANJA	IZVORI
Draga (Mile) Bižić	1919.	Crkveni Bok	Puska	ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Bosiljka (Dušan) Đuričić	1934.*	Crkveni Bok	Puska	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Jelena (Dušan) Đuričić	1930.*	Crkveni Bok	Puska	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Ljubica/Ljuba (Simo) Đuričić	1906.*	Crkveni Bok	Puska	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Stana (Cvijo) Đuričić	1882*	Crkveni Bok	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Ljubica/Ljuba (Mile) Karan Zec	1928.*	Crkveni Bok	Puska	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Stojan (Gavro) Kesić	1898.*	Crkveni Bok	livade u ataru Crkvenog Boka	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Đorđe/Đuro (Adam) Konjević	1885.*	Crkveni Bok	porodična kuća u Crkvenom Boku	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Jevto Konjević	1925.	Crkveni Bok	Crkveni Bok	ZKRZ1946/2
Ana (Dušan) Pralica	1924.*	Crkveni Bok	Puska	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Sofija/Soka (Stojan) Radojčić	1901.*	Crkveni Bok	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2
Milan (Stojan) Radovanović	1930. 1931.	Crkveni Bok	Crkveni Bok	ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Dušan (Ilija) Sekulić	1932. 1930. 1931.	Crkveni Bok	Crkveni Bok / Strmen	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Jelena/Jela (Jovo) Sekulić	1895.*	Crkveni Bok	Crkveni Bok	ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Jovan (Petar) Sekulić	1875.*	Crkveni Bok	porodična kuća u Crkvenom Boku	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Milan (Petar) Sekulić	1927.*	Crkveni Bok	Crkveni Bok / logor Jasenovac	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964

Milan (Stojan) Sekulić	1931.	Crkveni Bok	logor Jasenovac	SKPŽR1964
Cvijo (Nikola) Todorović	1910.*	Crkveni Bok	šuma Riboštak	OSP1945 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Sveto Todorović	1907.	Crkveni Bok	Crkveni Bok	ZKRZ1946/2
Ljuba (Nikola) Torbica	1904. 1905.	Crkveni Bok	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Matija (Petar) Turajlić	1877.*	Crkveni Bok	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2
Nikola (Ljubomir) Zlokapa	1904.*	Crkveni Bok	Trebež	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Pavle/Pajo (Mijo) Bašić	1874. 1868.	Ivanjski Bok	Ivanjski Bok	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Milja (Mile) Cikota	1896. 1895. 1897.	Ivanjski Bok	Ivanjski Bok	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Stojan (Janko) Janjić	1900. 1902.	Ivanjski Bok	Ivanjski Bok	OSP1945 ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Sava (Đuro) Mašala	1887. 1885.	Ivanjski Bok	Ivanjski Bok	OSP1945 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Draginja (Luka) Pečanac	1878. 1880.	Ivanjski Bok	Ivanjski Bok	ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Sava (Mićo) Pečanac	1909. 1914.	Ivanjski Bok	Ivanjski Bok	ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Janko (Simo) Popović	1897.	Ivanjski Bok	Trebež	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Kata Šipov	1907.	Ivanjski Bok	Ivanjski Bok	ZKRZ1946/2
Mirko (Stojan) Subanović	1905. 1909.	Ivanjski Bok	Ivanjski Bok	OSP1945 ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2
Pajo (Jovo) Vučenović	1907.	Ivanjski Bok	Ivanjski Bok	OSP1945 ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Anđa (Petar) Zlokapa	1882. 1886.	Ivanjski Bok	Ivanjski Bok	ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Milan (Stojan) Zlokapa	1922.	Ivanjski Bok	Jasenovac	ZKRZ1946/1 SKPŽR1964

TABLICA 11: Spisak stanovnika općine Crkveni Bok ubijenih od strane pripadnika Ustaškog obrambenog zdruga iz Jasenovca i ustaške milicije iz Puske 22. avgusta 1944.

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	PREBIVALIŠTE	NAČIN SMRTI	IZVORI
Anđelija (Vaso/ Mile) Arbutina	1868.*	Strmen	zaklana	OZNA1944; ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Ljubica/Ljuba (Jovo) Cikota	1877.*	Strmen	zaklana	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Janko (Jovan) Dokman	1874.	Strmen	zaklan	ZKRZ1944; SKPŽR1964
Janko (Mićo) Dokman	1873.*	Strmen	spaljen	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Đorđe/Đuro (Tanasije) Đuričić	1876.*	Strmen	zaklan	OZNA1944; ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ruža/Ružica (Jovan) Đuričić	1878.*	Strmen	zaklana	OZNA1944; ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Jovanka/Joka (Jovan) Kačar	1891.*	Strmen	spaljena u staji	OZNA1944; ZKRZ1944; SKPŽR1964
Ljubica/Ljuba (Ilija) Kačar	1921.*	Strmen	spaljena u staji	OZNA1944; ZKRZ1944; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milan (Uroš) Kačar	1. 1. 1942.*	Strmen	spaljen u staji	MKRCB1942; OZNA1944; ZKRZ1944; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Mladen (Ilija) Kačar	1903.*	Strmen	zaklan	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1944
Ružica (Matija) Kukavica	1867.*	Strmen	ubijena	ZKRZ1944
Teodor/ Tešo (Jovan) Lončarević	1882.*	Strmen	mučen i spaljen	OZNA1944; ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Miloš (Đuro) Radovanović	1897.	Strmen	ubijen	ZKRZ1944

Draginja (Timotije) Rušnov	1883.*	Strmen	ubijena	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Marija (Jovo) Savurdić	1879.*	Strmen	zaklana i spaljena	DPS; ZKRZ1944; SKPŽR1964
Petar (Janko) Savurdić	1879.*	Strmen	ubijen	DPS; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Ilija (Mile) Vila	1882.*	Strmen	spaljen na stogu sijena	OZNA1944; ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1944
Kata (Matija) Vujaklija	1864.*	Strmen	zaklana	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milica (Ljubomir) Burazor	1934.*	Crkveni Bok	spaljena	ZKRZ1944; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ruža (Stevan) Dokman	1874.	Crkveni Bok	bačena u vatru	ZKRZ1946/1
Angelina/Anđa (Luka) Dobrić	1874.*	Crkveni Bok	ubijena u Strmenu	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milica (Đuro) Dragosavljević	1881.*	Crkveni Bok	spaljena	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Mara (Mirko) Đuričić	14.8.1944.	Crkveni Bok	ubijena	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Dmitar (Luka) Kukavica	1899. 1900.	Crkveni Bok	ubijen	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Đorđe (Mihailo) Kukavica	1883.*	Crkveni Bok	ubijen	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Soka (Mile) Marić	1908.*	Crkveni Bok	ubijena	ZKRZ1944; ZKRZ1946/2
Đurđija/Đuja (Stevan) Maslovara	1886.*	Crkveni Bok	ubijena	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Ana/Anica (Nikola) Pajić	1868.*	Crkveni Bok	mučena i spaljena	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964

Ana (Petar) Radojević	1904.*	Crkveni Bok	mučena i zaklana u Strmenu	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Katica/Kata (Janko) Radojević	1873.*	Crkveni Bok	mučena i zaklana u Strmenu	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Marija/Mara (Glišo) Todorović	1872.*	Crkveni Bok	mučena i zaklana u Strmenu	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Marija (Luka) Turajlić	1873.*	Crkveni Bok	ubijena	ZKRZ1944; SKPŽR1964
Janja (Mićo) Vuruna	1894.*	Crkveni Bok	zaklana u Strmenu	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Jovan (Đuro) Čorić	1885. 1884. 1876.	Ivanjski Bok	spaljen (slijep)	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Kata (Jefto) Skrobo	1874.	Ivanjski Bok	ubijena	SKPŽR1964
Bosiljka (Pajo) Vučenović	1939. 1940.	Ivanjski Bok	spaljena	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milica (Tanasije) Vučenović	1866. 1864.	Ivanjski Bok	spaljena	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964

TABLICA 12: Spisak stanovnika Strmena koji su 22. avgusta 1944. internirani u logor Jasenovac i ondje pobijeni

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	IZVORI
Đuro (Savo) Arbutina	1886.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Inda (Dušan) Arbutina	1904.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Janja (Stojan) Arbutina	1886. 1884. 1888.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Jovan (Mićo) Arbutina	1876.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Ljuba (Gligo) Arbutina	1878.	SKPŽR1964
Marija Arbutina	1886.	ZKRZ1946/2
Rade (Marko) Arbutina	1895. 1897. 1894. 1888.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Vaso (Đure) Arbutina	1863.	ZKRZ1946/1
Draginja (Petar) Bijelac	1884. 1891.	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Ilija (Milan) Bijelac	1937.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964

Kata (Mile) Bijelac	1894.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Marica (Stevan) Bijelac	1871.	ZKRZ1946/1
Ilija (Jovan) Danilović	1874.*	DPS; ZKRZ1946/1
Jovan (Mile) Danilović	1886.	SKPŽR1964
Jovan (Nikola) Danilović	1866.*	ZKRZ1946/1
Đuro (Nikola) Dokman	1935.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Milica (Nikola) Dokman	1916. 1918.	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Nikola (Božo) Dokman	1934. 1935.	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Nikola (Ljuban) Dokman	1908.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Ruža (Mićo) Dokman	1907.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Sava (Mile) Dokman	1912. 1910.	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Stana (Nikola) Dokman	1877.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Inđa (Jovan) Drakulić	1881.*	ZKRZ1946/1
Janko (Stojan) Drakulić	1890.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Jovanka (Petar) Drakulić	1878.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Jovan/Jovo (Stevo) Drakulić	1935.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Milan (Jovan) Drakulić	1886. 1881. 1883.	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milan (Stevo) Drakulić	IV 1944.	ZKRZ1946/1
Pelagija/Pelka (Stefan) Drakulić	1897.*	ZKRZ1946/2
Petra (Jovo) Drakulić	1890.	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Sofija (Gavro) Drakulić	1885.*	ZKRZ1944; SKPŽR1964
Damjan (Mihailo) Dragosavljević	1885.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Stoja (Janko) Dragosavljević	1895.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Ana (Pavle) Đuričić	1921.*	ZKRZ1946/1
Anka/Ana (Ilija) Đuričić	1926.*	DPS; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Draga (Petar) Đuričić	1888.*	ZKRZ1944; SKPŽR1964
Đurdija (Ilija) Đuričić	1877.*	ZKRZ1944; DPS; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Jela (Ilija) Đuričić	1902.*	AP1997
Jela (Nikola) Đuričić	1884.*	ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Jela (Nikola) Đuričić	1932.*	AP1997
Marija/Mara (Ilija) Đuričić	1931.*	ZKRZ1944; DPS; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milica (Gligo) Đuričić	1878. 1872. 1884.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964

Nikola (Milan) Đuričić	24.2.1942.*	MKRCB1942; ZKRZ1944; ZKRZ1946/2
Ruža (Mile) Đuričić	1902.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Simeon/Simo (Tanasije) Đuričić	1868.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Stoja/Stojica (Milan) Đuričić	1930.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Đorđe/Đuro (Matija) Garić	9.3.1942.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Đorđe/Đuro (Luka) Garić	1875.*	DPS; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Jela (Luka) Garić	1887.	ZKRZ1946/1
Ljuba (Ljuban) Garić	1921.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ljubica/Ljuba (Stojan/ Ostoja) Garić	1900.*	DPS; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Marija/Maca (Tešo) Garić	1869.*	ZKRZ1946/1
Milica (Matija) Garić	1932.*	DPS; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ruža Garić	1942.	ZKRZ1946/2
Ružica (Đorđe) Garić	1877.*	DPS; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Petar (Ilija) Jelisivac	1879.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Stojan (Ilija) Jelisivac	1931.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ana (Gavro) Kačar	1882.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ana (Stevan) Kačar	1914.*	ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Indija (Luka) Kačar	1881.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Janko (Matija) Kačar	1874.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Kata (Mile) Kačar	1888.*	AP1997
Kosa (Rade) Kačar	1890.	SKPŽR1964
Sofija (Jandrija) Kačar	1881.*	ZKRZ1944
Soka (Mile) Kačar	1899. 1896.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Stevo (Nikola) Kačar	1882.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Vukosava (Rade) Kačar	1891.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Ana (Jovo) Kljajić	1889.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Marija (Ilija) Kljajić	1878.*	ZKRZ1946/1
Mičo (Teodor) Kljajić	1884.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Stojan (Teodor) Kljajić	1870.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Ana/Anika (Đorđe) Kordić	1910.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Ruža (Đuro) Kordić	1888.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2

Marica (Petar) Kovačević	1884.*	SKPŽR1964
Ana (Jovan) Lađević	1896. 1894.	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Draginja (Nikola) Lađević	1889.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Dušan (Simo) Lađević	1870.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Marija/Mara (Gligo) Lađević	1875.*	ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Petra (Stevan) Lađević	1875.*	SKPŽR1964
Stevan/Stevo (Jovan) Lađević	1888.*	ZKRZ1946/1
Ljuba (Mičo) Lončarević	1882.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milja (Petar) Maljak	1860.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Ana (Petar) Maslovara	1909. 1910.	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Anica (Maksim) Maslovara	1880.*	SKPŽR1964
Draginja (Rade) Maslovara	1878.*	DPS; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ljuba (Janko) Maslovara	1910.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Ljubica (Jovan) Maslovara	1921.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Kata (Petar) Maslovara	1889.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Milica (Bogdan) Maslovara	1940.*	DPS; SKPŽR1964
Pelagija/Petra (Mile) Maslovara	1873.*	DPS; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Soka (Bogdan) Maslovara	1942.	ZKRZ1946/1
Soka (Stojan) Maslovara	1904.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Draginja/Draga (Teodor) Novaković	1910.*	SKPŽR1964
Kata (Stojan) Novaković	1886. 1883. 1887.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Teodor (Pantelija) Novaković	1867.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Ana (Janko) Pantelić	1886. 1894. 1888. 1882.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Đorđe (Petar) Pantelić	1930.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milja (Mičo) Pantelić	1890.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Sava (Jovo) Pantelić	1910.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Stojan (Nikola) Pantelić	1887.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Stojan (Ilija) Pantelić	1887. 1883. 1891. 1890.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Anica (Nikola) Papić	1887. 1884.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2

Jela (Jovo) Papić	1916.	ZKRZ1946/1
Julika (Petar) Papić	1874. 1873. 1884. 1886.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milan (Dušan) Papić	1938.	ZKRZ1946/1
Soka (Stojan) Papić	1924. 1926. 1925. 1927.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Stojan (Teodor) Papić	1875.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ljuba (Mićo) Požar	1879.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Draginja (Jovo) Pralica	1872.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Ana (Mile) Radovanović	1894.*	SKPŽR1964
Ćiro (Đuro) Radovanović	1876.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Inda (Jovo) Radovanović	1888.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Malenica (Mihailo/Mile) Radovanović	1890.	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Marica (Petar) Radovanović	1906. 1904.	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Marija/Marica (Vaso) Radovanović	1884.*	ZKRZ1946/1
Milica (Ilija) Radovanović	1933.	ZKRZ1946/1
Milica (Nikola) Radovanović	1919.	SKPŽR1964
Mladen (Vaso/Nikola) Radovanović	1910.*	OZNA1944; ZKRZ1946/1
Nikola (Đorđe) Radovanović	1884.*	DPS; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Sava (Petar) Radovanović	1896.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Stojica (Ilija) Radovanović	1931.*	SKPŽR1964
Dmitar (Stevan) Rak	1878.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Katarina/Kata (Stevan) Rak	1894.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Milka Rak	1883.	ZKRZ1946/2
Ana (Petar) Rakić	1881.*	ZKRZ1946/1
Bosiljka (Gligo) Rakić	1885.*	AP1997
Pantelija (Gligo) Rakić	1889.	SKPŽR1964
Stana (Đuro) Rakić	1884. 1888.	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Teodor (Ilija) Rakić	1883.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Bosiljka (Stojan) Rušnov	1906.*	DPS; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ljuba (Stevo) Rušnov	1939.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Jela (Mile) Rušnov	1909. 1906. 1902.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Kuzman (Stevan) Rušnov	1889. 1893. 1889. 1896.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964

Sava (Boško) Rušnov	1921.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Sofija (Prokop) Rušnov	1882.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Sofija (Stevo) Rušnov	1938.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Tešo (Stevan) Rušnov	1941.	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Adam (Stevo) Savurdić	1861.*	ZKRZ1946/1
Jagoda (Petar) Savurdić	1866. 1865.	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Kata (Jovan) Savurdić	1886.*	SKPŽR1964
Stevan/Stevo (Petar) Savurdić	1906.*	SKPŽR1964
Ana (Janko) Škara	1864.	AP1997
Ružica (Pajo) Štrbac	1869.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Jela (Jovan) Tubić	1917.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/2
Milan (Dušan) Tubić	1939.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/2
Bogdan (Janko) Turajlić	1885.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ljuba (Jovo) Turajlić	1890.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Ljuba (Petar) Turajlić	1925.*	ZKRZ1946/1
Ljuba (Trifun) Turajlić	1886.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Mara (Stevan) Turajlić	1894.	ZKRZ1946/1
Mara (Teodor) Turajlić	1890.*	SKPŽR1964
Sava (Kuzman) Turajlić	1903.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Sava (Petar) Turajlić	1934.	SKPŽR1964
Stoja (Petar) Turajlić	1899.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Stojica (Petar) Turajlić	1930.*	SKPŽR1964
Đuro (Petar) Vila	7.4.1942.*	MKRCB1942; ZKRZ1944; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Jela Vila	1868.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/2
Jelena/Jela (Ilija) Vila	1919.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Katarina/Kata (Mile) Vila	1890.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Milica (Petar) Vila	1938.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milica (Simo) Vila	1872. 1874.	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Indija (Stevo) Vujaklija	1865.*	SKPŽR1964
Petra (Stevan) Vujaklija	1904.*	SKPŽR1964

TABLICA 13: Spisak stanovnika Crkvenog Boka koji su 22. avgusta 1944. internirani u Jasenovac i ondje pobijeni

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	IZVORI
Ana (Đuro) Beč	1932. 1931.	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Draginja (Đuro) Beč	1900.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Draginja (Jovan) Beč	1874. 1879. 1878.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Mara (Damjan) Beč	1913.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Nikola (Janko) Beč	1879.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Petar (Nikola) Beč	1891.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1
Savo (Gavro) Beč	1886.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Stevan/Stevo (Đuro) Beč	1937.*	ZKRZ1946/1
Joka (Stevan) Bižić	1888.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Marija (Stojan/Jovan) Bižić	1885.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1
Jela (Mirko) Cikota	1897. 1896.	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Ruža/Ružica (Matija) Cikota	1940.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Jovan/Jovo (Stojan) Čakširaš	1869.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ljuba (Dušan) Čakširaš	1923.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Mihailo/Mića (Stojan) Čakširaš	1866.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Mile Čakširaš	1944.	AP1997
Sofija/Soka Čakširaš	1884.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Luka Dimić	1868.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Ljuba (Matija) Dimić	1872. 1895.	ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Stojana/Stoja (Tešo) Dobrić	1896.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Đorđe/Đuro (Nikola) Dokman	1907.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milan (Petar) Dokman	28.11.1941.*	MKRCB1941; ZKRZ1946/1
Ružica/Ruža (Luka) Dokman	1884. 1866.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/2
Sava (Mile) Dokman	1888.*	ZKRZ1946/1
Đorđe/Đuro (Nikola) Dragosavljević	1877.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Joco Dragosavljević	1871.	ZKRZ1946/2
Kata (Matija) Dragosavljević	1882.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2

Radovan/Rade (Dušan) Dragosavljević	1934.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Stoja (Mile) Dragosavljević	1911.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Joka (Simo) Đuričić	1864.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Marija/Mara (Dušan) Đuričić	1871.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Stojan (Mirko) Đuričić	1862.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Sava (Luka) Grubić	1866.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Jela (Mladen) Ivančević	1932.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Mara (Jovo) Ivančević	1879.	ZKRZ1946/1
Mara (Mile) Ivančević	1864.	ZKRZ1944
Milja (Nikola) Ivančević	1903.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Milja (Stojan) Ivanišević	1881.*	DPCB; ZKRZ1946/1
Milica (Ilija) Ivanišević	1934.*	DPCB; ZKRZ1946/1
Soka (Mile) Ivanišević	1907.	ZKRZ1946/1
Stana (Tešo) Ivanišević	1863.*	SKPŽR1964
Stoja (Nikola) Ivanišević	1864. 1874. 1866.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Vaja (Đuro) Ivanišević	1878. 1880. 1893.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Jovan/Jovo (Miloš/Janko) Karan Zec	1865.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ljubica/Ljuba (Simeon) Karan	1894.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Petar (Trifun) Katalina	1886.	ZKRZ1946/1
Ana (Jovan) Kesić	1895.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milica (Miloš) Kesić	1909.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Sofija/Soka (Rade) Kesić	1930.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Jefto (Vaso/Gligo) Konjević	1897.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Jela (Gajo) Konjević	1872.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Milja (Jefto) Konjević	1897.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Petar (Gavro) Kotur	1887.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milja (Prokop) Kukavica	1882.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964

Mara (Janko) Maksimović	1879.	ZKRZ1946/1
Živko (Stojan) Marić	1884.*	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Ana (Mladen) Maslovara	1930. 1931.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Angelina (Luka) Maslovara	1892.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Ljuba (Luka) Maslovara	1916.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Nikola (Ljubomir) Maslovara	1939.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1
Đuro (Đorđe) Mazalica	1940.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Janja (Stevan) Mazalica	1875.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Jela (Stojan) Mazalica	1881.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Stojana/Stoja (Jovan) Mazalica	1907.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Mihailo/Mičo Pajić	1873.*	ZKRZ1944; SKPŽR1964
Mara (Petar) Popović (Drakulić)	1912. 1911. 1915.	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Jovan (Mara) Popović (Drakulić)	1939.	SKPŽR1964
Petar (Mara) Popović (Drakulić)	1940.	SKPŽR1964
Milja (Jovan) Popović	1883.	ZKRZ1946/2
Soka (Mića) Popović	1893.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ljubomir/Ljuban (Đorđe) Pralica	1937.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Sava (Đuro) Pralica	1909.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Stojan (Đorđe) Pralica	1934.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Danica/Danka (Stevan) Radojević	1910.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Jelena/Jela (Stojan) Radojević	1935.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Sofija/Soka (Stojan) Radojević	1932.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Ljubica (Jovan) Radošević	1904.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milka (Simo) Radošević	1886.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ljuba (Janko) Radovanović	1884.	ZKRZ1946/1

Milica/Milja (Simo) Radovanović	1905.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ana (Stevan) Sekulić	1877.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milica (Petar) Sekulić	1922.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ana (Rade) Todorović	1922.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Boško (Đorđe) Todorović	1899.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Dušan Todorović	1874.*	ZKRZ1946/2
Đuja (Pajo) Todorović	1868.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1
Kata (Prokop) Todorović	1922. 1923. 1920. 1924.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Soka (Đuro) Todorović	1907.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2;
Stoja (Đuro) Todorović	1876. 1879.	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Anđa (Mile) Toljaga	1901.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Božica/Boja (Adam) Torbica	1908. 1906. 1907.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Danica (Stojan) Torbica	1930.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Janko Torbica	1929.	ZKRZ1946/2
Jela (Mićo) Torbica	1908.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ljubica (Stojan) Torbica	1935.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Janja (Adam/Nikola) Turajlić	1879.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Jovo Turajlić	1878.	ZKRZ1946/2
Ljuba (Stojan) Turajlić	1888.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Marija/Mara/Maca (Luka/Mile) Turajlić	1873.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Soka (Stojan) Turajlić	1889. 1888. 1892.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Stevan/Stevo (Luka) Turajlić	1878.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Jovanka/Joka (Kuzman) Umljenović	1911.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Marija (Janko) Umljenović	1881.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Stoja (Mihailo) Umljenović	1939.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964

Braco (Milan) Vukadinović	1932.	ZKRZ1944
Matilda (Mijo) Vukadinović	1884.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1
Mira (Milan) Vukadinović	1932.	ZKRZ1944
Manda (Petar) Vukmir	1889. 1894.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1
Petar (Stevan) Vukmir	1867.*	ZKRZ1946/1
Ana (Petar) Vuruna	1924.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Janko (Mićo) Vuruna	1868.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Milica (Đuro) Vuruna	1867.*	ZKRZ1946/1; ZKRZ1944; SKPŽR1964
Đorđe (Milan) Zlokapa	1937.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ljubica/Ljuba (Nikola) Zlokapa	1921.*	ZKRZ1946/1
Milica (Stevo) Zlokapa	1916.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Savo (Sime) Zlokapa	1939.*	ZKRZ1946/1
Stoja/Stojica (Milan) Zlokapa	1934.*	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964

TABLICA 14: Spisak stanovnika Ivanjskog Boka koji su 22. avgusta 1944. internirani u Jasenovac i ondje pobijeni

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	IZVORI
Draga (Jefto) Balaban	1922.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Jefto (Jovo) Balaban	1884. 1886. 1882. 1885.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Jovo (Dušan) Balaban	1940.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ljuba (Simo) Balaban	1899. 1894.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Marica/Mara Balaban	1889. 1899.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2;
Marica Balaban	1893. 1896.	ZKRZ1946/2; SKPŽR
Janja (Jovo) Baltić	1864. 1861.	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Joco Baltić	1859.	ZKRZ1946/2
Sofija/Soka (Nikola) Baltić	1895.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Inda Bašić	1879. 1870.	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Sava (Trifun) Cikota	1859.	ZKRZ1946/1

Jela Dragosavljević	1931.	ZKRZ1946/2
Kata Dragosavljević	1906.	ZKRZ1946/2
Milan Dragosavljević	1933.	ZKRZ1946/2
Anika (Teodor) Goga	1901.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Miljka (Jovo/Pajo) Goga	1879. 1877. 1886.	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Stojanka/Stojica (Petar) Goga	1936.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Mara (Nikola) Janjić	1879. 1882. 1877.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Anica (Đuro) Kuruzović	1874. 1866.	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Bosiljka (Đuro) Mašala	1912.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Đuro (Ilija) Mašala	1930.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Jela (Dušan) Mašala	1934.	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Kata (Pero) Mašala	1910.	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Marica (Matija/Jovo) Mašala	1886. 1881. 1890.	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milan (Dušan) Mašala	1936.	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Kata (Rade) Miljković	1921.	SKPŽR1964
Ljuba (Janko) Miljković	1904. 1894.	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Nikola Miljković	1891. 1884.	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Stoja (Mile) Miljković	1892.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Petar (Mićo) Pećanac	1910. 1912.	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Jelica/Jela (Stojan) Popović	1899. 1894. 1897.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milja (Jovan) Popović	1886.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Milja (Stojan) Subanović	1874. 1871.	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Stojan (Stojan) Subanović	1874. 1868.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Milja (Petar) Todorović	1882.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Petar (Jovo) Vladušić	1874. 1879. 1866.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Kata (Mićo) Vučenović	1909. 1917.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Milan (Đuro) Vučenović	1938. 1937.	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2

TABLICA 15: Spisak stanovnika općine Crkveni Bok ubijenih u Strmenu i Crkvenom Boku od strane Ustaškog obrambenog zdruga iz Jasenovca i ustaške milicije iz Puske 2. septembra 1944.

IME (PREZIME) IME OCA	GODINA ROĐENJA	PREBIVALIŠTE	MJESTO STRADANJA	IZVORI
Marica (Đuro) Bijelac	1884.	Strmen	crkva u Crkvenom Boku	SKPŽR1964
Kata (Teodor) Radovanović	1881.	Strmen	crkva u Crkvenom Boku	ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Stojan (Jovan) Beč	1866. 1862.	Crkveni Bok	crkva u Crkvenom Boku	ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Janko (Jovan) Grubić	1864.*	Crkveni Bok	crkva u Crkvenom Boku	DPCB ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Ana (Petar) Sekulić	1881.*	Crkveni Bok	Strmen	SKPŽR1964
Anđa (Pavle) Turajlić	1886.	Crkveni Bok	crkva u Crkvenom Boku	ZKRZ1944 ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Velimir (Stevan) Turajlić	1887.*	Crkveni Bok	Crkveni Bok	SKPŽR1964
Gojko (Pero) Turajlić	1927.	Crkveni Bok	Trebež	ZKRZ1946/1
Mara (Stojan) Balaban	1864. 1874.	Ivanjski Bok	crkva u Crkvenom Boku	ZKRZ1944 ZKRZ1946/1

TABLICA 16: Spisak stanovnika općine Crkveni Bok koji su početkom septembra 1944. uhapšeni u Bobovcu te pobijeni u logoru Jasenovac ili, manjim dijelom, u Bobovcu i na putu za logor

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	PREBIVALIŠTE	IZVORI
Petar (Stevan) Bijelac	1879. 1885. 1883.	Strmen	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milica/Milja (Vaso) Danilović	1905.*	Strmen	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milja (Ilija) Drakulić	1887.*	Strmen	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964

Ilija (Antonije) Kačar	1886. 1882	Strmen	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milan (Petar) Kačar	1894.	Strmen	SKPŽR1964
Mile (Nikola) Kačar	1876.*	Strmen	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Nikola (Dušan) Kačar	1936.*	Strmen	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ruža (Mladen) Kačar	1912.*	Strmen	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Savo (Dušan) Kačar	1934.*	Strmen	ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Zorka (Janko) Kačar	1906.	Strmen	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Ljubica (Luka) Kljajić	1929.*	Strmen	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Milenko Radovanović	1889.	Strmen	ZKRZ1946/2
Kata (Rade) Radovanović	1916. 1918.	Strmen	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Ilija (Jovan) Turajlić	1892.*	Strmen	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milica (Petar) Turajlić	1909.*	Strmen	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milica (Petar) Cikota	1902. 1900.	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Draga (Petar) Dobrić	1900.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Mara (Jovo) Đuričić	1920.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Božica/Bosiljka (Petar) Grubić	1899.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Petar (Stojan) Grubić	1888.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milica/Milja (Tešo) Karan Zec	1908.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ana (Petar) Konjević	1910.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964

Milica (Gligo) Konjević	1937.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milja (Stevan) Konjević	1893.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1
Soka (Jovo) Konjević	1888.*	Crkveni Bok	ZKRZ1944; ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Stevan (Vaso) Konjević	1886.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2
Vidosava Konjević	1885.	Crkveni Bok	ZKRZ1946/2
Mara (Trivun) Nježić	1874. 1870.	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Ana (Mile) Todorović	1885.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milja (Stevan) Todorović	1911.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milja (Tešo) Todorović	1909. 1916.	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Dušan (Mile) Vuruna	1903.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964
Jela (Gajo) Vuruna	1875.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milja/Milena (Mile) Vuruna	1904.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Milica (Mladen) Vuruna	1934.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964
Sofija/Soka (Petar) Zlokapa	1892.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; ZKRZ1946/2; SKPŽR1964

TABLICA 17: Spisak stanovnika općine Crkveni Bok, povratnika iz Srbije, mahom bivših pripadnika Samozaštite, koji su septembra 1944. uhvaćeni na željezničkoj stanici u Novskoj; te odvedeni u Jasenovac, gdje su pobijeni

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	PREBIVALIŠTE	IZVORI
Đuro (Dušan) Arbutina	1918.*	Strmen	TV2017
Miloš Arbutina	1903.*	Strmen	TV2017
Stojan (Mihailo) Čudić	1908.*	Strmen	SKPŽR1964; AP1997; AP2007
Adam (Jovan) Danilović	1925.*	Strmen	AP2007; SS2012
Jovan/Jovo (Petar) Danilović	1907.*	Strmen	AP1997; AP2007; SS2012

Bogdan (Stojan) Garić	1924.	Strmen	SKPŽR1964; AP1997; AP2007
Ljubomir/Ljuban (Stojan) Jelisavac	1914.*	Strmen	ZKRZ1946/2; AP1997; SS2012
Uroš (Uroš) Kačar	1922.*	Strmen	AP1997; AP2007; SS2012
Ljuban (Đuro) Maljak	1920.	Strmen	SKPŽR1964; AP1997; AP2007
Bogdan (Stevan) Maslovara	1921.*	Strmen	DPS; AP1997; AP2007
Ljubomir/Ljuban (Rade) Maslovara	1911.*	Strmen	SKPŽR1964; AP1997; AP2007
Stojan (Simeon/Simo) Maslovara	1902.*	Strmen	SKPŽR1964; AP1997; AP2007
Lazar/Lazo (Janko) Rakić	1900.*	Strmen	AP1997; AP2007
Ljubomir (Mirko) Rušnov	1905.*	Strmen	DPS; AP2007
Mirko (Ljubomir) Rušnov	1929.*	Strmen	AP1997; AP2007
Milan (Stevan) Savurdić	1913.*	Strmen	SS2012
Božidar/Boško (Marko) Štrbac	1905.*	Strmen	AP1997; AP2007
Dušan (Nikola) Turajlić	1909.*	Strmen	SKPŽR1964; AP1997; AP2007
Jovan (Nikola) Turajlić	1918.*	Strmen	SKPŽR1964; AP1997; AP2007
Milan (Nikola) Turajlić	1914.*	Strmen	SKPŽR1964; AP1997; AP2007
Lazar/Lazo (Prokop) Đuričić	1904.*	Crkveni Bok / Bistrač	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964; AP1997; AP2007
Vojislav (Lazar) Đuričić	1928.*	Crkveni Bok / Bistrač	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964; AP1997; AP2007
Petar/Pero (Nikola) Kolar	1913.*	Crkveni Bok	ZKRZ1946/1; SKPŽR1964; AP1997; AP2007
Ranko Pajić	1893.	Crkveni Bok	TV2017
Mile (Velimir) Sekulić	1909.*	Crkveni Bok	SKPŽR1964; AP1997; AP2007
Ljuban (Boško) Todorović	1925.*	Crkveni Bok	TV2017
Nikola Todorović	/	Crkveni Bok	TV2017
Ljubomir/Ljuban (Đorđe) Torbica	1913.*	Crkveni Bok	SKPŽR1964; SS2012

Nikola (Jovan) Torbica	1906.*	Crkveni Bok	SKPŽR1964; AP2007; SS2012
Ilija Todorović	/	Ivanjski Bok	SS2012
Pero (Đuro) Todorović	1904.	Ivanjski Bok	SKPŽR1964; AP1997; AP2007

TABLICA 18: Spisak stanovnika kotara Novska, zavičajnih u općini Crkveni Bok, koji su 20. septembra 1944. internirani u logor Jasenovac i ondje pobijeni

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	MJESTO ROĐENJA	MJESTO PREBIVANJA	IZVORI
Stojan (Stevan) Lađević	1905.	Crkveni Bok	Rajić	BH2011
Boško (Stojan) Lađević	1895.	Strmen	Voćarica	ZKRZ1946/N BH2011
Milja (Jandrija) Lađević	1884.	Strmen	Voćarica	ZKRZ1946/N BH2011
Kata (Đorđe) Novaković	1908.*	Strmen	Jazavica	ZKRZ1946/O BH2011
Bosiljka (Đuro) Rađenović	1885.	Ivanjski Bok	Jazavica	ZKRZ1946/O BH2011
Draga (Tanasija) Rađenović	1898.	Ivanjski Bok	Jazavica	ZKRZ1946/O BH2011
Đuro (Trivun) Rađenović	1889.*	Ivanjski Bok	Jazavica	ZKRZ1946/O BH2011
Kosta (Tanasija) Rađenović	1885.*	Ivanjski Bok	Jazavica	ZKRZ1946/O BH2011
Milan (Rade) Rađenović	1885.	Ivanjski Bok	Jazavica	ZKRZ1946/O BH2011
Milica (Filip) Rađenović	1896.	Ivanjski Bok	Jazavica	ZKRZ1946/O BH2011
Milka/Milica (Đuro) Rađenović	1865.	Ivanjski Bok	Jazavica	ZKRZ1946/O BH2011
Milja (Filip) Rađenović	1868.	Ivanjski Bok	Jazavica	ZKRZ1946/O BH2011
Mirko Rađenović	1891.	Ivanjski Bok	Jazavica	ZKRZ1946/O BH2011
Vaso (Tanasija) Rađenović	1891.*	Ivanjski Bok	Jazavica	ZKRZ1946/O BH2011
Marija (Gavrilo) Toljaga	1872.*	Crkveni Bok	Jazavica	ZKRZ1946/O BH2011

Milica (Luka) Toljaga	1902.*	Crkveni Bok	Jazavica	ZKRZ1946/O BH2011
Nikola (Luka) Toljaga	1899.*	Crkveni Bok	Jazavica	ZKRZ1946/O BH2011
Matija (Trivun) Rađenović	1888.	Ivanjski Bok	Roždanik	BH2011

TABLICA 19: Spisak stanovnika općine Crkveni Bok koji su X–XII 1944. uhvaćeni u Žremenu, Bistraču i Strmenu od strane Ustaškog obrambenog združenja iz Jasenovca te pobijeni u Stazi, na putu za Jasenovac ili u logoru Jasenovac

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	PREBIVALIŠTE	MJESTO STRADANJA	IZVORI
Mile/Milan (Petar) Arbutina	1924.*	Strmen	Jasenovac	ZKRZ1946/2
Marija/Mara (Mičo) Garić	1887.*	Strmen	na putu za Jasenovac	OZNA1944 ZKRZ1946/1
Milja (Miloš) Garić	1906.*	Strmen	na putu za Jasenovac	OZNA1944 ZKRZ1946/1
Petra (Stevan) Garić	1901.	Strmen	na putu za Jasenovac	OZNA1944 ZKRZ1946/1
Dušan (Stojan) Kačar	1906.*	Strmen	Jasenovac / Staza	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Ljubica/Ljuba (Stojan) Knežević	1910.*	Strmen	Trebež	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Milica/Milja (Stojan) Knežević	1899.*	Strmen	Strmen	OZNA1944 ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Nikola (Jandrija) Kovačević	1879.*	Strmen	Lonja / logor Jasenovac	OZNA1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Janja (Lazar) Maslovara	1911.*	Strmen	Puska	SKPŽR1964
Julika (Pavle) Maslovara	1878. 1880. 1885.	Strmen	Staza	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964 AP2007
Milan (Nikola) Maslovara	1927.*	Strmen	logor Jasenovac	ZKRZ1946/2
Simo (Teodor) Maslovara	1884.	Strmen	Staza / logor Jasenovac	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964 AP2007
Soka (Mladen) Maslovara	1932.	Strmen	Puska	SKPŽR1964

Anka Pintar	/	Strmen	Staza	AP2007
Ilija (Nikola) Požar	1935.*	Strmen	Gradusa Posavska / logor Jasenovac	ZKRZ1946/1 SKPŽR1964 AP2007
Ljuba (Božo) Pralica	1925.	Strmen	logor Jasenovac	OZNA1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Ana (Antonije) Radovanović	1882.	Strmen	Greda Sunjska	ZKRZ1946/1
Janja (Lazo) Radovanović	1908.*	Strmen	Žreme / na putu za Jasenovac / logor Jasenovac	DPS ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2
Jovo (Ilija) Radovanović	1902.*	Strmen	logor Jasenovac	ZKRZ1946/2
Ljubomir/Ljuban (Jovan) Radovanović	1909.*	Strmen	Žreme / Strmen / logor Jasenovac	DPS ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Mane/Malenica (Ljubomir) Radovanović	1929.*	Strmen	Žreme / Strmen / na putu za Jasenovac	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Milan (Ljubomir) Radovanović	1931.*	Strmen	Žreme / Strmen / na putu za Jasenovac	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Milica/Milja (Jovan) Radovanović	1887.*	Strmen	Strmen / na putu za Jasenovac	ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Mirko (Petar) Radovanović	1888.	Strmen	Greda Sunjska /Jasenovac / Gradusa Posavska	ZKRZ1946/1 SKPŽR1964 AP2007
Soka (Mladen) Radovanović	1931. 1930.	Strmen	na putu za Jasenovac / logor Jasenovac	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2
Stojan (Stevan) Radovanović	1867.*	Strmen	na putu za Jasenovac / Strmen	OZNA1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Jela (Mićo) Rak	1891.*	Strmen	na putu za Jasenovac / logor Jasenovac	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2
Mirko (Jovan) Rak	1885.*	Strmen	na putu za Jasenovac / logor Jasenovac	OZNA1944 ZKRZ1946/1

Stojan (Jovan) Rak	1876.*	Strmen	Strmen / na putu za Jasenovac	OZNA1944 ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Damjan (Jovan) Rakić	1906.*	Strmen	Sunjski Krč	SKPŽR1964
Janko (Stevo) Rakić	1873.*	Strmen	Staza	ZKRZ1946/1 SKPŽR1964 AP2007
Aleksa (Uroš) Savurdić	1922.	Strmen	Staza	SKPŽR1964 AP2007
Ana (Mile) Savurdić	1893.*	Strmen	na putu za Jasenovac	ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Francika Savurdić	1893.	Strmen	Staza	SKPŽR1964 AP2007
Jovan/Jovo (Adam) Savurdić	1893.*	Strmen	na putu za Jasenovac	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Ana (Gajo) Štrbac	1910. 1909. 1912.	Strmen	Staza	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Nikola (Jovo) Turajlić	1884.	Strmen	Sunja / Gradusa Posavska	SKPŽR1964 AP2007
Ana (Mirko) Vila	1918.*	Strmen	Strmen — Lonja	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Bogdan (Dušan) Vila	1943.	Strmen	Strmen — Lonja	SKPŽR1964
Jelena/Jela (Dušan) Vila	1939.*	Strmen	Strmen — Lonja	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Marija/Maca (Stevan) Vila	1879.* 1888.	Strmen	na putu za Jasenovac	ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Milan (Dušan) Vila	1937.*	Strmen	Strmen — Lonja	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Sava (Lazo) Vujaklija	1913.*	Strmen	logor Jasenovac	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964 AP2007
Ljubica/Ljuba (Mile) Beč	1902.*	Crkveni Bok	Bistrač / logor Jasenovac	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Mladen (Stojan) Bižić	1896.*	Crkveni Bok	logor Jasenovac	OZNA1944 ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Petar (Stojan) Bižić	1904.*	Crkveni Bok	Sunja / logor Jasenovac	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964

Stoja/Stojana (Petar) Bižić	1896.*	Crkveni Bok	logor Jasenovac	OZNA1944 ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Stojan Bižić	1937.	Crkveni Bok	logor Jasenovac	OZNA1944
Zorka (Lazo) Bižić	1905.*	Crkveni Bok	Staza / logor Jasenovac	ZKRZ1946/1 SKPŽR1964 AP2007
Ljubica (Rade/Đuro) Dokman	1876.*	Crkveni Bok	Bistrač	ZKRZ1946/1
Milica/Milja (Mile) Dokman	1906.*	Crkveni Bok	Jasenovac / Gradusa Posavska	ZKRZ1946/1 AP2007
Nebojša (Petar) Dokman	1932.*	Crkveni Bok	Jasenovac / Gradusa Posavska	ZKRZ1946/1 AP2007
Petar/Pero (Stojan) Dokman	1904.*	Crkveni Bok	Jasenovac / Gradusa Posavska	ZKRZ1946/1 AP2007
Nikola (Jakov) Dragosavljević	1893.*	Crkveni Bok	Staza / logor Jasenovac	DPCB ZKRZ1946/1 SKPŽR1964 AP2007
Milica (Gavro) Đuričić	1933.*	Crkveni Bok	Staza	SKPŽR1964 AP2007
N. Gavrić	/	Crkveni Bok	Staza	AP2007
Ljuba (Nikola) Karan	1894. 1891.	Crkveni Bok	Lonja / Puska	ZKRZ1946 /1ZKRZ1946 /2
Ana (Aksentije) Kukavica	1888.*	Crkveni Bok	Bistrač / Sunja	ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Jelena/Jela (Nikola) Kukavica	1913.*	Crkveni Bok	Bistrač / Sunja	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Ljubiša/Ljubomir (Dušan) Kukavica	1933.*	Crkveni Bok	Bistrač / Sunja	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Ljuba (Petar) Kukavica	1912.*	Crkveni Bok	logor Jasenovac / Sunja	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964 AP2007
Milan (Stojan) Kukavica	1939.*	Crkveni Bok	logor Jasenovac / Sunja	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964 AP2007
Stoja (Jovan) Kukavica	1864.	Crkveni Bok	Sunja	ZKRZ1946/1

Mihailo/Mile (Matija) Nježić	1891.*	Crkveni Bok	Staza	ZKRZ1946/1 SKPŽR1964 AP2007
Zorka Nježić	1907.	Crkveni Bok	Staza	AP2007
Dušan (Jovan) Peulić/ Peula	1895.*	Crkveni Bok	na putu za Jasenovac / Strmen	OZNA1944 ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2
Ljubica/Ljuba Peulić/ Peula	1902.*	Crkveni Bok	Bistrač / Strmen	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2
Boško (Luka) Pralica	1901.*	Crkveni Bok	Staza / Jasenovac	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964 AP2007
Đuro (Boško) Pralica	1937.*	Crkveni Bok	Staza / Jasenovac	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964 AP2007
Jela (Jovo) Pralica	1884.*	Crkveni Bok	Staza / Jasenovac	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964 AP2007
Ruža (Stevan) Pralica	1896.*	Crkveni Bok	Puska / logor Jasenovac	OZNA1944 ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Ana (Mirko) Turajlić	1879. 1884.	Crkveni Bok	Sunja / Jasenovac	ZKRZ1946/1 SKPŽR1964
Mihailo/Mile (Nikola) Umljenović	1912.*	Crkveni Bok	Bobovac / na putu za Jasenovac	OZNA1944 DPCB ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964
Petar (Jovan) Zlokapa	1883.*	Crkveni Bok	na putu za Jasenovac	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2
Nikola (Petar) Baltić	1880. 1882.	Ivanjski Bok	Jasenovac	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2
Milka Đuričić	1931.	Ivanjski Bok	Jasenovac	ZKRZ1946/2
Milica (Gavro) Mašala	1932. 1935.	Ivanjski Bok	Staza	ZKRZ1946/1 SKPŽR1964 AP2007
Simeun (Jovo) Mašala	1886. 1883. 1889.	Ivanjski Bok	Jasenovac / Staza	ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964 AP2007
Draginja (Matija) Popović	1879.	Ivanjski Bok	Bistrač	ZKRZ1946/2
Petar (Vaso) Vučenović	1887. 1883. 1884.	Ivanjski Bok	Jasenovac	OZNA1944 ZKRZ1946/1 ZKRZ1946/2 SKPŽR1964

TABLICA 20: Spisak stanovnika općine Crkveni Bok koji su 1944. internirani u logore u Njemačkoj i ondje smrtno stradali

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	PREBIVALIŠTE	VRIJEME SMRTI	MJESTO STRADANJA	IZVORI
Obrad (Nikola) Maslovara	1910.*	Strmen	1945.	nepoznato / Njemačka	SKPŽR1964
Pavao (Matija) Rakić	1885.*	Strmen	1945.	nepoznato / Njemačka	SKPŽR1964
Miloš (Stojan) Rušnov	1886.*	Strmen	I 1945.	Erfurt	SKPŽR1964
Mičo (Dušan) Turajlić	1942.	Strmen	II 1945.	nepoznato / Njemačka	SKPŽR1964
Stojica (Đuro) Turajlić	1922.	Strmen	II 1945.	nepoznato / Njemačka	SKPŽR1964
Ana (Simo) Gemović	1876.	Ivanjski Bok	1944.	Linz	SKPŽR1964

TABLICA 21: Spisak stanovnika Strmena koji su umrli u izbjeglištvu na Baniji od 22. avgusta 1944. do okončanja rata

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	VRIJEME SMRTI	MJESTO SMRTI	IZVORI
Obrad (Janko) Arbutina	1899.*	1944.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964
Mihailo (Stevan) Bijelac	1883.	I 1945.	Glina	SKPŽR1964
Ljuba (Gligo) Danilović	1881.	II 1945.	Jošavica (Petrinja)	SKPŽR1964
Milja (Petar) Danilović	1889.*	XII 1944.	Borojevići (Kostajnica)	SKPŽR1964
Stojan (Čiro) Danilović	1875.*	I 1945.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964
Milja (Mičo) Dokman	1904.	XII 1944.	Krčevo (Kostajnica)	SKPŽR1964
Marija/Mara (Janko) Drakulić	1905.*	I 1945.	Dabrina (Glina)	SKPŽR1964
Pavo (Stevan) Drakulić	1871.*	I 1945.	Brubno (Glina)	SKPŽR1964
Janja (Stojan) Kačar	1875.	I 1945.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964
Maca (Đuka) Kljajić	1885.	I 1945.	Mali Gradac (Glina)	SKPŽR1964
Ana (Stojan) Lončarević	1899.*	I 1945.	Jošavica (Petrinja)	SKPŽR1964
Janko (Petar) Rak	1881.*	XII 1944.	Klasnić (Glina)	SKPŽR1964

Milica (Janko) Rak	1903.*	XI 1944.	Klasnić (Glina)	SKPŽR1964
Ana (Petar) Rakić	1888.*	III 1945.	Gradac (Glina)	SKPŽR1964
Stevo (Petar) Savurdić	1881.*	X 1944.	Lovča (Kostajnica)	SKPŽR1964
Stojan (Đuro) Savurdić	1891.	XII 1944.	Borojevići (Kostajnica)	SKPŽR1964
Mara (Marta) Vila	1875.*	I 1945.	Drnjače (Petrinja)	SKPŽR1964
Mihailo/Mile (Tešo) Vila	1872.*	I 1945.	Glina	SKPŽR1964
Draginja (Stevan) Vujaklija	1876.*	IV 1945.	Glina	SKPŽR1964

TABLICA 22: Spisak stanovnika Crkvenog Boka koji su umrli u izbjeglištvu na Baniji od 22. avgusta 1944. do okončanja rata

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	VRIJEME SMRTI	MJESTO SMRTI	IZVORI
Ljuba (Tešo) Baltić	1882.	VIII 1944.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964
Dušan (Jovan) Beč	1883.*	IX 1944.	Jabukovac (Petrinja)	SKPŽR1964
Ljubica (Mihailo) Beč	1886.*	1944.	Trnovac (Glina)	SKPŽR1964
Marija/Mara Beč	1868.*	1944.	Žirovac (Dvor)	SKPŽR1964
Stojana Beč	1885.*	IX 1944.	Jabukovac (Petrinja)	SKPŽR1964
Ruža (Jovo) Čakširaš	1885.	1944.	Glina	SKPŽR1964
Ana (Simo) Đuričić	1913.*	1944.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964
Jefto (Blagoje) Đuričić	1864.*	1944.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964
Mara (Milan) Đuričić	25.1.1943.	8.10.1944.	Gradac (Glina)	SKPŽR1964
Petar (Đuro) Đuričić	1874.*	VIII 1944.	Kozaperovica (Glina)	SKPŽR1964
Stojan (Dušan) Đuričić	1895.*	1944.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964
Angelina/Anđa Katalina	1875.*	IX 1944.	Gradac (Glina)	SKPŽR1964
Kata (Radovan) Katalina	1870.*	IX 1944.	Žirovac (Dvor)	SKPŽR1964
Draginja (Jovo) Kesić	1880.*	1944.	Glina	SKPŽR1964
Ilija Kesić	1877.*	1944.	Glina	SKPŽR1964
Milica Kesić	1889.	1944.	Selište (Glina)	SKPŽR1964

Pajo (Janko) Kotur	1881.	XI 1944.	Brestik (Glina)	SKPŽR1964
Jela (Petar) Kukavica	1907.*	IX 1944.	Gradac (Glina)	SKPŽR1964
Stojan (Simo) Kukavica	1874.	VIII 1944.	Glina	SKPŽR1964
Gavro (Petar) Maslovara	1889.*	XI 1944.	Glina	SKPŽR1964
Ana (Stojan) Mazalica	1894.	1944.	Mečenčani (Kostajnica)	SKPŽR1964
Ljubica (Petar) Mazalica	1906.*	1944.	Trnovac (Glina)	SKPŽR1964
Pero Mazalica	1874.*	VIII 1944.	Gradusa (Petrinja)	SKPŽR1964
Anđa Obradović	1898.	14.3.1945.	Bosanska Kostajnica	SKPŽR1964
Marija Pajić	1893.*	X 1944.	Glina	SKPŽR1964
Ilija (Pajo) Popović	1872.	II 1945.	Rujevac (Dvor)	SKPŽR1964
Petar (Nikola) Popović	1887.*	IX 1944.	Žirovac (Dvor)	SKPŽR1964
Stana (Mihailo) Popović	1878.	II 1945.	Žirovac (Dvor)	SKPŽR1964
Ljuba Pralica	1873.*	1944.	Glina	SKPŽR1964
Ljubomir Radovanović	1873.	III 1945.	Klasnić (Glina)	SKPŽR1964
Čedomir (Mihailo) Sekulić	1887.*	1944.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964
Nikola (Stevan) Vukmir	1898.*	II 1945.	Žirovac (Dvor)	SKPŽR1964
Jovo (Stevan) Vuruna	1872.*	VIII 1944.	Rujevac (Dvor)	SKPŽR1964
Milja (Jovo) Vuruna	1904.*	II 1945.	Pastuša (Petrinja)	SKPŽR1964
Kata Zlokapa	1886.*	1944.	Glina	SKPŽR1964

TABLICA 23: Spisak stanovnika Ivanjskog Boka koji su umrli u izbjeglištvu na Baniji od 22. avgusta 1944. do okončanja rata

IME (OČEVO IME) PREZIME	GODINA RODENJA	VRIJEME SMRTI	MJESTO SMRTI	IZVORI
Draga (Vaso) Čorić	1878.	XII 1944.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964
Kata (Jovan) Gemović	1893.	XII 1944.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964
Draga (Mihailo) Goga	1876.	II 1945.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964
Ana (Matija) Janjić	1878.	X 1944.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964

Milja (Gajo) Kuruzović	1891.	XI 1944.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964
Stevo (Stevan) Mataruga	1898.	1944.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964
Milja (Đuro) Rađenović	1885.	X 1944.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964
Draga (Nikola) Skrobo	1935.	XI 1944.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964
Đuro (Ilija) Todorović	1874.	XII 1944.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964
Ljubomir (Đuro) Vučenović	1880.	XII 1944.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964
Vaso (Nikola) Vučenović	1900.	X 1944.	nepoznato / Banija	SKPŽR1964

TABLICA 24: Spisak stanovnika Strmena koji su poginuli kao pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Jugoslovenske armije (partizani)

IME (OČEVO IME) PREZIME	GODINA ROĐENJA	VRIJEME POGIBIJE	MJESTO POGIBIJE	IZVORI
Milan (Dušan) Bijelac	1926.	II 1945.	Brđani (Petrinja)	SKPŽR1964 SS2012
Đuro (Dušan) Cikota	1924.*	1943.	BiH	SKPŽR1964 SS2012
Ilija (Marko) Danilović	1924.*	1943.	BiH / Crna Gora	SKPŽR1964 SS2012
Nikola (Đorđe) Danilović	1924.*	1943.	BiH / Crna Gora	SKPŽR1964 SS2012
Stevo (Damjan) Danilović	1926.*	1943.	BiH / Crna Gora	SKPŽR1964 SS2012
Milan (Mihailo) Dokman	1923.*	IV 1944.	Mužilovčica (Sisak)	SKPŽR1964 SS2012
Jovan/Jovo (Đorđe) Dražić	1921.*	29.4.1945.	Bjelovac (Kostajnica)	SKPŽR1964 SS2012
Ljubomir/Ljuban (Petar) Đuričić	1905.*	XII 1942.	Banija	SKPŽR1964 SS2012
Petar (Boško) Đuričić	1924.*	/	/	SS2012
Stojan (Ilija) Garić	1901.	I 1943.	Banija	SKPRŽ1964 SS2012
Jovo (Mile) Kačar	1920.*	X 1943.	Svinica (Petrinja)	SKPŽR1964 SS2012
Milan (Stojan) Kačar	1909.*	1943.	BiH / Crna Gora	SS2012
Mladen (Mile) Kačar	1907.*	XI 1944.	Klasnić (Glina)	SKPŽR1964

Adam (Dmitar) Kljajić	1905.*	1944.	Borojevići (Kostajnica)	SKPŽR1964
Bogdan (Luka) Kljajić	1924.*	XII 1942.	/	SKPŽR1964 SS2012
Marko (Đuro) Kljajić	1920.*	XII 1944.	Bučje (Pakrac)	SKPŽR1964 SS2012
Mijo (Đuro) Kljajić	1926.*	I 1945.	partizanska bolnica Psunj	SKPŽR1964 SS2012
Stojan (Mihailo) Kljajić	1919.*	/	/	SS2012
Bogdan (Mirko) Kordić	1919.*	III 1943.	BiH	SKPŽR1964 SS2012
Nikola (Mirko) Kordić	1909.*	/	/	SS2012
Milan (Jovo) Kovačević	1924.*	IV 1945.	Staro Selo (Petrinja)	SKPŽR1964 SS2012
Ilija (Dušan) Lađević	1906.*	30.4.1944.	Strmen	SKPŽR1964 SS2012
Boško Maljak	/	/	/	SS2012
Nikola (Boško) Pralica	1927.*	VII 1943.	Crkveni Bok	DPS SKPŽR1964
Ljubomir/Ljuban (Stevan) Rak	1921.*	1943.	BiH / Crna Gora	SKPŽR1964 SS2012
Bogdan (Prokop) Rakić	1922.*	31.10.1943.	Utolica (Kostajnica)	SKPŽR1964 SS2012
Jovo (Dušan) Rakić	1923.	III 1945.	Slavonija	SKPŽR1964 SS2012
Ana (Simo) Radovanović	1905.*	II 1945.	Banija	SKPŽR1964
Dušan (Mile) Radovanović	1897.*	X 1943.	Strmen	SKPŽR1964
Đorđe/Đuro (Ćiro) Radovanović	1915.*	1943.	BiH / Crna Gora	SKPŽR1964 SS2012
Milan (Mile) Radovanović	1924.*	1943.	BiH / Crna Gora	SS2012
Milan (Petar) Savurdić	1921.*	1943.	BiH / Crna Gora	DPS SKPŽR1964 SS2012
Savo (Stevan) Savurdić	1927.*	27.4.1945.	Seona (Našice)	DPS SKPŽR1964 SS2012
Stevo Štrbac	/	/	/	SS2012
Milan (Nikola) Turajlić	1924.*	V 1944.	Ivanjski Bok / šuma Riboštak	SKPŽR1964 SS2012
Mladen (Damjan) Turajlić	1923.*	XI 1944.	Kozara	SKPŽR1964 SS2012
Nikola (Matija) Turajlić	1913.*	12. 12. 1944.	Gnjilavac (Cazin)	SKPŽR1964 SS2012

TABLICA 25: Spisak stanovnika Crkvenog Boka koji su poginuli kao pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Jugoslovenske armije (partizani)

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	VRIJEME POGIBIJE	MJESTO POGIBIJE	IZVORI
Milan (Mile) Beč	1915.*	VII 1944.	Deanovići (Petrinja)	SKPŽR1964 ČBB1976 SS2012
Gojko (Stevan) Bižić	1924.	29.10.1942.	Majur (Kostajnica)	SKPŽR1964 SS2012
Gojko (Janko) Čakširaš	1914.*	X 1944.	Sanski Most	SKPŽR1964 SS2012
Stojan (Đorđe) Čakširaš	1921.*	2.11.1942.	Sunja	SKPŽR1964 SS2012
Ana (Ljuba) Dimić	1926.	VI 1944.	Hrastovac (Kostajnica)	SKPŽR1964
Savo (Stevo) Dimić	1924.*	1943.	BiH / Crna Gora	SKPŽR1964 SS2012
Milan/Mile (Božo) Dokman	1913.*	ranjen 18.11.1944; umro 12. .1944.	Gnjilavac (Cazin)	SUBNOR1947 SKPŽR1964
Nikola (Mile) Dokman	1905.	17.2.1945.	Bjelovac (Kostajnica)	SKPŽR1964
Božidar/Božo (Mihailo) Dragosavljević	1903.*	1943.	BiH / Crna Gora	SS2012
Dušan (Ilija) Dragosavljević	1902.*	7.9.1943.	Prozor, BiH	DPCB BH2011 SS2012
Đuro (Stojan) Dragosavljević	1923.*	9.5.1944.	Crkveni Bok	DPCB SKPŽR1964 BH2011 SS2012
Mile/Milan (Ilija) Dragosavljević	1920.*	1943.	BiH / Crna Gora	DPCB SS2012
Boško/Božo (Petar) Đuričić	1904.*	1943.	BiH / Crna Gora	SKPŽR1964 SS2012
Gavro (Stojan) Đuričić	1914.*	II 1945.	Novo Selo (Petrinja)	SKPŽR1964 SS2012
Ilija (Miloš) Đuričić	1918.*	1943.	BiH / Crna Gora	SS2012
Ljubomir/Ljuban (Mihailo) Đuričić	1913.*	1943.	BiH / Crna Gora	SKPŽR1964 SS2012
Milan (Jovan) Đuričić	1917.*	1943.	BiH / Crna Gora	SS2012
Stevo (Prokop) Đuričić	1919.	XI 1942. 1943.	Banija BiH / Crna Gora	SKPŽR1964 SS2012

Stojan (Jovan) Đuričić	1917.*	29.10.1942.	Majur (Kostajnica)	SKPŽR1964 SS2012
Stojan (Jefto) Đuričić	1904.*	VIII 1944.	Kostreši (Kostajnica)	SKPŽR1964
Nikola (Mihailo) Katalina	1904.*	/	/	ČBB1976 SS2012
Milan (Stojan) Kesić	1929.*	II 1945.	Mošćenica (Petrinja)	SKPŽR1964 ČBB1976 SS2012
Mladen (Ilija) Kesić	1902.	/	/	ČBB1976
Mihailo/Mile (Nikola) Kolar	1902.*	III 1945.	okolina Zagreba	SKPŽR1964
Stojan (Jefto) Konjević	1918.*	1945.	Bihać	SKPŽR1964 ČBB1976 SS2012
Mihailo/Milan (Đuro) Kukavica	1921.*	1943.	BiH / Crna Gora	SKPŽR1964 SS2012
Đorđe/Đuro (Miloš) Mazalica	1910.*	IV 1943.	BiH / Crna Gora	SKPŽR1964 SS2012
Ljubomir/ Ljuban (Simeon) Mazalica	1909.*	II 1944.	Borojevići	SKPRŽ1964 ČBB1976 SS2012
Milan (Jovo) Mazalica	1914.*	15.6.1943.	Kraljeva Velika (Novska)	SKPŽR1964 SS2012
Milan (Nikola) Pajić	1920.*	XI 1944.	okolina Siska	SKPŽR1964 SS2012
Milan (Đuro) Peulić	1918.*	V 1943.	Majur (Kostajnica)	SKPŽR1964
Petar (Nikola) Poljak	1908.	1944.	/	ČBB1976 VK1996 SS2012
Mladen (Mile) Pralica	1929. 1927.	1944.	Bosna	SKPŽR1964 SS2012
Milan (Jovo) Radojčić	1918. 1921.	III 1945.	okolina Petrinje	SKPŽR1964 ČBB1976 SS2012
Jovan (Nikola) Radošević	1927.*	1944.	Moštanica (Petrinja)	SKPŽR1964 ČBB1976 SS2012
Đorđe/Đuro (Ljuban) Radovanović	1912.*	/	/	SS2012
Matija (Stevan) Sekulić	1920.*	X 1944.	Majur (Kostajnica)	SKPŽR1964 SS2012
Mihailo (Nikola) Sekulić	1926.	27.3.1944.	Joševica (Petrinja)	SKPŽR1964Ž SS2012

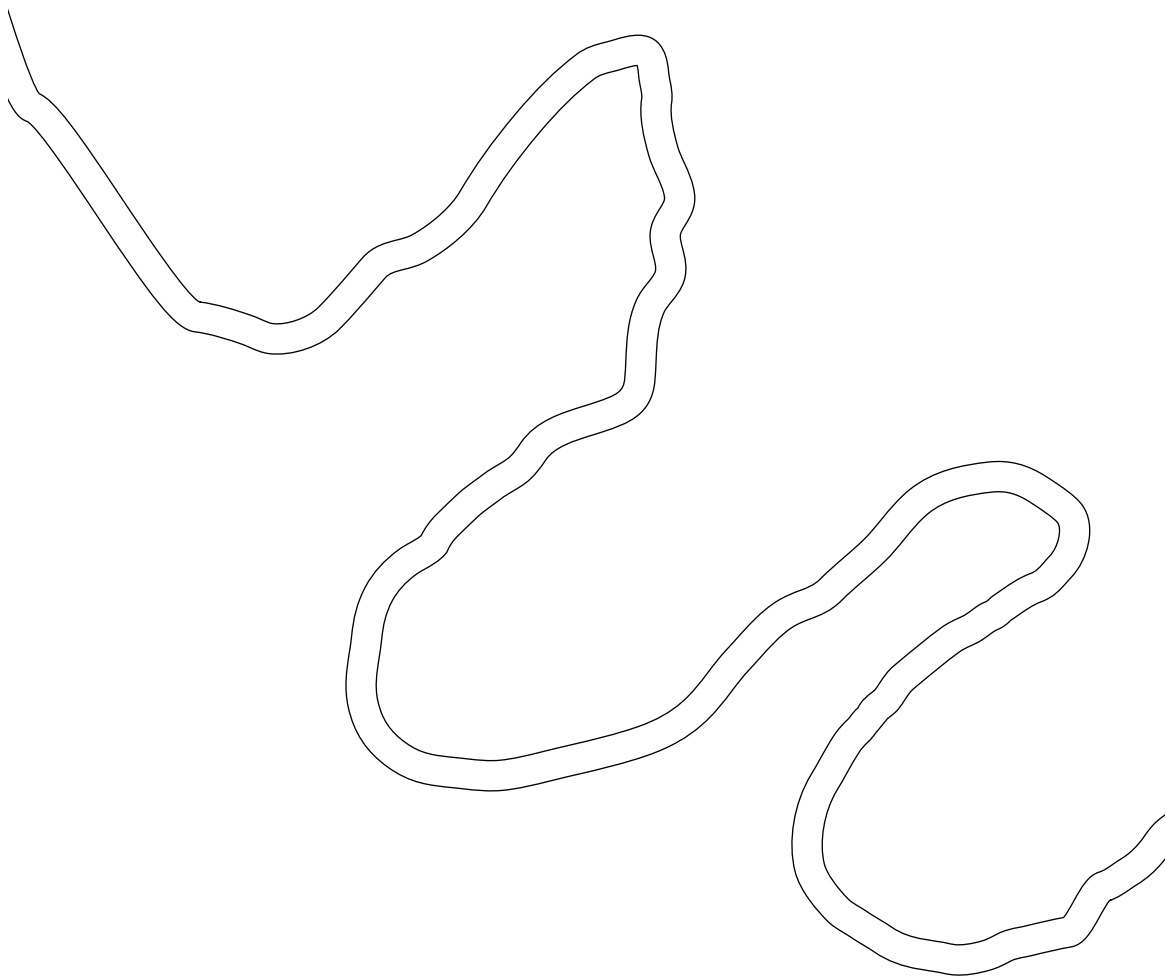
Mladen (Mihailo) Sekulić	1903.*	24.12.1944.	Bosna	SKPŽR1964 SS2012
Ilija (Stojan) Toljaga	1904.*	1944. 1945.	/	DPCB SS2012
Milan (Nikola) Turajlić	1918.	VI 1943.	BiH	SKPŽR1964 SS2012
Petar/Pero (Velimir) Turajlić	1925.*	7.7.1943.	Kraljeva Velika (Novska)	SKPŽR1964 BH2011
Petar/Pero (Milutin) Turajlić	1923.*	/	/	SS2012
Stevo (Nikola) Vukmir	1920.*	1943.	BiH / Crna Gora	SKPŽR1964 SS2012
Mile/Milan (Mladen) Vuruna	1927.*	IV 1943.	Kraljeva Velika (Novska)	SKPŽR1964 SS2012
Mladen (Mile) Vuruna	1904.*	20.11.1944.	Bihać	SKPŽR1964 SS2012
Momčilo (Dušan) Vuruna	1923.	IX 1943.	Brdani (Petrinja)	SKPŽR1964 SS2012
Mile (Petar) Zlokapa	1908.*	19.1.1945.	/	DPCB SS2012

TABLICA 26: Spisak stanovnika Ivanjskog Boka koji su poginuli kao pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Jugoslovenske armije (partizani)

IME (IME OCA) PREZIME	GODINA ROĐENJA	VRIJEME POGIBIJE	MJESTO POGIBIJE	IZVORI
Milan (Stojan) Balaban	1927.	XI 1944.	Kostajnica	SKPŽR1964 SS2012
Mladen (Stevo) Balaban	1911.	/	/	SS2012
Stojan (Mihailo) Balaban	1901.	5.5.1945.	Petrinja	SKPŽR1964 SS2012
Milan (Adam) Brdar	1922.	/	/	SS2012
Dušan (Rade) Gemović	1914.	III 1943.	Ivanjski Bok	SKPŽR1964
Veljko (Mladen) Goga	1924.	17.7.1943.	Krapje	SKPŽR1964 SS2012
Stojan (Kuzman) Konjević	1922.	1945.	Bosna	SKPŽR1964
Jovo (Nikola) Miljković	1911.	I 1943.	Tavani (Bos. Petrovac)	SKPŽR1964 SS2012
Jovan (Mojsije) Pejaković	1899.*	X 1944.	Majur (Kostajnica)	SKPŽR1964 ČBB1976 SS2012

IZVORI I LITERATURA

NEOBJAVLJENI IZVORI

343

HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV	fond 1821	Kotarski komiteti Komunističke partije Hrvatske
fond 211	Hrvatski državni sabor	
fond 218	Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja Nezavisne Države Hrvatske	DRŽAVNI ARHIV U SISKU
fond 223	Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske	fond 556
fond 306	Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske	Općinski odbor Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Sisak
fond 421	Javno tužilaštvo Socijalističke Republike Hrvatske	fond 719
fond 429	Banska generalkomanda	Zbirka matičnih knjiga
fond 487	Ministarstvo oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske	fond 765
fond 675	Pravoslavna gornjokarlovačka eparhija Plaški	Sudski predmeti političkih procesa Sisak–Petrinja
fond 1011	Osobni fond Budak Mile	DRŽAVNI ARHIV U SISKU — SABIRNI ARHIVSKI CENTAR U PETRINJI
fond 1076	Ured za podržavljeni imetak — Ponova	fond 284
fond 1220	Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske	Župska redarstvena oblast Petrinja
fond 1223	Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske za Baniju	JAVNA USTANOVA SPOMEN PODRUČJE JASENOVAC
fond 1227	Okružni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije za Baniju	Zbirka dokumenata
fond 1448	Zbirka mikrofilmova matičnih knjiga	VOJNI ARHIV MINISTARSTVA ODBRANE SRBIJE
fond 1458	Okružni narodnooslobodilački odbor za Baniju	fond
fond 1491	Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku	Nezavisna Država Hrvatska
fond 1515	Župske redarstvene oblasti Nezavisne Države Hrvatske	fond
fond 1549	Zbirka izvornog gradiva Nezavisne Države Hrvatske	Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
fond 1561	Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske	DRŽAVNI ARHIV SRBIJE
		fond G-2
		Komesarijat za izbeglice i preseljenike
		ARHIV JUGOSLAVIJE
		fond 110
		Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača
		fond 179
		Savezna komisija za popis žrtava rata

OBJAVLJENI IZVORI

- Juraj Batelja, *Blaženi Alojzije Stepinac — svjedok Evanđelja ljubavi. Životopis, dokumenta i svjedočanstva – prije, za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata*, Knjiga 2, Zagreb, 2010.
- Vladimir Dedijer, *Vatikan i Jasenovac. Dokumenti*, Beograd, 1987.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921*, Sarajevo, 1932.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Knjiga II: Prisustvo stanovništva po veroispovesti, Beograd, 1938.
- Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Uprava državne bezbednosti — III odeljenje, *Nemačka obavještajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, V, Ustaška NDH, Beograd, 1958.
- Славко Гавриловић, *Грађа за историју Војне границе у ХVIII веку*, Књига I, Банска крајина 1690–1783, Београд, 1989.
- Грађа за повјест Народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције у сјеверозападној Хрватској 1941.–1945.*, X, Zagreb, 1989.
- Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenti*, Knjiga II, Beograd — Jasenovac, 1986.
- Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, III, Beograd, 1987.
- Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, (pr. Jakov Gelo i dr.), Zagreb, 1998.
- T. Недељковић, „Схиматизам Српске православне епархије горњокарловачке за годину 1871.“, *Летопис Матице српске*, 115, Нови Сад, 1873.
- Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. — 1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska*, ur. Vladimir Geiger i dr., Slavonki Brod — Zagreb, 2008.
- Sbornih zakonah i naredbah valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Zagreb, 1893.
- Српска православна Митрополија карловачка по подацима од 1905. год.*, (пр. Мата Косовац), Сремски Карловци, 1910.
- Stanovništvo 1857–1961. po naseljima i dijelovima naselja: Sisak*, (pr. Republički zavod za statistiku SRH), Zagreb, 1964.
- Statističko-topografski upitnici za područje Banske Hrvatske i Vojne krajine iz 1850. i 1858. godine*, (pr. Ela Jurdana), Katalog muzejskih zbirki XLVIII, Muzejska građa na kompaktnom disku, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, 2016.
- Шематизам Православне српске дијецезе горњо-карловачке*, Панчево, 1883.
- Шематизам Источно православне српске патријаршије по подацима из 1924. године*, Сремски Карловци, 1925.
- Управно, судско и црквено раздјелjenje и именик пребивалишта Савске бановине по станју од 1. маја 1937.*, (pr. Statistički ured u Zagrebu), Zagreb, 1937.
- Zbornik NOR-a*, VI/10, Beograd, 1955.
- Zbornik NOR-a*, VI/18, Beograd, 1957.
- Zbornik NOR-a*, VI/20, Beograd, 1957.
- Zbornik NOR-a*, VI/24, Beograd, 1960.
- Zbornik NOR-a*, VI/28, Beograd, 1967.
- Zbornik NOR-a*, VI/31, Beograd, 1964.
- Zbornik NOR-a*, XII/2, Beograd, 1976.

- Četvrta (Druga) banijska NO udarna brigada. *Zbornik sjećanja*, (ur. Dušan Smoljenović), Beograd, 1976.
- „Dnevnik Diane Budisavljević 1941 – 1945.”, *Fontes — izvori za hrvatsku povijest*, 8, Zagreb, 2002.
- Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990.
- Edmund Gleise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, Zagreb, 2013.
- Mladen Iveković, *Nepokorena Zemlja*, Zagreb, 1986.
- Ilija Jakovljević, *Logor na Savi*, Zagreb, 1999.
- Đorđe Miliša, *U mučilištu-paklu Jasenovac*, Zagreb, 1945.
- Božo Prpić, *Preko Atlantika u partizane*, Zagreb, 1965.
- Milko Riffer, *Grad mrtvih — Jasenovac 1943*, Zagreb, 1946.
- Sjećanja Jevreja na logor Jasenovac*, (ur. Dušan Sindik), Beograd, 1972.
- Savo Skrobo, *Ratni događaji i sjećanja: Općina Crkveni Bok u NOB-u 1941.–1945.*, Zagreb, 2012.
- Ivan Šibl, *Ratni dnevnik*, Zagreb, 1966.

MONOGRAFIJE, STUDIJE, RADOVI, DISERTACIJE, LEKSIKONI

- Bojan Arbutina, „Страдања становништва Црквеног Бока. Стрмена и Ивањског Бока током Другог светског рата”, *Годишњак за истраживање геноцида*, 8, Београд, 2016.
- Nikica Barić, „Masovne deportacije srpskog stanovništva u logore Jasenovac i Stara Gradiška 1942. godine”, *Historiae patriaeque cultor. Zbornik u čast Mate Artukovića*, (ur. Suzana Leček), Slavonki Brod, 2019.
- Alojz Buljan, Franjo Horvat, *Prešućivane žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća na području bivšeg kotaralopćine Novska*, 3. dopunjeno i ispravljeno izdanje, Novska, 2011.
- Jovan Byford, „Spasavanje savskih žrtava od zaborava i negiranja: Historija i sećanje na poslednje ustaške zločine u Sisku”, *Tragovi – Časopis za srpske i hrvatske teme*, 2/2023, Zagreb, 2023.
- Zdravko Cvetković, *Sedamnaesta NOU brigada*, Beograd, 1978.
- Mile Dragić, *Tragedija sela Mlake i Jablanca u toku II. svjetskog rata (1941–1945)*, Novska, 1989.
- Tomislav Dulić, „Danish Waffen-SS units in Yugoslavia: The fighting at Hrastovica and Glina, Autumn 1943”, *Journal of the Danish Commission for Military History*, Odense, vol. 2016.
- Ljuban Đurić, *Sedma banijska brigada „Vasilj Gaćeša”*, Beograd, 1981.
- Ljuban Đurić, *Banijski partizanski odredi 1941–1945*, Beograd, 1988.
- Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001.
- Ivo Goldstein, *Jasenovac*, Zagreb, 2018.

- Ivica Golec, *Petrinjski leksikon*, Petrinja, 1999.
- Манојло Грбић, *Карловачко владичанство (прва, друга и трећа књига)*, репринт издање, Топуско, 1990.
- Радослав Грујић, *Пакрачка епархија — историјско-статистички преглед*, Пакрац, 1930.
- Nada Kisić Kolanović, *Mladen Lorković, ministar urotnik*, Zagreb, 1998.
- Маја Кљајић Вејновић, Никола Д. Турајлић, *Ураљама геноцида: Страдања становништва Стрмена, Црквеног Бока и Ивањског Бока у XX вијеку*, Београд, 2017.
- Dušan Korać, *Prkos u plamenu — Monografija sela Prkosa na Kordunu*, Zagreb, 1989.
- Наташа Марјановић, „Душан Котур: Портрет композитора, педагога и музичког писца (преглед музичке заоставштине)”, *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику*, 52, Нови Сад, 2015.
- Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević. Prešućena heroina Drugog svjetskog rata*, Zagreb, 2020.
- Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Београд, 2000.
- Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni: Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Jasenovac — Zagreb, 2015.
- Igor Mrkalj, *Ustaški teror i genocid — primjer Gliine i glinskog kotara 1941. – 1942. godine*, Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2023.
- Amir Obhodaš, Mario Werhas, Bojan Dimitrijević, Zvonimir Despot, *Ustaška vojnica. Oružana sila Ustaškog pokreta u NDH 1941. – 1945. (druga knjiga, rujan 1943. — svibanj 1945.)*, Zagreb, 2013.
- Dane Pavlica, *Stratišta oko Papuka i Psunja*, Београд, 2007.
- Ana Požar, „Stradanje mještana opštine Crkveni Bok od jasenovačkih ustaša”, *Jasenovac – sistem ustaških logora smrti*, Saopštenja sa okruglog stola održanog u Beogradu 23. 4. 1996. (ur. Miloš Hamović), Београд, 1997.
- Ана Пожар, „Страдање мјештана села Стрмена, Црквеног и Ивањског Бока од усташа у тзв. НДХ”, *Јасеновац. Зборник радова Четврте међународне конференције о Јасеновцу*, Бања Лука – Доња Градина, 30–31. мај 2007. (ур. Здравко Антонић), Бања Лука, 2007.
- Milan Radanović, „Zločini 3. bojne 1. ustaškog obrambenog zdruga na području Bosanske Gradiške i Stare Gradiške krajem 1943. i početkom 1944.”, *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, II, 1, Zagreb, 2019.
- Milan Radanović, „Interniranje srpskog stanovništva s područja kotara Petrinja u logore Jasenovac i Stara Gradiška svibnja 1942.”, *Tragovi: Časopis za srpske i hrvatske teme*, VI, 1/2023, Zagreb, 2023.
- Zdenko Radelić, *Križari: gerila u Hrvatskoj 1945. – 1950.*, Zagreb, 2002.
- Споменица православних свештеника — жртава фашистичког терора и палих у народноослободилачкој борби*, (ур. Душан Штрбац), Београд, 1960.
- Mario Šimunković, Đorđe Mihovilović, *Masakr nad Romima i Sintima u Hrastini 1945. godine — zločin luburičevaca u zaprešičkom kraju*, Jasenovac, 2021.
- Filip Škiljan, „Акција Crkveni Bok”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 37, Zagreb, 2005.
- Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, 2014.

Filip Škiljan, „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest (prekrštavanja) na području Zagrebačke nadbiskupije između 1941. i 1945.“, *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zbornik radova, (ur. Milan Radanović), Zagreb, 2019.

Филип Шкиљан, „Страдања становништва котара Двор на Уни у Другом свјетском рату“, *Новомученици: полиперспектива V*, Зборник радова, (ур. Еп. Јован Ђулибрк, Стефан Радојковић), Београд, 2021.

Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941. – 1945., Zagreb, 1997.

Исидора Точанац Радовић, „Парохије и свештенство Горњокарловачке еперхије 1772. године: II банска крајина“, *Мешовита грађа — Miscellanea*, Нова серија књ. XXXIV, Београд, 2013.

Nikola D. Turajlić, *Strmen, Crkveni Bok i Ivanjski Bok: prilozi za monografiju*, Šajkaš, 2006.

Ubavka Vujošević, *Nestajali netragom: Jugosloveni — žrtve političke represije i staljinističkih čistki u Sovjetskom Savezu 1927–1953*, Beograd, 2019.

Adam Zahirović, *Sisački žrtvoslov*, Sisak, 2006.

Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989.

NOVINE

Hrvatski narod (Zagreb, 1941)

Источник (Сарајево, 1909)

Novosti (Zagreb, 2019)

Српска ријеч (Загреб, 1945)

Српско коло (Загреб, 1905)

Застава (Пешта, 1866)

Застава (Нови Сад, 1869)

O AUTORU

Milan Radanović je rođen 1976. u Novoj Gradiški. Odrastao je u Mašiću kod Nove Gradiške, gdje je živio do izbijanja rata 1991, u kome je njegovo selo raseljeno i spaljeno. Od 1991. do 2017. je živio u Beogradu, gdje je završio studije istorije. U Zagrebu živi od 2017. Radi u Arhivu Srba u Hrvatskoj pri Srpskom narodnom vijeću. Bavi se istraživanjem ratnih zločina u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu. Objavio je više istoriografskih studija i tri knjige: *Oslobođenje: Beograd, oktobar 1944.* (Beograd, 2014), *Kazna i zločin – Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)* (Beograd, 2015); „*Slavonijo, triput si gorila...*“ – kotar Podravska Slatina u Drugom svetskom ratu 1941–1945. (Zagreb, 2019). Uredio je zbornik radova *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* (Zagreb, 2019).

